

ПОЈЕДИНАЦ, ПОРОДИЦА, ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ
INDIVIDUAL, FAMILY, SOCIETY IN TRANSITION

Међународни тематски зборник
Thematic collection of papers of international significance

ПОЈЕДИНАЦ, ПОРОДИЦА, ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ
Међународни тематски зборник

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица
2013. година

ISBN 978-86-6349-017-8

Рецензенти:

проф. др Диана Белевска, редовни професор на «Међународен Славјански Институт» - Гаврило Романович Державин. Факултетот за Психологија - Свети Николе, Р.Македонија

доц. др Срђан Душанић, доцент на Универзитету у Бања Луци, Филозофски факултет, Одсек за психологију, Република Српска

проф. др Бојана Димитријевић, редовни професор на Универзитету у Нишу, Филозофски факултет, Департман за психологију, Србија

проф. др Петар Костић, редовни професор на Универзитету у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију, Косовска Митровица, Србија.

Главни и одговорни уредник:

проф. др Бранко Јовановић

Уредник

проф. др Мирослав Крстић

РЕДАКЦИЈА ЗБОРНИКА

Инострани чланови

проф. др Верица Стаменкова Трајкова, (Битољ, Македонија); **prof. dr Mehmet Sungur** (Istanbul, Turska), **prof. dr Maria do Céu Salvador** (Coimbra, Portugal), **prof. dr Nedjeljka Gajanović**, redovni profesor-emeritus (Sarajevo, Republika Srpska), **prof. dr Gregoris Simos** (Solun, Grčka), **prof. dr Ljubomir Kasagić** (Banja Luka, Republika Srpska), **Prof dr. Milenko Radoman** (Bar, Crna Gora)

Домаћи чланови

проф. др Бојана Димитријевић (Ниш, Србија), **проф. др Јездимир Здравковић** (Ниш, Србија), **проф. др Зоран Ћирић** (Ниш, Србија), **доц. др Мирослав Комленић** (Ниш, Србија), **проф. др Петар Костић** (Косовска Митровица, Србија), **проф. др Саит Качапор** (Косовска Митровица, Србија)

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
UNIVERSITY OF PRISTINA FACULTY OF PHILOSOPHY

**ПОЈЕДИНАЦ, ПОРОДИЦА,
ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ**

**INDIVIDUAL, FAMILY,
SOCIETY IN TRANSITION**

МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

THEMATIC COLLECTION OF PAPERS OF
INTERNATIONAL SIGNIFICANCE

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2013.

Научни скуп међународног значаја "Појединац, породица, друштво у транзицији" реализован је у оквиру научноистраживачког пројекта III 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*

Штампање међународног тематског зборника "Појединац, породица, друштво у транзицији" суфинансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

ПОЈЕДИНАЦ У ТРАНЗИЦИЈИ

1. Nikolić Gordana, Žikić Olivera
Ličnost, prilagođavanje i stresne reakcije 13
2. Минић Јелена
Неки индикатори менталног здравља становништва
на Косову и Метохи 24
3. Павловић Зоран
Друштвена транзиција и вредносни конфликти младих у Србији 38
4. Dušanić Srđan
Друштвене промјене и религиозност младих 54
5. Радовић Оливера, Станојевић Драгана
Вредносне оријентације студената универзитета у Крагујевцу
и Косовској Митровици 70
6. Зубић Ивана, Тодоровић Душан, Марковић Зорица
Евалуација психолошких симптома код студената
различитих професионалних оријентација 89
7. Stamenkova Trajkova Verica
Истраживање и развјање социјалних вештина код студената
на факултетима хуманистичких наука 104
8. Тодић Тијана
Појединац у савременом друштву и препознавање
фацијалне експресије емоција 117
9. Gyorgy Manuela, Stanciu Camelia, Cotrus Andrei
Anorexia nervosa in women's lives and how it affects the level
of anxiety as condition 113
10. Јевремовић Јелена
Константност објекта и објектни односи на различитим нивоима
организације личности 141

ПОРОДИЦА У ТРАНЗИЦИЈИ

11. Шуваковић В. Урош
Брак и породица у транзицији 155
12. Попадић Бојана
Породична афективна везаност и селф-концепт адолесцената 173
13. Малинић Јелена, Коледин Горјана
Рано искуство као детерминанта степена аномичности
код адолесцената 187
14. Тодоровић Милорад
Куда иде породица када се нађе у контексту културног
„прогреса“ и либидиналне „репресије“? 201
15. Todorović Katarina
Uloga porodice i društva u pripremanju djece za polazak u školu 220
16. Nešić Blagoje, Popadić Bojana
Mišljenja roditelja o slobodnom vremenu i zaduženjima
svoje dece u porodici 233
17. Јовановић Марија
Индивидуализација наставних активности
у савременој основној школи 247
18. Чабаркапа Миланко, Перић Ивана
Синдром огорчености као психолошки одговор
на стрес губитка посла 262
19. Ранђеловић Душан
Могућности моделирања процеса учења у разредној настави 283
20. Жикић Оливера, Николић Гордана
Емоционални проблеми чланова породице наркомана
на метадонском програму 304
21. Павићевић Миљана, Крстић Мирослав
Васпитни ставови и задовољство породицом код студената 317
22. Компировић Татјана, Минић Весна
Породица као агенс развоја социјалних компетенција ученика 336

ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ

23. Јаредић Биљана, Минић Јелена
Примена системског приступа у раду са тимовима
и радним организацијама 357
24. Трајков Иван
Profesionalni stres kod psihologa i socijalnih radnika
zaposlenih u socijalnoj zaštiti izdravstvu 367
25. Парлић – Божовић Јасна
Историјски аспект облика васпитног деловања појединца
у друштву 384
26. Ђорђевић Д. Радомир
Појединац у урбаном друштву – граду 401
27. Павловић Александар
Јавни ритуали у северној Косовској Митровици
(Бадњи дан и Митровдан) 420
28. Петровић Јагода
Психосоцијални аспекти друштвене искључености сиромашних
у Републици Српској 446
29. Петровић Александар
Непријатна разматрања о перманентној мобилности
и несигурности савременог човека 463
30. Атлагић Марко
Транзициони проблеми система васпитања и образовања у Србији .. 479
31. Милићевић Небојша, Пејић Биљана
Естетске процене групних и индивидуалних
серијских репродукција 492
32. Тубић Дејан
Уметност сецесије као глобална транзиција српске културе
од традиционализма ка модернизму 509
33. Анђелковић Петар
Демократија топовњача након два века 528
34. Kholod, Oleksandr M.
Inmutation, abmutation and mutation processes of modern society
within manipulation metatheory 545

РЕЧ УРЕДНИКА

Појам „транзиција“ се последњих година често употребљава у медијима и прихваћен је од стране шире јавности. Иако многи лаици не би знали да, макар приближно, одреде његово значење, сви га често користе да означе процес промене, трансформације и преласка из једног начина организације и функционисања у неки други, нови начин. Такође, већина је чула да је „наше друштво у процесу транзиције“ и да тај процес подразумева неку врсту прилагођавања и реадаптирања.

Овим зборником ми нисмо желели да појаснимо шта значи „бити у транзицији“ већ смо настојали да схватимо психосоцијално функционисање народа на нивоу појединца, породице као основне ћелије друштва и самог друштва. Колико год било важно да разумемо како појединац функционише у периоду нејасноћа и великих реформи у друштву, једнако је важно разумети и породицу, која представља темељни ресурс за сваког човека. Такође, немогуће је оставити по страни и друштво у целини, јер појединац, породица и друштво су систем и могу се смислено проучавати само ако се узме у обзир сва њихова испреплетаност и међузависност.

Радови представљени овим зборником бавили су се различитим аспектима функционисања на сва три поменута нивоа. Они су организовани у оквиру три целине: Појединац у транзицији, Породица у транзицији и Друштво у транзицији. У првом делу зборника, радови се баве менталним здрављем, вредности-ма, социјалним и другим вештинама појединца. У делу Породица у транзицији, аутори су разматрали питања брака и породице, породичног контекста развоја индивидуе, савремене улоге породице и правца у коме се она креће, начинима на које се породица носи са различитим проблемима, као и аспектима породичног васпитања. У делу зборника који се бави друштвом у транзицији, аутори разматрају аспекте рада и професионалне средине, актуелне проблеме урбаног друштва, обичаје, облике модерне демократије и манипулације у друштву.

Сама тема овог зборника је врло широка па нам остаје да се надамо да су представљени радови довољно обухватни и релевантни. Такође, надамо се да ће читаоци у њему наћи корисне идеје, које, можда, не одговарају потпуно на сва њихова питања, али су довољно подстицајне за нека будућа размишљања и истраживања.

Уредник
Проф. др Мирослав Крстић

ПОЈЕДИНАЦ У ТРАНЗИЦИЈИ

Gordana M. Nikolić¹

Klinički centar Niš, Klinika za zaštitu mentalnog zdravlja, Niš, Srbija

Olivera V. Žikić

Univerzitet u Nišu, Medicinski fakultet, Katedra za psihijatriju, Niš, Srbija

LIČNOST, PRILAGOĐAVANJE I STRESNE REAKCIJE

SAŽETAK

Prilagođavanje je dinamičan proces između osobe i okoline. Neželjeni životni događaji se, isprva, prepoznaju kao preteći, štetni ili izazovni, a tek onda se aktiviraju mehanizmi njihovog prevladavanja. Reakcija na stres može da postane patološka ako je povezana sa akutnim ili hroničnim negativnim afektima i neadaptivnim mehanizmima prilagođavanja. Ovo je regulatorni proces koji pojačava negativne emocije i ne otklanja stresore. Akumulacija nerazrešene emocionalne tenzije je psihološki faktor koji dovodi do mnogobrojnih posledica. Oni po prirodi mogu biti psihopatološki i psihosomatski. Prema Cannon-ovoj teoriji postoje dva osnovna tipa stresne reakcije: borba ili bekstvo, što znači dominantno simpatičku ili parasimpatičku aktivaciju. Aktivan, ali disfunkcionalni tip hronične stresne reakcije, predisponira nastanak nekih somatskih bolesti: hipertenzija, aritmija, migrena, hipertireoza, dok je pasivan tip reakcije povezan sa unastankom ulkusa astme i kolitisa. Dokazano je da su psihološke varijable povezane sa reakcijom na stres i procesom adaptacije. Osobe sa povišenim neuroticizmom doživljavaju više svakodnevnog stresa. Oni koriste pasivne mehanizme adaptacije i skloni su neurotičnim reakcijama. Biraju mehanizam izbegavanja i pasivizaciju. Aleksitimične osobe su one koje na stres ne reaguju psihološkim mehanizmima već potiskuju povećanu tenziju i oslobađaju je kroz somatizaciju. Oni razvijaju psihosomatske poremećaje kada su izloženi hroničnom stresu. Tip A ličnosti su hostile osobe, ambiciozne, ali dobro socijalno adaptirane koji svesno inhibiraju svoja agresivna osećanja. Hronične akumulirane negativne emocije ekscitiraju limbički sistem i simpatičku aktivnost i tako utiču na kardiovaskularnu disfunkciju. Upravljanje stresom je značajno za prevenciju i lečenje poremećaja uzrokovanih stresom. Veštine savladavanja stresa se mogu naučiti: racionalnim razmišljanjem i rešavanjem problema korak po korak, asertivnošću, promenom životnog stila, relaksacionim tehnikama. Ove tehnike mogu poboljšati prilagođavanje i savladavanje svakodnevnog stresa i teškoća u međuljudskim odnosima.

Ključne reči: ličnost, prilagođavanje, stresne reakcije.

UVOD

Organizacija našeg funkcionisanja u sferi psihičkog i telesnog, je složen sistem subjektivnih doživljaja, telesnih simptoma i ponašanja kojim ispunjavamo naše potrebe kroz odnose u sredini u kojoj živimo. Neprijatni, a subjektivno

¹ gordanani@gmail.com

značajni životni događaji, koji predstavljaju spoljašnje pretnje, ograničavaju čovekove želje i potrebe, emotivno povređuju, otežavaju postizanje ciljeva i remete unutrašnju psihološku ravnotežu. Oni se doživljavaju kao hronične ili akutne stresne situacije. Nedovoljnost subjektivnih snaga i teškoće koje objektivno postoje, izazivaju anksioznost i dublje, često regresivne, mehanizme prilagođavanja.

Odgovor može biti u vidu realnog, zrelog, ponašanja koje znači efikasno rešavanje problema psihički integrisane, zdrave osobe. Kod mnogih se javljaju stalni ili tranzitorni, nezreli ponašajni i emotivni odgovori koji odražavaju nivo neurotične ili dublje dezorganizovane, psihotične organizacije ličnosti. Uspešno savladavanje stresnih situacija znači adekvatno prilagođavanje, –cooping, i zavisi od osobina ličnosti, stečenog iskustva, konstitucionalnih predispozicija, socijalne podrške i opšteg zdravstvenog stanja organizma.

PSIHOSOCIJALNI STRESORI

Ljudi su u svakodnevnom životu izloženi psihosocijalnim stresorima, koji predstavljaju realnu ili simboličnu opasnost i specifično pogađaju osobu. Ukoliko su iznenadni, snažni i specifični, remete psihološku ravnotežu, mogu izazvati akutnu anksioznost i dezorganizaciju ličnosti poput paničnog ataka, psihotične dekompenzacije ili iznenadnog telesnog oboljenja (Kaličanin, 1994.).

Po Cannon-ovom obrascu, postoje dva osnovna odgovora organizma na akutnu opasnost: aktivna odbrana kao borba ili bekstvo, sa dominantnom funkcijom simpatikusa i somatskim oštećenjima (hipertenzija, hipertireoza, migrena, aritmije, angina pectoris) ili pasivan način, povlačenjem, sa dominantnom ulogom parasimpatikusa, što somatizacijom vodi ka mogućim razvoju ulcusa, astme, kolitisa (Adamović, 2005.). Da li je preživljeni događaj stresan i patogen za osobu zavisi njegovog stvarnog ili simboličnog značenja i od jačine stresnog odgovora, koji se obično izražava kroz biohemijske (skok šećera, hormona kore i srži nadbubrega) i fiziološke promene (skok krvnog pritiska, pulsa, znojenje, ubrzano disanje).

Klinička i eksperimentalna istraživanja ukazuju na to da nagomilavanje životnih događaja može da izazove telesnu bolest. Hronično izlaganje stresu manjeg intenziteta je značajnije od delovanja akutnih događaja. Th. Holms i R. Rahe, 1967 su retrospektivnim proučavanjem, sastavili listu dobrih i loših stresogenih životnih događaja koji nose određeni broj jedinica stresa. Bodovi označavaju jačinu emocionalne traume koju izazivaju. Listu treba prilagoditi sociokulturnim karakteristikama određene sredine, a nakupljanje 300 bodova u toku jedne godine znači veliku verovatnoću obolevanja od somatske bolesti (Adamović, 1983.).

PSIHODINAMSKI ASPEKT ADAPTACIJE NA STRESORE

Prema Freud-ovoj klasičnoj psihodinamskoj teoriji psihički razvoj i funkcionisanje je pod dominantnim uticajem nesvesnih nagonskih impulsa. Životnu energiju je Freud izjednačio sa seksualnim instinktom koji ima najveću snagu, jer se najteže zadovoljava i ostvaruje u civilizovanom društvu. Razvoj instikta odvija se kroz sazrevanje i razrešavanje razvojnih kriza kroz sve psihoseksualne faze: primarni narcizam, oralna, analna, uretralna, edipalna faza, period mirovanja i genitalna faza. Uspešnim prevazilaženjem konflikta svake razvojne faze, stiču se zreliji psihički odgovori, prelazi se u viši stepen razvoja, tj. nalaze se novi efikasniji načini i objekti zadovoljenja instikta, koji su socijalno prihvatljivi. Konflikt je nesvesna borba probuđene želje/instikta i prepreke ostvarenju, praćena strahom od kazne zbog takve želje. Konflikt agresivnosti- rušilački impulsi protiv važne figure od koje se zavisi (majke) i strah od kazne napuštanjem, gubitkom ljubavi, kastracijom kao i seksualni konflikt- seksualna želja i strah od kazne zbog toga, su u središtu nesvesne dinamike i razvojnih psihoseksualnih faza. Prevazivaženje razvojnih kriza odvija se savladavanjem ove anksioznosti usvojenim zrelijim i efikasnijim psihološkim mehanizmima. Ako okolnosti ranog razvoja i doprinos majke koja neguje nije adekvatan i usklađen sa mogućnostima i potrebama deteta, razvojne krize se prevazilaze na nepotpun način. Konflikt ostaje nerazrešen, potisnut u nesvesni deo ličnosti i može se aktivirati u nepovoljnim okolnostima odraslog doba (Marty, 1994.).

Smatra se da uravnotežena, dobro adaptirana ličnost ima konstantan psihodinamski balans između strukturalnih nivoa *Ida*, *Ega*, *Superega* i spoljašnjeg sveta. *Ego* nastoji da održi unutrašnju homeostazu ličnosti koja je vulnerabilna i može da bude narušena stresnim situacijama. Događaji koji pogađaju ličnost predstavljaju prepreku i teškoću u postizanju ciljeva i zadovoljenju potreba, izazivaju anksioznost kao prvi odgovor na narušenu psihološku ravnotežu i ukoliko rezoniraju sa potisnutim, nerešenim konfliktom, pokreću psihološke mehanizme odbrane. Prvi mehanizam koji se aktivira je potiskivanje (*represija*). *Ego* ulaže energiju da probuđeni konflikt drži u nesvesnom, tj. da zaboravi. Neuspešno potiskivanje znači i dalje prisutnu psihičku tenziju, i pojavu anksioznosti koja iscrpljuje osobu, i mogu se aktivirati drugi mehanizmi: projekcija, pomeranje, simbolizam, negacija, izolacija, disocijacija, konverzija, poništenje, somatizacija- da bi kroz neurotične simptome razrešila unutrašnji pritisak (Nastović, 1984.).

BIHEJVORALNO-KOGNITIVNA OSNOVA REAKCIJE NA STRESORE

Bihevioralna teorija govori da se ličnost izgrađuje kroz proces učenja ponašanja, kako adaptivnog, zdravog, tako i bolesnog, neurotičnog (Zdravković, 1980). Psihotični poremećaji nastaju zbog bioloških faktora, tj. disfunkcije neurotransmitera,

modulatora u centralnom nervnom sistemu. Neuroza je oblik naučenog neprilagođenog ponašanja koje se ispoljava u interpersonalnoj komunikaciji. Anksioznost je prirodna (bezuslovna) reakcija organizma na jake, bolne i opasne draži i centralni simptom neuroze. Neurotični simptomi se uče u nepovoljnim okolnostima, putem klasičnog uslovljavanja, operantnim (instrumentalnim) uslovljavanjem, modelovanjem ili kognitivnim uslovljavanjem. Za nastanak poremećaja neophodna je predispozicija- urođena ili stečena spremnost nervnog sistema da reaguje strahom, tj. osobina neuroticizma (Ajzenk) i introverzija.

Kognitivna teorija objašnjava presudnu ulogu razumevanja i tumačenja značenja i značaja događaja, senzacija za reakciju straha. Emotivno stanje patološke anksioznosti, pokrenuto je pogrešnom procenom neke situacije kao opasne. Negativno iskustvo utiče na formiranje greške u kognitivnom procesu i anksiozenih stavova, kroz koje se „filtrira” svaka nova situacija. Pogrešna procena situacije, pokreće „anksiozni program” koji se sastoji iz međusobno povezanih kognitivnih, ponašajnih i telesnih činioaca koji jedni druge održavaju u zatvorenom krugu.

Kognitivno uslovljavanje podrazumeva pogrešno razumevanje i tumačenje telesnih senzacija koja se javljaju u stanjima uzbuđenja kao deo fiziološkog odgovora na stres. Okretanje pažnje ka telesnom, pojačava intenzitet percepcije usled čega se telesne senzacije doživljavaju kao neprijatne i neprirodne. Ovo je osnova za formiranje pretpostavki da su to signali bolesti. Dalje iščekivanje promena na nivou telesnih senzacija podiže opšti nivo uzbuđenja, a samim tim intenzivira fiziološke promene i dalje čuva misli i uverenja o bolesti ili predstojećoj katastrofi. Jednom uspostavljen krug straha je kognitivni anksiozni program koji se lako pokreće i održava anksioznost. Negativne i netačne pretpostavke su kognitivne distorzije i znače grešku u procesu zaključivanja: precenjivanje stepena opasnosti, precenjivanje mogućnosti da se opasna situacija stvarno dogodi, potcenjivanje svojih mogućnosti zaštite i potcenjivanje pomoći koja se u slučaju opasnosti može dobiti od drugih. Kognitivni anksiozni program je psihofiziološki sled događaja, telesnih reakcija-senzacija i pogrešnog tumačenja koje održava i podstiče ponavljanje straha.

Instrumentalno uslovljavanje je složenije učenje niza ponašanja (operacija) koji vode nekoj nagradi, tj. otklanjanju anksioznosti i zadovoljavanju potrebe ili izbegavanju kazne (neprijatne, bolne, averzivne draži). Sama nagrada, koja se ponašanjem ostvaruje, potkrepljuje- podržava učenje ovog ponašanja koje može biti neurotično (Zdravković,1993.).

NEUROFIZIOLOŠKI OSNOV STRESNE REAKCIJE

Fiziološku komponentu čine telesni simptomi nastali pod uticajem porasta simpatičkog tonusa i katecholamina u organizmu, čija je funkcija da pripreme organizam na odbranu. U strahu nastaju brojni telesni simpomi: plitko i ubrzano disanje,

osećaj nedostatka vazduha, palpitacije i ubrzan srčani rad, bol u grudima, hladno preznjavanje, suva usta, bledilo lica, široke zenice, omaglica u glavi, mučnina, proliv i „leptiri u stomaku”, vrući ili hladni talasi i strujanje po telu, učestalo mokrenje, teškoće u gutanju, „knedla” u grlu. Telesne promene su osnova za emotivno stanje uzbuđenja, a isto dalje stimuliše kateholaminski sistem. Nešto kasnije reaguje i parasimpatički sistem preko hormona kore nadbubrega koji luče kortizol, kortikosteron i aldosteron. Hormonski sistem je sporiji i inertniji tako da se osovina hipotalamus-hipofiza-kora nadbubrega pokreće nekoliko minuta kasnije i održava duže efekte, tj. adaptaciju na stres (Starčević, 2000.).

Ponašajnu komponentu čine pokušaji da se osoba oslobodi izvora svoga straha, tako da u osnovnom vidu može da ispolji ponašanje po tipu razdražljive borbenosti i agresivnosti, bekstva i izbegavanja situacija ili objekata za koje vezuje svoj strah ili povlačenja i pasivizacije, kada odustaje od svakog otpora. U kliničkom ispoljavanju prisutna je najčešće motorna napetost i uznemirenost, bolovi i drhtavica mišića, nemogućnost da miruju na jednom mestu, uplašen izraz, laka zamorljivost, remeti se radna aktivnost i interpersonalna komunikacija.

Limbički sistem je neuroanatomske mesto ukrštanja afektivnih i vegetativnih i endokrinih reakcija. Limbička jedra i delovi kore odgovorni su za selekciju i klasifikovanje dolaznih informacija iz neokorteksa kao i iz nižih senzornih i senzitivnih centara. Neurofiziološki osnov anksioznosti čine aferentni stimuli koji stižu putem AARS-a (ascendentni aktivirajući retikularni sistem) gde dominiraju noradrenergični neuroni iz locus ceruleus-a i serotonergički iz nuclei raphes do septalnih jedara i hipokampusa. Odavde se ekscitatorni impulsi šire do limbičke kore i jedara kao i do neokorteksa. Istovremeno se aktivira dopaminski sistem neurona koji iz ventralnih jedara mezencefalona vrše inhibiciju prefrontalnog neokorteksa i utiču na ponašanje. Veze hipokampusa, prednjih talamičkih jedara i paleokorteksa limbičke kore preko forniksa, odgovorne su za emocionalnu ekspresiju straha, a veze sa neokorteksom temporalnog režnja za verbalnu ekspresiju i pamćenje. Septo-hipokampalni kompleks upoređuje aktuelne informacije sa očekivanim, prema ranijem znanju i iskustvu. Ako je informacija nova i neočekivana, nastaje porast pažnje, budnosti i osećanje straha. Prefrontalni režanj je mnogobrojnim sinapsama povezan sa etnorinalnom korom temporalnog režnja i cingularnom korom limbičkog sistema što omogućava prepoznavanje novih informacija i regulaciju odgovora. Ove veze omogućavaju da se nediferenciranu uzbuđenje prevedu u određenu emociju uz učesće kognitivnih elemenata. Kognitivni faktor utiče na specifični profil i na intenzitet emocije. Integracijom i prepoznavanjem dolazećih informacija i nadražaja kao prijatnih ili neprijatnih, opasnih ili privlačnih, omogućava skoro trenutni emotivni odgovor i ponašajnu ekspresiju odgovarajućeg afekta kao i prateće vegetativne i hormonske promene neophodne da bi se realizovala celina i svrsishodnost reakcije organizma (Jakulić, Desimirović, 1990).

Fiziološka telesna reakcija u stanjima intenzivnih emocija prelazi u patološku, kada sveukupna reakcija organizma ne ispuni svoju funkciju, tj. ne prekine opasnost koja je reakciju i izazvala. Ovo se događa kada opasnost nije spoljašnja već unutrašnja. Anksioznost je signal unutrašnje opasnosti od koje se ne može pobeći. Uobičajeni repertuar fizioloških odbrana od opasnosti borbom, bekstvom, povlačenjem, ne prekida strah. Energetska bura odražava se na disfunkciju organa i nema svoju funkciju zaštite.

LICHNOST I NAČINI REAGOVANJA NA STRES

Osobine ponašanja i način emocionalnog reagovanja predisponiraju vrstu stresnog odgovora i mogućnost patoloških promena. Osobe koje imaju kumulaciju neželjenih traumatskih događaja tokom razvoja, razvijaju se kao anksiozne ličnosti ili ličnosti sklone distresu. Oni snažno reaguju na manje prepreke-frustracije i istovremeno potiskuju i inhibiraju svoju reakciju. Stidljivi su i povučeni, introverti, skloni izbegavanju opasnosti, uzdržani. Skloni su somatizaciji i telesnoj disfunkciji kao načinu ispoljavanja stresne reakcije. Pasivan ili aktivan životni stil predisponira ličnost da usled hroničnog stresa oboljeva od određenih bolesti. Franc Aleksander „čikaška škola“ formira teoriju o vegetativnoj neurozi. Osobe koje reaguju na stres pasivno, povlačenjem i izbegavanjem, tj. reakcijom umrtvljavanja obolevaju od astme i kolitisa, a one koje reaguju aktivno, pod uticajem su, obolevaju od hipertenzije, migrene i dijabetesa. Kako će ličnost reagovati u napovoljnim okolnostima zavisi od više činilaca: genetska predispozicija za telesno oboljenje, psiho-fiziološka konstitucija, rane emocionalne traume koje predisponiraju određenu strukturu ličnosti, individualno životno iskustvo jedinke koje takođe modulira reakcije, hronični stres koji se akumulira, navike rizičnog zdravstvenog ponašanja i faktor X – to je predispozicija kao skup svih ostalih činilaca (Kecmanović, 1989.).

Teoriju o aleksitimičnoj ličnosti dao je Piter Sifneosa (bostonska analitička škola). Ovakve ličnosti nemaju razvijenu emocionalnost, tj. ne mogu da prepoznaju, rečima opišu i iskažu nijanse i raznovrsnost osećanja. Emotivno uskraćeni, deluju kruto i ukočeno u ponašanju orijentisani na praktične aspekte života. Specifičan kognitivno-afektivni sklop pretpostavlja uticaj bioloških faktora, tj. prisustvo funkcionalne komisurotomije leve i desne hemisfere mozga, te je integrativna funkcija kore nedovoljna, mišljenje je pragmatično, a emotivnost, fantazmatičnost, intuitivnost nedovoljno razvijeni. Nedovoljnost kortiko-limbičkih veza daje fiziološku podlogu za prekomerno razdraženje hipotalamičkih centara, jer se konflikti i probudene ekscitacije ne obrađuju dovoljno na kortikalnom simbolično-psihološkom nivou već se prazne autonomnim putem. Svakodnevne traume (hronični stres) nedovoljno se imagincijom obrađuju, a sirova energija negativnog afekta, zaobilazeći neokorteks, pretvara se u vegetativno razdraženje. Govor tela, umesto simboličkog procesa,

nastao je somatizacijom nesvesnih pulsija. Aleksitimičar se žali na telesne tegobe, bolove, tištanje, grčeve, unutrašnji nemir i napetost. Ovakve osobe su oskudne verbalizacije, siromašne mašte, insistiraju na detaljima, monotoni su i ponekad dosadni terapeutu. Njihovi snovi su retki i reflektuju dnevna iskustva. Emotivni život je nestabilan, ponekad neadekvatan situaciji, impulsivni su u terapiji i u interpersonalnim odnosima te su i socijalne relacije siromašne (Adamović, 2005).

Stil ponašanja i osobine ličnosti mogu uticati na nastanak pojedinih bolesti prema teoriji Flanders Dunbar. Najviše pažnje posvećeno je koronarnoj ličnosti i taj konstrukt je potvrđen u kasnijim istraživanjima. Proučavajući karakteristike ličnosti američkih biznismena obolelih od koronarne bolesti izdvojila je zajedničke osobine kao faktore koji uzrokuju obolevanje: veliki radni kapacitet, ambicioznost, hiperaktivnost, pripadnost višim socijalnim slojevima, dobra socijalna adaptacija, pragmatizam postojanost. Kasnije je izdvojila osobine karakteristične za pojedine bolesti i tako došla do zaključka o postojanju koronarne, ulkusne, dijabetične i traumatofilne ličnosti. Osobine ličnosti i njen životni stil, izvor su hroničnog stresa i uzrok su iscrpljivanja mogućnosti adaptacije i obolevanja (Dunbar, 1950.).

Koronarna ličnost odgovara konceptu o tipu A ličnosti, potvrđen i u istraživanjima Fidmana i Rosenmana, 1959. u San Francisku. Psihološka eksploracija je obuhvatila 3500 zdravih ljudi i nakon 4 godine izdvojene su zajedničke osobine onih koji su oboleli od koronarne bolesti (Friedman, Rosenman, 1950). Friedman je odredio tip A ne samo na osnovu obimnog upitnika od 300 ajtema već i prema karakteristikama aktuelnog ponašanja ispitanika u intervjuu. U ponašanju se zapažaju brzina i obim govora nestrpljivost hostilnost. Tip A nije jedinstvena dimenzija ličnosti, već skup različitih crta, ponašanja i stila reagovanja koji se javlja u specifičnim okolnostima. Osobine tipa A: hostilnost, kompetitivni životni stil, ambicioznost i užurbanost su u službi nerazrešenog edipalnog konflikta : razrešiti ambivalenciju uz pokušaj identifikacije sa idealizovanom roditeljskom figurom „biti bolji od oca“. Agresivnost je izražena osobina, ali je kontrolisana pod uticajem moralnih principa i usvojenih socijalnih normi ponašanja što sprečava verbalno ili motorno pražnjenje prisutne agresivnosti. Emotivna tenzija ostaje povišena i može dovesti do neuroendokrine disfunkcije, ili se delimično prazni ekscesivnim konzumiranjem hrane, duvana, alkohola, povremenim eksplozivnim afektivnim reakcijama. Potvrđen koncept o tipu A, kod koronarnih bolesnika, uvrstio ga je u zvanično priznate etiološke faktore koronarne bolesti. Tip B ima suprotne osobine: zadovoljan malim, pasivan, neambiciozan, usporen, lenj, opušten, bezbrižan, maštovit. Osnovna patogena komponenta tipa A, ponašajnog obrasca, je hostilni stav, cinizam i agresivnost. Doživljaj da je okolina generalno neprijateljski i maliciozno nastrojena, da ljudi nisu vredni poverenja i da ne može očekivati pomoć i podršku, održavaju negativna osećanja,

stav nepoverenja i latentne ljutnje prema spoljašnjem svetu. Hostilan je često uvod u osećanja pesimizma i negativnog izčekivanja u odnosu na sopstveni oporavak i utire put depresiji i odustajanju od angažovanja na polju svog zdravlja (Ilić, 2002.).

NAČINI SAVLADAVANJA STRESA

Uspešno upravljanje stresom ima preventivni i terapijski značaj. Utiče na smanjivanje patološke napetosti i pratećih fizioloških disfunkcija, redukciju negativnih emocija bespomoćnosti, ljutnje, očaja, doprinosi porastu samopouzdanja i doživljaju uspostavljene kontrole nad svojim reakcijama. Pozitivno iskustvo znači psihološki rast i veću spremnost za buduće izazove. Borba protiv patološkog odgovora na stresnu situaciju, tj. distresa podrazumeva jačanje ličnosti i njeno osposobljavanje da se sa stresom izbori. Stresne situacije je potrebno izbeći kada je to moguće, a ukoliko to nije moguće, potrebno je koristiti veštine za prevladavanje stresa (Ong et al. 2004.).

Veština savladavanja stresa se spontano usvaja tokom života kroz iskustvo različitih negativnih, stresnih situacija, ali se može i naučiti: asertivnost- veština kojom se rešavaju problemi adekvatnim, (asertivnim) ponašanjem, koje poboljšava i čuva samopoštovanje i samovrednovanje kroz iskazivanje svojih stavova bez ugrožavanja- agresije prema drugome. Planiranje ponašanja korak po korak, planiranje vremena potrebnog da se neki zadatak izvrši, bez „trke sa vremenom“.

Dobar način je logična analiza i razumevanje svih činioaca koji doprinose stresnoj reakciji (Jang et al. 2007.). U početku je potrebno prepoznati, tj. identifikovati stresne situacije ili sve činioce, elemente stresora. Ovo je prvi korak da bi se potom napravila hijerarhijska lista stresogenih elemenata, od najlakšeg do najtežeg. Prvi na listi je najznacajni za nas, ali može biti i najteži za resavanje. Potom se postavlja cilj, tj. odabere se jedan od elemenata da bi se dalje radilo na njegovom razrešenju. Najbolje je početi od najlakše rešive situacije, kako bi se steklo početno pozitivno iskustvo i ohrabrenje za dalje korake. Razmišljanje o cilju treba da obuhvati i moguće prepreke i teškoće koje nam stoje na putu. One mogu biti spoljašnje okolnosti ili unutrašnje, psihološke– optori koje treba uočiti i osvestiti. Sa postavljanjem cilja, planira se način savladavanja teškoća. Načini mogu biti različiti, jer se mnogobrojnim putevima može doći do cilja. Izbor zavisi od iskustva, od osobina ličnosti, usvojenih moralno-etičkih principa i izgrađenih stavova u ponašanju. Planiramo koja sredstva se mogu upotrebiti i šta je potrebno promeniti u svojoj strategiji i ponašanju da bi se problem rešio. Značajno je uočiti prisustvo loših navika, predrasuda, negativnih emocija ili osobina koje nas sputavaju. Korisno je setiti se ko nam sve može pomoći, koje su to osobe od poverenja na čiju podršku se možemo osloniti i kakvu pomoć možemo dobiti. Razmišljanje o načinu i

sredstvima podrazumeva i predviđanje teškoća koje se mogu pojaviti kao i posledica sopstvenog ponašanja. Svi predviđeni postupci se vremenski raspoređuju i logično u nizu povezuju, da bi doveli do konačnog cilja. U narednom koraku pristupa se konkretnoj i praktičnoj realizaciji svega što je isplanirano. Ovaj korak zahteva najveće ulaganje energije, pokretanje, savladavanje otpora, promenu uobičajenog ponašanja i treba da bude svesno kontrolisano. Pažljivo praćenje svih postupaka omogućava nam da uočimo dobre i loše strane u svom načinu savladavanja stresa. Uočene greške se mogu ispraviti, a dobri koraci doprinose efikasnom dostizanju cilja i porastu samopouzdanja.

Korisno u savladavanju stresa je jačanje ličnosti u smislu povećanja otpornosti na stresne situacije. Ovo podrazumeva uspostavljanje stabilnije emocionalno-fiziološke ravnoteže u organizmu tako da stresni odgovori ne prelaze granicu patološkog. Važno je poboljšanje opšteg zdravstvenog stanja kroz zdrav životni stil (ishrana, fizička aktivnost, uzdržavanje od pušenja i konzumiranja alkohola) što povećava fizičku kondiciju i opštu otpornost organizma (Segrin et al. 2007).

Psihofiziološka ravnoteža i stabilnost se može postići relaksacionim tehnikama kojima se otklanja višak napetosti, tj. neproduktivna tenzija koja iscrpljuje organizam i otežava adaptaciju. Relaksacionim tehnikama smiruje se hiperaktivnost simpatičkog nernog sistema i njegovih posledica na telesne funkcije. Danas se u medicini koriste: progresivna mišićna relaksacija, autogeni trening, vežbe relaksacionog disanja. Indikacije su: zdrave osobe u stresnim situacijama za prevladavanje anksioznosti, ljutnje, umora, napetosti, depresivnosti. Psihički poremećaji su: panični, generalizovano anksiozni, somatoformni. Psihosomatski poremećaji: hipertenzija, aritmija, astma, ulkus, kolitis, urtikarija (Zdravković, 1993.).

Relaksacionim tehnikama i radovnom primenom može se poboljšati imunološki odgovor organizma i otpornost na infekcije (pojačana produkcija sekretornog imunoglobulina A (sIgA), pomoć u lečenju telesnih bolesti.

ZAKLJUČAK

Savremeni život postavlja teško dostupne zadatke i ciljeve, koji se mogu doći uz ulaganje velikog napora što zahteva zrelost i stabilnost ličnosti. Različita razvojna iskustva, osobine ličnosti, nepovoljne okolnosti odrastanja i nasleđene predispozicije ličnosti dovode do stresnih reakcija u toku pokušaja da se dostignu ciljevi i zadovolje potrebe. Stresni odgovor može uzrokovati mnogobrojne psihičke i telesne patološke reakcije. Za njihovo lečenje, tj. savladavanje, potrebno je osnaživanje ličnosti i usvajanje tehnika i veština savladavanja stresnih odgovora. Upravljanje stresom doprinosi lečenju neželjenih psihofizioloških posledica, ali i preventivnom povećanju otpornosti na stres.

LITERATURA

1. Kaličanin P. Lečić-Toševski D. Knjiga o stresu. Medicinska knjiga, Beograd, 1994.
2. Adamović V. Psihosomatska medicina i konsultativna psihijatrija. JP Službeni list SCG 2005.
3. Adamović V.: Emocije i telesne bolesti. Nolit, Beograd, 1983.
4. Marty P.: Psihosomatika odrasle osobe. Izdavačka knjižnica Gorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.
5. Nastović I.: Neurotski sindromi. Dečije novine, Gornji Milanovac, 1984.
6. Zdravković J.: Bihevioralna terapija u psihijatriji. Institut za dokumentaciju zaštite na radu, Niš, 1980.
7. Zdravković J.: Tumačenje neuroza-lečenje i samopomoć. Prosveta, Niš, 1993.
8. Starčević V. Stanja straha u kliničkoj praksi. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.
9. Jakulić S. Desimirović V.: Biološke osnove psihijatrije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
10. Kecmanović D.: Liason psihijatrija. Psihijatrija, Medicinska knjiga Beograd- Zagreb, 1929-1935, 1989.
11. Dumbar F.: Emocije i telesne bolesti. Columbia Univ. New York, 1950.
12. Friedman M., Rosenman R.: Type A and your heart. Greenwich Conn, Forcet, 1975.
13. Ilic S.: Psychological aspects of cardiovascular diseases. Facta Universitatis, Vol. 9, No. 2, 2002.
14. Ong L, Linden W, Young S. Stress management : What is it? Journal of psychosomatic research 2004; 133-137.
15. Jang L K, Thordarson D S, Stein M B, Cohan L S, Taylor S. Coping style and personality. Anxiety stress and coping 2007; 20 (1): 17-24.
16. Segrin C, Hanzal A, Donnerstein C, Taylor M, Domschke TJ. Social skills, psychological well-being, and the mediating role of perceived stress. Anxiety stress and coping, 2007; 20 (3): 321-329.

Gordana M. Nikolić

Clinical Center Nis, Clinic for Mental Health, Nis, Serbia

Olivera V. Žikić

University of Niš, Faculty of Medicine, Department of Psychology, Niš, Serbia

PERSONALITY, ADAPTING AND STRESS REACTIONS

SUMMARY

Adapting is a dynamic process between the person and environment. Undesired life events are firstly recognized as threatening, harmful or challenging, after which the mechanisms to overcome the situation becomes activated. Stress reactions can become pathological if associated with acute or chronic negative affect and less adaptive coping. It is a regulatory process which increases negative feelings and does not eliminate stressors. Accumulation of unsolved emotional tension is a pathological factor leading to multiple consequences. They can be pathopsychological or psychosomatic in nature. According to Cannon's theory, there are two basic types of stress reactions: flight or fight, meaning the either sympathetic or parasympathetic activities will dominate. Active but dysfunctional type of chronic stress reactions predispose some somatic diseases: hypertension, arrhythmia, migrena, hyperthyreosis, and passive reaction are connected with ulcus, asthma, colitis.

Psychological variables have been shown to be associated with stress reactions and adapting process. Individuals with high neuroticism, typically experience more daily stressors. They use more passive coping strategies and are prone to neurotic reactions. They choose avoidance and passive strategies. Alexithimic persons are those who do not cope with stress by psychological mechanisms, but repress their increased tension and release it by somatization. They develop psychosomatic disorders when exposed to chronic stress. Type A personality are hostile, ambitious but socially well adapted and they consciously inhibit their aggressive feelings. Chronic negative accumulated emotions excitate limbic centers and sympathetic activity, influencing the cardiovascular dysfunction.

Stress management is important for prevention and treatment of stress disorders. Coping skills could be learned: rational thinking and problem solving step/by step, assertiveness, change in life style, relaxation techniques. Those techniques could improve adaptation to everyday stressors and interpersonal interactions.

Key words: personality, coping, stress reaction.

Јелена Љ. Минић²

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

НЕКИ ИНДИКАТОРИ МЕНТАЛНОГ ЗДРАВЉА СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

САЖЕТАК

Основни циљ рада је приказ резултата истраживања који су добијени на различитим узрачним групама становника који живе на територији Косова и Метохије како би се делимично добио одговор на питања: 1. да ли постоје специфичности у погледу неких индикатора менталног здравља у односу на испитанике из осталих делова Србије и 2. да ли хронична и комплексна друштвена криза на Косову и Метохији има одређене последице по ментално здравље становника. Резултати неких истраживања спроведених у последњих 10-ак година на узорку испитаника који живе на Косову и Метохији показују да постоје одређене разлике у односу на узорак испитаника који живи у осталим деловима Србије. Приказ резултата нам омогућава идентификацију одређених фактора здравља, али и фактора ризика. Такође, приказ резултата указује и на неопходност организовања превентивних програма са становништвом различитих узраста, како би се јачали фактори здравља или ублажавале последица по ментално здравље које могу имати идентификовани фактори ризика.

Кључне речи: индикатори менталног здравља, становништво на Косову и Метохији, фактори здравља, фактори ризика

УВОД

Подаци о броју дијагностикованих случајева менталних поремећаја, поремећаја понашања и других поремећаја указују да је ментално здравље становништва у Републици Србији нарушено последњих 20-ак година. Лечић Тошевски и сарадници (2001) истичу негативне последице стреса по ментално здравље људи, наводећи да је учесталост менталних поремећаја у нашој земљи у порасту (Лечић Тошевски и сар., 2005), у порасту су депресија, број самоубистава, злоупотреба алкохола и супстанци, психосоматски поремећаји, деликвенција, различити облици насиља итд. Такође подаци Института за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут” за период 1999–2002. године указују на сталан пораст броја дијагностикованих случајева менталних поремећаја и поремећаја понашања (Бацковић, 2010). С обзиром да је ментално здравље веома важно за благостање појединаца и друштава у целини и да се

² jminic@yahoo.com

сматра важним националним капиталом (Бацковић, 2010), податак о порасту броја дијагностикованих случајева менталних поремећаја, поремећаја понашања и других поремећаја указује на угроженост менталног здравља и значај предузимања превентивних и интервентних мера заштите.

Познато је да услови током развоја и социјална средина одређују коначан исход у функционисању здраве личности и појаве менталних обољења (Маринковић и сар., 2003; Хован Сомборац и Хачко, 2004), као и да су сиромаштво, незапосленост, бескућништво и остале појаве које прате друштво у кризи, повезане са распрострањавањем менталних болести (Шолак и Недић, 2009). Услови живота унутар одређеног друштва утичу на здравље и појаву болести становника који су њоме погођени (Tornikroft & Tansela, 2011; Томић, 2001). Такође, највише психичких поремећаја има у условима као што су економске кризе, друштвени потреси, ратови и сл. (Опалић, 2006) и најчешће се јављају као последица друштвене неусклађености (Муњица, 2002).

Друштвена криза настаје када постојеће структуре друштва не пружају могућност решавања постојећих проблема и одликују је односи неусклађености, стагнације и противуречности у различитим социјалним сферама (Хефнер, 1997), као и криза опште сигурности грађана који су њоме погођени (Вејновић, 2004). У сложеној и дугогодишњој друштвеној кризи долази до промене односа појединца према животу, раду, другим људима, слободном времену, према самом себи, до промена ставова и вредности (Ћурчић, 2005), важећих правила и принципа итд. Друштвена криза нарушава нормално функционисање и начин живота појединца и заједнице. Док упорни, тешко променљиви животни догађаји и проблеми са којима се појединци свакодневно и током дужег временског периода сусрећу могу да изазову тзв. животни притисак (Pearlin, 1991, према Божину, 2001).

Наша земља се налази у друштвеној кризи годинама, тачније деценијама уназад, са нарочитим интензивирањем у 2012. години (Ковачевић, 2010; 2011). Друштвена криза у Републици Србији се испољава у различитим областима друштвеног живота и препознаје се као финансијска криза, криза идентитета земље, криза морала, криза образовања и здравства, криза вредносног система итд. (Ковачевић, 2012).

На територији Косова и Метохије друштвена криза је сложенија, хронична и свеобухватна, детерминисана комплексном политичко-безбедоносном ситуацијом. Угрожене су основне егзистенцијалне потребе становништва свих узрасних група, посебно потреба за сигурношћу и слобода кретања. Неизвесност, несигурност, забринутост за властиту будућност и будућност своје породице, страх, чести етнички мотивисани сукоби и терористички напади над Србима и другим неалбанцима на подручју Косова и Метохије, који су се од јуна 1999. до децембра 2006. године, вишеструко повећали у односу на

претходни период (Шуваковић, 2011) и сл. може озбиљно да угрози ментално и физичко здравље становника. Политичко-безбедносна ситуација је нарочито сложена у српским енклавама на територији Косова и Метохије, где је угроженост основних људских права и слобода највећа, а психолошки стрес најизраженији (Ранђеловић и сар., 2008).

Рад представља приказ неких од објављених научних радова у последњих 10-ак година, у којима је узорак становништво различитог узраста и структуре, које живи на Косову и Метохији (у целини или као подузорак). У већини радова аутори или коаутори су наставници и сарадници Катедре за психологију Филозофског факултета у Косовској Митровици. Два основна истраживачка питања на која прикази истраживања настоје да одговоре су: 1. да ли постоје специфичности у погледу неких индикатора менталног здравља у односу на испитанике из осталих делова Србије и 2. да ли хронична и комплексна друштвена криза на Косову и Метохији има одређене последице по ментално здравље становника.

Приказ резултата нам омогућава идентификацију одређених фактора здравља, али и фактора ризика. Рад има за циљ да између осталог скрене пажњу стручној и научној јавности на озбиљност последица хроничне и комплексне друштвено-политичке кризе по ментално здравље становника на Косову и Метохији.

ИСТРАЖИВАЊА ПСИХОПАТОЛОШКИХ СИМПТОМА

Истраживања одређених психопатолошких симптома код становника Косова и Метохије биласу везана за интензивне стресне догађаје којима су становници били изложени, почевши од предратних, ратних (1999. године) и послератних дешавања (од 1999. до данашњих дана). Живот на Косову и Метохији обележен је читавим низом кризних ситуација од којих издвајамо НАТО бомбардовање 1999. године и погром српског и другог неалбанског становништва 17. марта 2004. године.

О последицама интензивних стресних догађаја (НАТО бомбардовање 1999. године и погром Срба у периоду од 17. до 19. марта 2004. године) указује низ истраживања психијатара запослених на Медицинском факултету Универзитета у Приштини и неуропсихијатријском одељењу Здравственог центра у Косовској Митровици. Резултати истраживања показују да је акутни стресни поремећај изазван догађајима 17. марта 2004. године био значајно присутан у популацији Срба са Косова и Метохије (Ненадовић и сар., 2008). Затим, пострауматски стресни поремећај након догађаја 17. марта 2004. био је највећи у популацији која живи у Грачаници (Кривокапић и сар., 2008а), док се број хоспитализованих становника са севера Косова и Метохије након

мартовских дешавања повећао (Кривокапић и сар., 2008б). Кривокапић и Ненадовић (2008) наводе да је егзогена депресија, дијагностикована код једног броја хоспитализованих последица интензивног стресора из седамнаестомартовских догађања на Косову и Метохији. Ненадовић и сарадници (2008б) наводе да су дисоцијативни поремећаји и поремећаји прилагођавања очекивани на простору Косова и Метохије, док Кривокапић и сарадници (2008б) долазе у истраживању до података да је заступљеност поремећаја менталне складности изазваних тешким стресорима (НАТО бомбардовање и мартовски погром Срба) већи код испитаника женског пола.

У истраживању Штуле из 2002. године на узорку одраслих становника северног дела Косовске Митровице добијени су резултати који указују на изражено присуство психопатолошких образаца. Подаци показују да је проживљено ратно искуство, као и њихов број значајно повезан са израженошћу свих видова психопатолошке симптоматологије, затим да реаговање жена одликује присутност симптома општег неуротицизма, док су испитаници мушког пола сколонији реакцијама које карактерише сумњичавост, осећање изолованости, сумња у сопствену адекватност и пројективно мишљење.

ИСТРАЖИВАЊА НА УЗОРКУ МЛАДИХ И ДЕЦЕ

Читав низ истраживања спроведен је на узорку младих (средњошколаца и студената) који живе на територији Косова и Метохије, са најразличитијим предметима истраживања и варијабли. У низу истраживања добијени су подаци који указују на постојање одређених фактора здравља код младих који живе на територији Косова и Метохије упркос условима живота и одрастања. Подаци о постојању ресурса здравља код младих су веома значајани и могу бити смерница истраживачима и практичарима, да идентификоване факторе здравља оснажују кроз одређене превентивне програме. Значајан модел у трагању за факторима здравља, са великом могућностима примене, јесте салутогени модел здравља, који 70-их година прошлог века научно утемељује, теоријски и практично развија америчко-израелски социолог Арон Антоновски. Салутогени модел здравља се заснива на салутогеној оријентацији и означава трагање за факторима здравља и добробити појединаца, који им помажу да преживе по физичко и психичко здравље угрожавајуће ситуације и догађаје.

Неки од фактора здравља на узорку младих који живе на Косову и Метохији добијени су у већем броју истраживања. Тако је у истраживањима на узорку адолесцената са Косова и Метохије добијено да самопоштовање (Минић, 2009, Минић и сар., 2011а; 2011б), смисао живота и нада (Ранђеловић и сар., 2010), задовољство породицом (Минић и сар., 2011г), задовољство животом (Станојевић, 2010) и осећај кохерентности (Минић и сар., 2010а; 2010б)

имају средњу или високу израженост. Такође у истраживању Станојевићеве (2010) добијени су подаци који показују да су млади који живе на територији Косова и Метохије успели да очувају своје благостање, претежно су задовољни својим животом и имају релативно низак ниво депресивности.

У истраживању Крстића и сарадника (2009) под називом *Емоционална лабилност – стабилност адолесцената са Косова и Метохије десет година после НАТО бомбардовања* добијени су резултати који показују да не постоји повезаност емоционалне лабилности и изложености младих акцидентним догађајима. Такође Крстић и сарадници (2009) закључују у истраживању да су адолесценти на Косову и Метохији пронашли адекватне механизме превладавања и да не постоји разлика на димензијама емоционална лабилност – стабилност адолесцената са Косова и Метохије у односу на испитанике из других делова Србије.

У низу истраживања проактивног превладавања код адолесцената на Косову и Метохији (Ђорђевић, 2009; Минић и сар., 2010а; 2011б) добијени су подаци који показују да не постоји разлика у изражености проактивног превладавања код адолесцената у односу на место боравка (српске енклаве, север Косова и Метохије и Косовска Митровица). Такође, вредности проактивног превладавања су ближе горњој вредности, што значи испитаници имају капацитет за планирање личних циљева и за истрајне напоре у смеру њиховог остварења.

Поред наведених фактора здравља, у истраживањима која су рађена на узорку младих са Косова и Метохије добијени су и одређени фактори ризика, од којих је најчешћи степен угрожености у средини у којој живе и одрастају. Највећи степен угрожености је добијен на подзорку адолесцената који живе у српским енклавама на Косову и Метохији (Рањеловић и сар., 2009; Минић, 2009; Минић и сар., 2011в). Такође млади који живе у српским енклавама, а у поређењу са младима са севера Косова и Метохије, мање су задовољни животом и показују виши степен депресивности (Станојевић, 2010). Слабији интензитет самопоштовања, смисла живота, наде, задовољства породицом, задовољства животом и осећаја кохерентности добијен је на подзорку испитаника који живе у српским енклавама на Косову и Метохији у односу на испитанике који живе на северу Косова и Метохије и у Косовској Митровици (Минић, 2009, Минић и сар., 2010а; 2010б; 2011а; 2011б; Минић и сар., 2011г; Рањеловић и сар., 2010; Станојевић, 2010).

Рањеловић и Минићева (2012) у истраживању под насловом *Предиктори задовољства животом код студената* добијају податак да су, у односу на студенте из других делова Србије, студенти који живе на територији Косова и Метохије најмање задовољни животом. У поређењу са студентима

Универзитета у Нишу, студенти Универзитета у Приштини су подложнији стресу (Рањеловић и сар., 2008). Подложност стресу је нешто израженија код студената са сталним местом боравка на Косову и Метохији. У истраживањима Рањеловића и сарадника (2008) и Минићеве и сарадника (2008), добијени су подаци да студенти Универзитета у Приштини сматрају да је неопходно оснивање бесплатног Психолошког саветовалишта. Од 61 % студената који наводе да им је до сада била потребна стручна помоћ, само 12% њих је имало могућности да затражи и добије помоћ стучних лица и служби. Истраживања на узорку студената указују да студенти располажу адекватним ресурсима за превазилажење периода кризе идентитета (Павићевић и Минић, 2011), да имају висок ниво самопоштовања, да су задовољни својим породицама и да имају средњу јачину осећаја кохерентности (са компонентама: разумевање, смисаоност и савладивост).

У истраживању Радовићеве (2011) резултати су показали да систем вредносних оријентација младих са Косова и Метохије одликује: религиозна оријентација, висока склоност ауторитарности, тенденција прихватања конформизма, затвореност према свету, подједнака наклоњеност приватној и друштвеној својини, прихватање равноправности полова итд. Резултати истраживања Милошевићеве и Радовићеве (2011) показали су да постоји највећа социјална дистанца према Албанцима и изражена, мада у мањој мери, социјална дистанца према Ромима и Бошњацима; стереотип о Албанцима је засићен искључиво негативним особинама, док је аутостереотип или слика младих Срба о сопственом народу, изражен и засићен искључиво позитивним особинама.

Нешић и сарадници (2011) у истраживању под називом *Распрострањеност говорно-језичких поремећаја код деце на северу Косова и Метохије* указују да говорно-језички поремећаји постоје, да је најзаступљенији поремећај дислексија, убрзан говор, дисграфија, супституција и муцање, а да недостатак логопедских третмана на подручју Косова и Метохије проблеме деце раног школског узраста усложњава.

ИСТРАЖИВАЊА НА УЗОРКУ ОДРАСЛИХ

Један број истраживања је рађен на узорку одраслих испитаника који живе на територији Косова и Метохије. У истраживањима националног идентитета Срба који живе на територији Косова и Метохије добијени су подаци који показују да национални идентитет значајно корелира са: позитивним доживљавањем себе, негативним вредновањем Албанаца и Хрвата, задовољством сопственим животом и већом етничком дистанцом спрема Албанаца и Хрвата (Рањеловић и Костић, 2011). Изражен национални идентитет и потрошачки етноцентризам код Срба са Косова и Метохије добијен

и у низу истраживања (Рањеловић и Минић, 2011а; 2011б; Минић и сар. 2011). Крстић и Станојевићева (2011) указују да упркос условима у којима живе, Роми на северу Косовске Митровице имају високо очувано колективно самопоштовање и национални идентитет, затим да је у склопу њиховог националног идентитета најмање изражен космополитизам, док у склопу колективног самопоштовања постоји негативна перцепција јавне слике о сопственој социјалној групи. Такође на узорку одраслих који живе на Косову и Метохији добијени су подаци који указују да су испитаници претежно задовољни породицом, али да себе не сматрају успешним родитељима (Павићевић и Минић, 2011б).

Крстић и сар. (2010) истражују психолошке ресурсе наставника у условима друштвене кризе и при том добијају податке да: наставници имају нешто јачи степен угрожености у односу на просечне вредности, веће самопоштовање, претежно спољашњи локус контроле и релативно високе вредности на скали наде. Резултати показују да испитани наставници немају изражен синдром изгарања на послу, да своје здравствено стање процењују као добро; затим сматрају да су успешни у обављању свог посла и да су им одређене потребе задовољене (као што су: потреба за независношћу у раду, за уважавањем од стране колега, ученика, управе и сл.).

Резултати добијени на узорку активних учесника на барикадама (јул – септембар 2011) показују: изражен национални идентитет и став Срба да се поједини чланови Универзалне декларације о људским правима не поштују (Рањеловић и Минић, 2011а; Милошевић и Башчаревић, 2011). Поједине компоненте угрожености: услови живота, људска права, опстанак и промена средине, испитаници процењују као угрожавајуће у већини случајева (Милошевић и Башчаревић, 2011). Кад је у питању израженост анксиозности код српског становништва, тј. активних учесника барикада, резултати истраживања показују просечну израженост стања анксиозности, док су црте анксиозности на нивоу високог просека (Милошевић и Милисављевић, 2011). Добијене резултате ауторке објашњавају животом на кризном подручју и актуелним дешавањима која су обележила период од јула до септембра 2011. године, а односила су се на протесте Срба на северу Косова и Метохије због услова живота и безбедносно-политичке ситуације.

ЗАКЉУЧАК

Резултати приказаних истраживања спроведених у последњих 10-ак година на различитим узрасним групама становника који живе на територији Косова и Метохије указују на специфичности хроничне друштвене кризе на овим просторима и на утицај који живот у условима друштвене кризе може

имати по поједине аспекте личности. Приказани резултати нам могу указати на угроженост менталног здравља становника на територији Косова и Метохије, као и неопходност системских решења за очувањем и унапређењем менталног здравља. Нека од системских решења била би покретање превентивних и интервентних програма с циљем пре свега заштите, али и унапређења менталног здравља становника на Косову и Метохији, затим оснивање Бесплатног психолошког саветовалишта за студенте Универзитета у Приштини са седиштем у Косовској Митровици³ итд.

У Закону о јавном здрављу Републике Србије⁴ дато је одређење осетљивих друштвених група, по ком су то групе становништва које су изложене већем степену ризика од оболевања у односу на укупну популацију, а који укључују и факторе социјално-економског окружења који могу довести до појаве болести и поремећаја. Такође у Закону о јавном здрављу Републике Србије под фактором ризика се подразумева пре свега аспект индивидуалног понашања или животног стила и излагање угрожавајућим утицајима животне средине. Приказани резултати истраживања, као и одређење осетљивих друштвених група и фактора ризика садржаних у Закону о јавном здрављу Републике Србије намећу закључак да су становници Косова и Метохије осетљива друштвена група под ризиком, што захтева и систематичнији и специфичнији приступ. Сматрамо да су одређене мере превентивне заштите неопходне на државном нивоу уз доношење посебне стратегије за очување и заштиту менталног здравља становништва свих узрасних група на територији Косова и Метохије, управо због специфичности друштвено-политичке ситуације и услова живота људи на овим просторима.

ЛИТЕРАТУРА

- Бацковић, Д. (2010). Ментално здравље и ментална хигијена између два миленијума. *Медицински Преглед*. LXIII (11–12). Стр. 833–838.
- Божин, А. А. (2001). *Личност и стрес – Осећај кохерентности и превладавање стреса у условима друштвене кризе*. Вршац: Виша школа за образовање васпитача.
- Вејновић, Д. (2004). *Теорија транзиције и друштвена криза*. Социолошки преглед, вол. XXXVIII бр.1–2, стр. 37–44.
- Ђорђевић, Д. (2009). *Проактивно превладавање животних ситуација код младих српске националности на Косову и Метохији: ресурси и исходи*. Магистарски рад. Београд: Филозофски факултет.

3 Иницијатива за оснивањем Бесплатног психолошког саветовалишта за студенте Универзитета у Приштини са седиштем у Косовској Митровици покренута је од стране асистената Катедре за психологију Филозофског факултета.

4 Доступно на: www.zakon.co.rs/zakon-o-javnom-zdravlju.html. Закон о јавном здрављу Републике Србије, члан 18 и члан 27, „Службени гласник РС”.

- Лечић Тошевски, Д., Ђурчић, В., Грбеша, Г., Ишпановић Радојковић, В., Јовић, В., Кокора, Г., Михаиловић, Г., Милићевић Калашаић, А., Станковић, З., Станојковић, М., Вучковић, Н. (2005). Заштита менталног здравља у Србији – изазови и решења. *Психијатрија данас*, вол. 37, (1). стр. 9–25.
- Лечић Тошевски, Д., Драганић Гајић, С., Вуковић, О., Степановић, Ј. (2001). Стрес и телесне болести. *Психијатрија данас*, 33/3–4. п. 149–173.
- Кривокапић, М., Ненадовић, Н. (2008). Хоспитално лечени после 17-о мартовских догађаја 2004. године као „тешка депресивна епизода”, *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 129–130. Београд: Друштво психолога Србије.
- Кривокапић, М., Ненадовић, Н., Радомировић, М., Милосављевић, И., Краговић, Ј., Грбић, С., Марјановић, Ј., Вашчић, М., Ненадовић, М. (2008а). Хоспитално лечени из „грачаничке енклаве” са дијагнозом посттрауматски стресни поремећај након 17-о мартовских догађања на Косову 2004. године. *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 125. Београд: Друштво психолога Србије.
- Кривокапић, М., Ненадовић, М., Краговић, Ј., Милосављевић, И., Ненадовић, Н. (2008б). Хоспиталозовани са простора „северног Косова” после 17-ог марта 2004. године са дијагнозом Ф43. *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 126. Београд: Друштво психолога Србије.
- Кривокапић, М., Ненадовић, Н., Марјановић, Ј., Милосављевић, И., Ненадовић, М. (2008в). Хоспитално лечени у години пре и години после 17-о мартовских догађаја на Косову 2004. године под дијагнозом посттрауматски стресни поремећај. *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 131–132. Београд: Друштво психолога Србије.
- Крстић, М., Станојевић, Д. (2011). Колективно самопоштовање и национални идентитет припадника ромске заједнице у северном делу Косовске Митровице. У Тематски зборник радова међународног значаја: *Идентитет и криза идентитета*. Филозофски факултет, Косовска Митровица: стр. 201–219.
- Крстић, М., Ранђеловић, Д., Минић, Ј., Ранђеловић, К. (2010). Психолошки ресурси наставника у условима друштвене кризе. *Годишњак Српска академија образовања*. стр. 817–832. Београд: Српска академија образовања.
- Крстић, М., Димитријевић, Б., Николић, Г. (2009). Емоционална лабилност – стабилност адолесцената са Косова и Метохије 10 година после НАТО бомбардовања и избеглиштва. Међународни тематски зборник: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Универзитет у Приштини, Филозофски факултет. Косовска Митровица, Књига 5. стр. 253–260.
- Ковачевић, М. (2011). Србији је потребна визија друштвеног и економског система, *Зборник Стратегија економског развоја Србије и Европске уније 2011–2020, Економски видци 2*.
- Ковачевић, М. (2010). Узроци дубоке економске кризе у Србији. *Школа бизниса*. Бр.3, стр. 1–14.
- Маринковић, Ј. М., Бацковић, Д., Коцијанчић, Р. (2003). Здравствено стање адолесцената без родитељског старања. *Медицински Преглед*; 56 (1–2), стр. 22–25.
- Милошевић, Б., Милисављевић, С. (2012). Анксиозност код српског становништва Косова и Метохије на барикадама. *Тимочки медицински гласник – Гласило Подружнице Српског лекарског друштва Зајечар*. Вол. 37. бр.1 стр.5–9.

- Милошевић, Б., Радовић, О. (2011). Социјална дистанца и стереотипи о својим и другим нацијама код средњошколаца српске националности са севера Косова. У Тематски зборник радова међународног значаја: *Идентитет и криза идентитета*. Филозофски факултет, Косовска Митровица: стр. 144–155.
- Милошевић, Б., Башчаревић, И. (2011). Агресивност и степен угрожености услед политичког насиља на Косову и Метохији. У Тематски зборник радова међународног значаја: *Политичко насиље*. Филозофски факултет, Косовска Митровица: стр. 319–326.
- Минић, Ј., Ранђеловић, Д., Павићевић, М. (2011). Потрошачки етноцентризам и национални идентитет Срба на Косову и Метохији. Саопштење на научном скупу: *Савремени трендови у психологији*. (14–16. октобар). Нови Сад: Филозофски факултет. ЦД са резимеима.
- Минић, Ј., Станојевић, Д., Ранђеловић, Д. (2011а). Самопоштовање, осећај кохерентности и стратегије превладавања стреса адолесцената са Косова и Метохије. *Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем*, (22–23. мај) Пале: Филозофски факултет, књига 5, том 2, стр. 651–666.
- Минић, Ј., Ранђеловић, Д., Вукмировић, И. (2011б). Корелати самопоштовања у периоду друштвене кризе. Тематски зборник радова међународног значаја: *Идентитет и криза идентитета*. Филозофски факултет, Косовска Митровица: стр. 93–109.
- Минић, Ј., Павићевић, М., Ранђеловић, Д., Мушкић, И. (2011в). Самопоштовање и степен угрожености код адолесцената на Косову и Метохији. Саопштење на научно-стручном скупу са међународним учешћем: II Конгрес психолога Босне и Херцеговине (Бања Лука, 24–26. фебруара). *Књига сажетака*, стр. 33.
- Минић, Ј., Ранђеловић, Д., Недељковић, Б. (2011г). Фактори здравља студената- израженост и повезаност неких симптома и ресурса превладавања. *Књига резимеа*, 59. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 113–114. Београд: Друштво психолога Србије.
- Минић, Ј., Ранђеловић, Д., Станојевић, Д. (2010а). Осећај кохерентности, самопоштовање и проактивно превладавање средњошколаца у условима друштвене кризе на Косову и Метохији. Међународни тематски зборник – *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Универзитет у Приштини, Филозофски факултет. Косовска Митровица, Књига 5. стр. 261–276.
- Минић, Ј., Ристић, Ј., Вујовић, Ј., Цвејић, Т., Ранђеловић, Д. (2010б). Осећај кохерентности, задовољство породицом и проактивно превладавање студената. Саопштење на 58. научно-стручном скупу психолога Србије. *Књига резимеа*, стр. 148–149.
- Минић, Ј. (2009). *Осећај кохерентности код средњошколаца неалбанске националности на Косову и Метохији*. Магистраски рад. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Минић, Ј., Ранђеловић, Д., Крстић, Д. (2008). Ментално здравље студента Универзитета у Приштини. IV Конференција Дани примењене психологије, Ниш, *Књига резимеа*, стр. 62. Београд: Друштво психолога Србије.
- Муњица, М. (2002). Психосоцијалне последице психијатријских поремећаја. Каличанин, П. (Ур.), *У Психијатрија: Заштита менталног здравља*, стр. 279–319. Београд: Медицински факултет.
- Ненадовић, М., Кривокапић, М., Ненадовић, Н. (2008а). Акутни поремећај менталне складности као последица догађаја на Косову од 17. марта 2004. г. *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 124. Београд: Друштво психолога Србије.

- Ненадовић, М., Кривокапић, М., Милосављевић, И., Грбић, С. Радомировић, М., Краговић, Ј., Марјановић, Ј., Ненадовић, М. (2008б). Дужина хоспиталног лечења болесника са клиничком феноменологијом дисоцијативних поремећаја и поремећаја прилагођавања. *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 127. Београд: Друштво психолога Србије.
- Нешић, Б., Минић, Ј., Јакшић, А. (2011). *Распрострањеност говорно-језичких поремећаја код деце на северу Косова и Метохије*. Зборник радова Филозофског факултета, Универзитета у Приштини. XLI/2011, Косовска Митровица. стр. 587–601.
- Опалић, П. (2006). *Преглед развоја социологије менталних поремећаја*. www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLIX_1/01.
- Павићевић, М., Минић, Ј. (2011а). Осећај кохерентности у периоду развојне и друштвене кризе. Међународни тематски зборник: *Идентитет и криза идентитета*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица. стр. 73–92.
- Павићевић, М., Минић, Ј. (2011б). Задовољство породицом и родитељска успешност у односу на неке социодемографске варијабле. *Књига резимеа*, 59. Научно-стручни скуп психолога Србије, Сокобања (1–4. јун), стр. 18. Тема скупа: Наш идентитет и друштвене промене. Београд: Друштво психолога Србије.
- Радовић, О., Лазић, Ј. (2012). Ставови према националним мањинама младих у Косовској Митровици. Међународни тематски зборник: *Социјализација у условима друштвене кризе*. Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, стр. 199–222.
- Радовић, О. (2011). Вредносне оријентације адолесцената са Косова и Метохије. У Тематски зборник радова међународног значаја: *Идентитет и криза идентитета*. Филозофски факултет, Косовска Митровица, стр. 110–132.
- Ранђеловић, Д., Минић, Ј. (2011а). Национални идентитет и ставови Срба са севера Косова и Метохије о поштовању људских права. У Тематски зборник радова међународног значаја: *Политичко насиље*. Филозофски факултет, Косовска Митровица: стр. 299–318.
- Ранђеловић, Д., Минић, Ј. (2011б). Психолошки и социолошки корелати националног идентитета Срба са Косова и Метохије. Саопштење на научном скупу са међународним учешћем: Наука и савремени универзитет (Ниш, 10–11. новембар). *Књига резимеа* стр. 93–94. Универзитет у Нишу. Филозофски факултет.
- Ранђеловић, Д., Минић, Ј., Милошевић, Б., Митровска, С. (2010). Самопоштовање, поимање смисла живота и нада као предиктори задовољства животом код студената, саопштење на 58. научно-стручно скупу психолога Србије, *Књига резимеа*, стр. 231–232. Београд: Друштво психолога Србије.
- Ranđelović, D., Milošević, B., Minić, J. (2009). *Anxiety, Self-Esteem and the Endangerment Level in the Conditions of Social Crisis*. South-East European Regional Conference of Psychology, Sofia.
- Ранђеловић, Д., Минић, Ј., Крстић, Д. (2008). Подложност стресу и потреба за оснивањем психолошког саветовалишта за студенте на Универзитету у Приштини са седиштем у Косовској Митровици. *Књига резимеа*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, стр. 132–133. Београд: Друштво психолога Србије.
- Станојевић, Д. (2010). Субјективна добробит младих српске националности на Косову и Метохији. Међународни тематски зборник: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Универзитет у Приштини, Филозофски факултет. Косовска Митровица, Књига 5. стр. 301–317.

- Томић, В. (2001). Неке последице друштвене кризе по ментално здравље грађана. *Књига резимеа*, стр. 54. Београд: Друштво психолога Србије.
- Tornikroft, G., Tansela, M. (2011). *Volja briga o mentalnom zdravlju*. Београд: Clio.
- Ћурчић, В. (2005). Ментално здравље младих- ризик и шанса. Београд. *Психијатрија данас*. Вол. 37(1), стр. 87–107.
- Хафнер, П. (1997). *Друштвене промене и друштвене кризе данас*. Ниш. ТЕМЕ- Часопис за друштвене науке, Универзитет у Нишу, јул–децембар, стр. 327–337.
- Хован Сомборац, Ј., Хачко, Б. (2004). Раширеност поремећаја менталног здравља на подручју Севернобачког округа. *Медицински Преглед*. 57(11–12): 588–91.
- Шолак, З., Недић, О. (2009). Економске одлике преваленце менталних болести с посебним освртом на промене током постсоцијалистичког преображаја. *Енграми*, Вол. 31. бр. 3–4, стр.77–88.
- Штула О. (2004). Стрес код становника северног дела Косовске Митровице, *Војни информатор*, 1–2. стр.79–90, Београд
- Шуваковић, У. (2011). Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912-2012). У Тематски зборник радова међународног значаја: *Политичко насиље*. Филозофски факултет, Косовска Митровица, стр.143–166.

Jelena Lj. Minić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

SOME INDICATORS OF MENTAL HEALTH IN THE POPULATION OF KOSOVO AND METOHIA

SUMMARY

The basic objective of this work is the presentation of research results obtained in different age groups of the population which lives in the territory of Kosovo and Metohia in order to get partial answers to the questions: 1) are there any specifics in terms of some indicators of mental health with regard to those who live in other parts of Serbia and 2) whether chronic and complex social crisis in Kosovo and Metohia has certain consequences on the mental health of the residents. We were guided in this paper by the knowledge that conditions during the development and social milieu determined the final behavior in the functioning of healthy personality, and appearance of mental diseases including the fact that living conditions within some society had impact on the health and appearance of inhabitant's diseases. An important starting point of the paper is the knowledge that poverty, unemployment, homelessness and other phenomena accompanying the society in crisis are connected with the spread of mental diseases, and many mental disorders appear in the conditions such as economic crises, social upheavals, wars etc.

The results of some studies conducted in the past ten years on the sample of examinees that live in Kosovo and Metohia show that there are some differences when compared with the sample of respondents that live in other parts of Serbia. In this paper, the results of some researches of psychopathologic symptoms in the population with permanent residence in Kosovo and Metohia were shown, then researches on the sample of youth, children, and adults. The research results show that there are some psychopathologic symptoms in the population of northern part of Kosovska Mitrovica, and that heavy stress (such as NATO bombing in 1999 including the March pogrom of Serbs in 2004) caused mental disorders in one part of the adult population. In the series of researches there were given data which indicated the existence of some factors of health in youth living in the territory of Kosovo and Metohia in spite of living conditions and growing up (such as: self-respect, vision of life, hope, family satisfaction, life satisfaction, sense of coherency, welfare, low level of depression etc.). Some risk factors were identified in adolescents living in Serbian enclaves in Kosovo and Metohia, where the research results indicated lesser satisfaction with life, higher degree of depression, lower self-respect and family satisfaction, blurred vision of life and hopes, weak sense of coherency in comparison to those living in the North of Kosovo and Metohia and Kosovska Mitrovica. Research on the sample of children indicates the existence of speech and language disorders, with the most common disorders being dyslexia, accelerated speech, dysgraphia, stammering. The lack of speech and language therapy in Kosovo and Metohia makes the problems of children of early school age more complex. In the series of the researches on the sample of adults living in the territory of Kosovo and Metohia there were given data which also indicated the existence of some health factors, and risk factors out of which the adult respondents singled out vulnerability of living conditions and disrespect of human rights. The presentation of results enables us to identify certain health factors, but the risk factors as

well. Moreover, the obtained results point to the necessity to organize preventive programs for the populations of different ages, in order to strengthen health factors or mitigate the effects of identified risk factors on mental health.

Key words: mental health indicators, the population in Kosovo and Metohia, health factors, risk factors

Зоран Павловић⁵

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за психологију,
Београд, Србија

ДРУШТВЕНА ТРАНЗИЦИЈА И ВРЕДНОСНИ КОНФЛИКТИ МЛАДИХ У СРБИЈИ⁶

САЖЕТАК

У контексту два водећа модела објашњења промене преовлађујуће политичке културе у ситуацији транзитивних, измењених друштвено-економских околности унутар једног друштва (културолошког и институционалног модела), анализиран је међусобни однос и структура већег броја политичких (однос према демократији, парламентарна, социјалистичка оријентација и сл.) и политички релевантних вредносних оријентација (ауторитарност, вертикални колективизам, модернизам и сл.). Приказани су резултати емпиријског истраживања спроведеног на узорку од 788 матураната из 25 београдских средњих школа. Факторском анализом 14 вредносних оријентација издвојена су два фактора другог реда, што указује на то да се може говорити о две опште вредносне димензије: интринзичко-демократској и инструментално-демократској. Повезаност две димензије је слаба ($r=.19, p<.01$). Додатне анализе указују на то да је однос према пропагираним, просистемским вредностима амбивалентан и конфликтан и слабо утемељен у општијим вредносним уверењима младих. *Кључне речи:* вредносне оријентације, демократија, политичка култура, млади, Србија.

УВОД

Готово да је триуизам рећи да је за успешан опстанак и функционисање политичког система нужно постојање конгруентне политичке културе, тј. да „демократија не може бити изграђена без демократа“ (Klingeman et al., 2006, стр. XI). Уколико појединац поштује и прихвата норме система, уколико то постане саставни део његовог вредносног система, подршка начину владавине добија на известан начин диспозициону утемељеност која мотивише и усмерава понашање, чини га пријемчивим за одређене погледе и идеје, начине решавања конфликта, у мањој или већој мери спремним да се ангажује на реализацији одређених личних или друштвених циљева и сл. Тада чланови друштва желе да делују онако како треба да делују да би друштво адекватно функционисало (From, 1989).

⁵ zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs.

⁶ Чланак представља резултат рада на пројекту „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ“ (47010), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (2011-2014).

Међутим, док нема спора око тога да су друштвени фактори важни чиниоци вредносних оријентација, идеја да се с крупнијим друштвеним променама (попут слома комунизма крајем прошлог или демократских промена у Србији почетком новог века) последично мења и систем вредности предмет је жустрих спорења. Два доминантна модела промене преовлађујуће политичке културе (и вредности као њеног најважнијег елемента) дају битно различита предвиђања. Према једном, тзв. *културолошком* гледишту, грађани одређене државе прихватаће само оне политичке и економске структуре чије институционалне и легалне процедуре јесу у складу с преовлађујућим вредностима у тој популацији. Појединци су, пре свега, мотивисани релативно стабилним културним оријентацијама, продуктима заједничке социјализације. Будући да се социјализацијом преносе, социјализацијом се и мењају, што значи да је потребно више генерација пре него што се систем културних вредности видљивије промени. Политичка култура се стога тек постепено и веома споро мења под утицајем структурних фактора попут економске модернизације, урбанизације, раста образовног нивоа популације и сл. (Almond & Verba, 1963/1989; Lipset, 1959; Inglehart & Welzel, 2005). Демократију ће, другим речима, прихватати само они који су иначе демократски оријентисани.

С друге стране, заговорници *институционалног* или модела целоживотног учења наглашавају ситуационе карактеристике и скорашња искуства као факторе који обликују ставове и понашање појединца. Нагласак је на актуелном друштвеном контексту, скорашњим политичким, економским и друштвеним дешавањима који су узрок сличности/разлика у политичким ставовима. Не само да рана социјализација није пресудна (како то припадници културолошке струје тврде), већ је управо политичко-економско постигнуће и функционисање институција узрочни фактор развоја политичких оријентација грађана као резултат социјалног учења и искуства с њима (Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994). Прихватање демократије према овом гледишту више је ствар квалитета њеног функционисања него вредносне усмерености појединца.

Уз разлике у погледу механизма и главних чинилаца промене преовлађујућих вредносних оријентација, ни једна ни друга концепција, међутим, не доводе у питање нужност конгруентности структуре и културе. Такође, имплицитно је и према једном и према другом моделу присутно гледиште да у периоду након друштвених промена следи својеврсни период вредносне конфузије или аномије, несклада раније усвојених вредносних стандарда и измењеног нормативног оквира заједнице. Културолошки модел предвиђа својеврсну оријентациону инерцију у периоду након промене режима

(Eckstein, 1988), резистентности оријентација усвојених током ране социјализације, која се одвијала под битно другачијим друштвено-политичким околностима. Институционални модел такође претпоставља да се демократске норме уче кроз искуство с демократским процесом, а то захтева извесно време. И у једном и другом случају, дакле, период који претходи успостављању потенцијалног сагласја политичке културе и политичке структуре јесте турбулентан.

ПРОБЛЕМ И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

У Србији су се драматичне друштвене промене десиле 2000. године и од тада је прошло нешто више од једне деценије. Друштвене промене су на различите начине институционализоване, од успостављања институција економско-политичке либерализације друштва до њихових претакања у васпитно-образовне циљеве (нпр. кроз курсеве грађанског васпитања). Измењени институционални оквир подразумева да су присутни систематски подстицаји промене преовлађујућих вредносних оријентација и демократизације политичке културе. С друге стране, практично сви пунолетни грађани Србије старији су од демократије и социјализовани у, по многим битним аспектима, недемократским временима. То посебно важи за популацију младих која је своје (претпостављено) формативне године провела током деведесетих година XX века. Предмет овог рада управо су међусобни односи већег броја релевантних вредносних оријентација који би могли понешто рећи о односу општијих, раније усвојених вредносних оријентација и оних који се у домаћој литератури често називају идеолошким или просистемским вредносним оријентацијама (Pantić, 1981), на чијем усвајању се инсистира након промена 2000. године. Већи број налаза указује на то да се с друштвеним променама најлакше и најинтензивније мењају управо просистемске вредности (Kuzmanović, 1995; Pantić, 1990; Pavlović, 2009; 2010), док се мали број студија бави односом различитих типова вредносних оријентација за које би се могло претпоставити да су у различитом степеноу подложни промени под утицајем измењених друштвених околности. Млади (нарочито они који су у фокусу ове анализе) у том смислу представљају врло важан сегмент популације јер је њихов систем вредности још у процесу формирања и стабилизације, те би могли бити пријемчивији за нове вредности, док, с друге стране, како друштвена, тако и њихова лична транзиција додатно усложњава читав процес. Циљеви истраживања у том смислу јесу (1) анализа структуре вредносних оријентација, (2) идентификација општијих система вредности, али и (3) евентуалних несагласних вредносних усмерења младих.

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

УЗОРАК И ПРОЦЕДУРА

Подаци коришћени у овом раду део су већег истраживања које је спроведено 2010. године у 25 случајно одабраних школа с територије града Београда. У истраживању је учествовало 788 ученика завршног, четвртог разреда медицинских ($n=168$), економских ($n=211$) и техничких средњих школа ($n=207$) и гимназија ($n=202$). У узорку је више девојака (58%), него младића (42%). Узрасни опсег креће се у распону од 17 до 20 година ($AS=18.15$).

Процедура задавања и попуњавања упитника трајала је један школски час.

МЕРЕ

Подаци су прикупљени упитником који је групно задаван целом одељењу ученика. Упитник је, осим уобичајеног дела о социодемографским карактеристикама ученика, имао и неколико потцелина којима су испитиване различите врсте политичких оријентација, међу њима и вредносне оријентације. Све вредносне оријентације, изузев политичке толеранције, (пост)материјализма и ширине оквира колективне идентификације, мерене су сумативним скалама Ликертовог типа од по четири тврдње. Скале су претестиране у пилот истраживању које је било основа за формулисање коначног облика инструмента. Све скале су једнодимензионалне и показују задовољавајућу поузданост (за више информација видети Pavlović, 2012). У анализу су укључене следеће вредносне оријентације⁷:

- *Модернизам – традиционализам*. Под овом вредносном оријентацијом подразумева се однос према друштвеним променама, посебно традиционалним уверењима, вредностима и облицима понашања, што се у литератури готово без изузетка сматра једном од најважнијих одредница модернизма (Inkeles, & Smith, 1974; Inkeles, 1969; Pantić, 1990; Stephenson, 1968). Скала укључује тврдње попут „Друштвени напредак није могућ без промена“ ($AS=14.29$, $SD=3.27$, $SE=.12$).

- *Отвореност/затвореност према свету*. Обухвата разне врсте односа према етничком припадању за које се у домаћој литератури користе разни називи: национална везаност, национална идентификација и сл. (Kuzmanović, 1990; 1995; Pantić, 1981; 1990; Rot i Havelka, 1973). Ова димензија могла би се

7 Услед ограничења у погледу дужине текста и великог броја варијабли, анализирани вредносне оријентације биће само укратко описане, пре свега с обзиром на значење које оне имају у овом раду и начин њиховог мерења. Детаљније информације могу се пронаћи на другом месту (Pavlović, 2012).

сматрати својеврсним показатељем етноцентричке оријентације, некритично позитивног односа према сопственој и негативног односа према другим нацијама. Скала укључује тврдње попут „Треба волети чак и недостатке своје нације“ ($AS=13.60$, $SD=3.42$, $SE=.12$).

- *Социјалистичка оријентација*. Тиче се односа према начинима остварења економског благостања једне заједнице, тј. односа према неким елементарним аспектима економског уређења друштва попут типа доминантне својине или интервенција државе у привреди (Evans et al., 1996; Heath et al., 1994). Скала укључује тврдње попут „Држава би требало да обезбеди посао свакоме ко жели да ради“ ($AS=16.39$, $SD=2.91$, $SE=.10$).

- *Либерална оријентација*. Једна од основних политичких вредносних оријентација суштински се тиче позитивног односа према личним слободама (Evans et al., 1996; Heath et al., 1994; Rokeach, 1973) и супсумира класичну типологију либерализам/конзервативизам. Скала укључује тврдње попут „За неке злочине смртна казна је једина одговарајућа казна“ ($AS=10.30$, $SD=3.42$, $SE=.12$).

- *Однос према слободи говора и мишљења*. Представља однос према општем, апстрактном принципу грађанских слобода и прихватање једног од основних принципа на којима је заснован демократски политички систем – институционалних гаранција политичких слобода (Gibson, 1998; McClosky, 1964). Скала укључује тврдње попут „Верујем у важност слободe говора без обзира на то какви ставови могу бити изношени“ ($AS=9.96$, $SD=3.10$, $SE=.11$).

- *Однос према демократском политичком систему*. Представља релативан однос према демократском политичком систему – вредновање демократије као начина управљања или владања Србијом у поређењу с неким другим, алтернативним облицима владавине. У анализи је коришћен индекс конструисан на основу две тврдње – преференција демократије насупротив преференцији аутократије, исказане на петостепеној скали (од скоро на првој тврдњи одузет је скор на другој тврдњи; $AS=1.05$, $SD=1.41$, $SE=.05$). Ова мера сматра се индикатором уопштеног односа према демократском политичком систему (Klingemann et al., 2006; Pavlović, 2010).

- *Легалистичка оријентација*. Представља однос према владавини закона као темељном принципу демократске идеологије, гаранцији једнакости свих и основном инструменту организације и уређења живота једне политичке заједнице (Gibson, 1998; McClosky, 1964). Скала укључује тврдње попут „Није нужно поштовати закон који неко сматра неправедним“ ($AS=11.84$, $SD=3.23$, $SE=.12$).

- *Вишепартијска оријентација*. Ова оријентација представља показатељ односа према основним демократским „правилима игре“ – организованом

плурализму, одржавању и конкуренцији опозиционих, супротстављених политичких група и интереса (Gibson, 1998; Mc Closky, 1964). Скала укључује тврдње попут „Наш систем владавине би боље функционисао уколико бисмо укинули политичке партије“ ($AS=10.77$, $SD=3.59$, $SE=.13$).

- *(Пост)материјализам*. Димензија представља континуум од давања приоритета самоизражавању и квалитету живота ка наглашавању физичке и економске сигурности (Inglehart, 1990). У зависности од преференције два од четири понуђена друштвена циља (одржање реда у држави, борба против раста цена, веће учешће људи у важним одлукама владе, заштита слободе говора), испитаник је сврстан у групу материјалисте (бира прва два циља), постматеријалисте (бира последња два циља) или мешовитог (било која друга комбинација).

- *Ширина оквира колективне идентификације*. Представља често коришћени критеријум разликовања групних идентификација – од најужих локално-парохијалних (улица или град), преко регионалних и националних, до најширих континенталних и мондијалистичких идентификација (грађанин света, припадник човечанства) (Pantić, 1991; Vasović, 2000). Ширина колективне идентификације је у овом раду испитивана једном стандардном тврдњом у којој се од испитаника тражи да од најуже (град или место) до најшире (свет у целини) одабере ону геополитичку целину којој примарно припада.

- *Политичка (не)толеранција*. Спремности да се грађанска права гарантују свима, да се дозволи упражњавање политичких права и слобода и онима с којима се неко не слаже (политичким опонентима, мањинским групама итд.). У складу с класичном студијом о политичкој толеранцији (Stouffer, 1955), сви испитаници реаговали су на један исти „стимулус“ (хомосексуалце) у три различите социјалне ситуације упражњавања загарантованих грађанских права и слобода (слобода говора, запошљавања и кандидовања за јавну функцију). Број гарантованих права мера је политичке толеранције ($AS=.97$, $SD=1.07$, $SE=.03$).

- *(Не)ауторитарност*. Овде се полази од концепције ауторитарности као некритичког односа према ауторитету који је заснован на „учењу концепција реалности преовлађујућих у нечијој култури или супкултури“ (Greenstein, 1965, стр. 89) и тзв. когнитивне теорије ауторитарности, доминантне у домаћој литератури (Kuzmanović, 2010; Pantić, 1990; Rot i Havelka, 1973). Скала укључује тврдње попут „Послушност и поштовање ауторитета су најважније особине које деца треба да науче“ ($AS=11.97$, $SD=3.44$, $SE=.12$).

- *Вертикални колективизам*. Триандис разликује две врсте колективизма с обзиром на релативну важност хоризонталних и вертикалних друштвених односа (Triandis, 1996). Унутар филозофије вертикалног колективизма

„Људи нагласак стављају на интегритет групе, вољни су да своје личне циљеве жртвују зарад групних и подржавају надметање своје са другим групама“ (Triandis & Gelfand, 1998, стр. 120). Сматра се да је „екстремни колективизам ... непожељан по било ком критеријуму“ (Triandis et al, 1988, стр. 335), али су његове главне мане у политичком домену јер је компатибилан с политичким системом у коме се не вреднује ни слобода, ни једнакост. Испитиван је скраћеном и адаптираном верзијом оригиналне скале (Triandis, 1996). Скала укључује тврдње попут „Обично жртвујем своје интересе за добробит групе којој припадам“ ($AS=12.49$, $SD=3.05$, $SE=.11$).

- *Аномија*. У питању је својеврсни континуум блискост – дистанца између појединца и других (Srole, 1956), „кластер ставова, уверења и осећања у свести појединаца“ (McClosky & Schaar, 1965, стр. 19) о томе да је свет без јасних правила, усмерења, промењив, непредвидљив итд. Под аномижом се често подразумева стање конфликтности или сукоба оријентација појединца. Скала укључује тврдње попут „Човек данас стварно не може бити сигуран на кога се може ослонити“ ($AS=15.61$, $SD=3.27$, $SE=.12$).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Готово све међусобне корелације вредносних оријентација су статистички значајне, док је њихов предзнак, у већини случајева, у складу са очекивањима (в. прилог бр. 1). Најинтензивније корелације јављају се између садржајно сродних вредносних оријентација. Ауторитарност⁸ је тако позитивно повезана с вертикалним колективизмом ($r=.30$, $p<.01$), а негативно с отвореношћу према свету ($r=-.30$, $p<.01$), либералном оријентацијом ($r=-.31$, $p <.01$) и политичком толеранцијом ($r=-.28$, $p <.01$). Они који су везани за уске, парохилне или унутарнационалне оквире су истовремено и затворенији према свету ($r=.22$, $p <.01$) и политички нетолерантнији ($r=.24$, $p <.01$).

И корелације између неких вредносних оријентација које би се условно могле сматрати просистемским статистички су значајне. Све међусобне корелације, рецимо, подршке слободи говора, постматеријализму, легалистичке и парламентарне оријентације су позитивне и статистички значајне. Посебан значај има и повезаност (апстрактне) подршке демократском режиму и степена прихватања неких, ако се тако може рећи, конституената демократије. Тако су, на пример, они који више подржавају демократски режим политички толерантнији ($r=.26$, $p<.01$) и израженије парламентарно оријентисани ($r=.29$, $p<.01$). У другим случајевима јављају се везе очекиваног предзнака, али је

8 У тексту су именовани они полови вредносних оријентација који се односе на више скорове на одговарајућим скалама.

интензитет повезаности низак. Позитивна корелација између подршке демократији и легалистичке ($r=.16, p<.01$) и либералне оријентације ($r=.15, p<.01$) је слаба, а слично важи и за (очекивану) негативну повезаност са степеном ауторитарности ($r=-.13, p<.01$).

Јављају се, међутим, и неочекиване везе или одсуство очекиваних повезаности. Тако је, рецимо, повезаност између ауторитарности и социјалистичке оријентације позитивна ($r=.12, p<.01$), модернизам негативно корелира с подршком слободи говора ($r=-.12, p<.01$), а позитивно с аномијом ($r=.15, p<.01$). С друге стране, корелације између социјалистичке оријентације, модернизма, аномије или подршке слободи говора нису статистички значајне. Изостаје такође значајна веза подршке демократском режиму и степена прихватања једног од камена темељца демократије – подршке слободи говора.

Даље увиде у односе анализираних вредносних оријентација пружају резултати факторске анализе. Анализом главних компоненти и косоуглом (Promax) ротацијом издвојено је четири фактора (табела 1).

Први издвојени фактор (22.01% објашњене варијансе) творе модернизам, постматеријализам и либерална оријентација (позитивна засићења), као и вертикални колективизам и ауторитарност (негативна засићења). Јасно је да овај фактор обухвата либерална и демократска опредељења (односно, на другој страни, нетолерантне, предрасудне елементе, умањење значаја аутономије појединца). У складу с тим, условно би се могао назвати *(не)либерализмом*.

На другом фактору (11.14% објашњене варијансе) групишу се политичка толеранција, отвореност према свету, наднационална идентификација и подршка демократском режиму, док негативни пол твори социјалистичка оријентација. Ако се има у виду садржај оријентација које чине овај фактор, могло би се рећи да се суштина ове димензије огледа у супротстављености мирне коегзистенције различитости (приватних интереса, политичких, мањинских и маргинализованих група) насупрот јединству које различитости гуши и нивелише, а појединца ставља у подређен положај (у односу на групни или ауторитет државе). Димензија је, у складу с тим, условно названа *(не)плуралистичка оријентација*.

И о трећем фактору (8.47% објашњене варијансе) има смисла говорити у продемократским терминима, али, чини се, у једном специфичном смислу. Димензију пре свега дефинишу легалистичка, парламентарна оријентација и позитиван однос према демократском режиму. Чини се да је овде реч о прихватању демократије као форме владавине, у смислу позитивног односа према демократским правилима политичке игре или демократској процедури – владавини закона, надметању партија, периодичним изборима итд. Стога је ова димензија условно названа *процедурално-демократска оријентација*.

Табела 1: Факторска структура издвојених компоненти

	1	2	3	4
Вертикални колективизам	-.696			
Ауторитарност	-.695			
Модернизам	.491			.410
Постматеријализам	.444			
Либерална оријентација	.325			
Наднационална идентификација		.804		
Политичка толеранција		.568		
Отвореност према свету		.525		
Парламентарна оријентација			.727	
Легалистичка оријентација			.665	
Подршка демократском режиму		.443	.521	
Социјалистичка оријентација		-.308		.738
Аномија			-.308	.621
Подршка слободи говора				-.529

Напомена: виши скорови на анализираним вредносним оријентацијама односе се на именовани пол оријентације.

Последњи фактор (7.99% објашњене варијансе) описује нешто што би се можда најадекватније могло описати у терминима *транзиционог (не)задовољства*. Позитивна засићења на овом фактору показују социјалистичка оријентација, модернизам и аномија, а негативна подршка слободи говора. Ако се има у виду да се прихватањем социјалистичке оријентације највећим делом исказује незадовољство тренутним стањем економског система, а прихватањем модернизма позитиван однос према потреби друштвених промена, чини се да ова оријентација указује на незадовољство актуелном друштвено-економском ситуацијом и потребу за променама у циљу побољшања тог стања уношењем реда и организације. На то додатно указује позитивно засићење аномије на овом фактору, па и негативно засићење подршке слободи говора које би можда требало схватити у контексту давања приоритета реду и организацији, на супрот активностима које га (потенцијално) додатно отежавају, макар се радило и о угрожавању људских права.

Између издвојених компоненти постоје значајне везе. Либерализам је позитивно повезан с неплуралистичком ($r=.32, p<.01$) и процедурално-демократском оријентацијом ($r=.27, p<.01$), а негативно с транзитивним незадовољством ($r=-.12, p<.01$). Неплуралистичка и процедурално-демократска оријентација су позитивно корелиране ($r=.24, p<.01$). Транзитивно незадовољство негативно је повезано с процедурално-демократском

оријентацијом ($r=-.20, p<.01$), док значајна веза с неплуралистичком оријентацијом изостаје ($r=-.03, p=.50$).

Везе између ових општијих синдрома вредносних оријентација очигледно су у појединим случајевима слабе или недоследне, што указује на својеврсну неинтегрисаност и некохерентност политичке свести младих, па и постојање одвојених супсистема вредносних оријентација. На такву могућност указује факторска анализа другог реда, која показује да је могуће разликовати две најопштије вредносне димензије (табела 2). Први фактор (40.28% објашњене варијансе) окупља (не)либерализам и (не)плуралистичку оријентацију; ниско позитивно засићење показује и димензија процедурално-демократске оријентације. Други фактор (25.06% варијансе) творе процедурално-демократска оријентација (позитивно засићење) и транзитивно незадовољство (негативно засићење).

Табела 2: Факторска структура фактора другог реда

	1	2
Политички либерализам	.784	
Плуралистичка оријентација	.753	
Процедурално-демократска оријентација	.390	.535
Транзитивно незадовољство		-.920

Имајући у виду садржај фактора првог реда који творе ове општије оријентације, чини се да први фактор окупља генерална уверења, општије евалуације, нешто ближе ономе што би се могло описати као политички *релевантне* него политичке димензије. Он у том смислу представља својеврсну продемократску оријентацију на нивоу прихваћености демократских вредности и идеала, условно речено, интринзичку или имплицитну продемократску оријентацију; показатељ је квалитета приступа интерперсоналним односима и аутономији појединца. С друге стране, други фактор више се тиче специфичнијих, актуелнијих евалуација политичко-економског функционисања демократије, односа према демократији као пракси или у пракси и неким њеним главним институцијама (политичким и економским), него према општијим демократским вредностима – у питању је својеврсна институционално или инструментално демократска оријентација.

Повезаност ова два најопштија синдрома је статистички значајна, али ниска ($r=.19, p<.01$), што указује на само делимичну утемељеност актуелних евалуација инструмената демократије у „дубљим“ продемократским уверењима. Они које карактерише демократичан приступ интерперсоналним односима и заговарање слободе и аутономије појединца више су склони да

благонаклоно гледају на демократска правила игре и неке од темељних елемената политичко-економске либерализације земље, али је интензитет повезаности далеко од тога да се може говорити о дубљем вредносном утемељењу ових евалуација.

На то, поред осталог, указује и додатна елаборација односа две димензије добијене факторском анализом другог реда. Уколико се, илустрације ради, димензије прикажу бинарно – позитивни насупротив негативним факторским скоровима – добијају се четири могуће ситуације, односно четири својеврсна типа односа интринзичко и инструментално демократске димензије (табела 3). Ако би се тако могло рећи, очекиване комбинације које описују конгруентне односе две димензије јесу ситуација негативно-негативно и позитивно-позитивно: негативно оријентисани према демократским просистемским вредностима јесу они које не карактерише демократичност општијих уверења и обрнуто.

Табела 3: Типови односа две опште оријентације

Интринзичко-демократска оријентација	Инструментално-демократска оријентација	
	Негативан пол (n=350)	Позитиван пол (n=335)
Негативан пол (n=358)	25%	28%
Позитиван пол (n=327)	27%	21%

Напомена: проценти су рачунати у односу на укупно N=685.

Оно што је са становишта овог рада од посебне важности јесу управо оне неконгруентне ситуације које описују својеврсне конфликтне односе две димензије. Проста већина ученика (56%) налази се у неком од ова два типа. У једном случају карактерише их позитиван однос према демократским институцијама и правилима игре, али и низак ниво изражености интринзичко-демократске оријентације, док је у другом случају ситуација обрнута. Иако је овакав приказ резултата свакако груба и поједностављена класификација, више је него очигледно да немали проценат младих карактерише некохерентност односа два најопштија система оријентација.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Анализом међусобних односа 14 вредносних оријентација на узорку од 788 београдских матураната издвојена су четири фактора првог реда за које има основа сматрати их показатељима два релативно одвојена вредносна подсистема. Један чине општија продемократска уверења, док се други више тиче

(актуелних) евалуација института демократије. Иако је у фокусу ове анализе један релативно ограничен узорак вредносних оријентација (политичке и политички релевантне), неки од приказаних налаза имају шире импликације.

Приказани резултати указују на извесне контрадикторности друштвено-политичке свести младих. Требало би, најпре, имати у виду да се део објашњења ових неочекиваних веза крије у специфичности садржаја неких вредносних оријентација у овом раду. На пример, под модернизмом се у овом раду подразумева однос према друштвеним променама за које се вероватније залажу они који тренутну констелацију друштвено-политичких околности опажају као крајње неуређену и хаотичну (што за резултат има позитивну повезаност модернизма и аномије).

Конфликтности ове врсте могу, међутим, бити последица већег броја узрока. Овакви налази могли би бити схваћени у контексту нејасне или одсутне везе општијих и актуелних (па и површнијих) евалуација. Један могући узрок ове ситуације јесте одсуство политичке софистицираности без које се једноставно не увиђа веза између сопствених позиција о конкретним темама и дубљих уверења (Zaller, 1992; Delli Karpini & Keeter, 1996; Pavlović, 2010). И налази овог истраживања свакако иду у прилог таквим гледиштима. Млади можда једноставно тек треба да науче „шта са чим иде“ и да, на пример, подржавати демократију значи подржавати и вредновати и слободу говора. Веома важна импликација овога јесте да се у том случају тешко може говорити о контрадикторности или нескладу – појединац једноставно не увиђа супротстављеност импликација сопствених уверења која мирно коегзистирају у његовој свести.

И неки други чиниоци играју битну улогу, на шта указује поједностављена типолошка анализа. Неприхватање или негативан однос према демократским институцијама, који се, рецимо, огледа у односу према ономе што је овде означено као просистемске вредности, и поред демократског предзнака општијих уверења (а таква комбинација карактерише петину матураната) може бити схваћен као критичност или разочараност демократијом у Србији. Млада особа која види несклад демократских норми које интимно прихвата и демократске праксе, у појмовима владавине закона, слободе говора или вишепартизма можда не види толико отелотворење демократског начина владавине, колико резултате лошег политичко-економског постигнућа владајућих демократских ауторитета и из те перспективе о њима и суди. Обрнуто, позитивне актуелне евалуације које нису подржане општијим уверењима блиске су ономе што се у литератури често назива инструменталним односом према демократији, вредновањем демократије не као вредности по себи или због норми које чине њену суштину, већ због позитивних последица за појединца (на пример, његове интересе). Овај податак, уз чињеницу да демократске

норме заиста више подржавају они који су на друге начине демократски усмерени, али не у мери у којој би то било очекивано, јесте аргумент у прилог тези о барем делимичној оправданости претпоставки институционалног модела, макар у том смислу да је за део младих евалуација политичко-економског постигнућа демократије битна детерминанта односа према просистемских вредностима. Једна важна импликација која из тога следи јесте да колико је важно „стварати“ демократе, толико је важно стварати и ефикасну и функционалну демократију.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond, G. & Verba, S. (1963/1989). *The civic culture*. London: Sage Publications Ltd.
- Delli, Carpini, M. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.
- Evans, G., H. Anthony and M. Lallje (1996). Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate. *The British Journal of Sociology*, 47, 93–112.
- From, E. (1941/1989). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Gibson, J. (1998). Putting up with fellow Russians: An analysis of political tolerance in the fledging Russian democracy. *Political Research Quarterly*, 51, 37–68.
- Greenstein, F. (1965). Personality and political socialization: The theories of authoritarian and democratic character. *Annals of the Academy of Political and Social Science*, 361, 81–95.
- Heath, A. G. Evans and Martin, J. (1994). The measurement of core beliefs and values: The development of balanced socialist/laissez faire and libertarian/authoritarian scales. *British Journal of Political Science*, 24, 115–132.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inkeles, A. (1969). Making man modern: On the causes and consequences of individual change in six developing countries. *The American Journal of Sociology*, 75, 208–225.
- Inkeles, A. & Smith, D. (1974). *Becoming modern*. London: Heinemann.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632–659.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zielonka, J. (2006). Introduction: Support for democracy and autocracy in Eastern Europe. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1–22). London and New York: Routledge.
- Kuzmanović, B. (1990). Vrednosne orijentacije učenika završnog razreda osnovne škole. U N. Havelka i sar., *Efekti osnovnog školovanja* (str. 215–234). Beograd: Institut za psihologiju.
- Kuzmanović, B. (1995). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 17–47.

- Kuzmanović, B. (2010). Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 87–104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69–105.
- McClosky, H. (1964). Consensus and ideology in American politics. *American Political Science Review*, 58, 361–382.
- McClosky, H. & Schaar, J. (1965). Psychological dimensions of anomy. *American Sociological Review*, 30, 14–40.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5–36.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635–652.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35–58.
- Pavlović, Z. (2012). *Činioci i struktura političke kulture mladih – sociopsihološki pristup* (neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Rot, N. i Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An exploratory study. *American Sociological Review*, 21, 709–716.
- Stephenson, J. B. (1968). Is everyone going modern? A critique and a suggestion for measuring modernism. *The American Journal of Sociology*, 74, 265–275.
- Stouffer, S. (1955). *Communism, conformity and civil liberties*. New York: Doubleday.
- Triandis, H. C. (1996). The psychological measurement of cultural syndromes. *American Psychologist*, 51, 407–415.
- Triandis, H. C. & Gelfand, M. J. (1998). Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 118–128.
- Triandis, H. C., Bontempo, R., Villareal, M., Asai, M. and Lucca, N. (1988). Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323–338.
- Vasović, M. (1997). Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške* (str. 246–276). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

ПРИЛОГ

Табела бр. 1: Интеркорелације вредносних оријентација

Социјалистичка оријентација	Наднационална идентификација	Социјалистичка оријентација	Модернизам	Вертикални колективизам	Отвореност према свету	Ауторитарност	Либерална оријентација	Алијенација	Подршка слободи говора	Легалистичка оријентација	Парламентарна оријентација	Постматеријализам	Толеранција
	-.10**												
Модернизам	.11**	.07											
Вертикални колективизам	-.04	.15**	-.14**										
Отвореност према свету	.22**	-.13**	.16**	-.15**									
Ауторитарност	-.03	.12**	-.20**	.30**	-.30**								
Либерална оријентација	.18**	-.14**	.07*	-.18**	.29**	-.31**							
Алијенација	-.05	.26**	.15**	.14**	-.14**	.14**	-.29**						
Подршка слободи говора	.02	-.17**	-.12**	-.16**	.09*	-.18**	.29**	-.27**					
Легалистичка оријентација	.08*	-.01	.01	-.12**	.15**	-.15**	.27**	-.19**	.14**				
Парламентарна оријентација	-.01	-.15**	.03	-.07*	.18**	-.21**	.25**	-.30**	.22**	.29**			
Постматеријализам	.04	.01	.08*	-.11**	.12**	-.20**	.22**	-.08*	.07*	.08*	.12**		
Политичка толеранција	.24**	-.11**	.25**	-.15**	.35**	-.28**	.37**	-.07*	.10**	.16**	.15**	.17**	
Подршка демокр. режиму	.15**	-.07	.04	-.033	.28**	-.13**	.15**	-.11**	.06	.16**	.29**	.12**	.26**

Напомена: виши скорови на анализираним димензијама односе се на именовани пол оријентације.

** p<.01.

* p<.05.

Zoran Pavlović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

SOCIAL TRANSITION AND VALUE CONFLICTS OF YOUTH IN SERBIA

SUMMARY

The paper is aimed at analyzing the mutual relations and structure of numerous political orientations (attitudes towards democracy, parliamentary, socialist orientations etc.) and politically relevant value orientations (authoritarianism, vertical collectivism, modernism etc.) in the light of the two leading explanatory models of changing the prevailing political culture during the transitional, i.e. altered socio-economic circumstances in society (namely, the cultural and institutional model). The results of the empirical survey conducted on the sample of 788 fourth-grade secondary school students from twenty-five Belgrade secondary schools are shown. Factor analysis of fourteen value orientations yielded two second-order factors, which implies that two general value dimensions can be identified: the intrinsic-democratic and instrumental-democratic dimensions. These two are only weakly correlated ($r=.19$, $p<.001$). Additional analysis indicates that youth acceptance of the officially propagated system values is characterized by ambivalence and conflict, not being deeply rooted in the more general value beliefs.

Key words: value orientations, democracy, political culture, youth, Serbia

Srdan Dušanić⁹

Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju,
Banja Luka, BiH

DRUŠTVENE PROMJENE I RELIGIOZNOST MLADIH

SAŽETAK

Prijeratna istraživanja religioznosti u bivšoj Jugoslaviji pokazuju dosljedno da se većina stanovništva (70–80%) izjašnjava kao nereligiozna. Autori su tada navodili da je religioznost karakteristika marginalizovanih grupa. Devedesetih godina prošlog vijeka došlo je do brojnih društvenih promjena, a najvažnije su svakako pad socijalističkog sistema, ekspanzija nacionalnog, te međuetnički sukobi i rat. Ove društvene okolnosti pratila je i promjena odnosa prema religiji. Od socijalno nepoželjne vrijednosti u socijalizmu, religija je u postratnom periodu postala socijalno poželjna norma. U ovom radu ispituje se u kojoj mjeri su mladi koji odrastaju u poslijeratnim uslovima u Republici Srpskoj religiozni, koje su odrednice njihove religioznosti, te u kakvim je vezama religioznost sa drugim socio-psihološkim i demografskim varijablama.

Analizirani su rezultati iz oko 35 istraživanja. Ukupan uzorak u radovima je iznosio preko 12.000 ispitanika. Najviše istraživanja se odnosilo na populaciju mladih iz Republike Srpske, mada su analizirana i istraživanja rađena na reprezentativnom uzorku iz cijele BiH. Većina istraživanja je sprovedena u periodu 2003–2012. godine. Kao instrumenti najčešće su korišćene skale religioznosti koje se oslanjaju na Allportov koncept religiozne orijentacije, koje podrazumjevaju postojanje intrinzičke i ekstrinzičke dimenzije (podskale) religioznosti.

U većini istraživanja rezultati pokazuju da se oko 70–90% ispitanika izjašnjava kao religiozna. Najčešći prediktori religioznosti su: religioznost oca i majke, kvalitet porodičnih odnosa, nacionalna vezanost, pohađanje vjeronauke. Specifični prediktori intrinzičke religioznosti mogu biti i pol, procjenjena religioznost majke, doživljaj anomije i otuđenja. Prediktori koju su se u istraživanjima pokazali karakteristični samo za ekstrinzičku religioznost su: anksioznost, lošija atmosfera u porodici, nesigurni i odbacujući stilovi afektivne vezanosti prema porodici, bespomoćnost. Oba tipa religioznosti koreliraju sa konformizmom, optimizmom, nadom, strahom od smrti. Pored toga, intrinzička i ekstrinzička religioznost mogu biti povezane sa određenim realno ili potencijalno problematičnim konstruktima i stavovima kao što su: opravdavajući stavovi prema ratu, socijalne i etničke distance, autoritarnost, dogmatizam, izrazita nacionalna vezanost. Pored toga, intrinzička religioznost korelira i sa altruizmom, manjim asocijalnim ponašanjima, većim zadovoljstvom životom. Možemo zaključiti da je sa društvenim promjenama u BiH došlo i do značajno drugačijeg odnosa prema religioznosti. U budućnosti je neophodno više raditi i na tome da religija bude faktor stabilnosti na ličnom i društvenom nivou, a ne faktor netolerancije i predrasuda.

Ključne riječi: religioznost, mladi, društvene promjene.

⁹ dusanic@teol.net

UVOD

Pojam i dimenzije religioznosti

Klasična definicija religioznosti je da je to sistem shvatanja, vjerovanja, ponašanja, obreda i ceremonija, pomoću kojih pojedinci ili zajednica stavljaju sebe u odnos s Bogom ili sa natprirodnim svijetom i često u odnos jednih s drugima, te od kojega religiozna osoba dobija niz vrijednosti prema kojima se ravna i prosuđuje zemaljski svijet (English, English, 1976).

Religioznost je psihološki *složen* pojam (Batson et al, 1993). Uključuje emocije, uvjerenja, stavove, vrijednosti, ponašanja, socijalno okruženje. Iz tih razloga se ona i može posmatrati kao multidimenzionalna pojava, koja podrazumjeva različite elemente i dimenzije. Jedna od poznatijih klasifikacija religioznih dimenzija, djelo je Starka i Glocka (1968). Njihovo je gledište da se kod svake religiozne opredijeljenosti može razlikovati pet dimenzija religioznosti:

- (1) *dimenzija vjere* (pokazuje do koje mjere ljudi imaju određena religijska uvjerenja);
- (2) *dimenzija religijske prakse* (izražava do koje mjere se ljudi angažuju u aktima pobožnosti i poštovanja vjere);
- (3) *dimenzija religioznog iskustva* (izražava se kao osjećanje, doživljavanje kontakta i komunikacije sa natprirodnim);
- (4) *dimenzija znanja* (izražava se kao količina znanja koju pojedinac posjeduje o svojoj religiji);
- (5) *dimenzija posljedica* (ova dimenzija se odnosi na efekat religioznosti na svakidašnji život osobe).

Koncept koji je najčešće korišćen u istraživanjima religioznosti je koncept religiozne orijentacije koji izvorno potiče od Gordona Allporta i u kom se pravi razlika između intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti. Kod *intrinzičke religioznosti*, glavni motiv i smisao je u samoj religioznosti, ona je internalizovana i predstavlja okvir za shvatanje cijelog života. Sve ostale potrebe, kao što su socijalne beneficije, kod ovog tipa religiozne orijentacije nemaju veliki značaj. Intrinzički religiozna osoba je duboko i požrtvovano posvećena religioznim vjerovanjima. Osobe sa dominantnom *ekstrinzičkom religioznošću* koriste religiju kao korisno sredstvo da dostignu neke nereligiozne ciljeve. Allport sugerije da ova religiozna orijentacija karakteriše osobe čija je religioznost usmjerena prema njima samima, u smislu dobijanja nekih socijalnih beneficija kao što su viši socijalni status, prihvatanje zajednice ili čak zadobijanja konkretne koristi (npr. hrana). Njihova religioznost se obično manifestuje nekim folklornim i perifernim znacima, a ne istinskom vjerom koja stoji iz svakodnevnih postupaka. Slikovito rečeno, intrinzička religioznost je ona koja se živi, a ekstrinzička religioznost ona koja se koristi.

PSIHOLOŠKA OBJAŠNENJA RELIGIOZNOSTI

Postoje razna objašnjenja o uzrocima religioznosti kod čovjeka. Prema nekim naučnicima religioznost je strukturalni dio čovjeka. Tako je Jung tvrdio da je religija jedan od najranijih izražaja ljudske duše, te da nema ljudi koji se u životu ne suoče s tim pitanjem. Tvrdi da je ljudska duša po prirodi religiozna te da u svojoj prirodi ima religioznu funkciju. Religioznost je, prema Jungu, psihička realnost i pojavljuje se u čovjeku sama od sebe, ne nužno kao rezultat socijalizacije, vjerskog obrazovanja i sl.

Jedno od objašnjenja religioznosti moglo bi se svesti na onu narodnu „bez nevolje nema bogomolje”. Religioznost se posmatra kao posljedica narušene sigurnosti, određene uskraćenosti, lišenosti, kompenzacije. Ta uskraćenost može biti psihološkog, ali i socijalnog ili ekonomskog tipa itd. Religioznost u tom slučaju postaje slamka spasa putem koje se pokušava nadoknaditi izgubljeno i ugroženo. Tako Frojd ističe da religija reflektuje ljudski pokušaj da ostvari neke svoje infantilne želje, koje nastaju zbog čovjekove bespomoćnosti i potrebe za zaštitom, te je religija zbog toga u stvari iluzija. Prema Frojdu, ljudi su religiozni jer im religija pruža utjehu i zaštitu od opasnosti svijeta, briga, bola itd.

Pored toga, u brojnim istraživanjima religioznost je posmatrana kao sredstvo ličnog rasta i razvoja. Ljudi su religiozni da bi pronašli neki dublji smisao, sreću i optimizam u svom životu, da bi integrisali svoj identitet, te se približili samoaktuelizaciji. Ljudi su kroz istoriju iskazivali potrebu da svijet stave u određene okvire, dajući mu red, početak i kraj, tj. smisao. Svaka religija i danas na svojstven način objašnjava i daje odgovore na neka ključna pitanja, na taj način zadovoljavajući ljudsku potrebu za značenjem, smislom, suštinom. Geertz (1966) navodi ovu funkciju kao najbitniju, ilustrujući to riječima da „ljudi ne vjeruju u Boga, već u Boga koji nije lud!” Ili, kao što reče jedan pravoslavni duhovnik Justin Popović: „Religija je sredstvo za produženje, produbljenje i obeskonačenje čovječije ličnosti.”

Religioznost može biti determinisana socijalizacijom i socijalnim uticajima iz okruženja. Loewenthal (1985) ističe da mladi svoju religioznost više objašnjavaju preko nekih spoljašnjih socijalnih uticaja nego preko unutrašnjih dispozicija. Ljudi internalizuju religioznost svoje rodbine ili kulture kao što uče i svoju polnu ulogu, jezik, životni stil itd. Najznačajniju ulogu u procesu socijalizacije svakako ima porodica, ali i vjersko obrazovanje. Pored njih, vršnjaci imaju uticaj, ali nešto manji, iz razloga što tinejdžeri biraju prijatelje koji su im već slični i kada je porodica već napravila ključni uticaj. Pored toga, značaj mogu da imaju i sociodemografske karakteristike kao što su rasa, pol, socijalni status te geografsko podneblje. Ukoliko je u jednom geografskom podneblju dominantna jedna religija, velika je vjerovatnoća da će se i djeca i mladi socijalizovati u tom smjeru.

Religioznost ljudi je značajno determinisana politikom, društvenim procesima, razvojem i mijenjanjem društvenih sistema, odnosom prema naciji itd. U nekim društvenim sistemima je religioznost opšte prihvaćena, poželjna i kompatibilna sa dominirajućom ideologijom, dok u nekim sistemima to nije tako, religija je na margini. Religioznost je obično u vezi sa konzervativnim političkim strujama budući da se i sama religija često povezuje sa tradicijom, autoritetom, hijerarhijom. S druge strane, u društvima sa ljevičarskom orijentacijom religija obično ima manje važnu ulogu.

Pored toga, izraženost etničkog identiteta u nekim društvima određuje i odnos ka religijskom identitetu. Često se na osnovu nacionalne pripadnosti, pogotovo u istočnoj Evropi, procjenjuje i religijska pripadnost, a na osnovu toga ljudi se često izjašnjavaju i o svojoj religioznosti. Interakciju religije, nacionalne pripadnosti i politike ilustruje i primjer iz Ukrajine. Tako se u Ukrajini prije raspada SSSR 15% ljudi izjašnjavalo kao religiozno, a nakon raspada, kada je došlo i do nacionalnog osvještavanja, oko 70% (prema Donahue, Nielsen, 2005). Ovakvi podaci ukazuju na moćnu međuzavisnost religijskog, političkog i nacionalnog identiteta.

Razne društvene promjene koje smo naveli i koje se mogu odraziti na religioznost upravo su demonstrirale svoj uticaj i na području Republike Srpske i cijele bivše Jugoslavije. Iz tih razloga veoma je interesantno uporediti istraživanja iz socijalističkog perioda i postratnog tranzicionog perioda kada je očigledno došlo do velikog obrta u odnosu prema religiji.

PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

U ovom radu analiziramo istraživačke radove o religioznosti u poslijeratnom tranzicionom kontekstu Republike Srpske te ih upoređujemo sa istraživanjima rađenim tokom socijalističkog perioda u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji. Ispitivali smo i poredili zastupljenost religioznosti, te koje su u današnje vrijeme glavne odrednice religioznosti, i u kakvim je vezama religioznost sa drugim socio-psihološkim i demografskim varijablama. Naročito je važno ispitati koji su pozitivni efekti religioznosti na čovjeka, ali i da li religija može biti u relaciji sa nekim problematičnim pojavama.

Cilj je da se kroz pregled važnijih istraživanja pruže opšti uvid i objašnjenja o značaju društvenih promjena za odnos prema religiji te da se jasnije objasne determinante i korelati religioznosti.

METOD

Analizirani su i poređeni rezultati istraživanja religioznosti iz socijalističkog perioda (druga polovina dvadesetog vijeka) i današnjeg vremena (2003–2012. godina). Što se tiče starijih istraživanja, osnovni izvor nam je knjiga „Klasična

i svetovna religioznost” u kojoj je Pantić napravio veoma koristan pregled najvažnijih istraživanja u Jugoslaviji u drugoj polovini dvadesetog vijeka (Pantić, 1988). Što se tiče poslijeratnih istraživanja u Republici Srpskoj, analizirani su rezultati iz oko 35 istraživanja. Istraživanja su rađena u periodu 2003–2012. godine. Svi radovi su rađeni na uzorcima u Bosni i Hercegovini, s tim što je velika većina iz Republike Srpske. Neka istraživanja su diplomski radovi studenata, a neki su objavljeni radovi iz časopisa u regionu.

Ukupan uzorak u radovima (iz poslijeratnih istraživanja) iznosio je oko 12.000 ispitanika. Rad sa najmanjim uzorkom je imao 163 ispitanika, a rad sa najviše ispitanika imao je 1497 ispitanika. Većina radova je imala između 300 i 550 ispitanika. Sva istraživanja ovih novijih su obuhvatala populaciju mladih (15–25 godina).

Kao instrumenti u novijim istraživanjima korištene su razne skale religioznosti, a najčešće one koje se oslanjaju na Allportov koncept religiozne orijentacije, koje podrazumjevaju postojanje intrinzičke i ekstrinzičke dimenzije

(podskale) religioznosti. U većini naših radova je korišćena skala religiozne orijentacije (ROS) od Allporta i Rossa. Neki karakteristični ajtemi na podskali intrinzičke religioznosti su: „Trudim se da svoju vjeru prenesem u sva moja druga postupanja u životu”, „Doživio/la sam prisustva božanskog bića”, „Moja vjerska uvjerenja ispunjavaju sav moj život”, „Religija mi je posebno bitna jer odgovara na mnoga pitanja o značenju života”. Karakteristični ajtemi ekstrinzičke religioznosti su: „Religija mi najviše pruža utjehu kad sam tužan ili nesrećan”, „Jedan od razloga vjerovanja je i što mi religioznost omogućava da budem prihvaćen u društvu”, „Nije toliko bitno u šta vjerujem, sve dok vodim moralan život” itd.

Pouzdanost skala je uglavnom bila visoka i varirala je između .75–.90. (izraženo koeficijentom Cronbach alpha).

REZULTATI I DISKUSIJA

Društvene okolnosti i odnos prema religioznosti u socijalističkoj Jugoslaviji u drugoj polovini XX vijeka

Za vrijeme socijalističkog perioda dominirao je socijalno nepoželjan odnos prema religiji koja je bila na margini društva. Koristan pregled i svjedočanstvo o istraživanjima rađenim tokom tog perioda u bivšoj Jugoslaviji nalazimo u Pantićevoj knjizi „Klasična i svetovna religioznost” (Pantić, 1988). Navodimo rezultate nekih interesantnijih istraživanja.

U istraživanjima Pantića 1972. i 1975. godine utvrđeno je da je religiozno svega 9% beogradskih maturanata (prema Pantić 1988).

Bahtijarević sedamdesetih godina zaključuje da je među mladima oko 1/3 ateista, oko 1/3 neopredijeljenih, te 1/3 vjernika (Bahtijarević, 1975).

Rot i Havelka (1973) ističu da je nereligioznost dominantna kod mladih u Beogradu i Kragujevcu.

Na osnovu svog istraživanja u Niškom regionu, Đorđević zaključuje da iako 88% ispitanika navodi svoju konfesionalnu pripadnost, u Boga vjeruje oko 18% (Đorđević, 1983; prema Pantić, 1988).

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu 1985. godine je utvrdio da je oko 10 % mladih sa prostora bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) išlo u crkvu. Taj omjer po tadašnjim republikama je bio različit. Najviše mladih je posjećivalo crkve u Sloveniji (24,3%), zatim u Hrvatskoj (21,3%), a najmanje u Srbiji (2%) i Crnoj Gori (2,2%). Oko 62% osoba katoličke vjeroispovijesti se izjašnjavalo kao religiozno, a pravoslavaca 26,2 % po istom pitanju (prema Kuburić, 1996).

Dugandžija zaključuje da su Hrvati značajno religiozniji nego Srbi; vjernika kod Hrvata je 51%, a kod Srba 8%, pri čemu 65% prihvata svoju konfesionalnu pripadnost (Dugandžija, 1985; prema Pantić, 1988).

Vrcan (1986) ističe da među zaposlenima u bivšoj Jugoslaviji dominiraju nereligiozni (oko 72%), dok je religioznih 21%, a neodlučnih 7%. Najviše religioznih je bilo na Kosovu i Metohiji (45%), zatim u Hrvatskoj (33%), pa Sloveniji (26%), Makedoniji (19%), Bosni i Hercegovini (16%), Srbiji bez pokrajina (11%) i na kraju u Crnoj Gori i Vojvodini (po 10%).

Pantić (1988) je ustanovio da je u Beogradu oko 3/4 osoba starijih od 15 godina nereligiozno. Pantić zaključuje u svom pregledu da je postojao veliki trend pada religioznosti do sredine sedamdesetih godina, zatim je došlo do stagnacije, a poslije osamdesetih godina pojavili su se i znaci vjerske obnove. To je pogotovo bilo karakteristično za tradicionalno katoličke i muslimanske regione, a manje za pravoslavne. Pri tome, najreligiozniji slojevi su bili manje obrazovane i starije osobe, više iz ruralnih krajeva.

Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog vijeka dolazi do velikih promjena. Dolazi do etničkih sukoba koji dovode do raspada zajedničke države i do stvaranja novih samostalnih država, uglavnom zasnovanih na etničkom principu. Upravo sa tim, došlo je do pada višedecenijske vladavine socijalističkog sistema. Na vlast su uglavnom došle stranke i partije čija je glavna karakteristika bila potenciranje nacionalnih interesa sopstvenog naroda. Proces razilaženja je pogotovo bio dramatičan u Bosni i Hercegovini u kojoj je od 1992–1995. godine došlo do građanskog rata u kojem je poginulo preko 100.000 ljudi. Dejtonskim sporazumom 1995. godine rat je završen i stvorena je država koja ima dva entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH) sa značajnim stepenom autonomije.

Snaženje etničkog identiteta je pratilo i snaženje religijskog identiteta i ta dva identiteta se praktično počinju poistovjećivati. Dolazi do ekspanzije religioznosti tako da je većina stanovništva počela da se izjašnjava kao religiozna (Dušanić, 2007a). Religija je postala sve zastupljenija i važnija u životima ljudi, ona postaje socijalno poželjna norma. To se manifestuje kroz popularizaciju u medijima, uvođenje vjerskog obrazovanja u škole, masovno građenje vjerskih objekata, kroz vezu religije sa politikom itd. Treba istaći i da pomenuta ratna dešavanja takođe imaju značajnu ulogu u determinisanju religioznosti. Izloženost raznim stresorima, smrtnim opasnostima, ratnim borbama, izbjeglištvu, siromaštvu itd. može da podstakne ljude da u religiji potraže spas i sklonište (Pargament, 1997).

U nastavku rada nešto detaljnije biti reći o zastupljenosti i korelatima religioznosti u poslijeratnom periodu u Republici Srpskoj.

RELIGIOZNOSTI U REPUBLICI SRPSKOJ U PERIODU 2003–2013. GODINE

ZASTUPLJENOST RELIGIOZNOSTI

U kontekstu našeg rada najbitniji su nam podaci iz Bosne i Hercegovine, tj. Republike Srpske. Intenzivnija istraživanja religioznosti su rađena u posljednjih desetak godina, prije svega u okviru Filozofskog fakulteta u Banjaluci.

U brojnim istraživanjima Dušanića (npr. Dušanić 2007a) u Republici Srpskoj, rezultati pokazuju da se oko 70–90% ispitanika izjašnjava kao religiozno. Aritmetičke sredine odgovora na pojedinačnim pitanjima samoprocjene religioznosti su veće od aritmetičkih sredina na podskalama intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti. Aritmetičke sredine na intrinzičkoj podskali kreću se od $M= 2.76$ pa do $M= 3.70$, a na ekstrinzičkoj podskali su još manje – $M= 2.32$ do $M= 2.87$ (rasponi su od 1 do 5). Oba tipa religioznosti su redovno u pozitivnoj korelaciji koja varira od $r=.240$ do $r=.457$. Ispitanici ispoljavaju veću religioznost kada je pitanje uopštenije. Kada se religioznost ispituje detaljnije, putem skala sa više tvrdnji ili pitanja, rezultati su niži.

Ove rezultate potvrđuje i istraživanje Čekrlje i saradnika (2004) na uzorku od 1094 mladih, 84,3% se slaže sa tvrdnjom da Bog postoji.

Istraživanje marketinške agencije „Puls” iz 2003. godine na prilično masovnom uzorku od oko 7000 ispitanika pokazalo je da se 78 odsto Bošnjaka, 67 odsto Srba i 81 odsto Hrvata izjašnjava da su vjernici.

Istraživanje Dušanića pokazuje su mladi Bošnjaci religiozniji od Hrvata, a da su obe etničke grupe značajno religioznije od mladih srpske nacionalnosti (Dušanić, 2007b).

ODREDNICE RELIGIOZNOSTI

U radovima smo pokušali obuhvatiti različite aspekte kojima se objašnjava religioznost: značaj socijalnog uticaja (porodica, škola), značaj problema i nevolja s kojima se čovjek suočava, potraga za smislom i svrhom života, uloga nacionalne vezanosti, socijalnih identiteta itd.

U različitim istraživanjima pokazalo se da postoje neki zajednički, ali i različiti prediktori intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti. Zajednički prediktori su: religioznost roditelja, nacionalna vezanost, okupljenost porodice. Uočavamo da u ovom spektru varijabli dominiraju faktori iz domena porodice koja je očigledno izuzetno bitna za razvoj oba tipa religioznosti. Slično je i sa nacionalnom vezanošću.

Pored zajedničkih prediktora, prediktori intrinzičke religioznosti mogu biti i: pol, procjenjena religioznost majke, doživljaj anomije i otuđenja. Čini se da intrinzička religioznost može biti motivisana i nezadovoljstvom okruženjem i doživljajem izolacije u društvu. Pored toga, intrinzička religioznost korelira i sa altruizmom, manjim asocijalnim ponašanjima i većim zadovoljstvom životom.

Prediktori koju su se u istraživanjima pokazali karakteristični samo za ekstrinzičku religioznost su: anksioznost, lošija atmosfera u porodici, nesigurni i odbacujući stilovi afektivne vezanosti prema porodici, bespomoćnost, pohađanje vjeronauke. Ovdje dominiraju faktori koji ukazuju da je ekstrinzička religioznost uslovljena određenim ličnim problemima, emocionalnim i kognitivnim deficitima, te hladnijim i lošijim odnosima u porodici. U radu o značaju socijalnih i grupnih identiteta utvrđeno je da je individualistička orijentacija u negativnom odnosu sa religioznošću, te da može biti značajan prediktor.

SOCIO-PSIHOLOŠKI KORELATI RELIGIOZNOSTI

RELIGIOZNOST I SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Kada je u pitanju odnos religioznosti i socio-demografskih karakteristika, možemo izvesti nekoliko zaključaka. Ne postoje dosljedni rezultati o razlikama s obzirom na pol. Mladi manje obrazovanih i nezaposlenih roditelja uglavnom su religiozniji. Mladi nižeg uzrasta su najčešće religiozniji od starijih. To ukazuje da socio-demografske varijable mogu imati značaj ali ovi nalazi nisu konstantni. To se može objasniti činjenicom da u ambijentu u kojem se religija masovno popularizuje, uticaji „sitnijih” faktora bivaju „poklopljeni” ovim masovnim uticajem, te su manje i izraženi.

Pozitivni efekti religioznosti ili „religija kao dio rješenja”

Tip religioznosti	Korelati	Korelacija
Intrinzička	Okupljenost porodice (Index SOPUS)	r= .157**; r= .41** r= .147**
Opšta	Atmosfera u porodici	r= .023
Opšta	Moralnost	r= .248**
Intrinzička	Socijalno neprihvatljiva ponašanja	r= -.292** r= -.132** r= -.146**
Opšta Intrinzička Ekstrinzička	Altruizam	r= .241** r= .23**; r= .28** r= .16**
Intrinzička Ekstrinzička	Nada	r= .150** r= .151**
Intrinzička Ekstrinzička	Optimizam	r= .142**; r= .100*
Intrinzička Ekstrinzička	Zadovoljstvo životom	r= .186** r= -.024
Opšta	Zadovoljstvo brakom	p>.05
Intrinzička Ekstrinzička	Samopoštovanje	r= -.060 r= -.049
Intrinzička Ekstrinzička	Usamljenost	r= -.131** r= -.001

Iz ove tabele vidimo vezu religioznosti i nekih drugih psiholoških konstrukata, na osnovu čega možemo izvući zaključke o mogućoj refleksiji religije na svakodnevni život i ponašanje čovjeka. Pokušali smo predstaviti u kakvim su relacijama religiozne orijentacije sa pojavama koje grubo karakterišemo kao pozitivne, te sa pojavama koje karakterišemo kao problematične ili negativne. Rezultati pokazuju da intrinzički religiozniji ispoljavaju manju usamljenost i asocijalne oblike ponašanja, a veće zadovoljstvo životom i prosocijalna, altruistička ponašanja. Religioznost je i u vezi sa funkcionisanjem porodice. U religioznijim porodicama bolja je porodična atmosfera i okupljenost. Ovi podaci ohrabruju i ukazuju da intrinzička religioznost može biti značajan faktor u unaprijeđenju čovjekovog života i razvoju društveno prihvatljivih oblika ponašanja. Pozitivan efekat religioznosti određene aspekte mentalnog zdravlja i ponašanja ljudi možemo objasniti na nekoliko načina. Intrinzička religioznost može da vodi oslobođenju

od svakodnevnih briga i doživljaju kompetencije na osnovu osjećaja jedinstva s Bogom. Zahvaljujući doživljaju *veze s Bogom*, religioznost može da utiče na veći doživljaj sigurnosti i zadovoljstva, sreće, manje usamljenosti. Kroz vjeru u Boga čovjek stiče i veći osjećaj kontrole nad sobom i okolinom. Veza sa prosocijalnim ponašanjima može da ima svoj korijen u kompatibilnosti *moralnih i religijskih normi*. Jedno od objašnjenja je i značaj *socijalne podrške* koja može biti obezbjeđena od strane vjerske institucije ili pojedinaca. Socijalna podrška vjerske grupe i pojedinaca može da utiče na manju usamljenost, a na veće zadovoljstvo životom. U tu svrhu poduzimaju se različite aktivnosti, kao što su savjetovanja od strane sveštenika, programi za jačanje braka i rješavanje bračnih kriza, obrazovanje mladih roditelja, oporavak od razvoda, posjeta licima sa onesposobljenjem, itd. Podrška se odvija i tokom vjerskih obreda kroz međusobne kontakte vjernika. Religija može da ima pozitivan uticaj i kroz davanje *smisla* čovjekovom životu. Ona objašnjava i daje odgovore na neka ključna pitanja, na taj način zadovoljavajući ljudsku potrebu za značenjem, smislom, suštinom. Pored toga, religioznost doprinosi psihičkom i fizičkom blagostanju i kroz zdravije životne navike i disciplinu. Religiozni imaju disciplinovaniji odnos prema zdravlju, manje su skloni pušenju, alokoholu, drogi itd.

Problematici efekti religioznosti ili „religija kao dio problema”

Intrinzička Ekstrinzička	Stah od smrti	r= .152** r= .200**
Intrinzička Ekstrinzička	Naučena bespomoćnost	r= .153** r= .326**
Opšta	Paranoidnost	r= .270**
Opšta Intrinzička Ekstrinzička	Dogmatizam	r= .304** r= .212** r= .066
Intrinzička Ekstrinzička	Depresivnost	p>0,05
Intrinzička Ekstrinzička	Autoritarnost	r= .197**; r= .245** r= .251**; r= .164**
Intrinzička Ekstrinzička	Nacionalna vezanost	r= .228**; r= .322** r= .110*; r= .301**
Intrinzička Ekstrinzička	Opravdavajući stavovi prema ratu	r= .155** r= .145**
Intrinzička i ekstrinzička	Socijalne distance	r= od .146** - .343 **
Neinstitucionalna rel.	Etnocentrizam	r= - .177**

Postoje i relacije sa problematičnim pojavama koje ukazuju na to i da religija može da bude i „dio problema”. Rezultati pokazuju da na ličnom nivou religioznost može biti u vezi sa nekim deficitarnim stanjima kao što su bespomoćnost, strah od smrti, paranoidnost. Pored toga, prilično je dosljedna veza sa netolerantnim odnosom prema drugim socijalnim grupama. To se manifestuje kroz etničke i socijalne distance, rigidnost u mišljenju, dogmatizam, autoritarnost, pa čak i opravdavajuće stavove prema ratu. Karakteristična je pogotovo veza religioznosti sa nacionalnom vezanošću i etničkim distancama. Te relacije su redovne u gotovo svim istraživanjima na našim prostorima. U mnogim slučajevima se poistovjećuje religiozno i etničko. Religija kao da je primarno postala kategorija socijalnog identiteta, sredstvo kako da razlikujemo „naše” od „tuđih”. Otuda i veza sa pojavama koje mogu da generišu netoleranciju i neprijateljstvo. Na koje načine religija može da komplikuje društvenu relanost? Predstavice nekoliko osnovnih mehanizama i objašnjenja ovih pojava koje su nažalost raspostranjene i u cijelom svijetu.

Religija kroz svoj sistem vrijednosti može da utiče na odnos prema brojnim životnim pitanjima kao što su abortus, eutanazija, smrtna kazna, istopolni brakovi, kontracepcija, obrazovanje, druge vjerske grupe i sl. Religiozni sistem smisla može da determiniše šta je sveto, a šta pogrešno, šta treba biti nagrađeno, a šta kažnjeno, ko treba biti dominantan, a ko podređen. U takvim stavovima ponekad su određena ponašanja i pojedinci ili grupe koji to rade implicitno ili eksplicitno osuđeni, što može biti korijen predrasuda i diskriminacije. Tako, na primjer, ukoliko se u vjerskim spisima naglašava dominacija muškarca, to može uticati na distancu prema ženama (Spilka et al., 2003). Slično se mogu tumačiti i distance prema homoseksualcima, lezbejkama, jer se takvo seksualno opredjeljenje u svetim spisima osuđuje.

Veza religioznosti i socijalne distance može se tumačiti uz pomoć teorija socijalne kategorizacije i socijalnog identiteta (Tajfel, 1982; Turner et al., 1987). Pripadnost određenoj vjerskoj grupi vodi izraženoj bliskosti i kohezivnosti sa članovima te grupe kroz zajedničke obrede, molitve, vjerovanja, ali i distancom, rivalitetom ili čak neprijateljstvom prema grupama koje su drugačije.

Neprijateljstvo prema drugim ljudskim grupama može biti i posljedica realnog ili nerealnog straha od tih grupa. Dakle, distanca je odraz želje za očuvanjem identiteta, teritorije i sl. Ovo je posebno izraženo danas kada smo svjedoci rastućih vjerskih tenzija između hrišćana i muslimana u svijetu.

Rizična postavka za genezu neprijateljstva je i uvjerenje da određena religija daje ekskluzivnu i apsolutnu istinu, te da su druge pogrešne i štetne po ljudski rod (Silberman, 2005). Čim postoji doktrina da je određeni narod ili država „izabrani, Božji narod”, to može da automatski stavlja druge narode u inferioran položaj te takvi atributi mogu da doprinesu neprijateljstvu i konfliktima.

Religija može da bude dio problema i ukoliko kroz svoju propagandu vrši moralno opravdavanje nekih očigledno destruktivnih pojava, a s druge strane dehumanizaciju i sotonizaciju protivnika. Primjer su napadi Al-Qaede, čiji su čelnici govorili da je to zarad „svetog rata”, te da je u skladu sa učenjem proroka Muhameda. S druge strane se određeni stripovi proglase opasnostima za sistem vrijednosti, te se opravdava i priziva nasilje prema autorima koji se nazivaju „sotonama” i slično.

Mnogi od ovih mehanizama su prisutni i u BiH kako u prošlosti tako i sada. Na žalost, religija je često bila sredstvo za vjersko i etničko grupisanje i instrument koji je eksplicitno ili implicitno doprinosa netoleranciji i konfliktima.

U istraživanjima smo utvrdili i negativnu korelaciju jedne religiozne dimenzije i etnocentričnih stavova. Radilo se o faktoru koji smo nazvali neinstitucionalna religioznost. Čini se da su kod osoba koje religioznost doživljavaju prije svega kao intimnu stvar i vrijednost, a ne kao sredstvo socijalnih identifikacija, u najvećoj mjeri prisutni i neki drugi elementi prosocijalne i humane interakcije. Ovaj podatak je interesantan i svakako podstiče na dalja i dublja istraživanja u ovom pravcu.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Iz navedenih rezultata vidimo da postoje velike razlike u odnosu prema religiji prije i poslije raspada bivše Jugoslavije ili tokom i poslije vladavine socijalističkog sistema. Situacija se praktično recipročno obrnula. Religija je od socijalno nepoželjne norme postala izrazito socijalno poželjna vrijednost. To sa jedne strane komplikuje i njeno mjerenje jer je dosta preuveličanih odgovora u iskazima ispitanika.

Dakle, u današnjim uslovima se veliki procenat mladih izjašnjava kao religiozan. Tome su svakako doprinijela neka lična uvjerenja, ali i društvena popularizacija religije od 90-ih godina prošlog vijeka. Rezultati pokazuju da religioznost može da doprinese boljem prosocijalnom ponašanju i mentalnom zdravlju ali da može i da facilitira distance, predrasude i netoleranciju prema drugim socijalnim grupama. Religija može da bude pokretač i facilitator razvoja i mira kako na individualnom tako i na društvenom planu, ali nažalost u praksi je često drugačije, čak i suprotno. Smatram da problem nije u osnovama religije nego u površnoj i nedosljednoj primjeni temeljnih principa. Često su banalne razlike povod za neprijateljstvo prema drugim pojedincima i grupama. Zaboravljamo izreku da se „istina često ne zasniva na činjenicama, već na njihovom skladu”. Kada ljudi, pogotovo oni koji se izjašnjavaju kao religiozni, budu bili dosljedni i do kraja sprovedu najvažniju poruku iz vjerskih spisa u kojoj se ljubav prema ljudima stavlja iznad svakog drugog zakona ili razlika, sadašnjih problema vjerovatno neće biti, a religija će sve više biti dio rješenja, a ne dio problema. Religiozni se u budućnosti suočavaju sa izazovom da ih njihova „vjera koja kroz ljubav radi” (Novi zavjet, Galaćanima, 5:6) ne razdvaja, već povezuje sa drugim ljudima, transcendirajući stvarne ili imaginarne međusobne razlike.

LITERATURA

- Bahtijarević, Š. (1975). *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*. Zagreb: Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktuelni politički studij.
- Batson, C.D., Schoenrade, P., Ventis, L. (1993). *Religion and the Individual*. New York: Oxford University Press.
- Beharić, S. (2007). *Svakodnevna okupljenost porodice adolescenata, religioznost i doživljaj anomičnosti*. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Čekrlija, Đ., Turjačanin, V., Puhalo, S. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Banjaluka: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije.
- Dušanić, S., Turjačanin, V. (2004). *Religiozna orijentacija i socijalna distanca adolescenata*. U D.Branković (Ur.), *Tradicija i savremenost*, str. 857-883. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2005a). Socijalno-psihološki korelati religiozne orijentacije mladih. U M. Frančeško (Ur.), *Psihosocijalni aspekti društvene tranzicije u Srbiji*, str.165-189. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S., Drobac-Stupar. M. (2005b). Religioznost, socio-demografske karakteristike i bespomoćnost adolescenata. U: *Psihosocijalni aspekti društvene tranzicije u Srbiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2005c). Pesimistični eksplanatorni stilovi adolescenata s obzirom na vjersku i etničku pripadnost. U: *Knjiga sažetaka – XVII dani Ramira i Zorana Bujasa*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, B., Dušanić, S. (2005d). Upitnost stajališta o unidimenzionalnoj religioznoj orijentaciji. U: *Knjiga sažetaka – XVII dani Ramira i Zorana Bujasa*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Donahue, M.J., Nielsen, M.E. (2005). Religion, attitudes, and social behavior. U: Paloutzian, R. F., Park, L. P. (ur.), *Handbook of the Psychology of Religion* (str. 274-295). New York: Guilford.
- Dušanić, S. (2005e). Kanoničke relacije religioznosti i lokusa kontrole. U : Turjačanin, V., Čekrlija, Đ. (2005). *Ličnost i društvo II – Etnički državni i evropski identitet*. Str. 150-158. Banjaluka: Friedrich Ebert Stiftung.
- Dušanić, S. (2005f). Religioznost i socijalni identiteti adolescenata. U : Turjačanin, V., Čekrlija, Đ. (2005). *Ličnost i društvo II- Etnički državni i evropski identitet*. Str. 79-91. Banjaluka: Friedrich Ebert Stiftung.
- Dušanić, S. (2005g). Religiozna orijentacija u relaciji sa konformizmom, autoritarnošću i nacionalnom vezanošću. U: D. Branković (Ur.), *Nauka i obrazovanje*. Vol. II, str 125-135. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S., Turjačanin, V. (2006a). Religiozna orijentacija i altruizam adolescenata. U: Branković, D. (Ur.), *Radovi 9, 345-359.*. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S.(2006a). Religioznost i altruizam tokom i poslije Božićnih praznika. *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 4 No. 4-5, str 223-237. Niš: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S., Turjačanin, V., Milosavljević, B (2006). Otudjenje, pesimizam i bespomoćnost kao prediktori religioznosti. U: Kuzmanović, B., Krnjajić, Z. (Ur.), *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006, zbornik radova*, str. 147-157. Beograd: Institut za psihologiju.
- Dušanić, S. (2006b). Family and adolescent religiosity. U V. Čubela- Adorić (Ur.), *Book of selected proceedings*, str.109-122. Zadar: University of Zadar.

- Dušanić, S., Turjačanin, V. (2006b). Afektivna vezanost prema porodici i religioznost adolescenata. Rad prezentovan na naučnom skupu u Banjaluci: „*Banjalučki novembarski susreti – Kultura i obrazovanje*”.
- Dušanić, S. (2007a). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2007b). *Religiozna orijentacija i naučena bespomoćnost adolescenata*. Banjaluka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- Dušanić, S. (2007c). Prediktori religioznosti mladih. U M.Biro, S. Smederevac (ur.), *Psihologija i društvo*, str. 133-151. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2007d). Kada religija postaje dio problema. Rad prezentovan na naučnom skupu u Nišu: *III Dani primenjene psihologije*.
- Dušanić, S. (2007e). Prediktori religioznosti mladih. U M.Biro, S. Smederevac (ur.), *Psihologija i društvo*, str. 133-151. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2007f). Religioznost i unutrašnje blagostanje. Rad prezentovan na naučnom skupu u Beogradu: *XIII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji*.
- English, H. B., English, A. C. (1976). *A comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*. New York: David McKay Company, Inc.
- Geertz, C. (1966). Religion as a cultural system. u M. Banton (Ed.), *Anthropological approaches to the study of religion*, str. 1-46. London: Tavistock.
- Loewenthal, K.M. (2000). *The psychology of religion: a short introduction*. Oneworld publication: Oxford.
- Milosavljević, B., Dušanić, S., Lovrić, S. (2006). Religioznost i naučena bespomoćnost u tranzicijskim okolnostima života. Rad prezentovan na naučnom skupu u Zadru: „15 dani psihologije”. U: „*Rezimei*”. Zadar: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, B., Dušanić, S. (2007). Značaj indexa SOPUS za religioznost i porodičnu atmosferu mladih. U V. Jovanović (ur.), *Društvo, porodica i ponašanje*, str. 17-27. Niš: Filozofski fakultet.
- Durić, T. (2007). Afektivno vezivanje i religioznost kod studentske populacije. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Golemović, D. (2007). *Religioznost, konformizam i socio-demografske karakteristike*. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Kerkez, M. (2006). *Religioznost i etničke stereotipije mladih*. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Hadžić, A. (2005). *Formiranje religijskih pojmova kod adolescenata i odraslih osoba*. Neobjavljena magistarska teza. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Koprena, S. (2005). *Religioznost i atmosfera u porodici mladih*. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Pantić, D. (1988). *Klasična i svetovna religioznost*. Beograd: Institut društvenih istraživanja i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Papić, I. (2007). *Intrinzička i ekstrinzička religioznost i socijalno neprihvatljivo ponašanje*. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford.
- Rot, N., Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju.

- Slavuljica, B. (2006). *Index SOPUS i nivo religioznosti adolescenata*. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci
- Stark, R., Glock. C.(1968). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley: University of California Press.
- Turjačanin, V. (2006). *Psihosocijalni prostor i etnički odnosi mladih*. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Vrcan, S. (1986). Omladina osamdesetih godina, religij i crkva. U studiji grupe autora *Položaj, svijest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Beograd: CIDID.
- Vučković, M. (2005). Religiozna orijentacija i socijalno neprihvatljiva ponašanja. Neobjavljeni diplomski rad. Banjaluka: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjaluci.
- UNDP (2003). Mladi u BiH. Sarajevo
<http://www.nezavisne.com/nedjeljne/vijesti/19696/Bogomolje-pune-ljudi-malo-istinskih-vjernika.html>, preuzeto 15.01.2009.

Srđan Dušanić

University of Banja Luka, Faculty of philosophy, Department of psychology,
Banja Luka, BiH

SOCIAL CHANGES AND YOUTH RELIGIOSITY

SUMMARY

Pre-war studies on religiosity in the former Yugoslavia consistently show that the majority of the population (70% -80%) declared themselves to be non-religious. Researchers reported that religiosity is a characteristic of marginalized groups. In the nineties of the last century, there were many social changes, and most important were definitely the fall of the socialist system, the expansion of national and interethnic conflicts and war. These social conditions were accompanied by changes in the attitude towards religion. From socially undesirable value in socialism, religion in the post-war period became a socially acceptable norm. In this paper, we examined the extent of religiosity of young people living in the postwar Republic of Srpska, and which are the determinants and correlates of their religion. In this study we analyzed the results of about 35 studies. Total sample size was over 12.000 respondents. Most research is based on the population of young people from the Republic of Srpska, although some studies were conducted on a representative sample from across whole Bosnia and Herzegovina. Most of the research was conducted in the period 2000-2012. In many researches religiosity scales were based on Allport's concept of religious orientations, which implies the existence of intrinsic and extrinsic dimensions (subscales). In research results mostly show that about 70% -80% of respondents identify themselves as religious. The most common predictors of religiosity are religiosity of father and mother, the quality of family relationships, national attachment, religious school education. Specific predictors of intrinsic religiosity can be parent's religiosity, experience of anomie and alienation. Predictors that have been shown in research specific to extrinsic religiosity are: anxiety, bad atmosphere in the family, insecure and dismissive attachment styles, helplessness. Both types of religiosity correlate with conformism, optimism, hope, fear of death. Besides that, intrinsic and extrinsic religiosity may be associated with real or potentially problematic constructs and attitudes such as justifying attitudes toward war, social and ethnic distances, authoritarianism, dogmatism, ethnocentrism. Intrinsic religiosity also correlates with altruism, minor antisocial behavior, greater life satisfaction. We conclude that the social changes in Bosnia led to significantly different attitudes towards religion. In the future, it is necessary to work more on religion as a factor of stability at the personal and social levels, and not a factor of intolerance and prejudice.

Key words: religiosity, youth, and social change

Оливера Б. Радовић¹⁰

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

Драгана З. Станојевић

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

ВРЕДНОСНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У КРАГУЈЕВЦУ И КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

САЖЕТАК

Основни циљ овог рада је утврђивање структуре и хијерархије вредносних оријентација студената. Истраживање је изведено на узорку од 236 испитаника, 126 студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици и 110 студената Универзитета у Крагујевцу. У испитивању је коришћен Шварцов инвентар вредности. Факторском анализом утврдили смо постојање осам фактора – вредносних оријентација којима су придати следећи називи: лична компетентност, унутрашња хармонија, конформистичко-традиционалистичка оријентација, друштвено-политичке вредности, хармонија са средином, стимулативно-хедонистичке вредности, самопревазилажење и друштвени статус и моћ. Међу овим оријентацијама код студената најприхваћеније су вредности личне компетентности и унутрашње хармоније, затим следе конформистичко-традиционалистичке вредности, иза њих следе друштвено-политичке вредности, хармонија са средином и стимулативно-хедонистичке, док се најмање важним оцењују вредности самопревазилажења и остваривања друштвеног статуса и моћи.

Кључне речи: Шварц, теорија вредности, млади.

УВОД

Вредности и вредносне оријентације, као широка класа социјално-персоналних диспозиција јесу предмет интересовања научника из различитих области. Како је сам појам вредности комплексан и укључује више нивоа анализе – културни, социјални, институционални, организациони и индивидуални ниво – из овога следи и велики број и разноврсност логичке структуре дефиниција вредности у литератури. Када се користи у психологији, појам вредности увек укључује диспозиције за одређено понашање и циљеве на чије остварење је понашање

¹⁰ stulaolivera@yahoo.com

усмерено. Рокич одређује вредности као „трајно веровање да је специфичан начин понашања или живљења друштвено или лично пожељнији у односу на супротни или обрнути начин понашања или живљења” (Пантић, 1981). За овог аутора вредности имају централно место у структури личности коју снажно и трајно покрећу на одређене активности (Рот, 2003). У овој дефиницији „пожељно” значи да се један циљ преферира више од другог што имплицира да су вредности организоване хијерархијски по њиховој важности за индивидуу. Рокич је сматрао да је укупан број вредности које човек поседује релативно мали и да сви појединци, бар у неком степену, поседују вредности. Разлике међу појединцима јављају се само с обзиром на релативну важност коју придају одређеним вредностима. Те разлике се појављују зато што вредности имају два извора: личност појединца и друштво, а међуделовањем ова два фактора настају хијерархије вредносних приоритета. Ове „хијерархије вредносних приоритета” Рокич је назвао вредносном структуром и дефинисао их као трајне и стабилне организације вредности дуж континуума релативне важности (Рокеач, 1973). По типу, Рокич је поделио вредности на *инструменталне* (оне које се односе на пожељна или идеализована понашања) и *терминалне* (пожељна крајња стања). Ове вредности су међусобно повезане, али ипак организоване у посебне хијерархијске структуре.

ШВАРЦОВА ТЕОРИЈА ВРЕДНОСТИ

У свом разматрању вредности, Шварц и Билски (Schwartz & Bilsky, 1987) сумирају различита одређења вредности и налазе следећа формално дистинктивна обележја вредности:

1. *Вредности су уверења*, когнитивне стуктуре које су блиско повезане са емоцијама. Када се одређена вредност активира, она постаје засићена емоцијама.
2. *Вредности су релационе*, односе се на пожељан исход ствари или понашања.
3. *Вредности превазилазе појединачне акције и ситуације*, општијег су карактера и по овоме се разликују од ставова и норми.
4. *Вредности имају улогу стандарда или критеријума*, тј. оне управљају селекцијом и евалуацијом понашања, људи или догађаја.
5. *Вредности су хијерархијски организоване по важности*. На врху хијерархије су вредности које формирају скуп приоритета. Културе и индивидуе се могу разликовати с обзиром на систем вредносних приоритета који их карактерише.

Шварц сматра да су вредности когнитивне репрезентације три типа захтева са којима се суочава сваки појединац (Schwartz, 1992). Ови универзални захтеви,

из којих произилеже мотивacionи циљеви, а на које свака јединка или друштво мора одговорити су: а) потребе појединца као биолошког организма, б) захтеви проистекли из социјалне интеракције и ц) потребе опстанка и добробити групе. Уколико су ови захтеви репрезентовани на когнитивном нивоу, представљају вредности. Круцијални аспект који раздваја Шварцов од других приступа је да се вредности разликују према циљу који представља мотивациону основу вредности. Према теорији универзалних садржаја и структуре вредности, вредности су пожељни циљеви различите важности које делују као усмеравајући животни принципи. Постоји десет мотивационих типова вредности који су садржајно одређени мотивационим циљевима и специфичним вредностима које их представљају: моћ (постизање социјалног статуса и престижа), постигнуће (постизање личног успеха путем демонстрације компетентности у складу са прихваћеним социјалним стандардима), хедонизам (постизање задовољства и чулних ужитака), стимулација (узбуђење, новине и изазов у животу), независност (независност у мишљењу и активностима), универзализам (разумевање, цењење, толеранција и заштита добробити свих људи и природе), човекољубље (очување и повећање добробити људи са којима је у особа често у личној контакту), традиционализам (поштовање, приврженост и прихватање обичаја и идеја традиционалне културе или религије), конформизам (уздржавање од активности, импулса и тежњи које би могле да нашkode или узнемире друге и прекрше социјална очекивања или нормe), сигурност (сопствена сигурност, хармонија и стабилност као и сигурност, хармонија и стабилност друштва).

Релативна важност која се додељује свакој од ових вредности сачињава вредносне приоритете појединца. Према налазима истраживања ових десет оријентација се организују у две димензије у вредносном простору, тако што се вредности које су компатибилне смештају близу једна другој, док се компетитивне вредности распоређују у супротним правцима од центра (Schwartz, 1992). Прва димензија супротставља вредности које наглашавају отвореност за промене насупрот одржавању постојећег стања, док је друга димензија вредносног простора самоусавршавање насупрот самопревазилажењу. Према теорији, свеукупан однос конфликта и компатибилности међу типовима вредности ствара структуру вредносне организације. Компатибилни типови вредности се налазе један до другог, док се конфликтни налазе једни насупрот других. Од правилног кружног распореда одступа једино вредност „традиционализам”, који се налази изнад „конформизма” јер Шварц сматра, а то су показале и емпиријске провере, да „конформизам” и „традиционализам” у основи имају исти мотивациони циљ – прилагођавање друштвеним очекивањима, при чему „конформизам” означава

прилагођавање особама са којима је појединац често у контакту, док „традиционализам” означава подређивање религиозним и друштвеним обичајима и идејама.

Истраживања указују да су вредности које је идентификовао Шварц свеобухватне, тј. мимо ових вредности нису забележене битне, од њих различите вредности које би имале значаја у појединим друштвима. Истраживања у преко 70 културолошких група потврдила су мотивационо различит садржај ових десет вредности, као и релације конфликта и компатибилности међу њима (према Schwartz & Rubel, 2005). Нека истраживања су показала да око 16% специфичних вредности одступа од теоријски претпостављеног припадања одређеном вредносном типу, и јављају се у простору других, најчешће компатибилних вредности (Schwartz & Sagie, 2000; Schwartz & Sagiv, 1995). Ова одступања аутори су објаснили чињеницом да се неке од специфичних вредности које припадају различитим мотивационим типовима вредности преклапају у значењу, па се у емпиријским истраживањима може догодити да се поједине специфичне вредности компатибилних типова „измешају“ у простору, али се такво одступање не може никако приписати културолошкој специфичности. Међутим, значајније одступање, које се може сматрати културолошки специфичним, уочено је у испитивањима спроведеним у земљама источне Европе (Bardi & Schwartz, 1996; Schwartz & Bardi, 1997; Schwartz, Bardi, & Bianchi, 2000). На овим узорцима је утврђена висока позитивна веза између три специфичне вредности које припадају типу „универзализам” („мир у свету”, „друштвена правда” и „једнакост”) са две специфичне вредности које припадају типу „сигурност” („друштвени поредак” и „национална сигурност”). Осим повезаности, ове вредности су се на графичком приказу смештале једна близу друге, чинећи посебно подручје у простору вредности, испод подручја вредносног типа „конформизам”. Ови резултати одступали су од свих пређашњих, којима је била јасно утврђена концептуална и емпиријска некомпатибилност вредности „универзализма” и „сигурности”, па су уједно упућивали на закључак да у земљама источне Европе наведених пет вредности представља неке друге, међусобно компатибилне циљеве и има одређено заједничко шире значење. Аутори су ових пет специфичних вредности назвали „друштвено-политичким вредностима” јер се оне, за разлику од свих осталих специфичних вредности, односе на природу ширег друштвеног и политичког састава, односно на лично виђење онога што чини пожељно друштво. Претпоставили су да је таква „атипична” структура односа међу друштвено политичким вредностима одраз живота под комунистичким режимом, па је из тог разлога специфична за земље источне Европе (Schwartz et al., 2000).

Осим ове специфичности, претпостављена структура односа конфликта и компатибилности десет мотивационих вредносних типова, као и њихово организовање у четири типа вредности на вишем нивоу потврђена су у готово свим досадашњим истраживањима, па би се оправдано могла назвати универзалном (Schwartz & Sagie, 2000).

У Србији је у једном ранијем истраживању (Радовић, 2010) проверавана универзалност садржаја и структуре вредности на 481 средњошколцу српске националности са подручја Косова и Метохије. У овом истраживању није потврђена структура вредносних оријентација постулирана Шварцовом теоријом. Основни закључак овог истраживања био је да код средњошколаца не постоји јасна, кохерентна структура вредности, те да резултати упућују на закључак да су млади са Косова и Метохије у процесу формирања структуре вредности. Постојале су назнаке неких вредносних оријентација, али оне нису јасно концептуално дефинисане. Одступање резултата од Шварцовог модела ауторка схвата као искривљавање настало, пре свега, услед старосне селекционисаности узорка, а вероватно и услед специфичних друштвених околности у којима се одвија усвајање вредности на овој популацији.

ПРОБЛЕМ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ овог рада је утврђивање структуре и хијерархије вредносних оријентација студената. Пошто је претходно истраживање имало наведена ограничења која су могла утицати на искривљавање одговора у овом раду смо такође проверили да ли се на нашем узорку студената вредности организују у вредносне оријентације према Шварцовом моделу или организација вредности одступа од овог модела.

МЕТОД И УЗОРАК

Истраживање је обављено током априла и маја 2012. године. Упитници су задавани групно, на часовима, попуњавање упитника трајало је у просеку тридесет минута за сваку испитану групу. Испитивачи су користили поступак „одређивања распона процена” којим се од испитаника тражи да прво прочита све вредности на листи, затим да одабере и процени једну вредност коју сматра најважнијом, а затим да одабере и процени једну коју доживљава као потпуно супротну својим вредностима или најмање важну, а тек онда да у оквиру тако постављеног распона процени и преостале вредности са листе.

Узорак је био пригодан и чинило га је 236 испитаника, 126 студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици и 110 студената Универзитета у Крагујевцу, просечне старости 21,8 год. (24,2% мушког и 75,8% женског пола).

MEPE

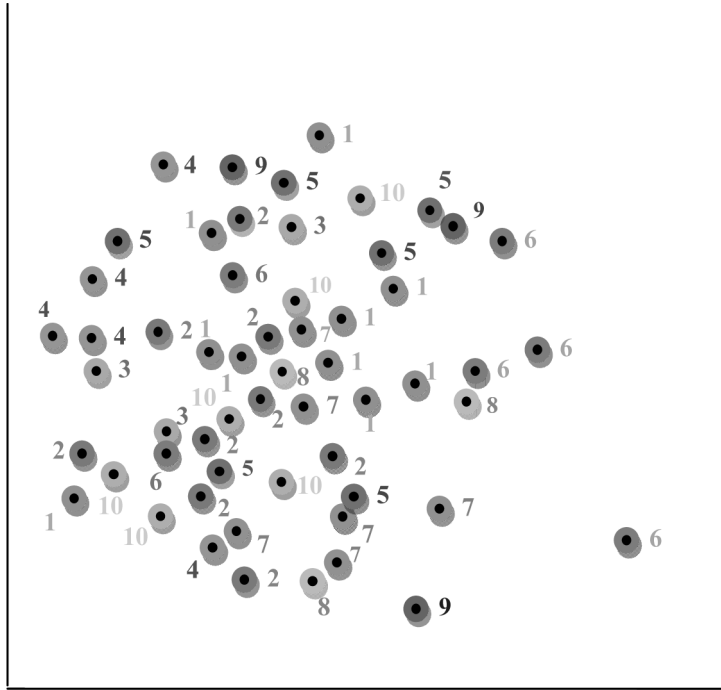
У истраживању је коришћен Шварцов инвентар вредности (Schwartz Value Survey, SVS: Schwartz, 1992) који је тренутно од стране социјалних и крос-културалних психолога најшире коришћен инструмент за истраживање индивидуалних разлика у вредностима. У скали се тражи од испитаника да процене важност 56 вредности као „водећих принципа у њиховим животима“ које су, као и код Рокича (Rokeach, 1973) подељене у две листе - листу инструменталних и листу терминалних вредности. У нашем истраживању коришћена је верзија Шварцовог инвентара вредности преведена на српски језик у сарадњи са аутором скале.

За проверу теоријског модела организације вредности у вредносном простору коришћен је поступак мултидимензионалног скалирања анализом најмањих удаљености, којим су вршене провере Шварцовог теоријског модела у свим досадашњим испитивањима. Поступак се састоји од рачунања Пирсонових коефицијената корелације између 56 основних типова вредности, а затим се матрица интеркорелација анализира Гутман-Лингесовом анализом најмањих удаљености (SSA – Smallest Space Analysis). Ова анализа спроведена је у програмском пакету SYSTAT.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Како пређашње истраживање Шварцовим моделом младих у Србији није потврдило организацију вредности у 10 вредносних оријентација предвиђених теоријским моделом, одлучили смо да и на нашем узорку проверимо груписање специфичних вредности у вредносне оријентације. Мултиваријантна анализа није потврдила структуру вредносних оријентација (слика 1), па смо у циљу провере евентуалног постојања теоријски претпостављене структуре, податке обрадили конфирматорном факторском анализом. Ни конфирматорна факторска анализа није потврдила теоријски постулирано груписање специфичних вредности у 10 базичних вредносних оријентација.

Слика 2. Графички приказ структуре односа 56 специфичних вредности добијен анализом најмањих удаљености

Легенда:

1. Универзализам	5. Сигурност	9. Стимулација
2. Човекољубље	6. Моћ	10. Независност
3. Конформизам	7. Постигнуће	
4. Традиционализам	8. Хедонизам	

Како ниједна од ове две методе није указала на организацију специфичних вредности у 10 вредносних оријентација дефинисаних у Шварцовом моделу, евентуалну организацију вредности у факторе вишег реда проверили смо факторском анализом. У оригиналној провери, екстраховано је 19 фактора, али већина њих објашњавала је веома мали део варијансе. Одлучили смо да извршимо факторску анализу са 10 заданих компоненти, сходно теоријском моделу Шварца. Овако екстраховани, фактори објашњавају 46,25% укупне варијансе. Да би се добила што једноставнија структура изведена је варимакс ротација која компоненте ротира у ортогоналну позицију. Матрица структуре 10 екстрахованих фактора дата је у Табели 2.

Табела 2. Матрица факторске структуре (варимакс ротација)
56 специфичних вредности

Вредности	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Друштвена моћ	.680									
Ауторитет	.626									
Утицајан	.621									
Богатство	.585									
Очувати слику о себи у јавности	.520									
Друштвено признање	.508					.366				
Задовољство	.459				.377					
Успешан	.450		.368							
Амбициозан	.425		.342							
Поштен		.655								
Побожан		.599								
Поштовати родитеље и старије		.587								
Одан		.576								
Одговоран		.360	.357							
Послушан		.345								
Пристојност		.325								
Способан			.593							
Здрав			.576							
Избор сопствених циљева			.512							
Интелигентан			.488							
Самосталан			.453				.364			
Чист		.416	.450							
Толерантан			.415	.422						
Мудрост				.621						
Креативност				.589						
Јединство са природом				.499						
Духовност				.477						
Благ				.476			.380	.348		
Очувањер околине				.426		.307			.363	
Успешан				.362			.329			
Разнолик живот					.683					
Узбудљив живот					.641					
Одважан					.551					
Искрено пријатељство		.447			.468					

Вредности	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Радознао				.435	.437					
Уживати у животу	.333				.426			-.302		
Слобода					.337					
Мир у свету						.646				
Друштвена правда						.621				
Једнакост						.612				
Национална сигурност						.484			.426	
Социјални ред	.308					.381				
Зрела љубав							.570			
Унутрашња хармонија							.516			
Самопоштовање							.502			.328
Смисао живота							.429		.390	
Припадање							.361			
Прихватање сопствене судбине								.616		
Скроман								.525		
Благ								.462		
Умерен		.374						.454		
Користан								.333	-.328	
Враћање услуга									.528	
Поштовање традиције		.403							.515	
Лепота									.405	
Удовољавање властитим жељама										.459

Детаљнија анализа матрице факторске структуре открива постојање више интерпретабилних фактора:

Први фактор окупља вредности: друштвена моћ, ауторитет, бити утицајан, богатство, очувати слику о себи у јавности, друштвено признање, задовољство, бити успешан и амбициозан. Овај фактор окупља вредности које су у Шварцовом моделу налазе у оквиру вредносних оријентација „моћи” и „постигнућа” и његова структура јасно одсликава усмереност ка постизању *моћи и друштвеног статуса*.

Други фактор окупља вредности: поштен, побожан, поштовати родитеље и старије, одан, одговоран, послушан, пристојан, поштовање традиције. Овај фактор означили бисмо као „*конформистичко-традиционалистичку*” вредносну оријентацију. Структура овог фактора има елемента конформизма и традиционализма како их Шварц дефинише. И раније провере Шварцовог модела указивале су на заједничку мотивациону основу ове две вредности, које су и

на кружном моделу смештене у истом простору, а на нашем узорку јасно је да се овде ради о једној вредносној оријентацији.

Трећи фактор окупља вредности: способан, здрав, чист, избор сопствених циљева, интелигентан, самосталан. Овај фактор бисмо назвали „лична компетентност”, а вредности које га чине у Шварцовој теорији припадају различитим типовима - „сигурности”, „постигнућу” и „независности”. Ипак, ми не сматрамо да су ове вредности некомпатибилне и овај фактор видимо као јасну структуру са заједничком мотивационом основом – демонстрацијом компетентности и самосталности на личном плану.

Четврти фактор окупља вредности: бити толерантан, благ, мудрост, креативност, јединство са природом, духовност, очување околине. Овај фактор има елементе „универзализма” (чији је садржај у теоријском моделу изузетно широко дефинисан) и у њему се јасно препознаје мотивациона основа ове оријентације: разумевање, цењење, толеранција и заштита добробити свих људи и природе. Овај фактор смо назвали „хармонија са средином”.

Пети фактор који чине вредности разнолик живот, узбудљив живот, одважан, искрено пријатељство, радознао, уживати у животу односи се на „стимулативно-хедонистички” животни стил. Опет, овде су искомбиноване вредности из више базичних оријентација, мада је фактор интерпретабилан и јасно структурисан око мотивационог циља.

Шести фактор окупља вредности: мир у свету, друштвена правда, једнакост, национална сигурност и социјални ред које Шварц назива „друштвено-политичким вредностима” (Shwartz et al., 2000) и о којима смо говорили када смо представљали резултате досадашњих провера Шварцове теорије вредности. Наиме, у низу истраживања утврђено је да управо ових пет вредности у земљама источне Европе доследно одступају од теоријског модела организације вредности, те да на овом простору наведених пет вредности представљају међусобно компатибилне циљеве, супротно теоријским поставкама и налазима истраживања из других земаља. Аутори су претпоставили да је таква „атипична” структура односа међу друштвено политичким вредностима одраз живота под комунистичким режимом, тачније прилагођавања појединца на живот под комунистичким режимом. Ми, овде, међутим морамо напоменути да су наши испитаници тек рођени почетком деведесетих година, када су се и десиле бројне политичке промене, од којих је најзначајнија управо пад комунистичког режима и промена политичког система. Како се систем вредности појединца формира тек у адолесценцији, не бисмо могли очекивати да је комунистички режим директно могао утицати на формирање овакве вредносне оријентације код младих. Међутим, оно што можемо прихватити јесте да ове вредности у нашој култури представљају „културолошку

вредносну оријентацију” о којима Шварц говори у каснијим дорадама своје теорије (Schwartz, 2006), те да се индивидуални систем вредности код наших младих развија у складу са структуром друштвено-политичких вредности које у нашем друштву изгледа одликује још увек снажно присуство “комунистичке”, тј. левичарске идеологије.

Седми фактор, који чине зрела љубав, унутрашња хармонија, самопоштовање, смисао живота, припадање, односио би се на „личну хармонију” кроз постизање задовољавајућег емотивног односа са другим бићем. Овај фактор бисмо назвали „унутрашња хармонија”.

Осми фактор представљају вредности: прихватање сопствене судбине, скроман, благ, умерен, користан и назваћемо га „самопревазилажење”. Овај фактор има елементе хришћанске филозофије и као што видимо, генерално се односи на скромност и скрушеност у интерперсоналним релацијама.

Девети фактор је окупљање вредности поштовање традиције, враћање услуга и лепота, док десети фактор има високо засићење једино на вредности удовољавања властитим жељама. Ова два фактора су недовољно издиференцирана и сматраћемо их артефактима.

Иако мултидимензионално скалирање није потврдило организацију вредности постулирану Шварцовом теоријом, факторска анализа дала је неколико фактора које имају неких сличности са мотивационим типовима вредности из Шварцовог модела. На овом месту скренућемо пажњу на чињеницу да логичка анализа индивидуалних вредносних оријентација у Шварцовом моделу води закључку да су неке вредности веома широко одређене, те је са нашег становишта „дељење” неких вредносних оријентација очекивано. Главна сличност лежи у томе што и наше издвојене факторе карактерише различита мотивациона основа која лежи у основи вредности које се групишу заједно. У том смислу појављују се фактори који у смислу типа вредности које представљају (заједничке мотивационе основе) изражавају модалитете о којима говори Шварц у својој теорији. Наиме, појављује се мотивациона основа моћи у првом фактору, постигнуће кореспондира личној компетентности, хедонизам и стимулација су испреплетани у једном фактору, универзализам као тенденција разумевања и заштите добробити других и природе се као мотивациона основа препознаје у „хармонији са средином”, човекољубље у „самопревазилажењу”, традиционализам и конформизам творе једну вредносну оријентацију, док се једино вредносни тип сигурности не појављује као мотивациона основа неког од издвојених фактора. Оно што дефинитивно није коресподентно Шварцовој теорији јесте садржај и структура вредносних оријентација. Специфичне вредности се на нашој популацији организују у различите факторе вишег реда, те морамо закључити да се вредности на нашој популацији

не организују сходно Шварцовим теоријским поставкама. Резултати нашег истраживања говоре о културно-специфичној организацији вредности и ми ћемо у приказу прихваћености вредносних оријентација на популацији младих из Србије издвојене факторе надаље третирати као вредносне оријентације у складу са дистинкцијом ових појмова како је наводи Кузмановић (Кузмановић, 1995).

ПРИХВАЋЕНОСТ ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА

Како се структура вредности, предвиђена теоријским моделом није потврдила, покушаћемо да дамо приказ прихваћености различитих вредносних оријентација дефинисаних факторима које смо ми издвојили. За свих осам приказаних вредносних оријентација резултат је одређен као просечна оцена испитаника на одговарајућим вредностима које је сачињавају. Анализом варијансе за поновљена мерења утврђено је евентуално постојање разлике у процени важности ових осам вредносних оријентација, те су рангови вредносних оријентација одређени на основу резултата приказаних у Табели 3.

Табела 3. Прихваћеност издвојених вредносних оријентација

Ранг	Вредносна оријентација	АС	СД
1	Лична компетентност	5.56	0.69
1	Унутрашња хармонија	5.41	0.75
2	Конформистичко-традиционалне вредности	4.84	0.83
3	Друштвено-политичке вредности	4.34	1.10
3	Хармонија са средином	4.16	0.95
3	Стимулативно-хедонистичке	4.14	1.11
4	Самопревазилажење	3.63	1.14
4	Друштвени статус и моћ	3.40	1.01

Као што је приказано у Табели 3, утврдили смо да су најприхваћеније вредности личне компетентности и унутрашње хармоније, затим следе конформистичко-традиционалистичке вредности, иза њих следе друштвено-политичке вредности, хармонија са средином и стимулативно-хедонистичке вредности, док се најмање важним оцењују вредности самопревазилажења и остваривања друштвеног статуса и моћи.

Оваква хијерархија вредносних оријентација јасно говори о томе да су млади усмерени пре свега на лично остваривање – у интелектуалном и емотивном смислу. Ако знамо да је једна од основних карактеристика периода

адолесценције трагање за личним идентитетом и смислом, када су потребе за личним растом и развојем у фокусу, можемо давање приоритета вредности-ма самоактуализације видети као одраз развојне фазе. И у ранијим сличним истраживањима на узорцима младих у различитим временским тренуцима забележено је да млади с једне стране највише теже пријатељству и љубави, с друге стране самосталности, самоактуализацији и компетентности, док су на трећем месту утилитарне вредности – материјални и животни стандард (Кузмановић и Петровић, 2007). Ипак, морамо имати на уму да богата традиција истраживања вредности на нашим просторима говори о општој тенденцији пораста популарности животних стилова и вредносних оријентација који су усмерени на личну добробит (Попадић, 1995), те паду популарности алтруистичко-хуманистичких усмерења.

Иза ових вредности високо се цене традиционално-конформистичке вредности. Преглед истраживања адолесцената Шварцовим инвентаром говори у прилог доследно најнижег вредновања вредносних типова традиционализма и моћи (Радовић, 2010). Међутим, сама вредност традиционализма, како се показало и у претходним истраживањима Шварцовим инвентаром се на нашој популацији „дели” у два вредносна типа: један део сачињава у ствари традиционалистичко-конформистичку оријентацију – то су вредности са социјалним усмерењем: побожност, поштовање традиције, док неке вредности из овог домена са индивидуалним усмерењем спадају у други фактор, који смо ми овде назвали „самопревазилажење”: прихватање сопствене судбине, понизност. Вредности традиционализма које су блиске конформистичкој оријентацији се високо вреднују, док се вредности које припадају „самопревазилажењу” ниско вреднују. Сличне резултате добила је Радовић (2010). Наиме, у истраживању на средњошколској популацији показало се да су традиционалистичке вредности које се односе на социјално функционисање више прихваћене (побожност, поштовање традиције, као и оне које припадају конформистичкој оријентацији - послушност, поштовање родитеља и старијих), док веома низак ранг имају традиционалистичке вредности које се односе на личне особине (бити скроман, благ, прихватање сопствене судбине). Дакле, одмах иза вредности усмерених на личне циљеве, тј. сферу приватних односа, млади високо прихватају вредности традиционалног друштва. У истраживањима вредности на овим просторима иначе је забележен тренд јачања конзервативних вредносних оријентација у последње две деценије, што се тумачи као последица распада социјалистичког система и југословенске државне заједнице, па се говори о „ретрационализацији” као општем тренду у српском друштву. Склони смо да ово високо вредновање конформистичко-традиционалних вредности видимо као одраз актуелне идеолошко-политичке

климе. У светлу претходних истраживања висок ранг ове вредносне оријентације није изненађујућ и представља још један у низу налаза који, сада већ доследно говоре у прилог високог вредновања традиционалне културе на узорку младих из Србије.

На листи вредносних приоритета у следећу групу спадају друштвено-политичке вредности, хармонија са средином и стимулативно-хедонистичке вредности, а као најниже вредноване појављују се самопревазилажење и постизање статуса и моћи. Моћ је вредност која се традиционално налази на дну листе вредносних приоритета у испитивањима младих на овим просторима, а ни ниско вредновање „самопревазилажења”, које има сличности са хуманистичко-алтруистичким вредностима такође није новина у односу на претходна истраживања. Као што смо већ напоменули, испитивања промена вредносних оријентација у протекле две деценије у нашој земљи углавном су водила закључку да постоји тренд раста афинитета младих ка животним стиловима који су усмерени на личну добробит и пад преференције животних стилова усмерених ка општим интересима и добробити других (Јоксимовић и Максић, 2006).

Факторизација вредносних оријентација показала је да се добијене вредносне оријентације групишу у два фактора вишег реда (Табела 4).

Табела 4: Матрица факторске структуре 8 вредносних оријентација

Вредносне оријентације	Компоненте	
	1	2
Самопревазилажење	0,756	
Конформистичко-традиционалистичке	0,702	
Друштвено-политичке	0,667	
Хармонија са средином	0,591	
Хедонистичка		0,766
Индивидуализам		0,679
Статус		0,673
Лична хармонија		0,466

Први фактор вишег реда чине самопревазилажење, конформистичко-традиционалистичка вредносна оријентација, друштвено-политичке вредности и хармонија са средином и јасно је да окупља *вредности усмерене на социјалне циљеве*. Други фактор чине хедонистичко-стимулативне вредности, лична компетентност, усмереност ка постизању друштвеног статуса и моћи и лична

хармонија, те је јасно да овај фактор карактерише пре свега *усмереност на индивидуалне циљеве*. Иако различити аутори у поделама вредности не праве увек ову дистинкцију, о сличним факторима вишег реда извештавају и други аутори са наших простора (нпр. Милосављевић, 2002). Јасну дистинкцију између личних и друштвених циљева у свом истраживању структуре преференција циљева средњошколаца праве Кузмановић и Петровић (2007), који наводе да је „у оба случаја реч о личном односу, али је референтни оквир другачији. Лични циљеви су израз свесно доживљених потреба или интереса. Када, међутим, појединац бира друштвене циљеве, претпоставља се да бар у извесној мери, узима у обзир и интересе других људи и друштва у целини, да исказује своје виђење друштвених приоритета”. Они су у овом истраживању потврдили оправданост ове дистинкције, јер су између једне и друге листе циљева утврдили неке значајне, мада не високе линеарне корелације. Такође, у досадашњим проверама Шварцове теорије, у свим културама на општијем нивоу издвајала се димензија интереса којима служе циљеви – индивидуални наспрам колективних, те овај налаз схватамо као доказ у прилог оправданости примарне поделе вредности на две значајне групе.

ЗАКЉУЧАК

Иако у нашем истраживању није потврђена организација вредности постулирана Шварцовом теоријом универзалног садржаја и структуре вредности, можемо закључити да код популације старијих адолесцената постоји формиран систем вредности. Вредности су организоване у вредносне оријентације које у основи имају сличне мотивационе циљеве оним које наводи Шварц у својој теорији. Прва подела унутар вредности јесте на индивидуалне и социјалне вредности, унутар којих се вредности даље организују у осам вредносних оријентација, које смо ми назвали: лична компетентност, унутрашња хармонија, конформистичко-традиционалистичка оријентација, друштвено-политичке вредности, хармонија са средином, стимулативно-хедонистичке вредности, самопревазилажење и друштвени статус и моћ. Међу овим оријентацијама најприхваћеније су вредности личне компетентности и унутрашње хармоније, док се најмање важним оцењују вредности самопревазилажења и остваривања друштвеног статуса и моћи. Изнели смо мишљење да је хијерархија вредносних оријентација под утицајем друштвене климе, те да је налаз о фаворизовању вредности усмерених ка личној сфери и одмах иза њих традиционалистичких вредности у складу са резултатима истраживања вредносних оријентација младих на овим просторима у последњих двадесет година. Нажалост, друштвени оквир у којем одрастају и социјализују се млади у Србији, транзиција или тзв. постсоцијалистичка трансформација, нуди прегршт

неповољних околности за развој младих генерација: „вредносни вакуум”, бесперспективност, високу стопу незапослености, социоекономске тешкоће, пропадање привредног система, друштвених институција и делатности, што доводи до кризе у свим осталим друштвеним делатностима. У том смислу, окретање сфери личних односа и ретрадиционализација јесу разумљив и очекиван одговор.

ЛИТЕРАТУРА

- Bardi, A. & Schwartz, S. H. (1996.). Relations among socio-political values in Eastern Europe: effects of the communist experience? *Political Psychology*, 17, 525–549.
- Ferić, I. (2002). *Provjera postavki Švarcove teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti* (neobjavljen magistarski rad). Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Zagreb.
- Јоксимовић, С. и Максић, С. (2006). Вредносне оријентације адолесцената: усмереност према сопственој добробити и добробити других. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 2, 415–429.
- Кузмановић, Б. (1995). Уводна разматрања за истраживање промена вредносних оријентација младих у Србији. *Психолошка истраживања*, 7, 9–15.
- Кузмановић, Б. и Петровић, Н. (2007). Структура преференција личних и друштвених циљева средњошколаца. *Психологија*, 40(4), 567–585.
- Милосављевић, Б. (2002). *Млади и породица: социјално-психолошка истраживања*. Филозофски факултет: Бања Лука.
- Пантић, Д. (1981). *Вредносне оријентације младих у Србији*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд.
- Попадић, Д. (1995). Узрасне и генерацијске разлике у преференцији животних циљева. *Психолошка истраживања*, 7, 71–88.
- Радовић, О. (2010). *Социо-психолошки чиниоци вредносних оријентација младих српске националности са Косова и Метохије – Евалуација теорије вредности Салома Шварца* (необјављен магистарски рад). Филозофски факултет: Београд.
- Rokeach, M. (1973.). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Рот, Н. (2003). *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Schwartz, S. H., & Sagie, G. (2000). Value consensus and importance A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 465–497.
- Schwartz, S. H. & Sagiv, L (1995). Identifying culture-specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26, 92–116.
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (1997.), Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18, 385–410.
- Schwartz, S. H., Bardi, A., & Bianchi, G. (2000). Value adaptation to the imposition and collapse of Communist regimes in Eastern Europe. In S. A. Renshon & J. Duckitt (Eds.), *Political Psychology: Cultural and Cross Cultural Perspectives* (pp. 217–237). London: Macmillan.
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550.

- Schwartz, S. H. (1992.). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65.
- Schwartz, S. H. (1994.). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50, 19-45.
- Schwartz, S. H. & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: cross-cultural and multimethod studies. *Journal of personality and social psychology*, 89(6), 1010–1028.
- Schwartz, S. H. (2006). A theory of cultural value orientations: Explication and applications. *Comparative sociology*, 5(2–3), 137–182.

Olivera B. Radović

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

Dragana Z. Stanojević

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

VALUE ORIENTATIONS AMONG STUDENTS FROM UNIVERSITIES OF KRAGUJEVAC AND KOSOVSKA MITROVICA

SUMMARY

The main goal of this research was to investigate the structure and hierarchy of values of students from central and southern Serbia. The sample consisted of 236 students, 126 students from the University of Pristina temporarily seated in Kosovska Mitrovica and 110 students from the University of Kragujevac. In our research, the hypothesized structure of values has not been confirmed. Although we have not confirmed the organization of values posted by Schwartz's theory of universals in the content and structure of values, we concluded that adolescents from our sample have formed the system of values. Values are organized in value orientations which generally have similar motivational goals as basic values in the Schwartz's theory. Values are primarily divided into individual vs. social values, and further in eight value orientations. Factor analysis showed that there were eight factors which were labeled: personal competence (capable, healthy, clean, choosing own goals, intelligent, independent), personal harmony (mature love, inner harmony, self-respect, meaning in life, sense of belonging), conformity-traditional values (honest, religious, showing respect for parents and elders, devout, responsible, obedient, polite, showing respect for tradition), socio-political values (world at peace, social justice, equality, national security and social order), harmony with environment (tolerance, forgiveness, wisdom, creativity, unity with nature, spiritual life, protection of environment), stimulation-hedonic values (diverse life, exciting life, true friendship, curiosity, challenges), self-transcendence (acceptance of own destiny, humbleness, forgiveness, moderation, usefulness) and achievement of social status and power (social power, authority, influence, wealth, preserving public image, social recognition, satisfaction, successful and ambitious). Results showed that most highly rated were the values of personal competence and personal harmony, conformist-traditional values, then socio-political values, harmony with environment and stimulative-hedonistic values, while self-transcendence, social status and power were the lowest rated values.

We concluded that hierarchy of values is influenced by social conditions in society. Our findings that personal sphere-related values and traditional values are priority for students are consistent with the findings of previous researches which argued in favor of better assessment of these values among young people in the last twenty years. Unfortunately, the social frame in which development and socialization of the young people in Serbia are taking place, transition or so-called postsocialistic transformation bring a lot of disadvantages for the development of young

generations: „vacuum of values“, no perspective, high level of unemployment, socioeconomic problems, collapse of economic system and social institutions all lead to crises in other social spheres. In that sense, giving priorities to personal sphere and retraditionalization are logical and expected answers.

Key words: Schwartz, theory of values, youth

Ивана Зубић¹¹

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за психологију,
Ниш, Србија

Душан Годоровић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за психологију,
Ниш, Србија

Зорица Марковић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за психологију,
Ниш, Србија

**ЕВАЛУАЦИЈА ПСИХОЛОШКИХ СИМПТОМА
КОД СТУДЕНАТА РАЗЛИЧИТИХ ПРОФЕСИОНАЛНИХ
ОРИЈЕНТАЦИЈА**

САЖЕТАК

Основни циљ истраживања је утврдити да ли постоје разлике у изражености појединих психопатолошких симптома код студената различитих професионалних оријентација, различитог пола и година студија.

Коришћен је стратификовани узорак који је чинило 508 испитаника, што је 2% од укупног броја студената Универзитета у Нишу. За испитивање степена присуства појединих психопатолошких симптома коришћен је Симптоматски тест SCL-90 Леонарда Дерогатиса.

Сви добијени налази указују на то да код студената појединих факултета постоје повишења на појединим субскалама које мере испољавање психопатолошких симптома. Показало се да су ови психопатолошки симптоми нешто виши код студената појединих професионалних оријентација у односу на остале студенте из нашег узорка. Утврђено је да студенти права, економије, медицине и архитектуре остварују више скорове на појединим субскалама SCL-90 у односу на студенте других професионалних оријентација.

Кључне речи: психолошки симптоми, студенти различитих професионалних оријентација, превенција.

УВОД

Период адолесценције није универзалан, већ је културом условљен феномен друштва. Адолесценција (реч долази од латинског глагола *adollescere* - расти, сазревати) представља најобимније доба човековог развоја и сасвим је

¹¹ zubicivana@gmail

природно да га делимо на више раздобља. Према класификацији СЗО (Светска здравствена организација) из 1980. године, адолесценција је период између 10. и 19. године старости. Пет година касније иста организација предложила је да се горња граница овог раздобља помери на 24. годину.

Око граница адолесценције нема потпуне сагласности. Почетак се нешто лакше дефинише, јер се везује за почетак пубертета и физиолошке и физичке промене. Одређивање горње границе је тежи проблем. Капор-Стануловић (1988) нуди више различитих критеријума који могу послужити за одређење горње границе овог доба – *психолошки*: период адолесценције завршава се кад се испуни низ развојних задатака и приведи крају формирање личног идентитета; *социолошки*: завршетак нејасног периода у коме је особа истовремено и дете и одрасла, али ни једно ни друго у потпуности; *биолошки*: стицање физичке зрелости; *легални*: одређени календарски узраст одређен у датој средини као граница; *економски*: стицање економске независности; *традиционални*: кад неформални, незванични обичаји, прихваћени у датој културној средини, уклоне ограничења на привилегије одраслог.

Због положаја у коме се налази млад човек, у овом прелазном раздобљу није нимало необично ако га више пута карактерише нека несталност. Сразмерно брзи развој ствара нове проблеме и тражи нова решења, учења и прилагођавања, потребно је изнова средити читав низ односа, што такође не може да пружи богзна какву личну сигурност и спокојство. Томе се још придружују и недостатак искуства и знања, а с друге стране све већи захтеви родитеља, професора, околине, друштва. Није редак случај да се од младог човека тражи више него што је он у стању да да, али се увек поставља оправдано питање да ли су му сви ови васпитни фактори пружили помоћ и у којој мери, како стоје ствари с једноставношћу и доследношћу васпитних утицаја, а да при том не бисмо смели потцењивати одговорност коју и сама омладина има у свом сопственом развоју.

Није без важности ни питање да ли је породица припремила младу особу за довољно реалан сусрет са животом и да ли ју је исувише чувала од тога да се не сусретне ни са каквом ружном и тешком страном живота уопште, јер је у том случају сам прелаз на самосталност у животу тежи, а прелаз на независно понашање адолесцента много напорнији.

Занимљиво и карактеристично је да, на пример, у раздобљу кад је живот веома тежак, у раздобљу великих тегоба, у доба рата, многе иначе карактеристичне појаве адолесцената могу да изостану, јер их у потпуности одстрањује борба за опстанком, те адолесцент и поред њих прерасте у одраслу личност (Жлебник, 1972).

У нашем друштву последњих двадесетак година доминирала је уочљива оптерећеност материјалном оскудицом и друштвеном кризом. Млади који су данас адолесцентног узраста читав свој досадашњи живот провели су у земљи која је преко присутних ратова, избеглиштва, економских санкција, бомбардовања, политичких и верских сукоба дошла до етикете „земља у транзицији“, која се сада свим силама труди да постане део „нормалног“ света.

Млади беже од реалности, а родитељи им то олакшавају, свесно или не, заборављајући оно основно – да треба да буду ту за своје дете када њему буде потребно и пружи му првенствено безусловну љубав и поверење и подршку. Крајњи резултат је депресија и повећана агресивност адолесцената.

Депресивна стања и расположења код адолесцената се другачије испољавају него код одраслих. Они немају мимичку експресију депресивности као одрасли, нити траже емпатију околине. Пасивност која прати депресију и извире из губитка воље и интересовања за младе је потпуно неподношљива, па је они окрећу у супротност – у активност. Актинг-оут реакције имају сврху да прекину трпљење које у неком тренутку постаје неподношљиво. Употреба разних врста дрога и деликвентно понашање најчешћа су актинг-оут понашања.

Није потребно посебно доказивати да су студенти, који су један од најпродуктивнијих сегмената популације и на чијем стваралаштву лежи будућност напретка (било којег) друштва, *condicio sine qua non* опстанка и будућности сваког друштва, те да било које друштво у том погледу не представља никакав изузетак. Болесна стања нису никада стваралачка (Франкл, 1998) и стога не изненађује да је негативна повезаност психолошких проблема и квалитета живота, ефикасности, те остваривања животних успеха доказана у готово свим истраживањима која су се бавила том темом (Безиновић и сар., 1995). Из тога произлази да се решавањем проблема младих уједно ослобађају и подстичу њихови стваралачки потенцијали, што значи да је осмишљавање концепције и њој одговарајуће стратегије уклањања и превенције проблема младих од виталног значаја за даљи развој одређеног друштва.

Први и неизоставан корак у њиховом осмишљавању је проучавање и утврђивање врсте, интензитета, хијерархије и узрока проблема, што треба да буде један од главних циљева истраживања у овој области. Наиме, учинковита стратегија решавања проблема младих може бити једино и искључиво она стратегија чије су исходиште знања, а не (у нас уобичајенија) веровања о њиховој структури. Изузетно важна и нимало безазлена последица погрешне претпоставке о проблемима младих јесте евидентно погрешно усмерена, те стога неефикасна политика према младима. Непознавање, непризнавање,

превиђање или, најпросто, игнорисање приоритетних проблема младих доводи до занемаривања потребе за њиховим решавањем од стране надлежних институција, а занемаривање приоритетних проблема не може резултирати ничим другим осим њиховим даљим погоршавањем.

Највећим или неким од највећих проблема младих се често и неоправдано сматрају понашања која су екстремна и у односу на укупну популацију младих сразмерно ретка (на пример, деликвенција или наркоманија). При томе се превиђа чињеница да су ова понашања, заправо, симптоми, односно превиђа се да она представљају крајњи израз или последицу других, дуготрајнијих, нагомиланих и многобројних проблема. Из тога произлази да је најделотворнија стратегија борбе против деликвенције или наркоманије она која започиње много пре но што се таква понашања уопште појаве и која је усмерена на проблеме који им претходе. Нема никакве двојбе да само превентивне и дугорочне стратегије омогућују да се ти проблеми реше, док куративне и краткорочне стратегије могу послужити искључиво као средство њиховог евентуалног ублажавања. Надаље, превиђа се и то да су негативне појаве које су типичне за младу популацију готово идеалан индикатор поремећених односа у целокупном друштву (Голуб, 2000).

Када је реч о проблематици менталног здравља, према подацима Покрајинског секретаријата за спорт и омладину, а у сарадњи с Центром за примењену психологију из 2005. године, приметно је да млади немају поверење у надлежне институције (саветовалишта за младе, медицинске институције, педагошке и психолошке службе и сл.), већ помоћ за решавање својих проблема траже од пријатеља или чланова породице. Стога је неопходно повећати број саветовалишта за младе, која постоје само у већим градовима и нису довољно промовисана код младих (Конкој, 2007).

Сам период адолесценције, који, по дефиницији, носи буру и ломове у процесу самопроналажења, у условима које су године, па чак и деценије за нама, донеле као горку реалност, обилује још већим искушењима у процесу емоционалног, интелектуалног и социјалног функционисања. Ратови за нама, који као исход немају разрешење и олакшање, већ је присутна неизвесност и стална претња новим немирима и егзистенцијална несигурност, ерозија морала, осећање страха, угрожености и бесмисла, економска криза којом је погођен највећи део становништва, криза и разарање породичног система и дисфункционалност школског система који су део дезорганизације друштвеног живота, доводе до конфузије система вредности, несигурности у процени реалности и немогућности планирања будућности.

Под утицајем оваквих комплексних спољашњих услова, млади развијају осећање личне дезорганизације услед којег прибегавају различитим облицима аутодеструктивног и девијантног понашања. Већина ових поремећаја је иреверзибилна и представља модел понашања и функционисања особе током читавог живота. Последице се у мањој мери могу санирати вишегодишњим психотерапијским процесом, али је ипак најбитнија адекватна и што хитнија превенција, и то у периоду адолесценције, периоду самопроналажења и стварања сопственог идентитета.

ПРОБЛЕМ ИСТРАЖИВАЊА

Током адолесценције и младости, под утицајем комплексних спољашњих услова, све је учесталија појава да млади развијају осећање личне дезорганизације услед којег прибегавају различитим облицима аутодеструктивног и девијантног понашања.

Већина ових поремећаја је иреверзибилна и представља модел понашања и функционисања особе током читавог живота. Последице се у мањој мери могу санирати вишегодишњим психотерапијским процесом, али је ипак најбитнија адекватна и што хитнија детекција, дијагностиковање и превенција, и то у периоду адолесценције, периоду самопроналажења и стварања сопственог идентитета.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ истраживања је утврдити да ли постоје разлике у изражености појединих психопатолошких симптома код студената различитих факултета. Поред тога, проверено је и евентуално постојање разлика у изражености појединих психопатолошких симптома у односу на пол испитаника, године старости и годину студија.

Испитане су разлике у степену испољавања следећих симптома:

- соматизације,
- Вопсесивно-компулзивних,
- интерперсоналне сензитивности,
- депресивности,
- анксиозности,
- хостилности,
- фобичне анксиозности,
- параноидне идеације и
- психотицизма.

ИНСТРУМЕНТ ИСТРАЖИВАЊА

За испитивање степена присуства појединих психопатолошких симптома коришћен је Симптоматски тест SCL-90 аутора Леонарда Р. Дерогатиса. Бројни аутори и истраживачи (Johnson, Ellison, Heikkinen, 1989) заступају став да овај инструмент, који се интензивно употребљава како у клиничке, тако и у истраживачке сврхе (Beutler, Crago, 1983; Waskow, Parloff, 1975), може бити од велике користи за процењивање психолошких симптома код клијената различитих универзитетских центара за саветовање и пружање психотерапијских услуга.

У нашем истраживању проверили смо и поузданост инструмента.

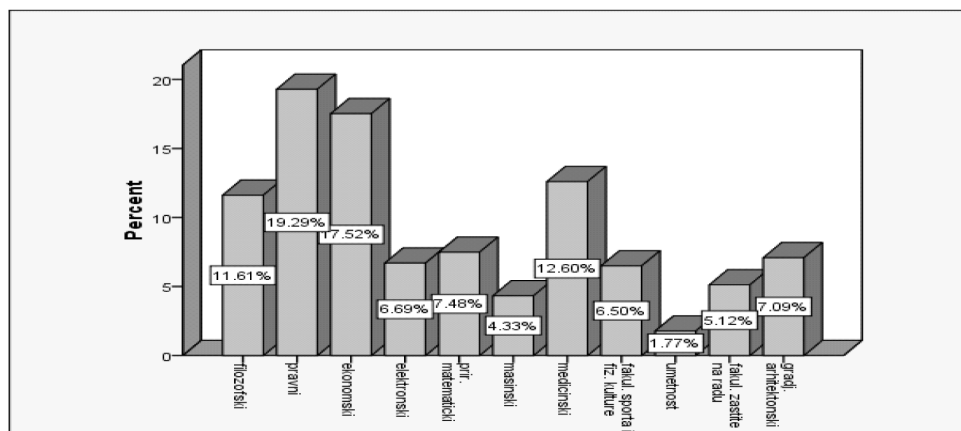
Табела 1: Поузданост инструмента СЦЛ-90 (SCL-90)

Поузданост	
Кромбах алфа	Број ајтема
.978	90

УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

Коришћен је стратификовани узорак студената Универзитета у Нишу, а чинило га је 508 испитаника, што чини 2% од укупног броја студената Универзитета. Обухваћено је 11 факултета Универзитета у Нишу, и то: Филозофски, Правни, Економски, Електронски, Природно-математички, Машински, Медицински факултет, Факултет спорта и физичке културе, Факултет уметности, Факултет заштите на раду и Грађевинско-архитектонски факултет.

График 1: Процент испитаника у односу на припадност факултетима

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Табела 2: Аритметичке средине појединих психопатолошких симптома код студената различитих факултета

Факултет	Соматизација	Опсесивно-компулзивна	Интер-персонална сензитив.	Депресив.	Анксиозност	Хостилн.	Фобична анксиозност	Параноидна идеација	Психотициз.
АС Сви факултети	,8788	1,0770	,8783	,9190	,7442	,9076	,5573	,9658	,6368
Филозофски	,7980	,9492	,6535	,9166	,6793	,7398	,5278	,6412	,4661
Правни	1,0349	1,2051	1,0011	1,0330	,8918	1,1156	,6793	1,1224	,7898
Економски	,8987	1,1326	1,0328	,9712	,7427	,9280	,5000	1,1648	,6888
Електронски	,5147	,8588	,6993	,6471	,4353	,5980	,3697	,9069	,4735
ПМФ	,8063	,9947	,7895	,7085	,5158	,8114	,4173	,7456	,5421
Машински	,5833	,7682	,5051	,6713	,4636	,5985	,2922	,8182	,5000
Медицински	1,0768	1,2328	1,0000	1,1430	,9750	1,0521	,7679	1,1016	,7594
ДИФ	,6313	,8697	,6498	,5198	,4788	,6061	,3160	,8889	,3970
Уметност	,9167	1,4222	,8025	,9060	,7889	1,1852	,7143	1,1481	,6556
Заштита на раду	,8846	1,0231	,9060	,8738	,8308	1,0449	,6429	,9808	,7692
ГАФ	,9977	1,1472	1,0216	1,1175	,9139	,9907	,6468	,8472	,6111

Прегледом података приказаних у табели 2 може се видети да изражено повишене скорове на појединим субскалама остварују студенти Правног факултета (субскеале – соматизација, опсесивно-компулзивна испољавања, депресивност, хостилност и психотицизам), затим студенти Економског факултета (субскеале – интерсубјективна сензитивност и параноидна идеација), студенти Медицинског факултета (соматизација, опсесивно-компулзивна испољавања, депресивност, анксиозност, фобична анксиозност и психотицизам), као и студенти Грађевинско-архитектонског факултета (субскеале – интерперсонална сензитивност, анксиозност и депресивност).

Анализом варијансе проверено је да ли су добијене разлике статистички значајне, а резултати су приказани у табели 3.

Табела 3: Разлике у степену психопатолошких испољавања код студената различитих факултета

Анова – факултети			
	Степени слободe	Ф	Ниво статистичке значајности
Соматизација	10	2.950	.001
Опсесивно-компулзивна	10	2.250	.014
Интерперсонална сензитивност	10	2.631	.004
Депресивност	10	3.135	.001
Анксиозност	10	3.168	.001
Хостилност	10	2.590	.005
Фобична анксиозност	10	2.483	.007
Параноидна идеација	10	2.638	.004
Психотицизам	10	2.030	.029

Резултати добијени анализом варијансе указују на то да постоје разлике у степену присуства појединих психопатолошких симптома код студената различитих факултета на свих девет субскала и да су ове разлике статистички значајне на нивоу 0.05 (на појединим субскалама на нивоу од 0.01).

Проверено је и евентуално постојање разлика у степену испољавања појединих психопатолошких симптома код студената у односу на пол испитаника, а резултати су приказани у табели 4.

Табела 4: Аритметичке средине појединих психопатолошких симптома код студената различитог пола

Пол	Соматизација	Опсесивно-компулзивна	Интерперсонална сензитивност	Депресивност
мушки	.6551	.9638	.7092	.7100
женски	1.0667	1.1721	1.0193	1.0931
АС	.8788	1.0770	.8783	.9190
Ниво статистичке значајности	.000	.001	.000	.000

Пол	Анксиозност	Хостилност	Фобична анксиозност	Параноидна идеација	Психотицизам
мушки	.5642	.7749	.4335	.9105	.5478
женски	.8960	1.0195	.6610	1.0266	.7116
АС	.7442	.9076	.5573	.9737	.6368
Ниво статистичке значајности	.000	.001	.000	.108	.003

Прегледом резултата приказаних кроз табелу 4 може се видети да студенткиње имају више скорове од својих колега на свим субскалама инструмента SCL-90. При том је утврђено да су ове разлике у изражености психопатолошких симптома статистички значајне на нивоу 0.05, и то на свим субскалама, осим на субскали параноидна идеација.

Проверено је и да ли постоје разлике у степену изражености појединих психопатолошких симптома код студената у зависности од година старости.

Табела 5: Аритметичке средине појединих психопатолошких симптома код студената различитих година старости

Године старости	Соматизација	Опсесивно- компулзивна	Ингер-персонална сензитивност	Депресивност	Анксиозност	Хостилност	Фобична анксиозност	Параноидна идеација	Психотицизам
18	,6987	1,0846	,7692	,7751	,6923	,9487	,4396	1,1923	,6462
19	,8874	1,1191	1,0599	,9919	,7461	,9263	,5451	1,1155	,6774
20	,9256	1,0961	,8932	,9615	,8214	1,0097	,6103	1,1100	,7602
21	,9463	1,1339	,8136	,9426	,8000	1,0056	,5448	,8644	,6610
22	,8026	1,0235	,8275	,8398	,6643	,9000	,5546	,8608	,5965
23	,8786	,9871	,7365	,8165	,7057	,7214	,5143	,8000	,4986
24	,5652	,6957	,5132	,5987	,3261	,4565	,2857	,6522	,2000
25	1,0792	1,1650	,9611	1,0577	,8600	1,0000	,6071	1,0500	,6500
26	1,2917	1,5100	1,1778	1,3462	1,3300	1,2000	1,3286	1,1833	,9600
27	,3500	1,0800	,4667	,8000	,3800	,7333	,1714	,5333	,4800

Резултати приказани у табели 5 указују на то да су код студената старости од 18 до 21 године повишени скорови на субскали параноидна идеација, интерперсонална сензитивност и хостилност. Поред тога, приметно је да су и код студената старости од 25 до 26 година повишени скорови на готово свим субскалама упитника SCL-90.

Анализом варијансе је проверено да ли су ове разлике статистички значајне. Утврђено је да су горе наведене разлике статистички значајне на нивоу 0.05 на следећим субскалама: Опсесивно-компулзивна испољавања, Интерперсонална сензитивност, Фобична анксиозност, Параноидна идеација и Психотицизам, док су разлике на субскали Анксиозност статистички значајне на нивоу 0.01.

Табела 6: Разлике у степену психопатолошких испољавања код студената различитих година старости

Анова - факултети			
	Степени слободе	Ф	Ниво статистичке значајности
Соматизација	13	1.394	.158
Опсесивно-компулзивна	13	1.817	.038
Интерперсонална сензитивност	13	2.045	.016
Депресивност	13	1.513	.108
Анксиозност	13	2.155	.010
Хостилност	13	1.590	.084
Фобична анксиозност	13	2.057	.015
Параноидна идеација	13	1.990	.020
Психотицизам	13	2.147	.011

У погледу изражености појединих психопатолошких симптома код студената у односу на годину студија на којој се налазе утврђено је постојање разлика, а резултати су приказани у табели 7.

Табела 7: Аритметичке средине појединих психопатолошких симптома код студената различитих година студија

Година студија	Соматизација	Опсесивно-компулзив.	Интер-персонална сензитивност	Депресивност	Анксиозност	Хостилност	Фобична анксиозност	Параноидна идеација	Психотицизам
Прва година	.9407	1.1396	.9954	.9846	.7943	.9781	.5849	1.1440	.7365
Друга година	.7953	1.0565	.8031	.8972	.7533	.9130	.5497	.9203	.6076
Трећа година	.9685	1.1267	.9087	.9763	.8067	.9542	.6536	.9375	.6967
Четврта година	.7364	.9221	.6944	.7522	.5699	.7184	.4025	.7500	.4096
Укупно	.8788	1.0770	.8783	.9190	.7442	.9076	.5573	.9737	.6368

Студенти прве године студија, у односу на колеге са осталих година, имају нешто израженије опсесивно-компулзивне симптоме, као и нешто израженије симптоме депресивности, хостилности, интерперсоналне сензитивности и параноидне идеације. С друге стране, истраживање је показало да студенти треће године имају израженије скорове на субскалама које мере симптоме соматизације, анксиозности и фобичне анксиозности. Најниже скорове на свим субскалама које мере израженост појединих психопатолошких симптома остварују студенти завршне године факултета.

Како бисмо утврдили да ли су ове добијене разлике у изражености појединих психопатолошких симптома статистички значајне, спроведена је анализа варијансе над датим варијаблама, а резултати су приказани у табели 8.

Табела 8: Разлике у степену психопатолошких испољавања код студената различитих година студија

Анова – факултети			
	Степени слободе	Ф	Ниво статистичке значајности
Соматизација	3	2.936	.033
Опсесивно-компулзивна	3	2.377	.069
Интерперсонална сензитивност	3	4.046	.007
Депресивност	3	2.468	.061
Анксиозност	3	2.558	.054
Хостилност	3	2.377	.069
Фобична анксиозност	3	2.842	.037
Параноидна идеација	3	5.858	.001
Психотицизам	3	5.734	.001

Резултати добијени анализом варијансе указују на то да постоје разлике у степену присуства појединих психопатолошких симптома код студената различитих година студија и да су ове разлике статистички значајне на нивоу 0.05, и то на следећим субскалама: соматизација, интерперсонална реактивност, фобична анксиозност, параноидна идеација и психотицизам.

ЗАКЉУЧАК

Сви добијени налази указују на то да код студената појединих факултета постоје повишења на појединим субскалама које мере испољавање психопатолошких симптома. Показало се да су ови психопатолошки симптоми нешто виши код студената појединих факултета у односу на остале студенте из нашег узорка. Симптоми соматизације су најприсутнији код студената права и студената медицине. Опсесивно-компулзивна испољавања су израженија код студената права, економије и медицине у односу на студенте других факултета. Интерперсонална сензитивност је најизраженија код студената економије, архитектуре, али и права. У погледу депресивних симптома повишени су скорови код студената права, док је код студената медицине и архитектуре, поред повишене депресивности, повишена и анксиозност. Симптоми хостилности израженији су код студената права, а симптоми фобичне анксиозности код студената медицине. Показало се и да су скорови на субскали која мери израженост симптома параноидне идеације повишени код студената економије, док студенти права и медицине имају повишене скорове на субскали која мери израженост симптома психотицизма.

Прегледом добијених резултата може се закључити да код студената Филозофског, Електронског, Природно-математичког, Машинског, Факултета спорта и физичке културе и Факултета заштите на раду нису утврђена повишења.

Евидентно је да су разлике израженије међу групама студената различитих факултета, неголи унутар група студената истог факултета. Може се претпоставити да студенти сличних структура личности теже ка избору сличних професија тј. факултета. С друге стране, постоји могућност да теме којима се баве, као и научни предмет који изучавају (код медицинских радника се изучавају поремећаји и различита обољења, код правника су честа тематика крвни деликти, насиље и друга кривична дела), утичу на развијање одређених тенденција прибегавања сличним облицима аутодеструктивног и девијантног понашања.

Не треба испустити из вида и чињеницу да могуће постојање разлика у самим програмима студирања и вредностима које се практикују на појединим факултетима, као и чињеницу да су студенти Правног, Економског и Медицинског факултета изложенији притиску који носи сам процес студирања

у односу на студентне других факултета, самим тим резултира испољавањем психопатолошких симптома у вишем степену. Претпоставка је да су вредности правног, економског и медицинског факултета више усмерене ка компетитивности, професионалном доказивању и високим очекивањима за успех, што додатно производи притисак, делује стресогено и утиче на већи степен испољавања психопатолошких симптома.

У светлу приказаних налаза сматрамо да је потребно спровести додатна испитивања, али и проширити ову област истраживања, јер резултати могу бити од значаја за унапређење здравља код студентске популације, па самим тим и веома важни за побољшање квалитета студирања, али и за успех на студијама, као и за успех у будућој професионалној каријери.

ЛИТЕРАТУРА

- Beutler, L. E., & Crago, M. (1983). Self-report measures of psychotherapy outcome. In M. J. Lambert, E. R. Christensen, & S. S. DeJulio (Eds.), *The assessment of psychotherapy outcome* (pp. 453-497). New York: Wiley.
- Безиновић, П., Мартинац, Т., Покрајац-Буљан, А., Смојвер-Ажић, С., Ткалчић, М., Живчић-Бећиревић, И. (1996). Прелиминарна анализа психолошких потешкоћа код студената Педагошког факултета у Риједи. *Годишњак Завода за психологију*, стр. 99–106.
- Боровица, Т. (2007). О адолесценцији, *Реч више: Потребе и проблеми младих*, НСХЦ, Нови Сад, бр. 4.
- Голуб, Б. (2000). Потенцијални (професионални и вањски) егзодус младих знанственика. У: Прпић, К. (ур.): *У потрази за актерима знанственог и технолошког развоја*. Загреб: Институт за друштвена истраживања у Загребу. стр. 129–170.
- Франкл, В. Е. (1994). *Зашто се нисте убили – тражење смисла живљења*. Београд: „Жарко Албуљ“: Лута: Монада.
- Johnson, R. W., Ellison, R. A., & Heikkinen, C. A. (1989). Psychological symptoms of counseling center clients. *Journal of Counseling Psychology*, 36, 110–114.
- Капор-Стануловић, Н. (1988). *На путу ка одраслости*, Завод за учбенике и наставна средства, Београд.
- Конкој, О. (2007). Коришћење слободног времена младих у Војводини, *Реч више: Потребе и проблеми младих*, НСХЦ, Нови Сад, бр. 4.
- Олпорт, Г. (1969). *Склоп и развој личности*. Београд, Култура.
- Тадић, Н. (2003). *Психопатологија детињства и младости*, Научна КДМ, Београд.
- Todd, D. M., Deane, F. P. (1997). Appropriateness of SCL-90-R Adolescent and Adult Norms for Outpatient and Nonpatient College Students, *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 44, No. 3, 294–301.
- Тодоровић, Д. (2008). *Методологија истраживања у психологији*. Центар за примењену психологију. Београд.
- Жлебник, Ј. (1972). *Психологија детета и младих*, Делта-Прес, Београд.
- Waskow, I. E., Parloff, M. B. (1975). *Psychotherapy change measures*. DC: U.S. Dept. of Health, Education and Welfare

Ivana Zubić

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Psychology, Niš, Serbia

Dušan Todorović

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Psychology, Niš, Serbia

Zorica Marković

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Psychology, Niš, Serbia

EVALUATION OF PSYCHOLOGICAL SYMPTOMS AMONG STUDENTS OF DIFFERENT PROFESSIONAL ORIENTATIONS

SUMMARY

The position of adolescents during the period of studying is characterized by inconstancy. On the one hand, adolescence is characterized by the lack of experience and knowledge, and on the other hand, by the increasing demands of parents, teachers, environment, and society. It is not rare that these demands are overwhelming for students. There is a legitimate question of whether protective factors of upbringing and education have provided support to adolescents. We should not underestimate the responsibility that adolescents have in their own development.

Under the influence of complex external conditions, students can develop a feeling of personal disorganization caused by various forms of self-destructive and deviant behavior. Most of these disorders is irreversible and represents the model of behavior and functioning that is held throughout their lives. To a lesser degree the consequences can be attenuated by long-term psychotherapy process; however, adequate and urgent prevention and timely detection of symptoms are of utmost importance.

The aim of this study was to determine possible differences in the degree of the presence of certain psychopathological symptoms between students of different professional orientations, gender and year of study.

Testing was made on a stratified sample of students at the University of Nis, and included 508 respondents, which represents 2% of the total number of students of the University. To explore the degree of presence of certain psychopathological symptoms, the Symptom Checklist 90-Revised (Leonard R. Derogatis) was used.

All these findings indicate that students of some faculties have elevated scores in some subscales that measure the manifestations of psychopathological symptoms. It was shown that these psychopathological symptoms are somewhat higher in students of some professional orientations rather than in students of other professional orientations in our sample. It was found that the students of law, economics, medicine, art and architecture achieved higher scores on certain subscales of SCL-90, compared to students from other faculties.

We should bear in mind that the possible differences in the curricula and therefore the predicted values obtained at some faculties explain why the students of law, economics, and medicine are more under pressure caused by the process of studying compared to other faculties, which is thus manifested through a higher level of psychopathological symptoms.

In light of the findings presented, we find it necessary to conduct further investigations, but also to extend this area of research, since the results may be important for improving the health of the student population, quality of studying, success of the study, and also for increasing success in their future professional careers.

Key words: psychological symptoms, students of different professional orientations, prevention

Verica Stamenkova Trajkova¹²

Međunarodni Slavjanski Institut, Fakultet za Psihologiju,
Sveti Nikola – Bitola, Makedonija

ISTRAŽIVANJE I RAZVIJANJE SOCIJALNIH VEŠTINA KOD STUDENATA NA FAKULTETIMA HUMANISTIČKIH NAUKA

SAŽETAK

Rad sa ljudima, kao područje rada profesionalaca humanističkih struka, pored teoretske pripremljenosti i stručnosti, od njih traži posedovanje određenih osobina i specifičnih socijalnih veština. Osobiti značaj pridaje se posedovanju komunikacijskih veština, veština upravljanja konfliktima, liderskih veština, empatičnosti, kontroli sopstvenih emocija, veštine za rad u timu i saradnji u timskom radu. Imajući u vidu da se ove veštine mogu razvijati, u većem broju zemalja na fakultetima humanističkih nauka uvode se ovi sadržaji u programima za edukaciju studenata. Kakva je situacija po ovom pitanju na fakultetima humanističkih nauka u Makedoniji jedno je od pitanja kojim se bavi naše istraživanje. Problem istraživanja jeste utvrditi nivo razvijenosti socijalnih veština kod studenata prve studijske godine Filozofskog fakulteta u Skoplju i mogućnosti razvijanja istih u toku studija. Cilj je utvrditi nivo razvijenosti socijalnih veština kod studenata, predložiti načine i mogućnosti razvijanja istih, pripremiti stručnjake sa visokim humanim vrednostima. Istraživanje je longitudinalnog tipa. Primenjene tehnike su: test za merenje socijalnih veština, i radionice za trening socijalnih veština. Uzorak čini 240 studenata prve godine studija podeljenih u dve grupe: kontrolna (120) i eksperimentalna (120). Osnovna hipoteza je da se socijalne veštine uče i mogu se razvijati pomoću organizovanih aktivnosti i treninga. Rezultati na testu socijalnih veština pri prvom ispitivanju pokazali su nizak skor postignuća kod 5 od ispitivanih 6 veština kod studenata obe grupe; razlike između studenata različitih odseka nisu bili statistički značajne; treninzi za razvoj socijalnih veština doveli su do značajne razlike u postignućima eksperimentalne grupe. Dobijeni rezultati istakli su potrebu kreiranja programa za razvoj socijalnih veština na fakultetima humanističkih nauka.

Ključne reči: socijalne veštine, razvoj, humanističke struke.

UVOD

Teškoće u ostvarivanju pozitivnih socijalnih odnosa često su izazvane nedostatkom odgovarajućih kompetencija, socijalnih veština ili korišćenjem pogrešnih, neadekvatnih veština. Uspešnost uspostavljanja pozitivnih odnosa ne zavisi od visokog IQ, akademskog obrazovanja i domaćeg vaspitanja. Potrebne su metasposobnosti. *Meta* znači iznad, jer ove sposobnosti su moderator svih naših urođenih kapaciteta i

¹² vericatrajkova@gmail.com

srećom manje su genetski ograničene, jer se mogu uspešno razvijati čitavog života. U te meta-sposobnosti spadaju: emocionalne, socijalne, komunikacione veštine.

Posedovanje odgovarajućih socijalnih veština je od posebne važnosti za profesionalce humanističkih profesija, čija je osnovna delatnost rad sa osobama koji su pod različitim rizikom. To su pre svega profesionalci pomagajućih struka: psiholozi, socijalni radnici, pedagozi, sociolozi, defektolozi i drugi. To su dinamična i zahtevna područja i kao takva zahtevaju visok nivo kompetencije stručnjaka koji se njima bave. Da bi se ona stekla i očuvala, potrebne su sistematske edukacije, sticanje novih i stalno usavršavanje već postojećih znanja i veština. Iako fakulteti u velikoj meri pripremaju za buduću profesiju, samo formalno fakultetsko obrazovanje zbog sve većih i bržih socijalnih promjena i zahteva društva, nije dovoljno. Prema tome, rad sa pojedincem, porodicama, sa grupama pod rizikom, kao osnovna delatnost stručnjaka humanističkih struka, pored teoretske pripreme i stručnosti, od ovih stručnjaka traži i posedovanje određenih karakteristika ličnosti i specifične veštine – socijalne veštine. Osobiti značaj pridaje se posedovanju komunikacionih veština, veština upravljanja konfliktima, empatičnosti, kontroli sopstvenih emocija, veštine za rad u timu, saradnji u timskom radu, liderskim veštinama. Imajući u vidu da se ove veštine mogu razvijati, u većem broju zemalja na fakultetima humanističkih nauka uvode ove sadržaje u programe za edukaciju studenata.

Kakva je situacija po ovom pitanju na fakultetima humanističkih nauka u Makedoniji, jedno je od pitanja kojim se bavi naše istraživanje.

Koje veštine i do kog stepena su razvijene kod studenata koji upisuju ove fakultete niko do sad kod nas nije ispitivao. Nije istraživano i pitanje da li, koliko i koje veštine studenti na ovim fakultetima usvajaju u toku studija. Po završetku studija, pri zapošljavanju ovih kadrova, ne proveravaju se sposobnosti kandidata za rad sa ljudima. Rezultat toga je diplomirani kadar sa odličnim uspehom, a nezadovoljni i neuspešni praktičari.

Imajući u vidu postojeću situaciju, problem koji je u fokusu našeg istraživanja jeste: utvrditi nivo razvijenosti socijalnih veština kod studenata prve studiske godine na određenim odsecima Filozofskog fakulteta u Skoplju; istražiti nivo zastupljenosti određenih sadržaja iz oblasti socijalnih veština u nastavnim programima i mogućnosti razvijanja istih u toku studija.

SOCIJALNE VEŠTINE – POJAM I KONSTRUKT

Pojam „socijalne veštine” najčešće se, u najširem smislu, određuje kao put ka efektivnom organizovanju profesionalnih odnosa.

Prema definciji *Svetske zdravstvene organizacije* (WHO), socijalne veštine su sposobnosti prilagođavanja i pozitivnog ponašanja koje omogućuju osobama da se uspešno nose sa zahtevima i izazovima koje pred njih postavlja život svakoga dana.

Socijalne veštine nisu vezane za specifičan posao, već se nalaze u osnovi uspešnog obavljanja bilo kojeg posla. One se primjenjuju u svim radnim okruženjima i mogu se lako prenositi iz jedne oblasti ljudskog rada na druge. Socijalne veštine predstavljaju socijalno prihvatljiva, naučena ponašanja, koja omogućavaju pojedincu da ostvaruje interakciju s drugima na način koji dovodi do pozitivnih i izbegavanja negativnih reakcija (Spasojević; Mirkov 2007).

U poslednje dve decenije u literaturi se može naći veliki broj radova posvećen ispitivanju vršnjačke prihvaćenosti, socijalnog ponašanja, socijalnih veština, komunikacionih veština, bihevioralne kompetencije, socijalnog znanja i ciljeva, koji se generalno mogu svrstati u okrilje socijalne kompetencije. Detaljniji uvid u određenje ovih pojmova pokazuje da često postoje sličnosti, pa i preklapanja u operacionalizaciji različito nazvanih fenomena, ali i da se pod istim terminima podrazumevaju različite stvari, što zavisi od teorijskog i metodološkog pristupa autora. Najčešće, čini se ipak, da je socijalna kompetencija najčešće korišćen konstrukt za interpersonalne i bihevioralne forme kompetentnosti. Brdar (Brdar, 1993) ističe da u najširem smislu socijalna kompetencija podrazumeva delotvorno funkcionisanje pojedinca u socijalnom kontekstu. Zapravo, socijalna kompetencija je sumarni pojam koji odražava socijalnu procenu o opštem kvalitetu ponašanja pojedinca u socijalnim situacijama. Osnovu za socijalno kompetentno ponašanje čine socijalne veštine, odnosno specifična ponašanja kojima se ostvaruju važni socijalni ishodi za pojedinca, kao što su vršnjačka prihvaćenost, prijateljstvo, prihvaćenost od nastavnika i roditelja, školsko prilagođavanje itd. (Gresham, 1986; McFall, prema: Gresham, 1997; McConnell&Odom, 1999). Socijalno kompetentan pojedinac poseduje veštine kao što su: interpersonalne veštine (pozitivan stil ponašanja prema drugima, empatija, participacija, socijabilnost, pružanje podrške), socijalno odgovorno ponašanje (poštovanje pravila, svest o posledicama svog ponašanja na druge), socijalna nezavisnost, kontrola ponašanja (tolerancija na frustraciju, pravljenje kompromisa u konfliktnim situacijama), socijalna kooperativnost, asertivne socijalne veštine (iniciranje komunikacije, preuzimanje vođstva u aktivnosti) itd.

PREGLED ISTRAŽIVANJA U OBLASTI SOCIJALNIH VEŠTINA

Važnost ostvarivanja pozitivnih socijalnih odnosa za socio-emocionalni i kognitivni razvoj pojedinca potvrđen je brojnim istraživanjima koja su ispitivala efekte interpersonalnih odnosa i socijalnog ponašanja dece. Pažnja istraživača naročito je bila usmerena na determinante, korelate i ishode negativnog socijalnog ponašanja (agresivno, nasilno, sebično) i vršnjačke odbačenosti. Nalazi istraživanja upućuju na zaključak da se učenici koji imaju probleme u ostvarivanju kvalitetnih interpersonalnih odnosa suočavaju sa emocionalnim, bihevioralnim i akademskim teškoćama. Na primer, odbačeni i agresivni učenici češće postižu niži

školski uspeh, imaju eksternalni lokus kontrole i niže samopoštovanje u poređenju sa svojim vršnjacima (Michelson & Mannarino, 1986). Rezultati longitudinalnih istraživanja pokazuju da je socijalna prilagođenost u detinjstvu prediktor uspešnog funkcionisanja pojedinca u kasnijim periodima života, dok su loši vršnjački odnosi i socijalno neprihvatljivo ponašanje povezani s akademskim neuspehom, ranijim napuštanjem školovanja, delinkvencijom, pojavom psihopatoloških problema (Parker & Asher, 1987; Kupersmidt & Coie 1990). Veći broj primenjenih programa zasniva se na pretpostavci da razvijene socijalne veštine čine jedan od značajnih preduslova ostvarivanja pozitivnih socijalnih odnosa. Takvi programi su prevashodno namenjeni deci koja ispoljavaju asocijalno i antisocijalno ponašanje (agresivnost, ometanje drugih, neprihvatanje autoriteta, izolovanost, vandalizam) i/ili su neprihvaćeni među vršnjacima.

Veliki broj programa razvijanja socijalnih veština bio je usmeren na podsticanje prosocijalnog ponašanja, što je u skladu s postavkom da odbačenoj deci nedostaju odgovarajuće socijalne veštine potrebne za uspostavljanje i održavanje pozitivnih socijalnih odnosa, te da će, ukoliko ih savladaju, moći da poboljšaju vršnjačke odnose i postanu socijalno prilagođeniji. Tako su, na primer, u okviru različitih programa učenici bili obučavani sledećim socijalnim veštinama: postavljanje pitanja, vođstvo u grupi vršnjaka i pružanje verbalne podrške (Ladd, 1981); participacija, saradnja, komunikacija i podrška (Coie & Krehbiel, 1984). Danas je češći stav da unapređivanje socijalnih veština učenika treba ostvarivati u okviru svakodnevnog školskog rada (Choi & Heckenlaible-Gotto, 1998; Elliott, Malecki & Demaray, 2001).

Na pragu 90-ih godina fokus istraživaca se od treninga asertivnog ponašanja, kao specifičnog socijalnog ponašanja, pomera na šire interesovanja za „opšte” socijalne veštine za koje se veruje da su esencijalne za efektivno interpersonalno funkcionisanje (Tovilović, 2005). U poslednje vreme, istraživanja treninga asertivnosti pretežno se sprovode s ciljem ispitivanja mogućnosti njegove primene u prevenciji različitih poremećaja, vulnerabilne populacije, u kliničkim i vankliničkim uslovima, gde se trening asertivnosti primenjuje u vidu samostalnog programa ili u okviru multi-komponentnih programa za razvoj socijalnih veština, socijalne kompetentnosti i adekvatnog interpersonalnog ponašanja, redukovanja socijalne anksioznosti, socijalnih fobija i drugo (Caplan i sar., 1992; Glueckauf i Quittner, 1992; Weinhardt i sar., 1998; Huppert i sar., 2003). Rezultati sprovedenog istraživanja potvrđuju hipotezu o potencijalnosti treninga asertivnosti da proizvede očekivana i značajna poboljšanja treniranih subjekata. Terapijski efekat ustanovljen je na simptomatskom nivou, u vidu redukovanja simptoma neasertivnog ponašanja koji su bili meta tretmana. Suprotno očekivanjima, utvrđen je interakcijski efekat tretmana i terapije na redukovanje simptoma neasertivnog ponašanja, što implicira potrebu daljeg

ispitivanja terapijskih varijabli. Posredstvom tretmana produkuju se i terapijske promene na strukturalnom nivou, u domenu opšte asertivnosti, socijalne anksioznosti i self-koncepta treniranih subjekata, a terapijski efekat možemo smatrati stabilnim, održivim i 16 nedelja po završetku tretmana.

ISTRAŽIVANJE RAZVIJENOSTI SOCIJALNIH VEŠTINA KOD STUDENATA NA FAKULTETIMA HUMANISTIČKIH NAUKA

Uvid u postojeća istraživanja upućuje na zaključak da je interes u ovoj oblasti usmeren pretežno na populaciju učenika, što je i očekivano, jer najbolji period razvoja socijalnih veština je razvojni period. Međutim, razvoj ovih veština, iako možda ne toliko uspešan kao u ranijim periodima, moguć je i kasnije u periodu kasne adolescencije i rane zrelosti. Imajući u vidu da mladi u ovom periodu donose značajne životne odluke, kako što je izbor profesije, važno je istaći da su socijalne veštine važne za svaku profesiju, a osobeno za profesije čija je osnovna delatnost rad sa decom, učenicima, mladima, sa osobama pod socijalnim rizikom, psihološkim i zdravstvenim problemima i potrebama, sa invaliditetom, odnosno sa osobama pod različnim životnim rizicima. To su profesije: psiholog, pedagog, socijalni radnik, defektolog i druge. Uspeh u radu ovih stručnjaka i zadovoljstvo klijenata zavise ne samo od stručnosti profesionalca, već i od veština za rad sa ljudima, načina uspostavljanja odnosa sa klijentima, komunikacije, empatije, kontrole sopstvenih emocija itd. Nema dovoljno saznanja o tome koje socijalne veštine su od posebne važnosti za ove profesionalce. Isto tako, nema saznanja i o tome koliko se na fakultetima na kojima se obrazuje ovaj kadar posvećuje pažnja razvijanju ovih veština. Dosadašnji nedostatak istraživanja socijalnih veština u ovim oblastima bio je jedan od razloga sprovođenja našeg istraživanja.

PROBLEM I CILJ ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je utvrđivanje stepena razvijenosti 6 socijalnih veština: komunikacijske veštine, empatija, kontrola sopstvenih emocija, uspešni međuljudski odnosi, rešavanje konflikata i liderstvo kod studenata humanističkih fakulteta na početku studija i po završetku treninga i utvrđivanje efikasnosti treninga na razvoj ispitivanih veština. Takođe, nastojaćemo putem analiza kurikuluma na ovim studijama proceniti nivo zastupljenosti svake od ispitivanih veština u programima.

Osnovni cilj ovog istraživanja je utvrđivanje stepena razvijenosti socijalnih veština kod studenata na početku studija i mogućnosti razvoja istih u toku studija.

Posebni ciljevi se odnose na utvrđivanje efikasnosti treninga u toku studija za razvoj ovih vještina i na ukazivanje potrebe dopunjavanja studijskih programa sadržajima iz oblasti socijalnih vještina na ovim fakultetima. Krajni cilj je pripremiti stručnjake sa visokim humanim vrednostima, osposobljenih za razumevanje i pomoć ljudima sa psihosocijalnim problemima.

METOD I UZORAK

Istraživanje je eksperimentalno – longitudinalnog tipa. Radi procene efekta treninga primenjen je nacrt sa ponovljenim merenjem. Vreme trajanja istraživanja je 3 godine. Primenjeni program kreiran je po uzoru na grupno vođeni trening program za razvoj socijalnih vještina. Program je strukturiran za grupe zatvorenog tipa kako bi se sprovela sistematska replikacija usvojenih vještina. Program je predviđao unapred utvrđene tematske celine za 4 radionice za svaku vještinu. Radionički rad omogućio je primenu praktičnih metoda vežbanja vještina. Trening grupa za svaku vještinu organizovan je u toku dve studijske godine. Tempo održavanja radionice bio je 2 puta mesečno u trajanju od 3 sata. Tokom treninga i po završetku treninga svake vještine, ocenjivan je napredak svakog učesnika. Učesnici su dobijali prateći radni materijal u kome je dat sažet edukativni materijal koji prati tematske celine predviđene programom. U protokolima koji su treneri vodili po završetku svake radionice beležena je prisutnost članova grupe i eventualna odstupanja od predviđenog plana tretmana. Po završetku treninga svih 6 vještina ponovljen je test za procenu socijalnih vještina. Dobijeni rezultati upoređeni su sa rezultatima eksperimentalne grupe na prvom testiranju, pre treninga. Na osnovu dobijenih rezultata procenili smo uticaj treninga na razvoj svake vještine.

Populaciju iz koje je izabran uzorak za istraživanje čine studenti prve godine na sledećim odsecima: psihologija, socijalni rad, pedagogija i defektologija. Broj studenata bio je različit na ovim odsecima. Najveći broj imaju odseci za psihologiju i socijalni rad, najmanji odsek za defektologiju. Zbog ujednačene zastupljenosti ispitanika sa svakog odseka, izbor je napravljen na osnovu procenata. Izabrani uzorak čine: 29% studenata sa odseka za psihologiju, 26% sa odseka za socijalni rad i socijalnu politiku, 24% sa pedagogije i 21% studenata sa defektologije. Uzorak od 240 ispitanika podelili smo u 2 grupe. Grupe su podeljene od prvog testiranja na osnovu sledećih kriterijuma: vid, vrsta studija, pol, rezultat na testu. Na osnovu ovih kriterijuma formirana je kontrolna i eksperimentalna grupa. Broj ispitanika u svakoj grupi bio je 120.

Kontrolna grupa je testirana na početku i na kraju istraživanja. Eksperimentalna grupa je posle prvog testiranja, podeljena u 6 podgrupa sa po 20 učesnika u svakoj. Eksperimentalna grupa je testirana ponovo po završetku treninga. Pošto je

istraživanje longitudinalno, u toku istraživanja došlo je do blagog osipanja uzorka zbog ponavljanja godine ili napuštanja fakulteta. Otpalo je oko 7% ispitanika od ukupnog broja.

Aktivnosti su realizovane u 3 faze. Trening je sistematski replikovao, odnosno primenjen prema utvrđenom programu u istom obimu i trajanju i pri istim uslovima na svim grupama subjekata – učesnika trening grupa.

Pripremna faza

- analiza nastavnih programa na odsecima koji su obuhvaćeni istraživanjem zbog utvrđivanja zastupljenosti područja socijalnih veština u njihovim programima;
- priprema instrumenta za merenje socijalnih veština;
- priprema materijala za trening.

Faza realizacije

- formiranje grupe: 120 ispitanika u kontrolnoj i 120 u eksperimentalnoj grupi;
- sprovođenje ispitivanja za kontrolnu i eksperimentalnu grupu;
- ispitanici iz eksperimentalne grupe podeljeni su u 6 grupa sa po 20 učesnika;
- izbor trenera i priprema za implementaciju treninga (izabrana su 3 tima, svaki tim imao je trenera i pomoćnika);
- organizovanje trening seminara sa eksperimentalnom grupom.

Evaluacija

- komparativna analiza rezultata na testu pre početka treninga između kontrolne i eksperimentalne grupe;
- ispitivanje efikasnosti primenjenih treninga u svaku grupu za svaku veštinu;
- obrada podataka;
- testiranje hipoteza i izvođenje zaključaka o efikasnosti treninga.

MERE

U istraživanju su korišćeni:

- *Test za procenu socijalnih veština* (Fontana, 1994). Test sadrži 40 ajtema grupisanih u kategorije u kojima nekoliko ajtema skupa mere razvijenost određene veštine. To su: komunikacione veštine, empatija, uspostavljanje i održavanje uspešnih međuljudskih odnosa, kontrola sopstvenih emocija, rad u timu, liderske veštine. Test sadrži i dodatna pitanja koja mere samopouzdanje i samopoštovanje;

- *Radionice za trening socijalnih veština.* Trening svake veštine odvijao se putem radionica. Program, sadržaj i broj radionica bio je isti za svaku podgrupu iz eksperimentalne grupe. Radionice su koncipirane kao trening programi sa utvrđenim tematskim celinama i domaćim zadacima;
- Hi-kvadrat test;
- Značajnosti procenata;
- Značajnost razlika aritmetičkih sredina.

REZULTATI I DISKUSIJA

S obzirom na to da je ovo istraživanje prvo u oblasti socijalnih veština u našoj zemlji, očekivali smo nova saznanja u vezi sa sledećim pitanjima:

- Zastupljenost sadržaja iz oblasti socijalnih veština u nastavnim programima na fakultetima humanističkih nauka;
- Stepen razvijenosti 6 socijalnih veština kod studenata na ovim fakultetima na početku studija;
- Koje veštine su razvijene kod studenata na ovim fakultetima, a koje se trebaju razvijati u toku studija;
- Efekte treninga na razvoj ispitivanih veština;
- Kako utiče trening na razvoj koje od treniranih veština;
- Potrebe dopunjavanja nastavnih programa na fakultetima humanističkih nauka i uključivanje novih sadržaja iz oblasti socijalnih veština.

Odgovore na ova pitanja dobili smo proveravajući postavljene hipoteze.

Hipoteza br. 1: Pretpostavlja se da će analiza programa na fakultetima humanističkih nauka ukazati na nivo zastupljenosti ispitivanih socijalnih veština na ovim fakultetima. Očekuje se da su socijalne veštine koji su premet ovog istraživanja nedovoljno zastupljene u njihovim programima.

Analizom nastavnih programa na svakom od 4 odseka uključena u istraživanje pokazala je: u okviru određenih predmeta uključen je mali broj sadržaja kojima se podstiče razvoj komunikacijskih veština i veština uspostavljanja uspešnih međuljudskih odnosa. Ostale veštine koje smo istraživali nisu zastupljene ni na jednom odseku.

Hipoteza br. 2: Pretpostavlja se da su rezultati kontrolne i eksperimentalne grupe na testu socijalnih veština u prvom ispitivanju relativno isti. Odnosno, ne postoje statistički značajne razlike između grupa na testu socijalnih veština pre početka treninga.

Za procenu stepena razvijenosti socijalnih veština kod studenata na prvoj godini, primenili smo test za ispitivanje socijalnih veština. Rezultati na testu za različite

veštine bili su različiti. Karakteristično je to što su sve veštine na zadovoljavajućem nivou razvijene kod manje od 50% ispitanika. Dobijeni rezultati uputili su na zaključak da više od 50% studenta pri upisu na ove odseke ne raspolaže sa dovoljno veština za rad sa ljudima.

U tabeli br.1 predstavljene su rezultati kontrolne i eksperimentalne grupe. Rezultati ispitanika iz obe grupe su ujednačeni. Izračunata značajnost procenta, pokazuje da nema razlika između kontrolne i eksperimentalne grupe, odnosno, da su sve veštine razvijene skoro na isti nivo kod ispitanika iz obe grupe. Može se zaključiti da socijalne veštine nisu razvijene na zadovoljavajućem nivou kod studenata koji upisuju studije sa humanističkom orijentacijom (tabela br.1).

Tabela 1: Rezultati na testu socijalnih veština kontrolne i eksperimentalne grupe pri prvo ispitivanju

Veština	Kontrolna grupa	Eksperimentalna grupa	Z%
Empatija	45,09	46,55	0,31
Rešavanje konflikta	47,09	45,64	0,47
Komunikacija	55,30	59,58	0,76
Uspešni međuljudski odnosi	45,03	47,06	0,64
Kontrola emocija	50,01	54,33	0,88
Liderstvo	46,90	43,41	0,89

Uporedna analiza rezultata na testu socijalnih veština među studentima sa različitih odseka pokazala je da ne postoje statistički značajne razlike u razvijenosti socijalnih veština između studenata sa različitih odseka ($X=12, 36$).

Hipoteza br. 3: Pretpostavlja se da će trening socijalnih veština kod eksperimentalne grupe dovesti do razvoja istih, odnosno, da će ispitanici eksperimentalne grupe postići značajno viši rezultat na testu po završetku treninga socijalnih veština. Očekuju se statistički značajne razlike između rezultata eksperimentalne grupe na testu pre treninga i posle treninga.

Trening eksperimentalne grupe za svaku veštinu organizovan je tokom dve studijske godine. Po završetku treniga svih 6 veština povtoreno je testiranje ispitanika iz eksperimentalne grupe.

Da li i koliko je eksperimentalna grupa ovladala sa kojom od treniranih veština, pokazuju rezultati na tabeli br. 2 u kojoj su predstavljeni rezultati eksperimentalne grupe pre treninga (na prvom testiranju) i rezultati po završetku treninga.

Tabela 2: Rezultate na testu eksperimentalne grupe pre i po treninga

Veština	Eksperimentalna grupa pre treninga	Eksperimentalna grupa posle treninga	Z	Nivo značajnosti
Empatija	46,55	67,82	6,80	
Rešavanje konflikata	45,64	72,73	4,38	
Komunikacija	59,58	80,15	4,52	
Uspešni međuljudski odnosi	47,06	72,58	3,88	
Kontrola emocija	54,33	68,18	2,20	
Liderstvo	43,41	82,50	3,47	

Razlike na testu eksperimentalne grupe pri prvom i drugom ispitivanju su statistički značajne ($p > 0,1$). Rezultate iz Tabele 2 potvrdili su očekivanje da će organizovani trening eksperimentalne grupe za svaku veštinu dovesti do značajnog razvijanja svake veštine.

Rezultati iz Tabele 2 potvrdili su treću hipotezu u kojoj smo pretpostavili da će organizovani trening eksperimentalne grupe za svaku veštinu dovesti do značajnog razvijanja iste.

Hipoteza br. 4: Pretpostavlja se da će se po završetku treninga svih veština javiti statistički značajne razlike između rezultata ispitanika postignutih na različitim veštinama.

Pretpostavili smo da će efekat treninga na usvajanje svake veštine biti raličit. Rezultati iz Tabele 2, u kojoj je predstavljen napredak ispitanika posle treninga za svaku veštinu, pokazali su da je najveći efekat trening imao za sledeće veštine: komunikacijske i liderske veštine, kao i za veštine za rešavanje konflikata i uspešnih međuljudskih odnosa. Niži su rezultati za empatiju i kontrolu sopstvenih emocija, što se može objasniti time što su ove veštine u tesnoj vezi sa temperamentom individue, zbog čega je i njihovo učenje teže. Trening je uticao na podizanje svesnosti eksperimentalne grupe za kontrolu negativnih emocija.

Saznanja do kojih smo došli testiranjem pojedinačnih hipoteza pokazali su: *obuka mogu se razvijati.*

- Da su socijalne veštine kategorija koja može da se uči i da se mogu i u kasnom razvojnom dobu razviti;
- Treninzi su bili efikasni;
- Komparativna analiza rezultata eksperiemntalne grupe, pre i posle treninga, pokazali su da je procenat ispitanika koji su stekle veštine značajno povećan;

- Dobijeni rezultati ukazali su na potrebu uključivanja sadržaja iz oblasti socijalnih veština važnih za praksu profesionalaca čija je osnovna delatnost rad sa ljudima i pružanje pomoći ugroženim i osobama pod rizikom, u programima fakulteta humanističkih nauka.

Rezultati dobijene proverom pojedinačnih hipoteza potvrdili su opštu hipotezu koja glasi: *Socijalne veštine se uče i pomoću organizovanih*

ZAKLJUČAK

Analiza nastavnih programa na odsecima obuhvaćenih istraživanjem pokazali su da su samo komunikacijske veštine i veštine rešavanja konflikata zastupljene u programima vežbi na dva odseka. Druge veštine nisu zastupljene.

Preliminarno ispitivanje razvijenosti socijalnih veština kod studenata Filozofskog fakulteta u Skoplju pokazalo je da visok procenat studenata nema dovoljno znanja iz oblasti socijalnih veština. Primenjeni test za ispitivanje socijalnih veština kod studenata prve godine pokazao je da je skor postignuća za 5 od 6 veština nizak kod više od 50% studenata na ovim odsecima. Razlike među studentima različitih odseka nisu značajne.

Sprovedeni treninzi za razvoj svih 6 veština bili su uspešni i doveli su do značajnih postignuća kod ispitanika koji su prošli trening. Pri ponovnom testiranju svih 6 treniranih veština javile su se značajne razlike u procentu ispitanika koji su usvojili ove veštine.

Dobijeni rezultati istakli su potrebu za dopunjavanjem postojećih programskih sadržaja u okviru određenih predmeta, kao i potrebu za kreiranjem posebnih predmeta za neke od socijalnih veština važnijih za struku.

Programi vežbanja socijalnih veština obuhvataju širok spektar sadržaja i metoda kojima se podstiče sticanje i ispoljavanje pozitivnih oblika ponašanja i/ili se redukuju nepoželjna ponašanja.

Imajući u vidu nalaze drugih istraživača, možemo zaključiti da procene efikasnosti primenjenih programa zasnovane na istraživačkim nalazima o uspešnosti programa nisu jednoznačne, što se može pripisati nejednakim uslovima pod kojima se programi ostvaruju i različitoj metodologiji istraživanja. Tu su pre svega razlike u veličini uzorka, trajanju i intenzitetu treninga, razlike primenjenih mernih instrumenata kojima se utvrđuju ostvarene promene kod ispitanika, kontekst u kome se eksperimentalni program odvija itd., što donekle objašnjava razlike u ostvarenim ishodima. I pored svih ograničenja, naše istraživanje upućuje na zaključak da su efekti programa vežbanja socijalnih veština ohrabrujući.

Pitanja koja ostaju otvorena, a na koja bi trebalo dati odgovore u nekim narednim istraživanjima u ovoj oblasti, tiču se sledećeg: koji je uzrast najpogodniji za intenzivno razvijanje socijalnih veština, koje su specifične socijalne veštine

najznačajnije za pojedine profesije iz oblasti humanističkih disciplina, kakva je veza između posjedovanja socijalnih vještina i uspešnost u profesionalnom radu itd.

Rezultati našeg istraživanja, koje je prvo u oblasti socijalnih vještina u našoj zemlji, poslužiće kao početna osnova istraživačima u oblasti humanističkih nauka da nastave sa istraživanjima u ovoj oblasti, da prošire listu specifičnih vještina i uključe ove sadržaje u obrazovni proces u školama i na fakultetima.

LITERATURA

- Brdar, I. (1993): Što je socijalna kompetencija? *Godišnjak Zavoda za psihologiju* (13-22). Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- Fontana, D. (1994). *Socijal Skills at Work. Problem and practice.* The British Psychological Society and Routledge
- Caplan, M., Weissberg, R.P., Grober, J.S., Sivo, P.J., Grady, K., Jacoby, C. (1992). Social competence promotion with inner-city and suburban young adolescents: effects on social adjustment and alcohol use. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 60, 1, 56-63
- Choi, H. & M. Heckenlaible-Gotto (1998): Classroom-based social skills training: impact on peer acceptance of first-grade students, *Journal of Educational Research*, Vol. 91, No. 4, 209-215.
- Gresham, F. M. (1997): Social competence and students with behavior disorders: Where we've been, where we are, and where we should go, *Education & Treatment of Children*, Vol. 20, No. 3, 233-25
- Gresham, F. M. (1986): Conceptual issues in the assessment of social competence in children; in P. S. Strain, M. J. Guralnick & H. M. Walker: *Children's social behavior: development, assessment and modification* (215-284). Orlando: Academic press.
- Ladd, G. W. (1981): Effectiveness of social learning method for enhancing children's social interaction and peer acceptance, *Child Development*, Vol. 52, No. 1, 171-178.
- Michelson, L. & A. Mannarino (1986): Social skills training with children: research and clinical application; in P. S. Strain, M. J. Guralnick & H. M. Walker (eds.): *Children's social behavior: development, assessment and modification* (373-406). Orlando: Academic press.
- Parker, J. H. & S. R. Asher (1987): Peer relations and later personal adjustment: are low accepted children at risk, *Psychological Bulletin*, Vol. 102, 357-389.
- Spasojević, V. Mirkov, S. (2007). Interventni programi razvijanja socijalnih vještina učenika. *Nastava i vaspitanje*, br.1.
- Tovilović, S. (2005). Aserktivni trening: Efekti treninga, održivost promena i udeo terapeuta u terapijskom ishodu. *Psihologija*, Vol. 38(1).s.
- <http://eoscentar.com/index.php/seminari-i-radionice/socijalne-i-emocionalne-vestine>

Verica Stamenkova Trajkova

International Slavjanski Institute, Faculty of Psychology,
St. Nicholas - Bitola, Macedonia

INVESTIGATION AND DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS AMONG STUDENTS OF SOCIAL SCIENCES

SUMMARY

Working with people, which is the field of interest of humanists, besides having theoretical knowledge and competence, also requires having certain characteristics and specific social skills. Special emphasis is put on having communication skills, management of conflict resolution, having leadership skills, empathy, ability to control one's emotions, team work skills and the ability to cooperate with different members of a team. Keeping in mind that these skills can be developed, many countries have introduced these methodologies in the curricula of their faculties of humanities. Looking into the current situation at several faculties of humanities in Macedonia is one of the questions that this research attempts to answer.

The main research problem was to define the level of social skills development among the first-year students at the Faculty of Philosophy in Skopje, as well as the possibilities to develop these skills during studies.

Aim: to determine the level of the social skills' development among the students, to recommend the ways and opportunities to develop them and also to produce professionals with highly developed social skills.

Methodology: Longitudinal study.

Techniques applied: Test for measuring the social skills, Workshop for social skills development. The sample consisted of 240 first-year students, divided into two groups: control group including 120 participants and experimental group also containing 120 students.

Hypothesis: Social Skills can be learned and developed with the help of organized activities and training.

Results: The results achieved at the test for social skills during the first examination showed a low level of competence in 5 out of 6 skills in the students from both groups. There were no visible/ major differences between the students from different institutes. Training sessions for the social skills' development resulted in much better test outcomes in case of the experimental group.

The results achieved pointed to the necessity to create a programme for social skills' development at the involved faculties of humanities.

Key words: social skills, development, humanities

Тијана Р. Тодић¹³

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

ПОЈЕДИНАЦ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ И ПРЕПОЗНАВАЊЕ ФАЦИЈАЛНЕ ЕКСПРЕСИЈЕ ЕМОЦИЈА

САЖЕТАК

Приступајући овом истраживању постојала је намера да се испита утицај врсте слике, емоције и контекста на брзину и тачност препознавања фацијалне експресије емоција. Почетна очекивања су била да ће испитаници брже и тачније препознавати фацијалну експресију емоција када је врста слике, на којима су емоције приказане, лице, а не смајли. Ова претпоставка почива на налазима Екмана који указују да људска бића показују сличне изразе лица, без обзира на културолошке разлике. Добијени резултати указују да време препознавања фацијалне експресије емоција варира у зависности од контекста у ком су емоције приказане. На тачност препознавања утиче и врста слике на којој је емоција приказана и то тако да се поједине емоције приказане у конгруентном и у неконгруентном контексту тачније препознају на тачно одређеној врсти слике.

Кључне речи: фацијална експресија емоција, лице/смајли, конгруентан/неконгруентан контекст.

Психологија афективних процеса је поље психологије које је увек будило интересовање како стучњака тако и лаика. Из покушаја разумевања и објашњења човековог емоционалног живота произашла је теорија емоција Виљема Џејмса (James W., 1884 према Хрњица, 2003) према којој су емоције нека врста коментара личности на збивања у средини. На питање колико има емоција, биолошки оријентисани истраживачи, који наглашавају постојање примарних емоција, показују да је доња граница две (Solomon, 1980 према Reeve, 2010), а горња десет (Izard, 1991). Анализирањем осам главних истраживачких традиција у биолошком проучавању емоција може се издвојити шест емоција (гнев, страх, гађење, изненађење, срећа, туга) које се јављају код Томкинса (Tomkins, 1970 према Reeve, 2010), Екмана (Ekman, 2003), Плучика (Plutchik, 1980 према Reeve, 2010) и код Изарда (Izard, 1991).

Лаичко препознавање и анализирање властитих емоционалних доживљаја чини да на први поглед, емоције буду окарактерисане као просте и једнодимензионалне, што свакако нису. Емоције су субјективни осећаји, који мобилишу енергију и припремају тело на прилагођавање, зарад испуњења

¹³ tijana8504@yahoo.com

неког циља и све то на начин разумљив другим члановима друштва у виду слања препознатљивих фацијалних, телесних и гласовних сигнала (Izard, 1990).

Према хипотези о фацијалној повратној информацији, субјективни аспекти емоција произилазе из осећаја узрокованих покретима фацијалне мускулатуре, промени у температури лица и промени у жлезданој активности у кожи лица (Tomkins, 1962 према Reeve, 2010). Да би се створило емоционално искуство на основу покрета фацијалне мускулатуре, према хипотези о фацијалној повратној информацији, потребно је да се услед спољашњег или унутрашњег подстицаја повећа брзина нервног паљења тако да се активира субкортикални део мозга. Субкортикални део мозга код човека (лимбички систем) има урођене, генетске програме везане уз одређене емоције које када се активирају шаљу импулсе фацијалном нерву како би се направили одређени изрази лица. Потом, мозак интерпретира фацијалну повратну информацију да би настао субјективни осећај неке емоције (Izard, 1991).

У невербалној комуникацији и у комуникацији уопште, фацијална експресија има важну улогу, јер учесници у комуникацији највише пажње обраћају на лице саговорника. У својим истраживањима Екман (Ekman, 1972 према Ekman 2003) и Изард (Izard, 1990) покушали су да докажу да фацијална експресија емоција има урођену, тј. генетску компоненту. Екманово истраживање је имало за циљ проверу претпоставке да људска бића показују сличне изразе лица, без обзира на културолошке разлике. Испитаницима су показане фотографије 3 лица. Једна слика је изражавала љутњу, друга радост, а трећа страх. Требало је да испитаници упаре изразе лица са одговарајућом емоцијом. Податак да људи из различитих култура добро упарују изразе лица са истим емоцијама, доказ је да је фацијална експресија емоција универзална у различитим културама, тј. да има урођену, ненаучену компоненту. Ово схватање допуњују резултати истраживања на новорођенчади и слепом децом. Изард и сарадници (Izard i sar., 1980 према Izard, 1991) су утврдили да чак и у веома раном узрасту, пре почетка социјализације, деца показују препознатљиве изразе лица. До сличног закључка су дошли и са слепом децом, која нису имала прилику да уче изразе лица од других кроз имитацију.

Да ли би и како урођене компоненте могле да се супротставе основним принципима добре форме и перцептивне економије? Посто се процес опажања, према гешталтистима, пре свега базира на принципу добре форме, поставља се питање да ли ће се променом стимулације, тј. променом врсте слике на којој се приказује фацијална експресија емоција, утицати на тачност и време препознавања емоције? Уколико би за стимулус изабрали онај ког карактерише једноставност, претпостављамо да ће због мањег перцептивног оптерећења доћи до смањења времена и повећања тачности препознавања фацијалне експресије емоција. Уколико узмемо у обзир резултате истраживања

у којима се наводи да испитаници преферирају лица која карактерише симетрија (Scheib, Gangsta & Thornhi, 1999 према Марковић, 2007), друга стимулусна карактеристика добре форме, поставља се питање да ли ће се коришћењем смајлија, као најједноставније репликае људског лица, састављеног од свега десет елемената, утицати на резултате овог истраживања?

ЕКСПЕРИМЕНТ

У овом експерименту истраживано је пре свега да ли ће препознатљивост фацијалне експресије емоција мењати ако је емоција приказана на лицу, чије је препознавање генетски условљено, или на смајлију, у чију корист говори гешталтистички принцип добре форме. Циљ експеримента је да се одговори на питање да ли ће на време и тачност препознавања фацијалне експресије емоција утицати врста слике (лице/смајли) на којој је емоција приказана, врста емоције која је приказана и контекст (конгруентан/неконгруентан) у ком је приказана.

МЕТОД

Субјекти: У истраживању је учествовало 20 студената психологије Филозофског факултета у Косовској Митровици, старости од 18 до 24 година, оба пола.

Стимулуси: Стимулусни материјал су чиниле слике лица/смајлија са фацијалних експресија емоција и речи емоција испод њих, које су приказане у конгруентном (слика и реч емоције се слажу) и неконгруентном контексту (слика и реч емоције се не слажу) (видети слику 1). Стимулусни материјал је ахроматски како би се избегао ефекат боје.

SREĆA

емоција среће приказана на лицу
у конгруентном контексту

SREĆA

емоција туге приказана на смајлију
у неконгруентном контексту

Слика 1. Приказ стимулусног материјала

Поступак: Експеримент је изведен коришћењем програма Super Lab 2.1 for Windows. Испитаници су имали задатак да притиском на тастер миша потврде или оповргну слагање израза лица које се односи на неку емоцију и речи које означавају неку од емоција. Експозиција стимулуса није временски ограничена. Давањем погрешног одговора испитанику би се на екрану појавило обавештење да је погрешно, а потом и исти стимулус. Експеримент је приказан испитаницима на екрану чија је дијагонала 17".

Нацрт: У истраживању постоје три независне варијабле - врста емоције (категоричка варијабла са шест нивоа, гнев, страх, гађење, изненађење, срећа и туга), врста слике (категоричка варијабла са два нивоа, лице и смајли), контекст (категоричка варијабла са два нивоа, конгруентан и неконгруентан контекст) и две зависне варијабле – време препознавања као нумеричка варијабла (упросечено време препознавања стимулуса за сваку емоцију приказану на обе врсти слике у оба контекста) и тачност препознавања као нумеричка варијабла (сума тачних идентификација стимулуса за сваку емоцију приказану на обе врсти слике у оба контекста).

РЕЗУЛТАТИ

1. Утицај врсте слике, врсте емоције и контекста на време препознавања фацијалне експресије емоције

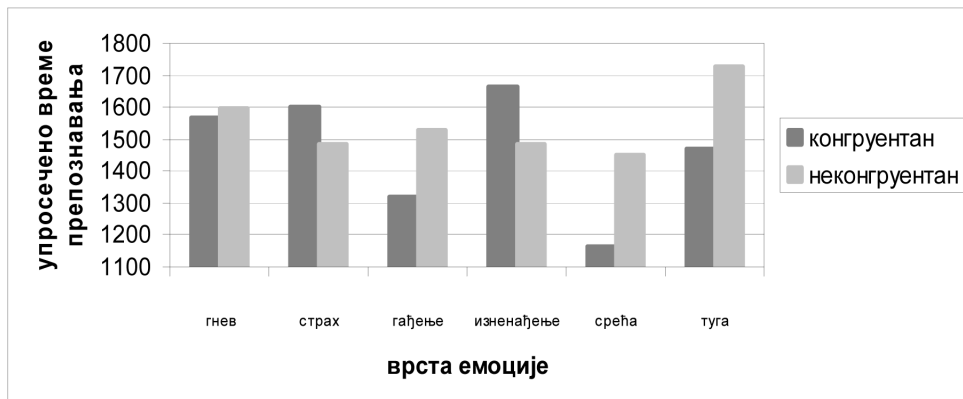
Прва урађена анализа је трофакторска анализа варијансе за поновљена мерења. Ова анализа је имала за циљ тестирање претпоставке да на време препознавања фацијалне експресије емоције, утичу врста слике (лице/смајли), врсте емоције (гнев, страх, гађење, изненађење, срећа, туга) и контекст (конгруентан/неконгруентан).

Табела 1: Значајности времена препознавања фацијалне експресије емоције у зависности од врсте слике, врсте емоције и контекста

	df	F	Sig.	Partial Eta Squared
врста слике	1	,055	,816	,003
врста емоције	5	3,859	,003	,169
Контекст	1	4,127	,056	,178
врста слике * врста емоције	5	1,644	,156	,080
врста слике * контекст	1	1,601	,221	,078
врста емоције * контекст	5	2,893	,018	,132
врста слике * врста емоције * контекст	5	1,165	,332	,058

На основу обрађених података приказаних у табели 1, изводи се закључак да постоји главни ефекат врсте емоције и интеракција варијабли врста емоције и контекст.

На графичком приказу добијених резултата (слика 2) се види да постоји јасна тенденција продужења времена препознавања фаџијалне експресије емоција гнев, гађење, срећа и туга, када су приказане у неконгруентном контексту, односно емоција страх и изненађење приказаних у конгруентном контексту у односу на неконгруентни.

Слика 2: Приказ упросечног времена препознавања фаџијалне експресије емоције у зависности од контекста и врсте емоције

2. Утицај врсте слике, врсте емоције и контекста на тачност препознавања фаџијалне експресије емоције

Друга урађена анализа, трофакторска анализа варијансе за поновљена мерења, је имала за циљ тестирање претпоставке да на тачности препознавања фаџијалне експресије емоције, утичу врста слике (лице/смајли), врсте емоције (гнев, страх, гађење, изненађење, срећа, туга) и контекст (конгруентан/неконгруентан).

Табела 2: Значајности утицаја врсте слике, врсте емоције и контекста на тачност препознавања фаџијалне експресије емоције

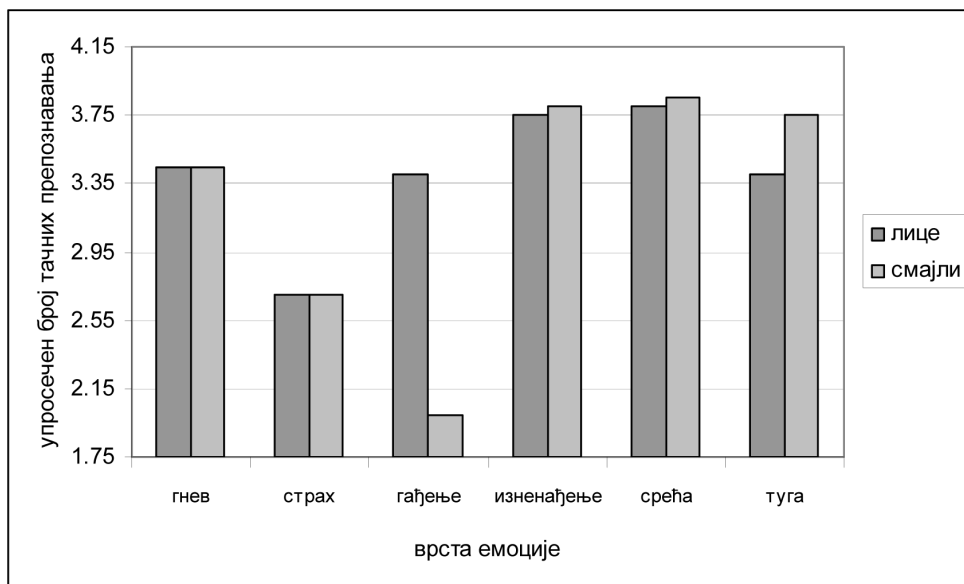
	df	F	Sig.	Partial Eta Squared
врста слике	1	,014	,907	,001
врста емоције	5	18,805	,000	,497
Контекст	1	8,248	,010	,303
врста слике * врста емоције	5	11,126	,000	,369
врста слике * контекст	1	4,643	,044	,196
врста емоције * контекст	5	5,488	,000	,224
врста слике * врста емоције * контекст	5	3,286	,009	,147

На основу добијених резултата анализе (табела 2) увиђамо да постоји главни ефекат врсте емоције и контекста, али не и главни ефекат врсте слике. Интеракција ове три варијабле (врста слике, врста емоције, контекст) је статистички значајна као и интеракција варијабли врста емоције и врста слике, врста емоције и контекст и контекст и врста слике.

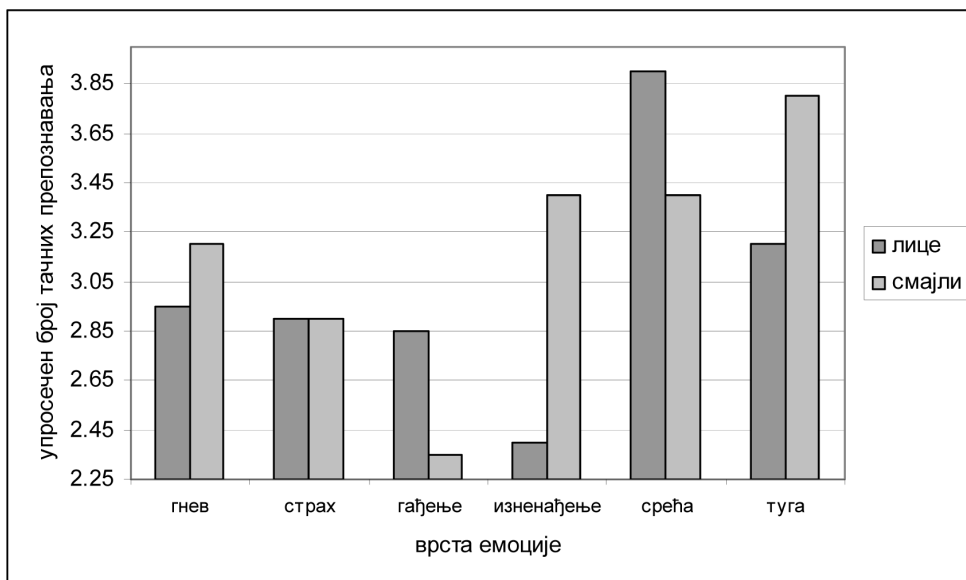
На првом графичком приказу добијених резултата (слика 3) се види да постоји тенденција раста броја тачних препознавања фацијалне експресије емоција туга, срећа и изненађења, тј. пада броја тачних препознавања емоције гађење, ако је врста слике на којима су емоције приказане смајли, а контекст конгруентан.

На другом графикону (слика 4) се види да тачност препознавања фацијалне експресије емоција изненађење, туга и гнев расте, тј. емоција срећа и гађење опада ако је врста слике на којима су емоције приказане смајли, а контекст неконгруентан.

Тачности препознавања фацијалне експресије емоције страха у конгруентном и гнева у оба контекста се не мења у зависности од врсте слике на којој је емоција приказана.

Слика 3: Приказ упросечног броја тачних препознавања фацијалне експресије емоције у зависности од врсте слике и врсте емоције у конгруентном контексту

Слика 4: Приказ упросечног броја тачних препознавања фацијалне експресије емоције у зависности од врсте слике и врсте емоције у неконгруентном контексту

ДИСКУСИЈА

Први задатак у овом истраживању био је утврдити да ли на испитаниково време препознавања фацијалне експресије емоција утиче врста емоције (гнев, страх, гађење, изненађење, срећа, туга) која је у стимулусу приказана, врста слике (лице/смајли) на којој је емоција приказана и контекст (конгруентан/неконгруентан) у ком је симултано приказан израз лица који се односи на неку емоцију и реч која означава одређену емоцију.

Анализом се дошло до резултата који указују да постоји главни ефекат врсте емоције, али не и главни ефекат врсте слике и главни ефекат контекста. Од интеракција фактора у истраживању, једина која је статистички значајна је интеракција врсте емоције и контекста. То би значило да време препознавања фацијалне експресије емоција зависи од врсте емоције која је у стимулусу проказана. Тачније, резултати показују да испитаницима треба најмање времена да препознају емоцију среће, потом гађења, затим страха, изненађења, гнева и на крају туге. Такође, анализа је показала да врста емоције и контекст интерреагују, што би значило да време препознавања фацијалне експресије емоција зависи од тога у ком контексту ће се појавити која врста емоције. Резултати показују да испитаницима треба мање времена да препознају емоцију

среће, гађења, туге и гнева када су оне приказане у конгруентном контексту. За разлику од тога, време препознавања емоције страха и изненађења је мање када су приказане у неконгруентном контексту у поређењу са конгруентним.

Други задатак у овом истраживању био је утврдити да ли број тачних препознавања фацијалне експресије емоција расте или опада у зависности од врсте емоције (гнев, страх, гађење, изненађење, срећа, туга), врсте слике (лице/смајли) и контекста (конгруентан/неконгруентан).

Анализом се дошло до резултата који указују да постоји главни ефекат врсте емоције, главни ефекат контекста, интеракција варијабли врста емоције, врста слике и контекст, затим варијабли врста емоције и контекст, врста емоције и врста слике и на крају врста слике и контекст. То би значило да број тачно препознатих фацијалних експресија емоција зависи од врсте емоције која је испитанику приказана у стимулусу. Дакле, испитаници су најтачније препознавали емоцију среће, затим туге, изненађења, гнева, страха и гађења. Такође, број тачно препознатих фацијалних експресија емоција је већи када је контекст у ком се стимулус приказује испитанику конгруентан него када је неконгруентан.

Пошто је анализа показала да врста емоције и контекст интерреагују то би значило да број тачних препознавања фацијалне експресије емоције зависи од контекста у ком је одређена емоција приказана. Тачност препознавања емоција среће, изненађења, туге, гнева и гађења расте када су оне приказане у конгруентном контексту, а за емоцију страха тачност препознавања опада када је приказана у конгруентном контексту, тј. расте када је приказана у неконгруентном контексту.

Пошто је анализом утврђено да варијабле врста слике и врста емоције интерреагују, то би значило да тачност препознавања фацијалне експресије емоције зависи од тога која је емоција приказана на којој врсти слике. Испитаници тачније препознају емоцију гнева, изненађења и туге ако је врста слике на којима су приказане смајли, односно тачније препознају емоцију среће и гађења ако је врста слике на којима су приказане лице. За емоцију страха не постоји разлика у тачности препознавања ни када је врста слике лице, ни када је смајли.

Интеракција варијабли врста слике и контекст указује на то да тачност препознавања емоције зависи од тога у ком је контексту и на којој врсти слике емоција приказана. Резултати показују да испитаници најтачније препознају емоције које су приказане на лицу у конгруентном контексту, потом на смајлију у оба контекста и на крају на лицу у неконгруентном контексту.

Интеракција варијабли (врста слике, врста емоције, контекст) као најзначајнији ефекат анализе указује на то да тачност препознавања фацијалне

експресије емоција среће, туге, изненађења, приказаних у конгруентном контексту, расте ако је врста слике на којима су емоције приказане смајли, док за емоцију гађења опада. Тачност препознавања емоције гнева, изненађења и туге приказаних у неконгруентном контексту расте ако је врста слике на којима су емоције приказане смајли. За емоције гађења и среће, тачност у овом случају опада. Битно је напоменути да код емоције гнева у конгруентном и страха у оба контекста не постоје разлика у тачности препознавања фацијалне експресије емоција ни када је врста слике на којој је емоција приказана лице ни када је смајли.

ЗАКЉУЧАК

Приступајући овом истраживању постојала је намера да се испита утицај врсте слике, врсте емоције и контекста на брзину и тачност препознавања фацијалне експресије емоција. Почетна очекивања су била да ће испитаници брже и тачније препознавати фацијалну експресију емоција када је врста слике на којима су емоције приказане лице, а не смајли. Ова претпоставка почива на налазима Екмана који указују да људска бића показују сличне изразе лица без обзира на културолошке разлике, тј. да је фацијално понашање, везано за испољавање емоција, урођено и генетски условљено. Међутим, добијени резултати указују да време препознавања фацијалне експресије емоција варира у зависности од контекста у ком су емоције приказане, да на тачност препознавања поред контекста утиче и врста слике на којој је емоција приказана, и то тако да се поједине емоције приказане у конгруентном и у неконгруентном контексту тачније препознају на тачно одређеној врсти слике.

Дакле, врста слике на којој се приказује фацијална експресија емоције не може да објасни варирање тачности и времена препознавања, јер на тачност и време препознавања утиче комбинација фактора, врсте емоције, врсте слике и контекст, што би значило да наша очекивања нису у потпуности остварена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ekman, P. (2003). *Emotions Revealed*. New York: Times Books.
2. Хрњица, С. (2003). *Општа психологија са психологијом личности*. Београд: Научна књига.
3. Izard, С.Е. (1990). Facial expressions and the regulation of emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 487-498
4. Izard, С.Е. (1991). *The psychology of emotions*. New York: Plenum
5. Марковић, С. (2007). *Опажање добре форме*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду
6. Reeve, J. (2010). *Razumevanje motivacije i emocija*. Zagreb: Naklada slap.

ПРИЛОГ 1: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SD)
ВРЕМЕНА ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ ЕМОЦИЈЕ

врста емоције	M	SE
гнев	1579,978	95,395
страх	1543,138	104,023
гађење	1421,378	83,259
изненађење	1574,725	77,294
срећа	1307,447	44,945
туга	1597,794	128,724

ПРИЛОГ 2: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE)
ВРЕМЕНА ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ ЕМОЦИЈЕ У ОДНОСУ
НА КОНТЕКСТ

врста емоције	контекст	M	SE
гнев	конгруентан	1566,313	98,200
	неконгруентан	1593,644	126,043
страх	конгруентан	1602,606	134,636
	неконгруентан	1483,669	111,740
гађење	конгруентан	1316,963	84,975
	неконгруентан	1525,794	119,745
изненађење	конгруентан	1665,656	104,612
	неконгруентан	1483,794	99,886
срећа	конгруентан	1162,631	49,424
	неконгруентан	1452,263	60,540
туга	конгруентан	1470,050	105,312
	неконгруентан	1725,538	163,175

ПРИЛОГ 3: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE)
ТАЧНОСТИ ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ ЕМОЦИЈЕ

врста емоције	M	SE
гнев	3,263	,103
страх	2,800	,114
гађење	2,650	,121
изненађење	3,338	,088
срећа	3,738	,046
туга	3,538	,084

ПРИЛОГ 4: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE)
ТАЧНОСТИ ПРЕПОЗНАВАЊА КОНТЕКСТА

контекст	M	SE
конгруентан	3,338	,049
неконгруентан	3,104	,060

ПРИЛОГ 5: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE)
ТАЧНОСТИ ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ ЕМОЦИЈЕ У ОДНОСУ
НА КОНТЕКСТ

врста емоције	контекст	M	SE
гнев	конгруентан	3,450	,095
	неконгруентан	3,075	,146
страх	конгруентан	2,700	,200
	неконгруентан	2,900	,100
гађење	конгруентан	2,700	,164
	неконгруентан	2,600	,165
изненађење	конгруентан	3,775	,068
	неконгруентан	2,900	,124
срећа	конгруентан	3,825	,066
	неконгруентан	3,650	,073
туга	конгруентан	3,575	,098
	неконгруентан	3,500	,131

ПРИЛОГ 6: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE) ТАЧНОСТИ ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ СЛИКЕ У ОДНОСУ НА ВРСТУ ЕМОЦИЈЕ

врста слике	врста емоције	M	SE
лице	гнев	3,200	,156
	страх	2,800	,147
	гађење	3,125	,114
	изненађење	3,075	,137
	срећа	3,850	,064
смајли	гнев	3,325	,132
	страх	2,800	,160
	гађење	2,175	,175
	изненађење	3,600	,106
	срећа	3,625	,071
	туга	3,775	,085

ПРИЛОГ 7: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE) ТАЧНОСТИ ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ СЛИКЕ У ОДНОСУ НА КОНТЕКСТ

врста слике	контекст	M	SE
лице	конгруентан	3,417	,060
	неконгруентан	3,033	,088
смајли	конгруентан	3,258	,082
	неконгруентан	3,175	,061

ПРИЛОГ 8: АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ (M) И СТАНДАРДНЕ ГРЕШКЕ (SE) ТАЧНОСТИ ПРЕПОЗНАВАЊА ВРСТЕ СЛИКЕ У ОДНОСУ НА ВРСТУ ЕМОЦИЈЕ И КОНТЕКСТ

врста слике	врста емоције	Контекст	M	SE
лице	гнев	Конгруентан	3,450	,153
		Неконгруентан	2,950	,211
	страх	Конгруентан	2,700	,231
		Неконгруентан	2,900	,124
	гађење	Конгруентан	3,400	,134
		Неконгруентан	2,850	,196
	изненађење	Конгруентан	3,750	,099
		Неконгруентан	2,400	,197
	срећа	Конгруентан	3,800	,092
		Неконгруентан	3,900	,069
	туга	Конгруентан	3,400	,152
		Неконгруентан	3,200	,200
смајли	гнев	Конгруентан	3,450	,135
		Неконгруентан	3,200	,186
	страх	Конгруентан	2,700	,291
		Неконгруентан	2,900	,143
	гађење	Конгруентан	2,000	,290
		Неконгруентан	2,350	,209
	изненађење	Конгруентан	3,800	,092
		Неконгруентан	3,400	,152
	срећа	Конгруентан	3,850	,082
		Неконгруентан	3,400	,152
	туга	Конгруентан	3,750	,123
		Неконгруентан	3,800	,117

Tijana R. Todić

University of Pristina, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

AN INDIVIDUAL IN MODERN SOCIETY AND RECOGNITION OF EMOTIONAL FACIAL EXPRESSIONS

SUMARRY

In the approach to this study there was an intention of examining the influence of picture types, emotions and contexts of the speed and accuracy in recognition of emotional facial expressions. At the beginning, we expected that subjects would be faster and more accurate in the recognition of the emotional facial expressions if the shown picture contains human face rather than a smiley. This presumption resides on Ekman's research which suggests that human beings have similar facial expressions, regardless of cultural differences. The obtained results indicate that required time for recognition of the emotional facial expressions varies depending on the context in which the emotions are displayed. Recognition accuracy is also influenced by the kind of image that displays the emotion in such a way that some emotions displayed in congruent and non-congruent contexts are recognized with more accuracy on carefully defined image types.

Key words: emotional facial expression, face/smiley, congruent/non-congruent context

Gyorgy Manuela¹⁴

“Dimitrie Cantemir” University of Tirgu Mures, Romania

Stanciu Camelia

“Dimitrie Cantemir” University of Tirgu Mures, Romania

Cotrus Andrei

„Dimitrie Cantemir” University of Tirgu Mures, Romania

ANOREXIA NERVOSA IN WOMEN’S LIVES AND HOW IT AFFECTS THE LEVEL OF ANXIETY AS CONDITION.

SUMMARY

The objectives of this research concern the issue of anorexia nervosa in women’s lives and how it affects the level of anxiety as condition, the level of anxiety as trait and the subjective depth of depression, and investigates the relationship between anxiety as condition, trait and the level of the subjective depth of depression.

The target population of the research includes randomly selected adolescent girls, two sample groups each consisting of 30 adolescent pupils aged 13-15 years and 16-18 years from Braşov County.

Analyzing the level of the existing variables in the two samples and the correlation of the sample aged 16-18 years (between the level of anxiety as a condition and as a trait and the level of subjective depression depth), it may be concluded that the psychophysiological changes announcing or accompanying the induction of anorexia nervosa influence, in relation to growth, the level of anxiety as a condition and as a trait and the level of subjective depression depth in young teenager girls.

Keywords: Anorexia nervosa, anxiety, depression.

To achieve the objectives, we based on the following premises:

- The level of anxiety as condition and trait will be increased for teenage girls aged 16-18 compared with the 13-15 years aged.
- The subjective depth of depression is higher for adolescent girls aged 16-18 years compared with the 13-15 years aged.

Through the hypothesis was pursued the self-perception of the teenagers today and reference to what it means both the current fashion and the impact that some

¹⁴ gyorgy.manuela@gmail.com

TV series and glossy advertising (that draws attention) have on the concept of how their body should look like. Unfortunately, they do not think there are only very few steps from anemia to death. Besides, the people suffering from this eating disorder usually have low self-esteem and long for integration and acceptance in a social group, avoiding anxious situations, anorexia coexisting with depression and affective disorders¹⁵.

Hereunder, we will test the two hypotheses above using the *T-Test*. The *T-Test*, like other statistical tests, is used to help us determine whether an apparent connection between the two variables is a real connection that exists within the population group, or is the result of chance. With *T* what is achieved is actually a comparison between two environments. The sample is divided into two sub-groups (sub-samples) based on the value of each case for one of the two categories of the independent variable (measured at nominal level). The sizes of the interval level variable averages (or reports) for the two groups are then compared using the *t* formula¹⁶. The theoretical reference distribution (null distribution) is the normal one for samples of more than 30 subjects, while the distribution of *t* (student/pupil) for samples of less than 30 subjects. Although the formulas for calculation are different depending on the type of distribution, the form of presentation of the results and the decisional reasoning are similar for both situations¹⁷.

In order to test the significance of the differences between the two groups with respect to both the level of anxiety and the level of subjective depth and depression, we used the t-test on independent samples, the t-test of this type being used to test the differences of the average values of the same variable as measured on the two groups consisting of different subjects, randomly chosen based on their natural condition. In our case, the two groups consist of teenage girls aged 13 to 15, respectively of adolescents aged between 16 and 18. Before analyzing the data using the t-test for independent samples, it was verified whether its application assumptions are complied with. The theoretical basis provided for the t-tests is the normal sampling distribution. The test result is uncertain if the distribution of the dependent variable deviates from the normal form, especially if the sample size is less than 40 subjects. According to the central limit theorem, as the sample size is larger, the normal sampling distribution is more reliable, and the impact of a possible anomaly of distribution of the t-test is lower¹⁸. In our case, the samples are relatively small (30 subjects), therefore we had to pay special attention to this condition.

15 Clerget, S., 2008, *Criza adolescenței, căi de a o depăși cu success*, Ed. Trei

16 Sava, F. (2004) *Analiza datelor in cercetarea psihologica. Metode si statistici complementare*. Ed. ASCR, Cluj-Napoca

17 ibidem

18 Popa, M. (2010). *Statistici multivariate aplicate in psihologie*, Iasi, Ed.Polirom

Thus, the first hypothesis assumes that the level of anxiety in adolescents between the ages of 16 and 18 is significantly higher than in those aged 13 to 15 years. Having the two measures of the anxiety level (as a condition and as a trait), we tested the hypothesis separately for the two measures.

In the table below one can see a number of descriptive statistics in respect to the dependent variable for each of the two sub-samples. The average score for STAI test A-condition achieved by adolescent girls aged between 16 and 18 is 44.47 points, while the adolescent girls aged 13 to 15 years achieved an average score of 28.65 points. We therefore see that the average of the adolescents in the first group (44.47) averagely shows *average anxiety*, and of those in the second group (28,65) averagely denotes an absence of anxiety. The values of medians, indicators of centrality unaffected by the extreme values, have values close to those of the averages, namely 42 or 27 points, which means that the averages values are not affected by some extreme values. Standard deviation shows how much a certain sample value averagely deviates from the value of the population. Variance is a variability indicator and is interpreted depending on how big its value is: the higher its value, the more heterogeneous the distribution around the average is; the smaller its value is, the more homogeneous the distribution around the average is. In our case, both the standard deviation and variance are smaller in the sample of adolescents aged 13 to 15 years, and hence it is more uniform and deviates to lesser extent compared to the average. This data supports our hypothesis, that the anxiety level in adolescents aged 16 to 18 is higher than for those aged between 13 and 15 years. However, before we can confirm the hypothesis, we must see if the difference between the two averages is statistically significant and can not be due to chance.

Table 1 - STAI X-1 Descriptive Statistics

Descriptive Statistics	16 - 18 years old	13 - 15 years old
N	30	30
Average	44.47	28.65
Median	42	27
Minimum	26	20
Maximum	61	52
Standard Deviation	10.39	8.79
Variance	107.98	77.24
Obliqueness	1.07	-0.06
Vaulting	0.48	-1.31

The value of the initial analysis, the t-test, is -6.411 with 56.755 degrees of freedom and a significance level of 0.000. The degrees of freedom show the number of independent comparisons between the items of an observation unit or the number of values that can be chosen arbitrarily within a specification. The significance level indicates the extent to which there are differences between the averages of the two samples. In this case, we can say there are more than 95% chances to be significant differences between the values of the samples in reality. The difference between averages calculates the difference between the above mentioned averages. The standard error is a measure for the accuracy of the sample average as an estimate of the average population. And it is used to build the confidence limits around the average of the sample. The last two columns calculate minimum and maximum values of the average at population level, namely the confidence limits of 95% indicate that the probability of the unknown average value in population to lie between this limit is 95%, and 5% to be outside of it.

In conclusion, we may say that the first part of the first hypothesis is confirmed, and: *“The anxiety level as a condition is higher for teenage girls aged 16 to 18 than in those aged 13 to 15 years”*. We can support this phrase as the difference of the two samples’ averages is significant at a confidence level of 95%.

Table 2 shows a number of descriptive statistics for the dependent variable, for each of the two sub-samples. The average score for STAI A-Trait test by adolescents aged 13 to 15 years is 32.16 points, while adolescents aged between 16 and 18 have achieved an average score of 47.6 points. We see therefore that the average of the adolescents in the first group (32.16) generally show the *lack of anxiety*, and those in the second group (47.6) averagely show a *mid-level of anxiety*. This data support our hypothesis, that the level of anxiety as a trait in adolescents aged 16 to 18 is higher than for those aged between 13 and 15 years. But in order to confirm the hypothesis, we must first see if the difference between the two averages is statistically significant and can not be due to chance.

Table 2 - STAI X-2 Descriptive Statistics

Descriptive Statistics	13 - 15 years old	16 - 18 years old
N	30	30
Average	32.16	47.6
Median	32	48
Minimum	20	28
Maximum	60	64
Standard Deviation	10.76	10.47
Variance	115.81	109.77
Obliqueness	0.819	-0.089
Vaulting	0.287	-1.073

The table above shows that, for the two samples of 30 subjects each, the average is 32.16 for the teenage girls aged 13 to 15 years, and 47.6 for those aged 16 to 18. With regard to the minimum and maximum values of the responses to the test, we notice again the tendency of the elder teenagers to achieve a higher score. Standard deviation shows that both groups have a fairly homogeneous composition, and the obliqueness and vaulting are symmetry indicators which show to what extent our distribution deviates from normality.

The t-test results are: $t = -5.675$, $df = 59$, $p = 0.000$. These results allow us to state that there is a significant difference between the average of the scores obtained by the two groups (the test of significance, Sig. having the value of 0.000), and more, that the average of the scores obtained by the teenagers aged between 16 and 18 years is significantly higher than of the scores obtained by the teenagers aged between 13 and 15 years. The first hypothesis is thus standing even where the anxiety is measured by STAI test (A-Trait). There were also calculated the difference between averages, equal to -15.439, and the minimum and maximum values in the 95% confidence interval are: -20.883 (lower limit) and -9.995 (upper limit) for the entire population.

When testing the second hypothesis we also began by presenting the data. Table 3 shows a series of descriptive statistics of the dependent variable for each of the two groups. We can see that the average obtained by adolescents aged between 16 and 18 years in BECK Test is 9.1, almost three times higher than that one obtained by teenagers aged between 13 and 15 years (3.68). The values of medians of 3 and 8 points, are not significantly different from the average values of the two distributions. There is a small difference for the age group 16-18 years, but it is not sufficient in order to conclude that the average is not a good indicator of the central tendency for this distribution. This result shows that the level of subjective depth of depression is higher for adolescent girls aged 16 to 18 years than for those aged 13 to 15 years.

Table 3 - BECK Descriptive Statistics

Descriptive Statistics	13 - 15 years old	16 - 18 years old
N	30	30
Average	3.68	9.1
Median	3	8
Minimum	0	0
Maximum	18	25
Standard Deviation	4.11	6.85
Variance	16.89	46.99
Obliqueness	2.67	0.57
Vaulting	7.4	-0.52

Following the t-test it was shown that the assumption of equal variances is not met, which is why we will read the results only for the case they are uneven¹⁹. The results ($t = -3.732$, $df = 47.17$, $p = 0.001$) reveal that there is a statistically significant difference between the averages of the BECK test scores obtained by the two groups. Also knowing that the average scores are 9.1 (for the age group 16-18 years) and 3.68 (for the age group 13-15 years), we may conclude that the level of subjective depth of depression is higher for the teenage girls aged between 16 and 18 years than for those aged 13 to 15 years. Thus, analyzing the tests and interpreting their results we can consider the second hypothesis confirmed as well.

We illustrate below some indicators that support the hypotheses analyzed above. For the STAI I test I drew some diagrams to support the difference between the two equal samples of girls, the first aged 13 to 15 years, and the second aged 16 to 18. Upon our analysis above, the hypotheses are confirmed, but we'll draw these diagrams to show the cases where the greatest differences in the responses of the two groups appeared.

As the diagrams show, the degree to which the two groups of girls feel happy are different: in those aged 13 to 15 years, 74.19% are very happy and only 3.23% are less happy. Among those aged 16 to 18 years, only 20% feel very happy, while 33.3% are less happy. 20% of them consider themselves not at all happy. If the difference between the degrees of quite happy and not at all happy are similar, the degrees very happy and not at all happy are very different in terms of values, showing a high degree of happiness for the teenage girls smaller in age, and the lower degree for the older ones.

The level of sadness revealed in the adolescent girls aged 13-15 years is lower than that of older adolescents. The second sample (girls aged 16-18 years) reveals as having a more acute sense of sadness than the first sample; 20% of the girls surveyed consider themselves to be quite sad, 43.33% are less sad, and 36.67% are not at all sad. As can be seen, unlike the group of girls aged 16 to 18 years, the younger ones are not at all sad in a percentage of 74.19%, 22.58% are just a little sad, and 3.23% are very sad.

The level of confidence in their own strength shows that younger adolescents are more confident in themselves than the older ones. They have a very high percentage, 61.29%, of very high confidence in their own strength, and only about 10% are less confident. Meanwhile, among the adolescents aged 16 to 18 years, only 20% a very high confidence in themselves, 36.67% consider that they have enough confidence, but the in the same percentage they say they have little confidence in their own strength, and nearly 7% have no confidence at all in themselves and what

19 Jaba, E. ; Grama, A.(2004). *Analiza statistică cu SPSS sub Windows*, Iași: Editura Polirom

they can do on their own. As ascertained, the older adolescents are less confident in their own strength than the younger ones, most of which have great confidence in themselves.

The work effort is verified by BECK questionnaire with the aid of the following variants: "I work as easily as before," "I need to make extra effort to start doing something," "I need to make a big effort to do what I should", and "I am unable to do even the smallest job". As the responses in the diagrams above show, it can be said that the sample of girls aged 16 to 18 years has a bigger problem in starting to do something, requiring extra effort, while the adolescent girls in the first sample consider they work as easily as before at a rate of nearly 75%. A small percentage of 3.33% of the older girls sample consider that they are unable to do even the smallest job. The sample of younger girls, a rate of nearly 75%, consider they work as easily as before, and only 19.35% consider they need extra effort to start doing something, and 6.45% claim they must make a great effort to do the right thing.

The work effort analyzed below is probably related to the level of fatigue the young girls feel. In this case, it is easily noticed that as the first sample had no problems with work effort, neither fatigue does seem to be a problem. 77.42% of the respondents claimed they were not more tired than usual, only a percentage of nearly 20% believe they are more tired than usual, and 3% claim that whatever they do they get tired. In the sample of older adolescents, half of them believe they are more tired than usual, and only 40% that they are not more tired. There are some young girls, in a proportion of 10%, who believe that whatever they do they get tired.

CONCLUSIONS

The issue on anorexia in teenage girls life has many medical, psychological, familial and professional connotations and implications²⁰. This paper tries to make a small step in the assessment of psychological consequences as a result of relationing age to emergence or even induction of anorexia. Also, for a greater relevance a broadening the samples of subjects is necessary, as well as a randomization of the young adolescent girls aged 16 to 18 years in subjects who are not yet affected by anorexia, and subjects who already are affected by it²¹.

Summarizing the results obtained a few important aspects may be highlighted:

There is a significant statistical difference between the averages of the scores achieved at STAI test (A-condition) by the two groups. Knowing that the average scores are 44.47 (for the age group 16-18 years old) and 28.65 (for the age group

20 Gomez, J. (2008). *Cum poate fi învinsă bulimia o boală de nutriție cu rădăcini în viața sentimentală*, București : Editura Polimark

21 Tury, F., Antal, I., Paszthy, B., (2008). *Anorexia și bulimia*, Târgu Mureș: Editura Farma Media

13-15 years old), we conclude that the level of anxiety as a condition is increased in the young adolescent girls aged 16 to 18 years than in those aged 13 to 15 years.

The average score achieved in STAI A-Trait test by the adolescent girls aged 13 to 15 years is 32.16 points, while those aged 16 to 18 have achieved an average score of 47.6 points. We see therefore that the average of the adolescents in the first group (32.16) denotes the average lack of anxiety, while that of those in the second group (47.6) denotes an average mid-level anxiety. This data support our hypothesis, that the level of anxiety as a trait in adolescents aged 16 to 18 is higher than for those aged 13 to 15 years.

The average obtained by the adolescents aged 16 to 18 in BECK test is 9.1, almost three times higher than the one obtained by the adolescents aged 13 to 15 years (3.68). This result shows that the subjective depth of depression is higher in the case of teenage girls aged 16 to 18 than in those aged 13 to 15 years.

To test the significance of differences between the two groups on both the level of the anxiety and the level of the subjective depth of depression, we used the t-test for independent samples. This t-test is used to test the difference between the averages of the same variable measured in two groups consisting of different subjects randomly selected based on their natural condition (in example, two age groups). In our case, the two groups consist of teenage girls aged 13 to 15, and of adolescents aged 16 to 18. But before analyzing the data using the t-test for independent samples, we checked whether its application assumptions are complied with. The elementary theoretical condition provided for the t-tests is the normal sampling distribution. With t is actually made a comparison between two environments. The sample is divided into two sub-groups (sub-samples) based on the value of each case for one of the two categories of the independent variable (measured at nominal level).

The research results show that anorexia is a mental illness that does not “hesitate” to put its mark on the body. Teenage girls do not know that about 1.5% of the totality of women from Eastern Europe suffer from this disorder and only half of them are treated with healing chances, and the other half will suffer from this disease their entire life.

This study is interesting because it adds a plus of information with regard to the features and characteristics of the anorexic persons. Achieving this profile of control is a way to elucidate the numerous causes underlying anorexia nervosa²²; however, this study may have both theoretical and practical implications in various branches of psychology.

Therefore, this study can be used both in the development of information, education and communication campaigns to prevent anorexia nervosa. This study

22 Fontaine, O., Fontaine, P. (2008). *Ghid clinic de terapie comportamentală și cognitivă*, Iași : Editura Polirom

may be the basis of effective intervention programs for young adolescent girls, and also may be a good argument for taking measures to prevent anorexia nervosa, being used in the development of educational materials and activities for warning adolescent girls with regard to this disease.

Young women today should understand that the perception of physical appearance comes from within, so the higher their self esteem will be lower, the perception of their physical appearance will be distorted²³.

A development of a positive self-image will help adolescents to assert their own traits, thus reducing their obsession with perfectionism, and belief that one must be perfect to be accepted, appreciated and loved. But because perfectionism is intrinsic to the perception of body image problems and eating disorders, we believe that improving self-esteem girls could be helped to be more lenient with themselves and less concerned with fighting unnecessary for perfection²⁴.

This work was intended to be more a launching point for research on the subject, given the almost total lack of this type of studies in Romania, subject which in our opinion has profound professional and family implications for the teenage girls in this moment of their life.

REFERENCES

- **Ardelean, D. M.** (2009). *Adolescența-Dincolo de mituri*, Baia Mare : Editura Universității de Nord
- **Clerget, S.** (2008). *Criza adolescenței, căi de a o depăși cu succes*, București : Editura Trei
- **Craggs-Hinton, C.** (2006). *Tulburările alimentare și silueta*, Prahova : Editura Antet XX Press
- **Fontaine, O., Fontaine, P.** (2008). *Ghid clinic de terapie comportamentală și cognitivă*, Iași : Editura Polirom
- **Gomez, J.** (2008). *Cum poate fi învinsă bulimia o boală de nutriție cu rădăcini în viața sentimentală*, București : Editura Polimark
- **Jaba, E. ; Grama, A.**(2004). *Analiza statistică cu SPSS sub Windows*, Iași: Editura Polirom
- **Popa, M.** (2010). *Statistici multivariate aplicate în psihologie*, Iasi, Ed.Polirom
- **Sava, F.** (2004) *Analiza datelor în cercetarea psihologică. Metode și statistici complementare*. Ed. ASCR, Cluj-Napoca
- **Tury, F., Antal, I., Paszthy, B.,** (2008). *Anorexia și bulimia*, Târgu Mureș: Editura Farma Media

23 Craggs-Hinton, C. (2006). *Tulburările alimentare și silueta*, Prahova : Editura Antet XX Press

24 Ardelean, D. M. (2009). *Adolescența-Dincolo de mituri*, Baia Mare : Editura Universității de Nord

Gyorgy Manuela

„Dimitrie Cantemir” University of Tirgu Mures, Romania

Stanciu Camelia

„Dimitrie Cantemir” University of Tirgu Mures, Romania

Cotrus Andrei

„Dimitrie Cantemir” University of Tirgu Mures, Romania

ANOREKSIA NERVOZA U ŽIVOTU ŽENA I NJEN UTICAJ NA STEPEN ANKSIOZNOSTI KAO STANJA

SAŽETAK

Ciljevi ovog istraživanja odnose se na problem anoreksije nervoze u životu žena i njenog uticaja na nivo anksioznosti kao stanja, nivo anksioznosti kao crte kao i subjektivnu jačinu depresije, i istražuje odnos između anksioznosti kao stanja, crte i nivoa subjektivne jačine depresije.

Ciljna populacija istraživanja uključuje nasumično izabrane djevojke adolescentnog uzrasta. Uzorak čine dve grupe od po 30 učenica adolescentnog uzrasta od 13-15 godina i 16-18 godina iz Braşov County.

Analizirajući stepen postojećih varijabli u dva uzorka i korelaciju između uzorka uzrasta od 16-18 godina (između nivoa anksioznosti kao stanja, kao crte i nivoa subjektivne jačine depresije), može se zaključiti da psihofiziološke promene najavljuju ili prate uticaj anoreksije nervoze u odnosu sa rastom nivoa anksioznosti, kao stanja, kao crte i stepena subjektivne jačine depresije kod tinejdžerki.

Ključne reči: anoreksija nervoza, anksioznost, depresija.

Јелена Д. Јевремовић²⁵

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

КОНСТАНТНОСТ ОБЈЕКТА И ОБЈЕКТНИ ОДНОСИ НА РАЗЛИЧИТИМ НИВОИМА ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЛИЧНОСТИ

САЖЕТАК

Концепт објектне константности у психоанализу увео је Хартман да укаже на квалитет објектних односа у развоју детета. Константност је достигнута онда када однос према објекту љубави опстаје и остаје стабилан и трајан „независно од стања потребе” (Hartmann, 1953). Први објекти (прве особе) са којима одојче долази у додир нису објекти у психолошком смислу, јер оно није свесно спољашњег света већ само својих сопствених тензија и релаксација (Тодоровић, 2011). Почевши од овог инфантилног аутизма, даљи развој ега и односа са објектом пролази кроз симбиотичку фазу и фазу сепарације – индивидуације, унутар које се и остварује константност објекта (Mahler, 1983). Ако је интрапсихички процес сепарације – индивидуације успешан, остварена је интернализација целовитог објекта, чији су добри и лоши аспекти интегрисани. Како је унутрашња слика мајке стабилна и интегрисана, дете има осећај сигурности и не осећа одвајање од мајке као претњу. У раду се указује на развој објектних односа и достизање ступња константног објекта, али и на исход процеса структурализације онда када неке од ових фаза нису успешно пређене, са нагласком на квалитет објектних односа на различитим нивоима организације личности. Квалитет раних објектних односа у дијади мајка–дете, има пресудну улогу за развој личности и прототип је свих каснијих интерперсоналних веза.

Кључне речи: објектни односи, константност објекта, сепарација – индивидуација, гранична организација личности.

УЛОГА ОБЈЕКТНИХ ОДНОСА У РАЗВОЈУ ЛИЧНОСТИ

Теоретичари објектних односа сматрају да се из низа најранијих интернализација објектних односа јавља психички апарат. Искуство с особом која се о беби стара интернализује се и постаје грађа психичке структуре. Однос мајка–дете као први, главни и најзначајнији објектни однос који је прототип свих каснијих интерперсоналних веза, постепено се развија од *ступња без објекта, преко ступња у ком објект служи само да задовољи потребе, до ступња константног објекта*. У том развоју дете пролази пут од потпуне беспомоћности новорођенчета и зависности од мајке која задовољава његове

²⁵ jelenajevremovic85@gmail.com

потребе до независности и успостављања zrelih објектних односа. Да би се одвојило од мајке и постало засебном индивидуом, неопходно је да у оптималној мери и сигурном окружењу искуси сву угодност и предност позиције бити потпуно беспомоћан и зависан од друге особе. Добра симбиоза са *довољно добром мајком* (Winnicott), предуслов је касније успешне сепарације и индивидуације, тј. развоја идентитета и самосталности. Мајка је прва особа коју дете упознаје, с којом успоставља блискост и преко које упознаје сав остали свет. Модел по ком је мајка с њим градила емоционални однос биће уграђен у дететову психичку структуру. Овај модел објектног односа биће у основи емоционалних односа и блискости са другим особама касније у животу. Кроз призму тог односа дете ће доживљавати и себе и друге, онако како се његова мајка односила према њему и његовим потребама. Мајка која благовремено задовољава потребе детета, својим присуством и чињењем за дете, начином на који га храни, носи, пресвлади, привија к себи, постаје најзначајнији фактор у одређивању емотивног развоја детета. Тај примарни однос са мајком која пружа љубав, бригу, заштиту, биће основа базичног поверења и предуслов нормалног развоја детета.

Док је класична Фројдова психоанализа за разумевање структуре, динамике и развоја личности наглашавала улогу нагона, савремени психоаналитичари у центар својих интересовања стављају улогу односа са објектима. Сви нагони су према Фројду одређени својим извором, циљем и објектом. За Фројда „објект је оно што је најслучајније у вези са нагоном и није првобитно повезан са њим, већ му постаје додељен само због тога што је посебно погодан да сатисфакцију учини могућом“ (Frojd, 2009). У психоаналитичкој теорији објект је све оно у чему и помоћу чега нагонске жеље могу постићи свој циљ. То могу бити предмети и особе на које су усмерене еротске или агресивне тежње. Фројд је употребио термин објект да означи место задовољења потребе, које је циљ сексуалног нагона, ради гратификације и смањења напетости. Објект представља „оруђе“, психолошки важну особу или део особе која осигурава задовољење нагона.

С друге старне, теорија објектних односа је начин концептуализације међуљудских односа и проширење психоаналитичке мисли на интерперсоналном плану, где се као основа наших односа са другима наглашава оно што се дешава у раним, прегениталним фазама у односу са првим објектима (дојка, мајка). Ова теорија посматра нагоне у односу према објектима. За Мелани Клајн, енглеску психоаналитичарку, која се и сматра утемељивачем ове теорије, „нема нагонске тежње, ситуације анксиозности, менталног процеса који не укључује објекте, спољашње или унутрашње, другим речима, објектни односи су у центру емоционалног живота“ (Klein, 1952). За Ферберна, такође утемељивача теорије објектних односа, нагони су првенствено усмерени

ка потрази за објектом, а не ка растерећењу напетости (Fairbairn, 1952). Ове објектне репрезентације могу бити доживљене као добре, када задовољавају нечије потребе и жеље, или лоше, у вези са објектима који не задовољавају потребе и жеље одојчета. Дете тражи млеко из дојке. Дојка која даје млеко доживљава се као добар објект, а она која не даје као лош објект. Посебно се у доживљају објекта као доброг или лошег, наглашава улога несвесне фантазије, тако да не постоји прецизна веза између стварног објекта (дојке, мајке) и објектне репрезентације. Сва добра спољашња и унутрашња искуства, реална и фантазирана, приписују се овом добром објекту, као што се и сва лоша искуства доживљавају као напад и дејство лошег објекта (Тодоровић, 2010). У вези са овим објектним репрезентацијама, обликују се и репрезентације селфа, и афекти који их повезују. У односу са објектом који задовољава потребе, обезбеђује ситост, топлоту, телесни контакт, љубав, пружа сигурност, постоји и позитиван доживљај селфа, а тамо где је објект неприступачан, фрустрирајући, одбијајући јавља се и негативан доживљај селфа. На крају се та два искуства интернализују као два супротна сета објектних односа, састављена од селф-репрезентације, објект-репрезентације и афекта који их повезује (Ogden, 1986).

РАЗВОЈ ОБЈЕКТНИХ ОДНОСА И ДОСТИЗАЊЕ СТУПЊА КОНСТАНТНОГ ОБЈЕКТА

Први објекти (прве особе) са којима одојче долази у додир нису објекти у психолошком смислу, јер оно није свесно спољашњег света већ само својих сопствених тензија и релаксација. У почетку постоји само перцепција тензије, тј. „нечег у нама”, која се касније, са свешћу да постоји неки објект који може смањити ту тензију, преводи у прецепцију „нечег споља”, што је крупан корак у развоју (Тодоровић, 2011). У ступњу без објекта, који је Фројд означио као примарни нарцизам, не постоји представа објекта. Од виђења објекта од његове потпуно инструменталне улоге, „као средства помоћу ког нагон оставарује циљ” (Frojd, 2009), Фројд касније формулише теоријску позицију у којој је капацитет да се воли објект примаран за здраво функционисање. Предуслов нормалног развоја је померање од нарцизма до објекта љубави. Примарни нарцизим, где је одмах по рођењу сопствено тело објект љубави, када не постоји свест о објекту који задовољава потребе, а его још увек није развијен, нормална је појава у развоју. Овај ступањ примарног нарцизма претходи либидалном везивању за објекте. Секундарни нарцизам је нарцизам ега повучен са објекта, после успостављања односа са објектом. Фројд је сматрао да што човек више воли себе, мање је способан да воли друге. Неуспех да се објект катектира либидом или повлачење либида од објекта је нужно повезано са патологијом.

За праћење генезе објектних односа, до достигања ступња константног објекта, у раду се осврћемо на развојну схему Маргарет Малер, која је видела објектне односе као круцијалну компоненту у процесу интернализације, као нераздвојни део развоја ега. Концепт објектне константности у психоанализу је увео Хартман (Hartmann, 1952) да укаже на квалитет објектних односа у развоју детета. Константност је достигнута онда када однос према објекту љубави опстаје и остаје стабилан и трајан „независно од стања потребе” (Hartmann, 1953). Овај концепт је од великог и развојног и клиничког значаја јер указује на остваривање психолошки зрелог односа са објектом. С друге стране, „патологија објектних односа је главно обележје тешке патологије” (Тодоровић, 2010).

Почевши од инфантилног аутизма, даљи развој ега и односа са објектом пролази кроз симбиотичку фазу и фазу сепарације – индивидуације, унутар које се и остварује константност објекта (Mahler, 1974). Након кратке аутистичне фазе (прва два месеца живота), коју карактерише непостојање објекта, где је беба заокупљена собом и својим преживљавањем, а мајчини поступци за смањење напетости се не разликују од својих, дете улази у симбиотску фазу (од 3. до 5. месеца), у којој постоји доживљај сомато-психичког јединства с мајком и стапања заједничких граница, пре него слика две одвојене особе (Mahler, 1974). Малерова је сматрала да се его границе граде већ из ритмичких миловања, мажења и других облика телесног контакта између одојчета и мајке. Неповољна искуства у овој фази завршавају у психози. Одсуство нормалне стимулације у дијади мајка–одојче доводи код схизофреног пацијента до тешкоћа у разликовању селфа од другог. Тенденција одраслих схизофрених пацијената да се стапају или психолошки фузионишу са онима око себе може бити схваћена као покушај да се поново успостави симбиотско блаженство раног детињства. Међутим, ово стапање такође ствара преплављујући страх од уништења, што узрокује да се схизофрени пацијент осећа ухваћеним у замци између жеље за стапањем и страха од дезинтеграције.

Фаза сепарације – индивидуације почиње дететовим излажењем из симбиозе и траје све до појаве едипалне фазе што се дешава негде око 36. месеца. Сепарација – индивидуација је процес током ког се стиче способност да се интегришу и фрустрирајући и пријатни аспекти искуства са значајним другим особама што води ка стабилном осећању себе који је у стању да толерише колебајућа емоционална стања унутар селфа и код других (Bergman, Mahler and Pine, 1975). У оквиру фазе сепарација – индивидуација, могу се издвојити четири потфазе. У првој потфази диференцијације (од 5. до 8. месеца), почиње разлучивање представа селфа од до тада помешаних представа селфа и објекта.

Дете постаје свесно да је мајка засебна особа. У потфази практикурања (од 10. до 16. месеца) упоредо са сазревањем моторног апарата, дете се одваја да истражује околину. Из искуства са мајком, од које се одмакло у истраживању, али која је и даље ту, гради се поверење у њено присуство, али и страх од губитка објекта, већег или мањег интензитета. Током овог периода дете развија јасне границе између искуства (представа) самог себе и своје мајке (Тодоровић, 2011). У потфази зближавања (од 18. до 32. месеца), коју је Маргарет Малер видела као кључну за нормалан развој, дете све више увежбава своју одвојеност од мајке; стално се смењује фаза велике блискости и склада са мајком (добра мајка), са фазом конфликта, љутње, беса због њених фрустрација (лоша мајка). Како све више уочава да је одвојено и различито од ње, те да је не може контролисати, почиње се бојати те одвојености и усамљености, а током игре често проверава где је мајка, желећи да му мајка буде „на оку. Уплашено је и фрустрирано због супротних осећања која има према мајци. Да би изашло на крај са фрустрацијом и бесом према њој, дете мора заштитити пријатну слику љубавне везе са мајком и то на начин што раздваја и види себе као лоше дете, које је остављено од љуте мајке. Ова фаза је означена као консолидација индивидуалности и као почетак објектне константности, а коју ће оквирно око 32. месеца следити фаза праве сепарације – индивидуације. Постигнуће овог периода је интеграција подељених ставова о мајци у уједињен целовит објект, који може бити интернализован као емоционално умирујући објект чије унутрашње присуство пружа сигурност детету и помаже му да издржи током мајчиног одсуства (Gabbard, 2000). Од пресудног значаја је да се слике добре и лоше мајке интегришу у целовит и постојан унутрашњи доживљај мајке, као и способност да задржи сећање (евоцира) мајчину слику у њеном одсуству. Ако мајка може да поднесе дететову агресију и да независно од ње наставља да пружа љубав и разумевање, она ће му показати да није креирана и промењена његовим импулсима, тј. да је одвојена од њега, а никако креација његових пројекција. Дете на тај начин толерише своју љутњу, схватајући да она неће уништити љубав мајке која га воли и развија однос са њом као реалном и самосталном особом (Тодоровић, 2011).

Ако је интрапсихички процес сепарације – индивидуације успешан, резултира интернализацијом целовитог објекта са његовим и добрим и лошим аспектима. Код особа које су у свом развоју достигле објектну константност, постоје стабилни односи са другима. Будући да су границе селфа и објекта јасно диференциране, друге особе се поштују са свим својим различитостима и потребама, и онда кад не задовољавају нечије потребе. Ове особе услед стабилних унутрашњих представа објекта, могу толерисати самоћу и нису преплављени страхом од губитка објекта.

КВАЛИТЕТ ОБЈЕКТНИХ ОДНОСА У ГРАНИЧНОМ И НАРЦИСТИЧКОМ ПОРЕМЕЋАЈУ ЛИЧНОСТИ

Ако је процес сепарације – индивидуације оштећен у било којој фази, развој ега ће такође бити оштећен и могу се јавити различити облици патологије са преминацијом прегениталних конфликта, или ће пак едипални развој бити значајно ометен. Уколико током свих ових фаза дете није стекло поверење у мајчину љубав, бригу, присуство и није успоставило стабилну везу са мајком, крајњи исход развоја може бити нека патолошка структура. Емпијске опсервације Малерове биле су изразито утицајне у разумевању развојне патогенезе граничног поремећаја личности. Према Малеровој, гранични пацијент је заглављен у конфликтима који се дешавају у потфази зближавања на узрасту од 18. до 32. месеца код детета. Гранични пацијент је стално у конфликту између симбиозе и одвајања; као и дете овог узраста, жели да се веже, али се боји да не изгуби свој крхки осећај селфа, а с друге стране жели да се одвоји, али се боји опасности одвајања од родитељске фигуре. Кернберг је (Kernberg, 1975) такође повезао граничну организацију личности са потфазом зближавања Маргарет Малер у којој дете почиње да се одваја и истражује свет за себе, али му је ради утехе и сигурности и добијања нарцистичких графикација потребно да се врати својој мајци. Гранични пацијенти као да понављано проживљавају рану инфантилну кризу, у којој се плаше да сваки покушај да се одвоје од мајке може водити њеном одлажењу и напуштању. Често и саме мајке које су анксиозне, посесивне, презаштићују своје дете, па страхом или љутњом реагују када се дете одвоји, чине да је дете преокупирано тиме да то што оно ради мајка не одобрава и страхују да ће изгубити мајчину љубав. У одраслом добу особа није способна да толерише периоде самоће и страх да би је њој значајне особе могле напустити. Важна компонента ове фиксације је недостатак објектне константности, тако типичне за граничне пацијенте. Ако је мајка физички или психолошки неприступачна, дете неће моћи да интегриса добре и лоше слике мајке и онда на напуштање реагује претераном агресивношћу која се пројектује напоље на објекте и поново интројектује као расцепљени селф. Ове контрадикторне слике се држе раздвојеним путем сплитинга, тако да се и мајка и селф виде наизменично као потпуно добри или потпуно лоши. Крајњи резултат ове развојне фиксације је стање које се према Кернбергу карактерише доминанцијом негативних интројекција (Kernberg, 1975). Ови лоши интројекти их чине безвредним што их повремено води и суицидалним мислима. Када су лоши интројекти пројектовани, чине да се други доживљавају као малициозни персекутори достојни презира (Gabard, 2000).

Док је Кернберг наглашавао значај конституционално прекомерне агресије код граничних пацијената, као одлучујући фактор који смањује способност

граничних пацијента да интегришу добре и лоше слике себе и других, Мастерсон и Ринсли (Masterson and Rinsley) у већој мери наглашавају понашање мајке, пре него унутрашњу агресивност детета (Gabard, 2000). Они смтрају да су мајке граничних пацијената, које су и саме означили као типично граничне, биле високо конфликтне у погледу подизања деце, тако да дете добија поруку да ће индивидуција и одрастање у самосталну личност резултирати губитком мајчине љубави и подршке (Gabard, 2000). За њих се конфликт између мајке и детета у потфази зближавања може представити преко две одвојене објектне јединице. Према Мастерсону и Ринслију (Masterson and Rinsley, 1975), у вези са објектном репрезентацијом мајке која воли и пружа сигурност делимична је репрезентација себе као доброг детета које је послушно и пасивно, док је у вези са делимичном репрезентацијом мајке као злонамерне и критизирајуће, делимична репрезентација себе као „лошег детета” које је криво, лоше, беспомоћно. Награђивана објектна релација је повезана са осећањем бити вољен и задовољан, а незадовољавајућа објектна релација је повезана са осећањем беса, напуштања, депресије и беспомоћности. Фиксација на ове фрагментисане нивое оставља граничном пацијенту само два избора – може се осећати напуштено и лоше ако одрасте и одвоји се од мајке, или као Петар Пан, може се осећати добро једино порицањем реалности и никад не одрастајући (Masterson and Rinsley, 1975).

Услед доминантних механизма сплитинга, пројективне идентификације, идеализације, порицања, свемоћи и обезвређивања, код гранично организоване личности свет је расцепљен на добар и лош, црно-бели, пријатељски и непријатељски. Особе са граничним поремећајем личности карактерише дакле одсуство доследног идентитета, осцилирају између доживљаја себе као сасвим добрих (идеализовање) или потпуно лоших (обезвређивање). И њихови интерперсонални односи су такође хаотични, нестабилни и обележени честим разочарењима и одбацивањима. Унутрашњи свет гранично организоване личности карактеришу расцепљени објекти. Будући да граничном пацијенту недостају интернализоване целе, умирујуће, унутрашње слике мајке која их подржава у тренуцима њеног физичког одсуства, то значајно доприноси њиховој нетолеранцији на сепарацију и усамљеност. И баш као што мало дете плаче за мамом када оде, и нема још увек капацитет да разуме да ће се мајка вратити, и гранични пацијенти захтевају сталну пажњу других, њихово физичко присуство, да би се осећали повезано са другима, или у супротном доводе у питање и постојање самог односа; „далеко од очију далеко од срца”. Ове особе имају тешкоће да евоцирају лик вољене особе која их смирује онда када су узнемирени или забринути, што резултира потребом или за физичким присуством заштника или бар за неким физичким подсећањем на њега.

Према Адлеру (Adler, 1985), код ових пацијната постоји регресија на развојни период од 8. до 18. месеца, пре него је успостављена евокативна меморија. Неконзистентно или непоуздано материнство доводи до неуспеха граничних пацијната да развију подржавајући унутрашњи објект. Адлер, који је био под утицајем Кохутове селф-психологије, схватио је граничне пацијенте као да траже селф-објект функцију од спољашњих фигура, услед недостатка негујућих интројекција. Овим пацијентима недостаје подржавајући, умирујући, унутрашњи објект што ствара осећање празнине и депресивности код ових пацијната. Такође је одговорно и за лепљиву зависност која се често виђа код ових пацијната и потребу да се други контролишу. У одсуству селф-објект одговора од значајних других склони су фрагментацији селфа. Ово разлагање селфа је праћено дубоком празнином описаном као „анихилациона паника”. Коначно, одсуство овог умирујућег унутрашњег објекта води хроничном оралном бесу, повезаним са њиховим осећањем да мајчинска фигура није била емоционално доступна током детињства. Због недостатка константног објекта немају осећај континуитета и доследности у односима са људима и стварима у њиховим животима. Имају проблема да виде све радње које су предузете од стране друге особе као део интегрисане целине, већ посматрају свако понашање људи у њиховим животима, као да није било претходног контекста. Људи су дефинисани онако како су последњи пут били у интеракцији са граничном особом. Сви ови моменти повезани са недостатком константности објекта, чине њихове интерперсоналне односе проблематичним.

Патологија објектних односа и недостатак објектне константности су карактеристике и нарцистичког поремећаја личности. На основу свог богатог клиничког искуства, Ото Кернберг је дао значајан допринос разумевању нарцистичког поремећаја личности, који посматра као један од варијетета граничне организације личности. И код ових пацијната један од доминантних механизма одбране је сплитинг који држи одвојеним све супротне психичке садржаје и не дозвољава њихову интеграцију и даље сазревање. Овакве граничне објектне односе Кернберг назива неметаболичким и наглашава да су они карактеристични за гранично-нарцистичне и чисто граничне пацијенте (Kernberg, 1975). Језгро и суштину нарцистичког поремећаја чини грандиозни селф, а ова патолошка структура настаје стапањем реалног селфа, идеалног селфа и идеалног објекта. Услед овог патолошког стапања искључиво добрих представа о себи у патолошку структуру грандиозног селфа, све лоше представе о себи и спољном свету држе се удаљеним механизмом сплитинга или се пројекцијама избацују из унутрашњег света. Психичка представа о идеалном себи је покушај да се превазиђу сагледани недостаци, док представа о идеалним објектима, изражава носталгичну слику добре, праштајуће, дајуће,

идеалне мајке која је психолошки изгубљена онада када је сагледана реално, са својим и добрим и лошим особинама (Ерић, 2010). Структура патолошког грандиозног селфа настаје као последица јаке фрустрације у раним односима са родитељима (потфаза зближавања). Кернберг напомиње да су родитељи ових пацијената често били хладни и агресивни према својој деци, или су пак услед претераног дивљења родитеља деца често виђена као генијална или да имају посебне таленте, што их је чинило погодним метама за њихове идеализације и девалуације. Функција грандиозног селфа је одбрана од фрустрација и превазилажење доживљаја невољености, неприхваћености, безвредности, зависности од других. Будући да је структура патолошког грандиозног селфа одбрана којом се пориче зависност од других, ова карактеристика се може манифестовати као псеудо-самодовољност ових пацијента, док истовремено покушавају да задиве друге и добију њихово признање и похвале. Због интегрисаног патолошког селфа ови пацијенти имају конзистентнији ниво функционисања од граничних пацијената, и уз присуство примитивних одбрана типичних за граничне организације личности. Неки од кључних дијагностичких критеријума за нарцистички поремећај јесу њихови карактеристични интерперсонални односи који су често експлоатишући, праћени су израженом егоцентричношћу, манипулативношћу, површношћу или ароганцијом; нису заинтересовани за друге и немају способност емпатије, а однос са другима користе за своје егоцентричне циљеве, без имало обзира према потребама других људи; завиде другима и верују да други завиде њима (DSM-IV TR, 2000). Интензивну завист ових пацијента Кернберг описује као манифестацију агресије, било конституционалне или одговора на неуспех родитеља. Услед ове зависти, ови пацијенти се често пореде и такмиче са другима и желе да поседују нешто што други имају. Ове особе у професионалној каријери често постижу значајне успехе, а „упркос свим унутрашњим патњама, нарциси поседују многе битне ствари потребне за успех у бирократским институцијама, које веома полажу на манипулисање међуљудским односима, ометају стварање дубоких личних привржености, а истовремено пружају нарцису одобравање које му је потребно да би осетио самопоштовање” (Lasch, 1986). И њихове интимне везе су површне, немају способност да доживе искрену љубав и нежност у својим сексуалним везама. Мушкарци са синдромом Дон Жуана систематски и хладно заводе жене, лепе друге за себе да им се диве и обожавају, а онда их одбацују, када се идеализације смењују девалуацијама, видевши жене једино као плен који треба освојити. Ове особе су такође склоне ванбрачним аферама и промискуитету, као и перверзном сексуалном понашању. Немају капацитет да емпатишу са потребама својих партнера и да их доживе као аутономне особе са сопственим интересима, правима, вредностима.

Доживљај унутрашње празнине, досаде, бесмисла описује њихов унутрашњи свет, а иза љуштуре самодовољности и грандиозности крије се несигурни селф који на фрустрацију и нарцистичке повреде реагује нарцистичким бесом. Према Лешовој анализи у делу *Нарцистичка култура*, синдром особина нарцистичке личности нашег доба састоји се од осећања празнине, депресије, очајања, емоционалне хладноће, себичности, прорачунатости, безосећајности, цинизма и паничног страха од старења и смрти. Испод пријатне фасаде нарциса, његовог шарма, топлине, друштвености и срдачности, крију се празнина, асоцијалност, осећање немоћи и безобзирни егоизам (Lasch, 1986).

ЗАКЉУЧАК

У раду смо се кроз приказ развоја објектних односа осврнули на њихову улогу и значај у целокупном процесу структурације. Указали смо на значај првих искустава у животу новорођенчета, која ће чинити основу касније структуре и изградње стабилног идентитета. Истакли смо да је неометан процес интернализације објектних односа од пресудног значаја за интеграцију ега. Такође се указује и на улогу коју има примарни однос мајка–дете како у развоју нормалне структуре тако и у етиологији патолошке структуре. Абнормалност у интернализацији објектних односа спречава и уништава интеграцију ега. Неповољна искуства у прва два месеца живота, неуспех симбиозе, оставиће трајне и тешке последице у облику психоза. Патологија објектних односа је увек обележје тешке патологије, на шта смо указали кроз приказ етиологије граничног и нарцистичког поремећаја личности. Неуспех у постизању константности објекта у процесу одвајања – индивидуације представља срж проблема у граничним стањима.

ЛИТЕРАТУРА

- Adler, G. (1985). *Borderline psychopathology and its treatment*. New York: Jason Aronson.
- American Psychiatric Association. (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-IV)* (4th ed. TR). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Erić, Lj. (2010). *Psihodinamička psihijatrija. Tom IV. Poremećaji ličnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Frojd, S. (2009). *O seksualnoj teoriji. Totem i tabu*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Fairbairn, W.R. D. (1952). On the nature and aims of psychoanalytic treatment. *International journal of Psychoanalysis*. 39: 374–385.
- Gabbard, G.O. (2000). *Psychodynamic pschiatry in clinical practice*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Hartman, H. (1952). The mutual influences in the development of the ego and the id. *Psychoanalytic Study of the Child*. 7: 9–30.
- Klein, M. (1952). The origins od transference. *International journal of Psychoanalysis*. 33:433–438.

- Kernberg, O. (1975). *Borderline condition and pathological narcissism*. New York: Jason Aronson.
- Kernberg, O. (1992). *Aggression in personality disorders and perversions*. London: Yale University Press.
- Lasch, Ch. (1986). *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed.
- Mahler, M. (1974). Symbiosis and individuation: the psychological birth of the human infant. In: *Selected Papers of Margaret Mahler*, Vol. 2, pp. 149–165. New York: Jason Aronson, Northvale.
- Mahler, M., Pine, F. i Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- Masterson, J. F., Rinsley D. B. (1975). The borderline syndrome: role of the mother in the genesis and psychic structure of the borderline personality. *International journal of Psychoanalysis*. 56:163–177.
- Ogden, T. (1986). *The Matrix of the Mind: Object relations and the psychoanalytic dialogue*, New York: Jason Aronson, Northvale.
- Todorović, M. (2011). *Uvod u psihologiju kao nauku i struku*. Beograd: Čigoja štampa.
- Todorović, M. (2010). *Psihoterapija*. Beograd: Čigoja štampa.

Jelena D. Jevremović

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

THE OBJECT CONSTANCY AND OBJECT RELATIONS AT DIFFERENT LEVELS OF PERSONALITY ORGANIZATION

SUMMARY

The term object constancy in psychoanalytic literature was introduced by Hartmann (1952) to point out the quality of object relations in child's development. Constancy is reached when the relation to a love object endures and remains stable and permanent „independent of the state of needs”(Hartmann, 1953). The first objects (the first person) with whom an infant comes in relation are not objects in the psychological sense, because the child is not conscious of the outside world, but only of its own tension and relaxation (Todorovic, 2011). According to Mahler's developmental scheme, after a phase of *infantile autism*, further development of relations between the ego and the object passes through a *symbiotic phase* and *phase of separation - individuation*, within which the object constancy is established (Mahler, 1983). If the intrapsychic process of separation-individuation is successful, the internalization of whole object has been realized, whose good and bad aspects have been integrated. As an internal image of the mother is stable and integrated, the child feels secure and separation from mother does not seem to be a threat. This paper presents the development of object relations and reaching a level of object constancy, with an emphasis on the quality of object relations at different levels of the personality organization. It also points out the outcomes of structuralization when some of these phases are impaired. The quality of early object relations, in the mother-child dyad, plays a crucial role in the development of personality, and represents a prototype for all further interpersonal relationships.

Key words: object relations, object constancy, separation-individuation, borderline personality organization

ПОРОДИЦА У ТРАНЗИЦИЈИ

Урош В. Шуваковић²⁶

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за социологију,
Косовска Митровица, Србија

БРАК И ПОРОДИЦА У ТРАНЗИЦИЈИ²⁷

САЖЕТАК

У раду се, са становишта до сада општеприхваћених научних сазнања опште социологије и социологије породице, разматра питање хомосексуалног брака и хомосексуалне породице. Хипотеза од које се полази јесте да се брак, као једна од друштвених институција, развијао током историје и да живи свој савремени облик и у првој деценији XXI века. На основу карактеристика онога што се у социологији, посебно социологији породице, сматра браком, аутор изводи закључак да тзв. хомосексуални брак није резултат еволуције институције брака, нити је то уопште брак, већ једна квалитативно нова појава *sui generis*, за коју би наука требало да нађе и адекватан термин у српском језику, како су то већ неки други народи учинили.

Када је реч о тзв. хомосексуалној породици, аргументује се да је такав облик породице неприхватљив са становишта недопуштености адопције деце од стране партнера истог пола, пошто се тиме крше основна дечја права да имају оца и мајку (односно друштвено што приближнију замену за природног оца и природну мајку). Како су права сваког човека ограничена правима других људи, то се ово начело мора применити и на дечја права: не може право на усвајање деце да буде старије од права детета на природи што приближнију друштвену замену природног оца и природне мајке, односно природне породице.

Кључне речи: брак, породица, тзв. хомосексуални брак и породица, транзицији

О ОДРЕЂЕЊУ ПОЈМОВА

Методологија захтева јасност појмова и њихову доследну примену у неком раду, како не би долазило до мешања значења. Због тога морамо, најпре, одредити основне појмове које ћемо користити.

Транзиција представља процес повратка СССР-а и земаља источне и средње Европе - некадашњих чланица Варшавског пакта - из система реалног (или самоуправног, као у Југосалвији) социјализма у систем либералног капитализма. Да је до тог процеса дошло у краћем периоду од успостављања

²⁶ uros-s@eunet.rs

²⁷ Рад је резултат истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

социјализма, а не након пола века и више, могло би се, у марксистичкој матрици, говорити о контрареволуцији. Овако, установљен је нови појам, чија је карактеристична разлика у односу на контрареволуцију управо та да се процес није почео одвијати одмах, са победом социјализма, већ више деценија након ње.

Анђелка Милић указује да је брак „не само однос појединаца, већ њихов друштвени однос поводом регулације људске сексуалности и рађања. У том смислу брак се односи на дозволу коју друштвена заједница даје партнерима да могу да приступе сексуалном чину у циљу рађања потомства. Укратко, брак је друштвена легитимација сексуалне активности партнера са циљем рађања потомства“ (Милић, 2001, стр. 113). С позивом на истраживања Малиновског, као главну функцију брака и породице она дефинише легитимацију потомства. Исправно закључује да је брак однос који тежи дуговечности, али да је „друштвено-културном интервенцијом у неким случајевима проглашен доживотном везом (‘док нас смрт не раздвоји’)“ (Исто).

С рођењем деце, брачни партнери прерастају у родитеље „који имају дужност да се старају за одрастање детета“ (Исто, стр. 114). Ово старање о одрастању нужно води ка заједничком животу родитеља, па Милић извлачи закључак да су три основна елемента брака: копулација, кохабитација и легитимизација (Исто), при чему је неопходно остварити ове елементе кумулативно да би брак постојао. Изостанак неког од ових елемената води ка другим врстама друштвених појава. Тако нпр. изостанак друштвеног признања води настанку тзв. ванбрачне заједнице. Исто тако, због специфичности посла, делатности којима се брачни партнери баве, у савременом глобализирајућем друштву могуће је да нема заједнице живота. Међутим, у том случају, ако су бракови закључени у складу са прописима, сматра се да су они засновани, и то у правном систему представља обориву претпоставку, пошто се онда мора доказивати да заједница живота (кохабитација) никада није ни постојала.

Не улазећи у историју развоја брака и породице, овде констатујемо да су оба појма историјске категорије, и да се ради о корелативним, међусобно зависним, појмовима. Милић сматра да је због те историјске променљивости веома тешко дати „дефиницију породице која би обухватила све њене разнолике варијетете“, али ипак издваја два елемента који су неизбежни: а) заједнички живот и рад групе људи под истим кровом, б) сродничка повезаност између њих (Милић, 2007, стр. 414). Ми овоме додајемо и то (в)) да се ради о таквој групи људи која гаји топле, изузетно блиске међусобно односе, засноване на крвном и/или социјалном сродству и комуникацији *face-to-face*, те је, у социолошком смислу, реч о примарној друштвеној групи. У складу са славном Тенијесовом дихотомијом, породица би спадала у онај облик друштвене групе

који се у социологији назива заједницом, што се нарочито односи на модерну нуклеарну породицу. С тим у вези, сагласни смо са становиштем које код нас заступа Загорка Голубовић (1981) . Према Моргановом схватању, она се развија од тоталног промискуитета до моногамне породице и њеног модерног типа. Енгелс наглашава да моногамна породица настаје „у прелазно доба између средњег и вишег ступња варварства; њена крајња победа је једно од обељежа цивилизације. Она се заснива на владавини класа с изричитим циљем рађања деце с неоспоривим очинством, а то се очинство захтева јер та деца, као рођени наследници, имају једног дана да наследе очево имање“ (Енгелс, 1950, стр. 185-232). Да су својина и наслеђе од пресудног значаја за настанак оваквог типа породице, сведочи и савремена појава склапања индивидуалних брачних уговора или предуговора, којима се регулишу имовински односи супружника пре њиховог званичног ступања у брак. Ипак, треба уочити и то да су брак и породица, кроз дугу историју свог постојања, прошли развој од уговорених бракова међу родитељима и породицама - при чему се они, који се жене/удају, нису ни о чему питали - до савременог брака заснованог првенствено на емоцијама супружника, односно савремене породице саздане првенствено на емоцијама између родитеља и њихове деце.

Д. Ж. Марковић указује на четири важна фактора на којима се заснова породица: биолошком, био-социјалном, социјалном и економском (2001, стр. 386-395). Први, биолошки фактор се односи на њену функцију у задовољавању полног нагона и репродукцији врсте. Аутор с правом указује на то да се ово задовољавање такође социјализује у складу с потребама и мерилима људске врсте, чиме се оно у потпуности одваја од задовољавања полног нагона код животиња. Планирање породице је пример социјализације репродукције. Други, социо-биолошки фактор, јесте тај да се с настанком породице успостављају односи сродништва. Ради се о био-социјалној вези, пошто је крвно сродство несумњиво биолошка веза, али је, исто тако, ступање у брак социјална веза заштићена правном нормом, из које настаје тазбинско сродство²⁸, којим се у родбинску везу сваки од супружника понаособ са родбином другог супружника²⁹, те духовно сродство (кумство³⁰, побратимство,

28 Према нашем законодавству, представља правну сметњу рођацима у првој линији тазбинског сродства, по престанку важења брака који је био основа за његово успостављање, да могу међусобно да закључе брак (нпр. свекар и снаха, очух и пасторка).

29 Правно, дакле „оно не постоји између сродника једног и сродника другог брачног друга, мада се у народу и ова лица сматрају сродницима (‘пријатељи’)“ (Младеновић, Панов, 2003, стр. 63)

30 Ради се о обичајном сродству које настаје било тако што лица-кумови сведоче о закључењу брака, било што дају новорођенчету име. У српском народу ова врста сродства има велики значај и представља међусобни извор снажних морланих обавеза међу кумовима (у смислу солидарности, помагања у невољи и сл.).

посестримство³¹). Друштвена компонента је овде и адоптивно сродство, које настаје усвајањем детета и успостављањем сродства које треба да у највећој мери опонаша односе природни родитељи-деца. Младеновић и Панов указују и на постојање тзв. несродничких породица („хранитељство, смештај детета у туђу породицу, дом-породица“ (в. Младеновић, Панов, 2003, стр. 65). И овде је значајан утицај социјалне, друштвене компоненте заснивања ових облика заједница, које, по неким својим елементима, опонашају породицу. Трећи, социјални фактор, везан је за одгајање деце и њихово васпитавање. Дечја личност се, током примарне социјализације, формира у породици, а тек касније улогу важнијег фактора социјализације преузимају друге, формалне и неформалне, друштвене групе. У току примарне социјализације у породици дете учи матерњи језик, стиче инерперсонално комуникацијом друштвено прихватљиве обрасце понашања, идентитарна обележја. Иако други фактори социјализације у каснијем периоду добијају на значају, улога породице у социјализацији заправо никада не престаје. Коначно, и економски фактор породице заслужује да буде поменут, премда он с крајем XX и с почетком XXI века губи на значају. Док је у ранијим епохама породица била првенствено произвођачка или произвођачко-потрошачка, породица, она модерна, нуклеарна, је данас пре свега потрошачка јединица.

БРАК И ПОРОДИЦА У САВРЕМЕНИМ ДРУШТВИМА, С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТРАНЗИЦИОНА

Читав европски XX век је протекао у знаку трансформације брака и породице. Када би се сумирале главне тековине тих промена, оне би се могле означити као: а) задобијање равноправног статуса жена у браку у односу на мужеве, процес који се кретао од скандинавских земаља и СССР-а ка католичкој Европи која се томе највише опирала. У овом процесу важну улогу је имало економско осамостаљивање жена; б) изједначавање у правима брачне и ванбрачне породице; в) право на абортус и развод брака, која су у неким европским земљама изборена тек у првој деценији овог века (в. табелу 2); г) смањење броја закључених бракова у последњих пола века у Европи, уз истовремени пораст броја разведених (Табела 1 и Табела 2); д) „урушавање јавних политика подршке породици (затварање јаслица итд)...поновна фамилизиација пошто се држава повукла и оставила породице да се саме суочавају с проблемима“ што посебно карактерише европске транзиционе земље (Hantrais, 2005); њ) пораст броја једнородитељских породица (Табела 3).

31 Побратимство и посестримство настају као облик обичајног сродства, у неким изузетним ситуацијама у којима су се особе нашле и једна другој у тој мери помогле, да су решили да се побратиме или посестриме. Овај облик сродства нема везе са постојањем брака.

Када је о транзиционим друштвима реч, Мартин Сегалан потврђује, с позивом на савремена истраживања, да је „значај родбинских веза у земљама источне Европе, све већи што је земља сиромашнија. Ове породичне мреже и везе пружају, као и на Западу, идентитет, смисао континуитета у нестабилном свету и емоционалност; штавише, то је и основна материјална подршка родбинској линији. Овде породица у пуној мери игра своју улогу *тврђаве* и *одмрамбеног зида*,...наспрам државе чија је демократија нестабилна, а буџет врло низак“ (2009, стр. 481).

Табела 1: Број закључених бракова у у Европској унији (27 чланица), неким неутралним државама и земљама кандидатима на хиљада становника (извор: Еуростат)

	1960	1970	1980	1990	2000	2009	2010	2011
EU-27	.	7.9	6.8	6.3	5.2	4.5	4.4	.
Belgium	7.1	7.6	6.7	6.5	4.4	4.0	3.9	4.1
Bulgaria	8.8	8.6	7.9	6.9	4.3	3.4	3.2	2.9
Czech Republic	7.7	9.2	7.6	8.8	5.4	4.6	4.4	4.3
Denmark	7.8	7.4	5.2	6.1	7.2	6.0	5.6	4.9
Germany	9.5	7.4	6.3	6.5	5.1	4.6	4.7	4.6
Estonia	10.0	9.1	8.8	7.5	4.0	4.0	3.8	4.1
Ireland	5.5	7.0	6.4	5.1	5.0	4.9	4.6	4.3
Greece	7.0	7.7	6.5	5.8	4.5	5.2	5.0	4.9
Spain	7.8	7.3	5.9	5.7	5.4	3.8	3.6	3.4
France (1)	7.0	7.8	6.2	5.1	5.0	3.9	3.9	3.7
Italy	7.7	7.3	5.7	5.6	5.0	3.8	3.6	3.4
Cyprus (2)	.	8.6	7.7	9.7	13.4	7.9	7.3	7.3
Latvia	11.0	10.2	9.8	8.9	3.9	4.4	4.1	5.2
Lithuania	10.1	9.5	9.2	9.8	4.8	6.2	5.7	6.3
Luxembourg	7.1	6.4	5.9	6.1	4.9	3.5	3.5	3.3
Hungary	8.9	9.3	7.5	6.4	4.7	3.7	3.6	3.6
Malta	6.0	7.9	8.8	7.1	6.7	5.7	6.2	6.2
Netherlands	7.7	9.5	6.4	6.5	5.5	4.4	4.5	4.3
Austria	8.3	7.1	6.2	5.9	4.9	4.2	4.5	4.3
Poland	8.2	8.6	8.6	6.7	5.5	6.6	6.0	5.4
Portugal	7.8	9.4	7.4	7.2	6.2	3.8	3.8	3.4
Romania	10.7	7.2	8.2	8.3	6.1	6.3	5.4	4.9
Slovenia	8.8	8.3	6.5	4.3	3.6	3.2	3.2	3.2
Slovakia	7.9	7.9	7.9	7.6	4.8	4.9	4.7	4.7
Finland	7.4	8.8	6.1	5.0	5.1	5.6	5.6	5.3
Sweden	6.7	5.4	4.5	4.7	4.5	5.1	5.3	5.0
United Kingdom	7.5	8.5	7.4	6.6	5.2	4.3	4.5	.
Iceland	7.5	7.8	5.7	4.5	6.3	4.6	4.9	4.6
Liechtenstein	5.7	5.9	7.1	5.6	7.2	4.3	5.0	4.5
Norway	6.6	7.6	5.4	5.2	5.0	5.0	4.8	4.6
Switzerland	7.8	7.6	5.7	6.9	5.5	5.4	5.5	5.3
Montenegro	6.1	6.0	.
Croatia	8.9	8.5	7.2	5.8	4.9	5.1	4.8	4.6
FYR of Macedonia	8.6	9.0	8.5	8.3	7.0	7.3	6.9	7.2
Turkey	.	.	8.2	.	.	8.2	8.0	8.0

Легенда: (1) искључене су француске прекоморске територије (1960-1990); (2) закључно са 2002. подаци укључују и бракове које су закључили не-резиденти;

Табела 2: Број разведених бракова у у Европској унији (27 чланица),
неким неутралним државама и земљама кандидатима
на хиљаду становника (извор: Еуростат)

	1960	1970	1980	1990	2000	2009	2010	2011
EU-27 (2)	:	1.0	1.5	1.6	1.8	1.9	:	:
Belgium	0.5	0.7	1.5	2.0	2.6	3.0	2.7	2.9
Bulgaria	:	1.2	1.5	1.3	1.3	1.5	1.5	1.4
Czech Republic	1.4	2.2	2.6	3.1	2.9	2.8	2.9	2.7
Denmark	1.5	1.9	2.7	2.7	2.7	2.7	2.6	2.6
Germany	1.0	1.3	1.8	1.9	2.4	2.3	2.3	2.3
Estonia	2.1	3.2	4.1	3.7	3.1	2.4	2.2	2.3
Ireland	-	-	-	-	0.7	0.7	0.7	0.7
Greece	0.3	0.4	0.7	0.6	1.0	1.2	:	:
Spain	-	-	-	0.6	0.9	2.1	2.2	2.2
France (3)	0.7	0.8	1.5	1.9	1.9	2.0	2.1	2.0
Italy (2)	-	0.3	0.2	0.5	0.7	0.9	0.9	:
Cyprus	:	0.2	0.3	0.6	1.7	2.2	2.3	2.3
Latvia	2.4	4.6	5.0	4.0	2.6	2.3	2.2	4.0
Lithuania	0.9	2.2	3.2	3.4	3.1	2.8	3.0	3.4
Luxembourg	0.5	0.6	1.6	2.0	2.4	2.1	2.1	:
Hungary	1.7	2.2	2.6	2.4	2.3	2.4	2.4	2.3
Malta	-	-	-	-	-	-	-	0.1
Netherlands	0.5	0.8	1.8	1.9	2.2	1.9	2.0	2.0
Austria	1.1	1.4	1.8	2.1	2.4	2.2	2.1	2.1
Poland	0.5	1.1	1.1	1.1	1.1	1.7	1.6	1.7
Portugal	0.1	0.1	0.6	0.9	1.9	2.5	2.6	2.5
Romania	2.0	0.4	1.5	1.4	1.4	1.5	1.5	1.7
Slovenia	1.0	1.1	1.2	0.9	1.1	1.1	1.2	1.1
Slovakia	0.6	0.8	1.3	1.7	1.7	2.3	2.2	2.1
Finland	0.8	1.3	2.0	2.6	2.7	2.5	2.5	2.5
Sweden	1.2	1.6	2.4	2.3	2.4	2.4	2.5	2.5
United Kingdom	:	1.0	2.6	2.7	2.6	2.0	2.1	:
Iceland	0.7	1.2	1.9	1.9	1.9	1.7	1.8	1.6
Liechtenstein	-	-	-	-	3.9	2.7	2.4	2.5
Norway	0.7	0.9	1.6	2.4	2.2	2.1	2.1	2.1
Switzerland	0.9	1.0	1.7	2.0	1.5	2.5	2.8	2.2
Montenegro	:	:	:	:	:	0.7	0.8	:
Croatia	1.2	1.2	1.2	1.1	1.0	1.1	1.1	1.3
FYR of Macedonia	0.7	0.3	0.5	0.4	0.7	0.6	0.8	0.9
Turkey	:	:	:	:	:	1.6	1.6	1.6

Легенда: (1) Закон није дозвољавао развод у Италији до 1970., у Шпанији до 1981., у Ирској до 1995. и на Малти до 2011.; (2) подаци за 1971. годину; (3) искључене су француске прекоморске територије (1960-1990).

Уколико се анализирају подаци дати у табелама, а они се нужно морају ставити у друштвени контекст какав је представљала „сексуална револуција“ 60-их и 70-их година прошлог века, као и транзиција у последњих четврт века, могуће је сагледати неке правилности:

а) у погледу броја закључених бракова он се у 27 земаља чланица ЕУ скоро преполовио: са 7,9 бракова закључених 1970, на 4,4 закључена брака на хиљаду ставника 2010. године; у погледу транзиционих друштава број закључених бракова се најмање преполовио, а негде је и троструко мањи: Бугарска 8,8 закључених бракова на хиљаду становника 1960→2,9 закључених бракова на хиљаду становника 2011; Чешка 7,9 на хиљаду становника 1960→4,3 закључена брака 2011.; Естонија 10,0 1960→4,1 2011; Летонија 11, 0 1960→5,2 2011.;

Табела 3: Процент (%) живорођене деце ван брака у у Европској унији (27 чланица), неким неутралним државама и земљама кандидатима у односу на укупан број живорођених (извор: Еуростат)

	1960	1970	1980	1990	2000	2009	2010	2011
EU-27 (1)	.	.	.	17,4	27,4	37,3	38,3	.
Belgium	2,1	2,8	4,1	11,6	28,0	45,5	46,2	49,2
Bulgaria	8,0	8,5	10,9	12,4	38,4	53,4	54,1	56,1
Czech Republic	4,9	5,4	5,6	8,6	21,8	38,8	40,3	41,8
Denmark	7,8	11,0	33,2	46,4	44,6	46,8	47,3	49,0
Germany	7,6	7,2	11,9	15,3	23,4	32,7	33,3	33,9
Estonia	.	.	.	27,2	54,5	59,2	59,1	59,7
Ireland	1,6	2,7	5,9	14,6	31,5	33,3	33,8	33,7
Greece	1,2	1,1	1,5	2,2	4,0	6,6	7,3	7,4
Spain	2,3	1,4	3,9	9,6	17,7	34,5	35,5	33,8
France (2)	6,1	6,8	11,4	30,1	43,6	53,7	55,0	.
Italy	2,4	2,2	4,3	6,5	9,7	19,8	21,5	26,3
Cyprus	.	0,2	0,6	0,7	2,3	11,7	15,2	16,9
Latvia	11,9	11,4	12,5	16,9	40,3	43,5	44,1	44,6
Lithuania	.	3,7	6,3	7,0	22,6	27,9	28,7	30,0
Luxembourg	3,2	4,0	6,0	12,8	21,9	32,1	34,0	34,1
Hungary	5,5	5,4	7,1	13,1	29,0	40,8	40,8	42,3
Malta	0,7	1,5	1,1	1,8	10,6	27,4	25,2	22,7
Netherlands	1,4	2,1	4,1	11,4	24,9	43,3	44,3	45,3
Austria	13,0	12,8	17,8	23,6	31,3	39,3	40,1	40,4
Poland	.	5,0	4,8	6,2	12,1	20,2	20,6	21,2
Portugal	9,5	7,3	9,2	14,7	22,2	38,1	41,3	42,8
Romania	25,5	28,0	27,7	30,0
Slovenia	9,1	8,5	13,1	24,5	37,1	53,6	55,7	56,8
Slovakia	4,7	6,2	5,7	7,6	18,3	31,6	33,0	34,0
Finland	4,0	5,8	13,1	25,2	39,2	40,9	41,1	40,9
Sweden	11,3	18,6	39,7	47,0	55,3	54,4	54,2	54,3
United Kingdom	5,2	8,0	11,5	27,9	39,5	46,3	46,9	47,3
Iceland	25,3	29,9	39,7	55,2	65,2	64,4	64,3	65,0
Liechtenstein	3,7	4,5	5,3	6,9	15,7	18,5	21,3	23,5
Norway	3,7	6,9	14,5	38,6	49,6	55,1	54,8	55,0
Switzerland	3,8	3,8	4,7	6,1	10,7	17,9	18,6	19,3
Montenegro	15,7	.	.
Croatia	7,4	5,4	5,1	7,0	9,0	12,9	13,3	14,0
FYR of Macedonia	5,1	6,2	6,1	7,1	9,8	12,2	12,2	11,6
Turkey	2,6	.

Легенда: (1) искључене су француске прекоморске територије и Румунија 1990; (2) искључене су француске прекоморске територије (1960-1990)

Литванија 10,1 1960→6,3 2011.; Мађарска 8,9 1960→3,6 2011.; Пољска 8,2 1960→5,4 2011.; Румунија 10,7 1960→4,9 2011.; Словенија 8, 8 1960→3,2 2011.; Словачка 7,9 1960→4,7 2011.; Хрватска 8,9 1960→4,6 2011.; Македонија 8,6 1960→7,2 2011.; Турска 8,2 1980→8,0 2011.; Немачка 6,5 1990³²→4,6 2011. Извесно је да је у неким од ових друштава дошло до већег опадања у броју закључених бракава него у другим земљама ЕУ, док је у другима опадање ниже у односу на просек ЕУ, иако, уопште узевши, разлике између просека ЕУ и наведених земаља нису драматичне, сем у појединим случајевима. Изузетак од свих тенденција представља Малта где је повећан број закључених бракава са 6,0 на хиљаду становника у 1960→6,2 у 2011. години.

32 Ова година је узета пошто је у њој дошло до уједињења западне и источне Немачке

б) у погледу броја развода, он се у свим посматраним земљама повећао са просечно 1 развода на хиљаду становника у 1970. на 1,9 на хиљаду становника у 2009; када се ради о транзиционим друштвима нека од њих су значајно испод просека ЕУ (27), док су нека и вишеструко изнад просека по броју разведених бракова на хиљаду становника, при чему су неке од њих чак утростручиле и учетворостручиле број развода: Бугарска 1,2 развода на хиљаду становника 1970→1,4 развода бракова на хиљаду становника 2011; Чешка 1,4 развода на хиљаду становника 1960→2,7 2011; Естонија 2,1 1960→2,3 2011.; Летонија 2,4 1960→4,0 2011.; Литванија 0,9 1960→3,4 2011.; Мађарска 1,7 1960→2,3 2011.; Пољска 0,5 1960→1,7 2011.; Румунија 2,0 1960→1,7 2011.; Словенија 1,0 1960→1,1 2011.; Словачка 0,6 1960→2,1 2011.; Хрватска 1,2 1960→1,3 2011.; Македонија 0,7 1960→0,9 2011.; Турска 1,6 2011³³; Немачка 1,9 1990³⁴→2,3 2011.; Малта →0,1 2011. Као што се види, до опадања броја развода бракова дошло је једино у Румунији, док је статистика за Малту сувише скромна да би се могле установити тенденције. Ипак, може се закључити да је у земљама „чврстих режима“ у којима преовлађује католичанство, транзиција донела, статистички посматрано, најзначајнији пораст броја развода (у Литванији 4,0 пута више него пола века раније, у Словачкој 3,5 пута, у Пољској 3,4 пута итд).

в) у погледу броја живорођене деце ван брака присутна је тенденција драстичног скока, како уопште у земљама ЕУ, неутралним државама Европе и земљама кандидатима (Табела 3), тако и у земљама у транзицији. Интересантно је да рекорд у броју живорођене деце ван брака држи Исланд (и то већ 50 година), при чему је број постигнут 2011. 65,0% у односу на укупан број живорођене деце. Следе га две транзиционе земље: Естонија са 59,7% 2011. (у односу на 27,2% 1960.) и Словенија са 56,8% 2011. (у односу на 9,1% 1960.). У неким државама број овако рођене деце је порастао у посматраном периоду и више десетина пута, и то није карактеристика само транзиционих друштава. Овакву тенденцију „сексуалне“ и „наталитетне декомпозиције брака“ (М. Босанац, 1976), Милић објашњава као „сигурносни вентил“ за друштво у коме су конфликти пренапети: „анархија у овој сфери може бити важан *издувни вентил* за бројна незадовољства и напетости које појединци сакупљају и носе у себи партиципирајући у другим друштвеним системима и институцијама као што су запопошљавање, рад, политика, масовна потрошња итд. Изгледа да је анархија у брачним односима само друга страна рационалности система који почива на манипулацији емотивним потребама маса“ (2001: 124).

33 Нема упоредних података

34 Ова година је узета пошто је у њој дошло до уједињења западне и источне Немачке

За Србију постоје краће временске серије Републичког завода за статистику, али и оне показују а) смањење броја закључених бракова са 6,8 на хиљаду становника у 1985. на 4,4 у 2012. години; б) пад броја разведених парова са 1,3 на хиљаду становника у 1985. у 1,0 у 2012. године. Дакле постоји директна корелација између опадања броја закључених бракова и броја развода бракова, што би нас могло навести на закључак да ступајући у брак супружници боље одмере хоће ли рећи „да“. Могла би се поставити и оборива хипотеза да је економска и друштвена криза разлог смањењу броја разведених парова, пошто супружници, ипак, у породици проналазе своју „мирну луку“; в) Марина Новаков износи прорачун по коме је број живорођене деце у централној Србији³⁵ ван брака порастао са 6,9% у односу на укупан број живорођених 1959. на 22,5% у 2005. години (2012, стр. 389). То није такав драматичан скок као у другим европским државама, али јесте повећање за више од три пута.

Тенденција слична наведеним је уочена и у Републици Српској (Куљић, 2010). Када је реч о Косову, иако нисмо у могућности да вршимо нова истраживања, указујемо на резултате, добијене не тако давно, која говоре у прилог томе да је брак у овој јужној српској покрајини „веома стабилан“. С друге стране, на овом подручју је у читавој другој половини XX века бележен највећи проценат деце рођене ван брака у читавој Југославији, али то „никако не треба повезивати са раширеношћу савремених неформалних брачних заједница, већ напротив са распрострањеношћу обичајног брака који је у потпуности признат од локалне средине“ (Пенев, 1998, стр. 23-24). При том треба додати да је просечна породица на Косову традиционална и да броји 7 чланова (Мацура, 1997, стр. 312), што указује на „несхватљиву толеранцију и прећутну подршку традиционалистичким тенденцијама“ (Исто, стр. 333). До сличног закључка долазе и други аутори који указују и на „просторну експанзију албанског становништва у правцу етничког преузимања градова као важних административно-политичких, привредних и културних центара“ (Миливојевић, 2010, стр. 311), што је све, заправо, било у функцији остваривања великоалбанских претензија ка етнички чистом Косову.

Сви наведени подаци указују на то да су брак и породица данас у озбиљној кризи, а са њима и друштвене функције које брак и породица врше. Свему томе додаје се још један проблем настанак и настојање да се друштвено легитимизују хомосексуални брак и породица. У наставку ћемо се усредсредити на испитивање ове појаве.

35 Нису урачунати подаци за АП косово и Метохија

Могу ли уопште постојати хомосексуални брак и хомосексуална породица?

Људи нису слободни да по вољи конструишу своје појмове - ако ови треба да буду инструменти сазнања објективне истине и успешне праксе. Сем тога, кад су научно оправдани, адекватни применљиви појмови једном већ повезани с извесним језичким симболима, те везе се не могу кидати произвољно, већ само руководећи се принципом да свака промена води прогресу сазнања света и да проузрокује минимум потреса у друштвеној комуникацији

Академик Михаило Марковић (1994, стр. 447)

Ми не споримо чињеницу да данас, у савременом свету, постоје заједнице живота два мушкарца или две жене; не споримо ни то да такве заједнице могу бити засноване на љубави; не оспоравамо ни право сваког човека да себи изабере одраслог партнера из рода *homo sapiens-a* ког год пола жели³⁶; не сматрамо да је проблем да се оваква веза друштвено легитимизује и поред тога што неспорно представља врхунац заштите индивидуалног насупрот општем интересу; међутим, енергично оспоравамо да се она назива браком и да се на тако заснованом „браку“ заснива врста адоптивне породице.

Почнимо најпре од термина: *хомосексуални брак*. Ми смо, у одређењу основних појмова, писали о браку, а не о хетеросексуалном браку. Хетеросексуалност је битно обележје брака током читавог историјског тока његовог развоја, од групног брака до моногамне, нуклеарне породице. Дакле, у садржају појма брак је хетеросексуалност и зато нико никада, када говори о браку, не наглашава ову особину, не говори се нити пише о хетеросексуалном браку. Просто, нема брака без хетеросексуалности.

Само додавање придева *хомосексуални*, у функцији да се учини *differentia specifica* односу на појам брака, јесте подвала оних који су то смислили. Идеја је да се прогласи браком нешто што то није, као специфична врста брака. Дефинисање једног појма карактеристичном дефиницијом осим карактеристичне разлике мора да подразумева и заједнички виши родни појам, *genus proximum*, што би у овом случају требало да буде брак. Међутим, брак није *genus proximum* у односу на тзв. хомосексуални брак, на-просто зато што његов садржај искључује хомосексуалност као заснивајућу везу брака. Ниједна наука која се бавила до данас браком и породицом (од историје, социјалне антропологије преко породичног права до социологије

36 Свесно инсистирамо на избору у оквиру одраслих јединки људске врсте пошто прогнозирамо да неће проћи много времена, а да ће разни „борци за људска права“ захтевати да им се призна право на сексуалне односе са децом (педофилија) или са животињама (зоофилија) у оквиру *права на другост*.

породице) никада није у појам брака укључивала и сличну појаву засновану на хомосексуалној вези.

Због чега је важна ова термилошка дистинкција? Због тога што је сваки термин у одређеном односу са појмом који одражава; конструишући термин *хомосексуални брак*, у садржај појма брак покушава се на силу угурати и нешто што не спада у тај појам. А зашто не спада, настојаћемо да аргументујемо у наставку овог рада.

А) Наш најпризнатији савремени социолог породице, Анђелка Милић, врло прецизно одређује брак једном телеолошком дефиницијом као „друштвену легитимацију сексуалне активности партнера са циљем рађања потомства“ (Милић, 2001, стр. 113). Дакле, циљ брака је рађање потомства коме се знају отац и мајка, и то уједно представља и биолошку функцију породице: биолошку репродукцију, уз задовољавање, на друштвено прихватљив и регулисан начин, још једне биолошке функције полног нагона. Анализирајући, дакле, ову дефиницију, и узимајући у обзир да брак и породица треба да задовоље две биолошке функције (репродуктивну и сексуалну), остаје нам да закључимо да хомосексуални брак никако не може да задовољи репродуктивну функцију, а брак као институција, „друштвено легитимисана веза“ управо и настаје „са циљем рађања потомства“. Према томе, пошто не може да испуни главну функцију у циљу које и настаје, хомосексуални брак се не може сматрати врстом брака;

Б) Друга функција брака и породице јесте био-социјална: ступањем у брак и рађањем деце настаје крвно-сродничка веза. Пошто репродукција у хомосексуалном браку није могућа, кроз њега не могу настати ни крвно-сроднички односи. Поставља се, међутим, питање могу ли настати односи тазбинског и духовног сродства? Овде се ради, заправо, о сродству које настаје више као резултат народних обичаја, а које је санкционисано законом. Тешко је, на данашњем ступњу развоја свести, бар када је Србија у питању и замислити да једна мајка прихвати за своју снаху - мушкарца, нити да и један отац прихвати за свог зета - жену. Да не говоримо о томо да се родитељи два мушкарца у таквом „браку“ називају пријатељима. Понегде народни обичаји још увек значе и давање мираза, па се поставље питање ко би у овом случају био његов далац? Али, ако би дошло до таквог развоја свести код људи да би овако нешто постало и могуће, сасвим је извесно да би било немогуће остварити односе тазбинског сродства на линији: мушка маћеха – пасторак, или: женски очух - пасторка. Односно, такви би односи неминовно имали последице по социјализацију деце, о чему ће касније бити речи. Што се духовног сродства тиче, оно је, наравно, могуће. Дакле, у погледу био -социјалне функције брака

и породице, главна функција успостављање крвно сродничких односа је немогућа, испуњење друге успостављање тазбинског сродства, јесте само донекле замисливо, али у пракси још увек не и вероватно, док је трећа функција духовно сродство, сасвим испуњива. Посебно је питање адоптивног сродства, које представља један од главних захтева ЛГБТ покрета, а што ћемо размотрати у оквиру одељка В) - социјализација деце;

В) Трећу функцију брака и породице - социјализаторску, која се односи на васпитавање и уздизање деце све док не постану самосталне личности, па кроз процес социјализације и након тога, хомосексуални брак уопште не може да врши, из простог разлога што, природно, не може да има деце. Поставља се, међутим, питање могућности да се особама у оваквим „браковима“ дозволи адопција, чиме би овакав „брак“ добио још једну био-социјалну компоненту адоптивно сродство. У чему је проблем?

Проблем се јавља у томе што се, у правној теорији и пракси, увек сматрало (и сматра) да је адопција прихватљива само у ситуацији када је породица у стању да у највећој могућој мери, што приближније, опонаша природну породицу. Наше законодавство зато и не дозвољава да појединац усвоји дете, односно дозвољава то из „нарочитих разлога“, по одлуци надлежног министра. Очигледно је да хомосексуални брак не би могао да прерасте у породицу са децом, ако би се тражило да она опонаша природну средину у којој деца одрастају и социјализују се. Напросто, нема такве природне средине која је хомосексуална. Деца се природно рађају искључиво из хетеросексуалних веза. Извесно је да квалитет дечје социјализације у хомосексуалном браку не би био исти као у хетеросексуалном браку. Био би нужно другачији. Управо они који праве значајну разлику између пола и рода указују да са биолошким „постојањем пола се већ пажња детета усмерава ка понашању сходно полу. Због тога психолошки улази у процес идентификације са истополном старатељском фигуром, кроз који обликује многе душевне женске или мушке карактеристике. Такав процес се заокружује до 3,4. године живота мање или више успешно, што се исказује кроз склад пола и понашања“ (Ракић, 2003, стр. 11). „Родне улоге представљају сет фактора који укључују традицију, религију, друштвене норме и културу. Већина ових улога се индивидуално инкорпорира у детињству“ (Душин и сар. 2012, стр. 37). Ако прихватимо дефиницију која хомосексуални идентитет одређује као „несклад између еротске (полне) оријентације (као једне димензије родног идентитета) и гениталног пола, те заправо представља парцијални поремећај родног идентитета“ (Душин и сар, 2003, стр. 51), онда је јасно да би се оваквом врстом адопције заправо омогућила идентификација детета са особом која има „парцијални поремећај

родног идентитета“, што би повећало могућност да и дете усвоји такав образац, односно да се и код детета успостави несклад пола и понашања³⁷. Есенцијалистички, биолошко-детерминишући став о хомо- или хетеросексуалности, какав заступају и неки наши аутори (Мршевић, 2009), научно је потпуно неодржив, на шта указује и Антонић (2011). Наравно, социјализација се не своди само на идентификацију са старатељем истог пола, међутим ако је ова базична улога у процесу социјализације угрожена, лако је аргументовати и да се бројне друге улоге процеса породичне социјализације узбиљно упитне.

Овде постоји још једна идеја она о вештачкој оплодњи у лезбејској хомосексуалној заједници. Она је спорна не само са становишта социјализације детета (о чему смо напред већ писали), већ и са становишта лезбо-идентитета припаднице такве заједнице, која треба да се оплоди. Да је код ње постојала жеља ка оплодњи и мајчинству, она не би била у лезбо-заједници. Наравно, са становишта популационе политике, тврдње да би овако нешто допринело расту наталитета у друштву, с позивом на пример, процена рађених за Немачку (Мршевић, 2009, стр. 19), делују чак саркастично.

Г) Економска функција хомосексуалног брака и породице је свакако могућа у истој мери као и када се ради о хетеросексуалној породици.

У контексту хомосексуалног брака и породице, врло често се поставља још неколико питања захтева активиста ЛГБТ популације, са којима се, некако врло чудно, избегава полемика.

Први такав захтев јесте право на признавање различитости, или право на другост. Међутим, захтев за признавање хомосексуалног брака је само реторички право на различитост. Садржински, то је захтев на признавање права на истост, на друштвену легитимацију сексуалне везе са истополним партнером. То је другост само у смислу различитости у односу на већинску популацију, али је у садржинском смислу захтев за истошћу.

Други захтев је захтев за признавање права на адопцију деце од стране оних који су у хомосексуалном браку. У делу у коме смо писали о социјализаторској функцији брака и породице јасно смо указали зашто је овако нешто неприхватљиво. Овде додајемо још један аргумент: дечија права. Природно је дечије право да има мајку³⁸ и оца. Природно је дечије право да има једну мајку

37 „Скорашњи напредак у социјалној психологији и нео-фројдистичкој мисли сугерише да развој хетеросексуалних или хомосексуалних склоности на нивоу младог људског бића није последица урођеног биолошког императива, већ последица историјски условљених породичних и других социјалних утицаја, који каналишу сексуалне могућности присутне у малом детету“ (Викс, 2009, стр. 19)

38 Сама реч мајка, мама(енг. mother, франц. la mère, руск. мама) потиче од латинске речи *matra* што значи дојка. Мајка је, значи, жена која је дојила дете. Стога је потпуно неприхватљив

и једног оца. Природно је дечје право да одраста у породици са оба родитеља. Ово право може, неком несрећом, да буде нарушено и тада долази до адопције у породицама које не могу природно да имају деце, али су спремне да им пруже сву љубав и негу, и да им створе представу о животу у природној породици. У случају адопције у хомосексуалном браку две жене (лезбејке) усвојено дете би имало три мајке (две које су извршиле адопцију и једну природну) и једног (природног) оца или у случају геј брака три оца (двојицу који су извршили адопцију и једног природног) и једну природну мајку!!! Очигледно је да је ово не само супротно законима природе, већ и да нарушава природна дечија права. Сем тога, право парова да буду усвојиоци деце мора да буде ограничено, и пре свега руковођено правима саме деце. Ако она нису у стању да самостално одлучују о томе, друштво мора да изгради и очува такве законе који ће бити првенствено у њиховом интересу.

Треће, измена друштвеног система вредности на различитим друштвеним плановима, што би укључивало и тзв. квир-инклузију која би требало да има за циљ да се кроз процес институционалне, школске социјализације, измене оне појединачне породичне вредности које су деца већ стекла у својим породицама *само у односу на хомосексуалце* (в. Антонић, 2012).

Четврто, када се има у виду да друштвени прогрес, према дефиницији академика Лукића, представља, поред осталог, „друштво у коме се повећава како производња људи, одн. број људи...“ (1995, стр. 349), потпуно је јасно да је захтев за друштвеном легитимацијом хомосексуалног брака и на њима заснованих породица изразито анти- прогресиван и прецизно регресиван чин. Тим пре када се има у виду тренд опадања наталитета у читавој Европи (вишедеценијски), и то у таквој мери да се у већини европских држава бележе негативне стопе. Тврдње попут оних које изриче Зорица Мршевић о томе да је институција породице „ојачана тиме што се већем броју људи омогућује правна стабилност и предности породичног живота“ (2009, стр. 18) јесте, једноставно речено, нетачна и представља замену теза. Није реч о томе да су хомосексуални брак и породице ти који ударају на основне вредности друштва (што они свакако чине, прим. У.Ш.), па су због тога друштвено штетни, већ су они друштвено штетни пре свега што у први план стављају *задовољавање сексуалног нагона, а не рађање* као главну функцију брака и породице. Њихова друштвена легитимизација би, без сумње, доприносила још већем паду наталитета, дакле регресу, а не напретку друштва.

став Савета Европе да су појмови мама и тата друштвено некоректни, већ да треба говорити неодређено о родитељима (у множини) односно о првом и другом родитељу (када се говори у једнини).

Пето, наведени захтеви се нарочито истичу у тзв. транзиционим друштвима, и то у облику политичких захтева где се по правилу истиче „левица“³⁹, па се стиче утисак да је доказ прихватања „европских вредности“ од стране тих друштава признавање хомосексуалног брака и породице, иако то нису учиниле, или бар не у таквом облику, ни све земље „старе Европе“. С обзиром да се за процес транзиције везује идеја о демократизацији друштва⁴⁰, тврдња да су истоплоне породице производ демократског друштва (в. Мршевић, 2009) заправо представља „задатак“ који се од стране ЛГБТ популације поставља пред ова друштва. У транзиционим друштвима, међутим, савремени бракови и нуклеарне породице деле сличну судбину породица из земаља западне Европе, при чему је разлика највише уочљива у каснијој еманципацији деце од родитеља. Ово је последица масовне назапослености, немања могућности за самосталан живот под својим кровом итд., што онда продужује њихов останак у родитељском дому. Наравно, пошто су ово неразвијеније европске земље, у њима постоје (у различитој мери у свакој од њих) и остаци традиционалног породичног организовања.

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

На основу изнетих аргумената може се закључити следеће:

- 1) Тзв. *хомосексуални брак* не задовољава ниједан од критеријума које прописује социологија као наука да би се таква заједница могла назвати *браком*. Ту, дакле, није реч о браку, већ о некој квалитативно новој установи *sui generis*, створеној пред сам крај XX века. Пошто то није брак, јасно је да није ни модел брака који се може прописивати земљама у транзицији;
- 2) Пошто је у питању нека, квалитативно нова, засебна друштвена појава, наука би требало и да јој пронађе адекватан назив, који неће асоцирати на оно што она није, већ на оно што она јесте. Наука би требало да одреди, поред термина, и садржај појма. Неке државе су већ исконструисале такву врсту појмова, па су признале тзв. *кохабитацију* којом се „права и дужности хомосексуалног пара изједначавају са правима и дужностима невенчаног хетеросексуалног пара, без деце“ (Антонић, 2011, стр. 67). Такав је пример са Француском, а слично је и са *партнерским домаћинством* у САД. Нешто бољи положај оваквих заједница представља институција *регистрованог партнерства*, каква постоји у низу европских (Чешка, Данска, Норвешка, Словенија,

39 У времену када су идеолошке разлике између политичке левице и политичке деснице прилично избледеле, ово представља једну од важнијих ставки у савременом диференцирању политичког спектра, пре свега у Европи и Америци.

40 Што није спорно само у смислу политичке демократизације.

Луксембург, Финска, Немачка, Швајцарска) и ваневропских земаља (Нови Зеланд). У овом другом случају су „изједначена права и дужности лезбигеј пара са готово свим правима и дужностима венчаних хетеросексуалних парова“ (Антонић, Исто), осим једног - права на усвајање деце;

- 3) И док се, у име идеје о „заједници љубави“, хомосексуални пар може друштвено легитимисати заснивањем кохабитације или регистрованог партнерства, при чему не треба затварати очи у вези са њиховим друштвено регресивним карактером, сасвим је јасно да - пошто смо утврдили такав брак не може да постоји јер није брак у социолошком смислу речи - не може да постоји ни хомосексуална породица, односно, потпуно је искључено давање права онима који живе у кохабитацији или у регистрованоом партнерству да усвајају децу. Ово произлази из општег стандарда о заштити људских права који прописује да је право сваког човека ограничено правима других људи, што у овом случају значи да је право хомосексуалаца на заједницу живота ограничено правом детета да се не социјализује у оквиру друштвене групе (потенцијално: институције) која не може да испуни ни социјализаторску, ни многе друге друштвене функцију на којој брак и породица почивају;
- 4) Политички захтеви који се постављају у циљу доказивања транзиционог европејства и демократичности признавањем нечега што није да јесте, морају бити одбачени као друштвено штетни. Друштво може да прогресира кроз брак и нуклеарну породицу, уз рађање деце и њихово васпитавање, у складу са важећим друштвеним вредностима, које такође напредују и развијају се, а све друго представља друштвени конструкционизам који има далекосежне последице. Транзициони брак и породица представљају, у већини таквих друштава, у основи, модеран брак и нуклеарну породицу, чија је једина разлика у односу на оне у „нетранзиционим државама“ релативно каснија еманципација одрасле деце од родитеља као последица економске и социјалне ситуације која влада у њима.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, С. (2011). „Истополне породице: изазов за науку”. *Социолошки преглед* XLV (1), 67-100.
- Антонић, С. (2012). „Школска квир инклузија: појам и контроверзе”. *Зборник Института за педагошка истраживања* 44(1), стр. 42-58. DOI: 10.2298/ZIP1201042A
- Босанац, М. (1976). *Ванбрачна породица*. Загреб: Просвјета
- Викс, Ц. (2009). „Конструкција хомосексуалности”. *Теме* XXXIII (1), стр. 17-46.
- Голубовић, З. (1981). *Породица као људска заједница: алтернатива ауторитарном схватању породице као система прилагођеног понашања*. Загреб: Напријед.

- Дуишин, Д, Николић-Балкоски Г, Баришић-Ројнич, Ј. (2003). „Хетеросексуалност, хомосексуалност, транссексуалност”. У Ј. Марић (ур.) *Нормално и поремећено полно понашање*. Београд: Меграф.
- Дуишин, Д, Баришић, М, Миловановић, С, Николић-Балкоски Г, Пантовић, М. (2012). „Родна и полна анксиозност”. *Енграми* 34(2), стр. 35-44.
- Кулић, Р. (прир.) (2010). *Породица као фактор развоја Републике Српске*. Пале: Филозофски факултет, Катедра за социологију.
- Лукић, Р. (1995). *Основи социологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ
- Марковић, Д.Ж. (2001). *Опита социологија*. Ниш: Просвета.
- Марковић, М. (1994). *Филозофски основи науке*. Београд: БИГЗ, ГЕНЕС-С Штампа, Просвета, СКЗ
- Маркс, К., Енгелс, Ф. (1950). *Изабрана дела у два тома*, том 2. Београд: Култура.
- Маџура, М. (1997): *Становништво*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Миливојевић, С. (2010). *Демографија и политика*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Милић, А. (2001). *Социологија породице: критика и изазови*. Београд: Чигоја штампа.
- Милић, А. (2007). Породица. У А. Мимица, М. Богдановић *Социолошки речник* (стр. 414-415). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Младеновић, М, Панов, С. (2003). *Породично право*. Београд: Досије.
- Мршевић, З. (2009). *Ка демократском друштву: исполне породице*. Београд: Институт друштвених наука.
- Новаков, М. (2012). Једнородитељске породице. *Социолошки преглед* XLVI(3), стр. 387-399
- Пенев, Г. (1998). Тенденције и особине фертилитета. У М. Рашевић (ур.) *Жена и рађање на Косову и Метохији*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања
- Ракић, З. (2003). Диференцијација рода или диморфично понашање. У Ј. Марић (ур.) *Нормално и поремећено полно понашање*. Београд: Меграф
- Сегалан, М. (2009). *Социологија породице*. Београд: CLIO
- Hantrais, L. (2005). *Family policy matters. Responding to Family change in Europe*. Bristol: Policy Press

И з в о р и:

- Еуростат (2012) *Подаци о броју закључених бракова на хиљаду становника*. Преузето са http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/images/8/8e/Crude_marriage_rate%2C_selected_years%2C_1960-2011_%28per_1_000_inhabitants%29.png
- Еуростат (2012) *Подаци о броју разведених бракова на хиљаду становника*. Преузето са [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Crude_divorce_rate_selected_years_1960-2011_\(1\)_per_1_000_inhabitants.png&filetime_stamp=20130130111212](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Crude_divorce_rate_selected_years_1960-2011_(1)_per_1_000_inhabitants.png&filetime_stamp=20130130111212)
- Еуростат (2012) *Подаци о броју живорођене деце у једнородитељским породицама*. Преузето са [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Live_births_outside_marriage_1960-2011_\(%25_share_of_total_live_births\).png&filetime_stamp=20130130111239](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Live_births_outside_marriage_1960-2011_(%25_share_of_total_live_births).png&filetime_stamp=20130130111239)
- РЗСС (2012) *Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2012*. Преузето са: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=1821>

Uroš V. Šuvakovic

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Kosovska Mitrovica, Serbia

MARRIAGE AND FAMILY IN TRANSITION

SUMMARY

The so-called homosexual marriage does not fulfill any of the criteria regulated by sociology as science in order to call such a community the marriage. It is not about the marriage, but about a qualitatively new institution *sui generis*, created at the end of the 20th century. Since it is not marriage, it is clear that it is not the model of the marriage that can be regulated for the countries in transition.

Since it is not the marriage, but a qualitatively new, separate social phenomenon, the science should find for it an adequate name, which will convey the adequate meaning. Some countries have already made such kind of notions, so they have recognized the so-called cohabitation, equating the rights and obligation of a homosexual couple with the rights and obligations of the partners in a heterosexual extramarital community without children. There is such example is France, and similar situation is with the partner household in the US. A little better position of such communities represents the institution of the registered partnership, which exists in a series of the European (Czech Republic, Denmark, Norway, Slovenia, Luxemburg, Finland, Germany, Switzerland) and non-European countries (New Zealand). In that case, practically all the rights and obligations of homosexual couples with the same heterosexual couples are equated, with the exception of the right to adopt children.

In the name of the idea about the “love community” between the persons of the same gender, it is possible to socially legitimize their relation by establishing a cohabitation or registered partnership, while the socially regressive character of this notion should not be connived. However, since we have established that the homosexual marriage cannot exist as it is not the marriage in the sociological sense of the word, it is not possible to socially legitimize a homosexual family, i.e. it is completely out of the question to give the right for adopting children to those who live in cohabitation or in the registered partnership. This results from the general standard on human rights protection that regulates that the right of every man is limited with the rights of another men, which in this case means that the right of homosexuals to the life community is limited with the right of a child not to be socialized within the social group (potentially: institution) that cannot fulfill either socializing or many other social functions on which the marriage and the family rest. Political requests that are being placed, in the sense of proving transitional Europeanism and democracy by recognizing something that is not for something that is, must be rejected as socially noxious. A society can make progress through marriage and nuclear family with the birth of a child and its upbringing according to the confirmed social values, which also must make progress and develop. Everything else represents a social constructionism with far-reaching consequences. Transitional marriage and family represent, in most of such societies, basically modern marriage and nuclear family, with the only difference in comparison to those in “non-transitional countries” in relatively later emancipation of grown-up children as the consequence of economic and social situation there.

Key words: marriage, family, so-called homosexual marriage and family, transition

Бојана Попадић⁴¹

Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет,
Катедра за психологију, Источно Сарајево, БиХ

ПОРОДИЧНА АФЕКТИВНА ВЕЗАНОСТ И СЕЛФ-КОНЦЕПТ АДОЛЕСЦЕНАТА

САЖЕТАК

Циљ истраживања односи се на испитивање релација између породичне афективне везаности и селф-концепта адолесцената, као и на испитивање полних разлика у погледу селф-концепта. Према теорији афективне везаности сигурно везане особе имају могућност за развој ментализације која је предуслов за развој селфа. Захваљујући репрезентацији другог, дијете рано ствара унутрашње радне моделе који му омогућују да креира слику о себа и другом. Истраживање је реализовано на узорку од шесто раних адолесцената. Примјењен је Упитник Породична афективна везаност који се састоји од 18 ајтема. Скала Селф-концепта је конструисана за потребе истраживања и има задовољавајуће метријске карактеристике. Резултати истраживања указују на постојање статистички значајних разлика између групе испитаника формиране на основу образаца породичне афективне везаности и изражености селф-концепта адолесцената. Сигурно афективно везани адолесценти имају позитивније аспекте селфа. Адекватан унутрашњи радни модел себе обликује се према радном моделу другог, те се из тих разлога увиђа значај сигурне везе са фигуром везаности за формирање позитивног селф-концепта. Добијене резултате могуће је интерпретирати у свјетлу теорије афективне везаности.

Кључне ријечи: породична афективна везаност, селф-концепт, адолесценција.

УВОД

Селф-концепт се може дефинисати као субјективни доживљај постојања који укључује осјећај личног идентитета, осјећај постојања способности да се учини нешто и „мене“, које се односи на емпиријски појам о себи, а подразумева објективније разумијевање нечијих личних обиљежја као што је тјелесни изглед, особине личности, социјални статус итд. Према новијим дефиницијама селф-концепт се формулише као психолошки конструкт који представља феноменолошку организацију искуства појединца (Лацковић-Гргин, 1994). Савремено схватање селф-концепта наглашава да он није урођен, него да се током живота развија, а за његов развој важни су когнитивни и афективни процеси. Он се развија према принципу диференцијације и интеграције, који су динамички

41 b.popadic@gmail.com

јединствени. Селф-концепт појављује се у дјетињству, када дијете научи да разликује своје од туђег, да је његово тијело увијек ту, а да су други само понекад ту, као, на примјер, груди његове мајке. Први аспекти себе односе се на разликовање пола и година и они се формирају у другој и трећој години. Дијете зна да је дјечак или дјевојчица, а на питање колико има година, обично показује прстима.

На узрасту између треће и дванаесте године селф-концепт се односи на дјететове таленте и вјештине, јер оно тада може да веже пертле, иде у школу итд. На питање „Ко сам ја?“ дјеца предшколског узраста одговарају у терминима тјелесних карактеристика и ситуације у којој се тренутно налазе. У школском периоду дјеца у опис о себи почињу укључивати и неке мање видљиве карактеристике као што су осјећања, разне способности, понашања, а у описима се јављају и елементи поређења с другом дјецом, те углавном своје вјештине описују у односу на другове. Посљедње откривање селф-концепт током адолесценције укључује заузимање туђе перспективе, способност децентрације, тј. могућност емпатије и виђења себе онако како нас други виде. У том периоду у стању смо посматрати себе као објекта туђе пажње. Адолесценти чешће користе апстрактне појмове када говоре о себи. Селф-концепт се све више темељи на особинама личности, ставовима, увјерењима и више није искључив већ обухвата неколико различитих улога. У различитим ситуацијама адолесценти се различито описују (Larsen, Bus, 2007). Адолесценти чешће користе апстрактне појмове када причају о себи, те се селф-концепт све више почиње темељити на ставовима других и односима с другима. Посебно је карактеристично поређење с другима које је од изузетног значаја за формирање селф-концепта.

Берн сматра да самоперцепција представља увид субјекта у своје ставове, преференције и стабилне диспозиције које зависе од директног опажања и контекста у којем се оно одвија (Лацковић-Гргин, 1994). Ериксон, Блос и А. Фројд су открили да психичке и физичке промјене у адолесценцији утичу на модификацију слике о себи. Структура породице, а самим тим и положај личности у таквој породици, у многоме утичу на развој личности, па тако и на селф-концепт.

Ларсен и Бус селф-концепт посматрају кроз три компоненте: дескриптивну компоненту доживљаја себе – самоопис, евалуативну компоненту – самопоштовање и социјалну компоненту – социјални идентитет. Наш доживљај себе мијења се све вријеме током развоја. У дјетињству прво правимо разлику између себе и свијета око себе, на основу чега почињемо конструисати и приказивати свој доживљај другима. Током овог процеса непрекидно се суочавамо с изазовима и пролазимо кроз промјене нашег селф-концепта. У средњој школи и на факултету млади се боре са дефинисањем свога селф-концепта и у том периоду су особе посебно осјетљиве на догађаје који нарушавају њихов појам о себи (Larsen i Bus, 2007).

Постоје два начина дефинисања дескриптивног дијела себе, тј. доживљаја себе. Један од начина дефинисања је усмјеравање на садржај онога од чега се

појам састоји, а то су могући исходи себе и когнитивне схеме које имамо о себи. Други начин односи се на дефинисање себе с обзиром на то како оцјењујемо свој појам о себи (Ибидем). Појам схема о себи представља когнитивну представу селф-концепта која се гради на прошлим искуствима и која усмјерава обраду информација о себи, посебно у социјалним интеракцијама (према Ибидем).

Према Болбију везаност представља посебан систем понашања који под-разумијева тражење и одржавање близине са другом јединком. Проучавајући ефект сепарације мајке од дјетета до пете године живота, Болби закључује да емоционална искуства у врло раном периоду могу имати значајне и дуготрајне последице на развој појединца (Болби, 2011).

Болбијево објашњење се уклапа у етолошке оквире, па се и његова теорија назива еволуционистичко-етолошком. Потпуна теорија афективног везивања садржи и дио који говори о унутрашњим радним моделима. Захваљујући репрезентацији другог, дијете рано ствара унутрашње моделе онога што се збива током успостављања и одржавања везаности. Ти модели се састоје од три основне компоненте: модел друге особе (да ли је расположива када треба или није), модел себе (да ли је вриједна нечијег старања или није) и модел односа. Модел себе је скуп очекивања и вјеровања дјетета о самом себи, до којих долази на основу квалитета односа са родитељима. Модел других је скуп вјеровања дјетета према другима, који је заснован на опаженом понашању родитеља према њему. С обзиром на то да унутрашњи радни модел рефлектује доживљене интеракцијске односе између дјетета и родитеља, модели себе и значајних других су очекивано комплементарни. Болби сматра да ће дијете формирати слику о спољашњем свијету на основу интеракције с људима који о њему брину, а на основу те интеракције ће формирати унутрашње радне моделе. Унутрашњи радни модел одређује механизме прилагођавања околини. У периоду адолесценције и одраслог доба квалитетна сигурна база омогућује да се посредно, преко фотографија, писама и сл., може на симболичан начин остварити блискост са особом од које би нам на ранијем узрасту била потребна утјеха, загрљај, топлина и разумијевање. Осјећај физичке блискости мијења се у осјећај психолошке блискости у периоду адолесценције, који се гради на основу осјећаја сигурности који смо стекли раније.

Стил афективне везаности може се грубо подијелити на сигуран и несигуран. Према двофакторском моделу унутрашњи радни модел себе и других су независне димензије које у комбинацији формирају четири стила афективне везаности. Ким Бартоломју је факторском анализом идентификовала димензије које су у основи унутрашњег радног модела који је предложио Болби:

- *димензија одбацивања*, која на једном полу има прихватање, а на другом одбацивање блискости и која репрезентује унутрашњи радни модел других;

- *димензија анксиозности*, која на једном полу има ниску, а на другом високу анксиозност и репрезентује унутрашњи радни модел себе.

Укрштањем добијених димензија и модела добијена су четири главна стила везаности: сигурни, преокупирани, избегавајући и бојажљиви образац афективне везаности.

Истраживања су показала да су сигурно везана дјеца знатижељнија, успјешнија у рјешавању проблема, спремнија на сарадњу, боље се слажу с вршњацима, за разлику од оних који су несигурно афективно везани, који немају адекватне капацитете ментализације, негативан им је селф-концепт, а самим тим и перцепција другог.

Когнитивне схеме би се могле дефинисати у контексту унутрашњих радних модела које представљају. Болби је дефинисао концепт радних модела ослањајући се на когнитивну психологију, с циљем да објасни тенденцију стилова афективне везе који се односи на релације мајке и дјетета, да постану особина дјетета. Дијете интернализује искуство које је имало са блиским фигурама за које је везано и на основу тога гради унутрашње радне моделе себе и других. Ако мајка адекватно задовољава дјететове потребе и ако је формиран сигуран стил афективне везаности, дијете постаје сигурно и формираће слику о спољашњем свијету на основу односа који има с примарним старатељем. Болби сматра да контролни систем афективног везивања у вези с радним моделима селфа, као и однос с фигуром везаности који се формира у уму током дјетињства, представљају основ за формирање личности (Болби, 2011).

Томсон сматра да континуитет афективне везаности може да се прати кроз унутрашњи радни модел, развој личности (социјабилност, радозналост, самопоштовање, независност, сарадљивост, повјерење и сл.) и социјалне вјештине (чак и учење по моделу) у контексту квалитета односа између родитеља и дјетета (Thompson, 1999, према Крстић, 2007), чиме теорија афективног везивања даје објашњење о континуитету облика понашања и начина на који се особе односе према другима.

„Развој се нормално креће од доживљаја психичке реалности у коме ментална стања нису повезана са репрезентацијама, до све сложенијег погледа на унутрашњи свет, чије је главно обележје способност ментализације“ (Фонаци, 2006, стр 237). Настанак ментализације односи се на везу дјетета с примарним објектом, с акцентом на функцији огледања с родитељем. За стварање постојаног осјећаја селфа неопходно је да је родитељ у могућности да размишља о дјететовим менталним доживљајима (Fonagy & Target, 1995).

Према Болбију (1979) самопоштовање описује особу која се осјећа компетентном, поштованом и вриједном. Конструкт унутрашњег радног модела, како га је Болби осмислио, у уској је вези са селф-концептом. Истраживања су показала да је виши ниво самопоштовања повезан са сигурним стилем афективне везаности. Армсден и Гринберг су добили налаз који упућује на то да адолесценти који су сигурно везани за родитеље показују виши ниво

самопоштовања и имају квалитетнију везу с вршњацима (Armsden, Cicchetti, Cummings, 1990). Дјеца која извјештавају сигурну везу с родитељима мање су агресивна, перципирају већи ниво социјалне компетентности и мање интерналних проблема (Рубин, 2004, према Вукелић, Басарић, 2010).

Хари Стек Саливен у својој интерперсоналној теорији развоја истакао је да су за психосексуални развој јединке важни интерперсонални односи током дјетињства и адолесценције, при чему је кључну улогу дао квалитету односа са значајним другим. Он посматра личност као хипотетички ентитет који је немогуће посматрати изоловано од међусобних односа с другим људима. За адолесцента је битан покретач развоја управо његов покушај да савлада осјећај анксиозности због незадовољавајућих интерперсоналних односа.

Психоаналитичар Блос (1979), слично Саливену, сматрао је да за адолесценцију није од суштинског значаја полно сазријевање, како је то Фројд сматрао, већ интерперсоналне промјене у односу с родитељима и вршњацима. Он је сматрао да човјек не може да достигне зрелост без систематског сусрета са спољашњим свијетом и интеракције селфа са средином.

Многи аутори психоаналитичке оријентације сматрали су да се психичке функције могу интернализovati из односа с примарним објектом. Тако је, на примјер, Шпиц тврдио да дјететов комуникациони партнер убрзава развој његових урођених способности. Он је посебно указао на значај интеракције мајка-дијете за развој регулације селфа (Фонаги, 2006). Бионов модел контејнмента такође говори о значају интернализације за регулацију дјететових негативних афективних стања (Бион, 1959, 1962, према Ибид).

Виникот је говорио о значају симболичке функције „у прелазном простору“ између дјетета и родитеља, чији је развој могућ ако постоји: 1) осјећај сигурности повезан с доживљавањем унутрашњег свијета; 2) прилика да дијете намјерно ограничи укљученост у догађаје у спољашњем свијету и 3) прилика да дијете створи спонтане креативне гестове. Из овога се може повући паралела између Болбија и Виникота који развој когнитивних структура посматрају као функцију интернализације односа мајка-дијете. Такође треба примјетити да објашњење Болбијеве сигурне базе у многеме подсећа на горе наведене услове који су важни за развој симболичке функције (Фонаги, 2006).

У периоду адолесценције млади покушавају изградити себе, осамосталити се и формирати идентитет с циљем постизања потупне зрелости, а у свему томе и родитељи имају велику улогу. Истраживања показују да је, и поред честих конфликта у односу родитељ-дијете, већина породица у стању да се носи с овим захтјевима адолесцентног доба. Иако се током адолесценције све више развија вршњачки однос, ипак се и у овом периоду увиђа значај односа с родитељима за психолошки развој дјетета. Сигурно везана дјеца, која имају

сигурну базу, моћи ће експериментисати с улогама без бојазни да ће изгубити уточиште, топлину, повјерење својих родитеља, а то им омогућује да стекну услове за изградњу јасног идентитета.

У овом периоду адолесценти се сусрећу с разним опречним захтјевима и одлукама које морају доносити, зашта нису ни емоционално, ни интелектуално довољно зрели. То може довести до конфузије идентитета која је праћена осјећајем збуњености, усамљености, празнине итд. Појава конфликта између адолесцената и родитеља неопходна је у циљу постизања јасног идентитета. Адолесцентска криза подразумијева процес у којем се понуђене родитељске вриједности и раније идентификације с родитељима преиспитују.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања односи се на испитивање релација између образаца породичне афективне везаности адолесцената и селф-концепта. Несигурна афективна везаност подстиче развој унутрашњих когнитивних модела у којима нам други људи дјелују пријетеће и непријатељски, а себе видимо као невриједне љубави и пажње, док се код сигурно афективно везаних адолесцената запажа виши ниво самопоштовања и социјалне компетенције које доприносе бољим социјалним релацијама. Према теорији афективне везаности сигурно везане особе имају могућност за развој ментализације која је предуслов за развој селфа. Захваљујући репрезентацији другог, дијете рано ствара унутрашње радне моделе који му омогућују да креира слику о себи и другом.

МЕТОД

УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је реализовано на узорку од 600 испитаника (раних адолесцената), од чега је 385 ученика основне, а 215 ученика средње школе с подручја Сарајева и Пала (осми и девети разред основне и први и други разред средње школе).

ИНСТРУМЕНТИ

За испитивање селф-концепта конструисан је инструмент за потребе истраживања. Скала испитује општи селф-концепт. Урађене су метријске карактеристике које су показале задовољавајуће вриједности. *Поузданост* је утврђена помоћу Кронбах алфа коефицијента, који се изводи на основу утврђивања унутрашње конзистенције цијелог теста. Вриједност алфа Кронбах коефицијента износи .904, што значи да је поузданост скале висока.

Дискриминативност појединачних ставки утврђена је помоћу два поступка – преко ајтем-тотал корелације, која се односи на израчунавање корелације између оцјена на свакој ставки и укупног збира оцјена свих ставки и преко израчунавања дискриминативне моћи сваке ставке издвајањем горње и доње групе, те израчунавањем индекса дискриминативне моћи за сваку тврдњу. У коначну верзију скале уврштене су оне тврдње које су имале задовољавајуће критеријуме.

Упитник Породична афективна везаност (Brenan, Clark & Shaver, 1995) састоји од осамнаест ајтема. Упитник припада социјално–персонолошком приступу проучавања афективне везаности, а теоријска основа му је схватање Ким Бартоломју о четворокатегоријалном моделу афективне везаности који је базиран на димензијама избјегавања и анксиозности. Упитник је конструисан тако да девет ајтема мјере анксиозност (парни ајтеми), а осталих девет избјегавање (непарни ајтеми). Комбинацијом димензија избјегавања и анксиозности добијена су четири стила афективне везаности: сигурни, окупирани, бојажљиви и одбацујући стил.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Релације селф-концепта и породичне афективне везаности

Разлике у селф-концепту између група испитаника подијељених према обрасцима породичне афективне везаности испитане су дискриминативном анализом. Дискриминативном анализом издвојене су три дискриминативне функције (табела 1), од којих су двије статистички значајне. На основу добијених параметара приказаних у табели 1 може се закључити да постоје разлике међу групама формираним на основу четири обрасца породичне афективне везаности.

Табела 1: Дескриптивни показатељи издвојене дискриминативне функције

Дискриминативна функција	Карактеристични коријен	Коефицијент каноничке корелације R	Wilks' Lambda	Хи-квадрат	df	p
1	.190	.400	.744	172.933	69	.000
2	.077	.268	.886	70.954	44	.006
3	.048	.213	.954	27.283	21	.162

Прва издвојена функција значајно разликује групе сигурних од све три групе несигурних образаца афективног везивања (табела 2).

Табела 2: Центроиди група за прву дискриминативну функцију

Група (према обрасцима афективне везаности)	Вриједност центроида
Сигурни	.276
Окупирани	-.239
Одбацујући	-.851
Бојажљиви	-.511

Из матрице структуре у табели 3 може се закључити да је значајно за-сићена ајтемима који се односе на евалуативни аспект селф-концепта. С обзи-ром на то да центроиди група показују позитиван пол само код групе сигурно породично афективно везаних адолесцената, у оквиру структуре дискрими-нативне матрице се види да су сигурно афективно везани задовољни собом, мисле да имају бројне квалитете, када би могли, много би мијењали на себи, воле преузимати одговорност за своје поступке и знају да ће бити успешни.

Табела 3: Структура дискриминативне функције

Садржај ајтема	I дискримин. функција
Задовољан сам собом	.587
Код куће ми нико не посвећује много пажње	-.513
Понекад се осјећам бескорисним	-.502
Све ми се у животу чини збркано	-.506
Ником не говорим о својим осјећањима	-.494
Често се осјећам усамљено	-.485
Наставници су често незадовољни са мном	-.482
Мислим да имам бројне квалитете	.481
Био сам лоше дијете	-.443
Осјећам да сам другима терет	-.442
Мој живот нема смисла	-.420
Мој живот је скоро идеалан	-.394
Када бих могао/ла, радо бих промијенио/ла много тога у вези са собом	.368
Нисам задовољан својим изгледом	-.310
Често пожелим да сам неко други	-.293
Волим преузети одговорност за своје поступке	.245
Знам да ћу бити успјешан	.245
Моји другови су увијек бољи од мене	-.193
Мислим да немам баш чиме да се поносим	-.349
Осјећам се нелагодно кад причам пред цијелим разредом	-.308
Пријатељи ме не разумију	-.258
Често се осјећам нелагодно на часу	-.293

Друга изолована функција најбоље разликује групу испитаника са бојажљивим обрасцем афективне везаности у односу на друге двије групе (табела 4).

Табела 4: Центроиди група за прву дискриминативну функцију

Група (према обрасцима афективне везаности)	Вриједност центроида
Сигурни	.012
Окупирани	.301
Одбацујући	.246
Бојажљиви	-.869

Из матрице структуре у табели 5 може се закључити да изоловану функцију највише засићују ајтеми „Мислим да имам бројне квалитете“ и „Волим преузети одговорност за своје поступке“.

Табела 5: Структура дискриминативне функције

Садржај ајтема	II дискриминативна функција
Задовољан сам собом	.183
Код куће ми нико не посвећује много пажње	-.224
Понекад се осјећам бескорисним	-.071
Све ми се у животу чини збркано	-.157
Ником не говорим о својим осјећањима	-.201
Често се осјећам усамљено	-.176
Наставници су често незадовољни са мном	-.065
Мислим да имам бројне квалитете	.349
Био сам лоше дијете	-.251
Осјећам да сам другима терет	.087
Мој живот нема смисла	-.171
Мој живот је скоро идеалан	.250
Када бих могао/ла, радо бих промијенио/ла много тога у вези са собом	.208
Нисам задовољан својим изгледом	-.195
Често пожелим да сам неко други	.070
Волим преузети одговорност за своје поступке	.324
Знам да ћу бити успјешан	-.221
Моји другови су увијек бољи од мене	-.041
Мислим да немам баш чиме да се поносим	-.078
Осјећам се нелагодно кад причам пред цијелим разредом	-.086
Пријатељи ме не разумију	-.154
Често се осјећам нелагодно на часу	-.085

С обзиром на то да је бојаљљивим образац афективног везивања дефинисан негативним унутрашњим радним моделом и себе и другог, особе с овим образцем су веома зависне од других, јер кроз однос с другима траже потврду за сопствену вриједност. Међутим, ове особе избјегавају блискост да би избјегле бол због евенуталног губитка или одбацивања. У суштини, несигурно везано дијете понаша се много више зависно од сигурно везаног дјетета и мање флексибилно када је фрустрирано (Newton, 2008).

ДИСКУСИЈА О РЕЗУЛТАТИМА И ЗАКЉУЧЦИ

Адолесценција је развојни период у коме долази до разних биолошких и психолошких промјена које су у складу с прилагођавањем захтјевима социјалне средине. Бројни се развојни задаци постављају адолесценту, а уз све то он тежи да формира лични идентитет који, према Ериксону, омогућава интегритет личности који води завршној фази адолесценције. Све то подразумијева формирану слику о себи, самосталност и одговорност, сексуалну зрелост, избор животних планова и улога, професионални избор. Завршна фаза адолесценције подразумијева формирану слику о себи, усвојен вредносни систем, избор животних улога и циљева.

На основу добијених резултата могло се закључити да афективна везаност представља значајан аспект формирања селф-концепта.

Однос ове двије димензије посматран је преко унутрашњег радног модела који представља когнитивну афективну структуру коју дијете формира на основу свакодневног искуства са мајком или неком другом особом која о њему брине и који одређује ниво сигурности у релацијама са блиским особама.

Дијете је сигурно и опуштено ако мајка адекватно и у складу са ситуацијом одговара на његове потребе. Ако мајка не реагује ни на једну дјететову потребу, онда оно постаје затворено и неповјерљиво и према другим људима.

Према теорији афективног везивања, унутрашњи радни модел дијете носи са собом кроз одрастање. Ако је он стабилан и отпоран на промјене, манифестује се кроз читав животни вијек и утиче на обликовање свих каснијих релација, љубавних односа и партнерских веза и представља најважнији аспект развојних промјена. Болби сматра да ће дјететов осјећај сигурности бити угрожен ако радни модели себе и значајних других не прате развој физичких, социјалних и когнитивних способности дјетета.

У адолесцентном периоду преиспитују се животни циљеви, а постављају се и многи задаци које адолесценти нису у стању сами квалитетно ријешити због дисбаланса између когнитивног и емоционалног развоја. Адолесценти се суочавају с разним проблемима, а неки од њих су несугласице с родитељима,

због чега се осјећају несхваћеним и отуђеним. Проблем настаје због немогућности родитеља да схвате развојне потребе адолесцента, који се не уклапају у њихов систем васпитања. С обзиром на то да адолесцент преиспитује улоге и негира постојање сличности с родитељем, што није био случај у претходном развојном периоду, родитељ то схвата као одбацивање и мржњу од стране свог дјетета. Дјеца која су створила адекватну слику родитеља који их разумију и осјећају њихове потребе имаће и мање страха од одвајања, јер носе са собом слику родитеља који их воле и који су уз њих када им је потребно, што значи да је формирана сигурна база.

Несигурна афективна везаност подстиче развој унутрашњих когнитивних модела у којима нам други људи дјелују пријетеће и непријатељски, а себе видимо као невриједне љубави и пажње, док се код сигурно афективно везаних адолесцената запажа виши ниво самопоштовања и социјалне компетенције које доприносе бољим социјалним односима (Лацковић-Гргин, 2006).

Тражење себе и дифузан идентитет повезани су са измијењеном сликом себе и потребом адолесцента да се веже и идентификује с неком супкултурном групом. Психолошка сепарација је процес који је неопходан за изградњу аутономије, а што повлачи за собом негирање једностраног ауторитета и ослобађање зависности од родитеља. За успјешан процес сепарације веома је важан осјећај разумијевања и повјерења у родитеља, што омогућује формирана сигурна база из које дијете слободно и сигурно може експериментисати са свијетом, јер зна да су му родитељи увијек доступни кад је потребно (Newton, 2008).

Резултати ове студије показали су да се рани адолесценти разликују у погледу стила породичне афективне везаности и да се једино сигуран образац афективне везаности односи на позитивне аспекте вредновања и описа себе. Ајтеми који су највише заситили прву дискриминативну функцију, а који се односе на несигурне обрасце породичног афективног везивања, управо се односе на проблем у релацији родитељ – рани адолесцент: „Код куће ми нико не посвећује много пажње“, „Понекад се осјећам бескорисним“, „Све ми се у животу чини збркано“, те „Ником не говорим о својим осјећањима“.

У адолесценцији, несигурно везани и даље су зависни од одраслих и код њих се уочава много више негативних емоција као што су бијес и агресивност, за разлику од сигурно везаних адолесцената (Newton, 2008).

Ране интеракције одражавају се на каснији квалитет односа, а активирају се у оквиру нових интеракција, те повећавају могућност да се стил афективне везаности у одраслом периоду рефлектује на онај који је опажен у дјетињству.

Дијете кроз сигуран стил афективне везаности добија позитивне репрезентације себе и других: високо самопоштовање, капацитет за регулацију

афекта, интегрисан и „прави“ селф, интегрисане и неискривљене репрезентације других, те капацитет за ментализацију. Сигуран стил афективне везаности је предуслов за стварање стабилног селф-концепта, што је потврдило и ово истраживање. Адекватан унутрашњи радни модел себе обликује се према радном моделу другог, те се из тих разлога увиђа значај сигурне везе с фигуром везаности за формирање позитивног селф-концепта.

ЛИТЕРАТУРА

- Бланк Г., Бланк Р. (1985). *Его-психологија*. Загреб: Напријед.
- Bowlby, J. (1979). *The making and breaking of affectional bonds, Etiology and psychopathology in the light of attachment theory. II Some principles of psychotherapy*. British Journal of Psychiatry, 130:201-210.
- Болби, Џ. (2011). *Сигурна база*. Превели с енглеског Ханак, Н., Димитријевић, А. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. (Објављено 1988, поновљена издања: 1989, 1992, 1993, 1995, 1997, 2000 и 2003.)
- Brennan, K. A., Shaver, R. i Hazan, C. (1989). *Multi-item measure of adult attachment style*. Boston, MA: Paper presented at the annual meeting of the Eastern Psychological Association.
- Vasta, R., Haith, M. M., Scott, A. M. (1998). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Вукелић Басарић, М. (2010). *Промена хијерархије афективне везаности адолесцената и релације са психосоцијалном адаптацијом* (необјављена докторска теза). Нови Сад: Одсек за психологију Филозофског факултета у Новом Саду.
- Greenberg, M. T., Cicchetti, D., Cummings, E. M. (1990). *Attachment in the preschool years*. Chicago: The University of Chicago.
- Ериксон, Е. (2008). *Идентитет и животни циклуси*. Превели с енглеског: Драгојевић, Н., Ханак, Н. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. (Оригинални рад објављен 1980, поновљено издање 1994.)
- Ериксон, Е. (1976). *Омладина, криза, идентификација*. Титоград: Побједа.
- Желесков-Ђорић, Ј. (2007). Селф-концепт и обрасци афективне везаности особа са анксиозно-депресивним поремећајем. У зборнику Ханак, Н., Димитријевић, А. (ур.) *Афективно везивање: теорија, истраживања, психотерапија*, зборник радова (стр. 117–133). Београд: Институт за ментално здравље.
- Капор Стануловић, Н. (1988). *На путу ка одраслости*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Крстић, К. (2007). Афективно везивање: развојно-психолошка перспектива. У зборнику Ханак, Н., Димитријевић, А. (ур.) *Афективно везивање: теорија, истраживања, психотерапија*, зборник радова (стр. 117–133). Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
- Larsen, R. J., Buss, D. M. (2008). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescenata*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lacković-Grgin, K. (1994). *Samopouzdanje mladih*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Mikulincer, M., Shaver, P. R. (2007). *Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change*. New York: Guilford Press.

- Мирић, Ј., Димитријевић, А. (2006). Порекло и природа афективне везаности. У зборнику Мирић, Димитријевић (ред.) *Афективно везивање*, зборник радова бр. 7 (стр.5–34). Београд: Центар за примењену психологију.
- Newton, R. R. (2008). *The attachment connection: Parenting a secure & confident child using the science of attachment theory*. Oaklan: New Harbinger Publications.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E., Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the developmental of the self*. New York: Other Press.

Bojana Popadić

University of East Sarajevo, Faculty of philosophy, Department of psychology,
East Sarajevo, BiH

PARENTAL AFFECTIVE ATTACHMENT AND SELF-CONCEPT IN ADOLESCENCE

SUMMARY

The aim of this research was to examine the relationships between parental affective attachment and self-concept in adolescence. According to the theory of affective attachment, persons with attachment security have an opportunity to develop metallization, which is important for the development of the self. The study was conducted on the sample of six hundred early adolescents. The main technique used was the Parents' attachment questionnaire (Brennan, Clark & Shaver, 1995), which consists of 18 items, and Self-concept scale was constructed for the purposes of the research. The metrical characteristics of this scale were satisfactory. The research results indicate that self-concept differed significantly according to the parental attachment style grouping. Secure attachment patterns tend to develop stronger self-concept. An adequate internal working model of the self is shaped by internal working model of others and that is the reason of the importance of secure attachment for the formation of a positive self-concept. Adolescents whose parents respond to them with understanding and warmth can explore their world with confidence and autonomy, because they know their parents are available when they need them.

Key words: parental attachment, self-concept, adolescence

Јелена Малинић⁴²

Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет,
Катедра за психологију, Источно Сарајево, БиХ

Горјана Коледин

Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет,
Катедра за психологију, Источно Сарајево, БиХ

РАНО ИСКУСТВО КАО ДЕТЕРМИНАНТА СТЕПЕНА АНОМИЧНОСТИ КОД АДОЛЕСЦЕНАТА

САЖЕТАК

У раду су анализирани релације између раних искустава (животна угроженост, доживљен стрес и изражавање трауме) и степена аномичности ученика. Узорак сачињавају ученици (N=530) који су рана искуства стицали у мирнодопском (N=265) и ратном окружењу (N=265). Кориштен је Упитник за анализу раног искуства, батерија тестова за снимање трауматизованости и Скала аномије.

Утврђене су разлике у аномичности с обзиром на животну угроженост, стрес и трауме на нивоу $p < 0,05$, док се степен животне угрожености у раном искуству није показао извором разлика у аномичности код ученика.

Закључак је да већи степен аномичности показују ученици који су у раном дјетињству били изложени стресним и трауматичним доживљајима.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Ефекти раног искуства, који представљају темељ каснијег ефикасног и брзог учења, у овом раду анализирани су кроз степен животне угрожености, степен присуства стресних доживљаја, као и степен присуства трауматских доживљаја у најранијим годинама живота код испитаника који су одрастали у мирнодопским условима живота, као и код оних који су рана искуства стицали у ратном окружењу. У раду се пошло од претпоставке да различито рано искуство, у зависности од тога да ли је стицано у рату или мирнодопским условима, представља детерминанту степена аномичности код адолесцента.

По Доналду Хебу (Donald Hebb) рано учење је непримјетно и споро. Међутим, рано искуство оставља трајан, некад „неизбрисив печат“ на развој индивидуе.

⁴² malinic@paleol.net

Ефекти раног учења нису специфични, него општи. Уколико смо принуђени да рана искуства стичемо у ратном окружењу, онда у склопу раних искустава можемо очекивати испољеност животне угрожености, стреса и ратне трауме, јер је рат несумњиво једно од најтежих животних искустава за сваког човјека – угрожава његову имовину, садашњост и будућност. Психолошке посљедице ратних катастрофа су теже што је више људи њима погођено, што су већа разарања и губици људских живота, те што је више рањених и расељених особа. Начини на које смо се носили с проблемима и стресовима мирнодопског живота нису више ефикасни. Читав систем понашања, вјеровања, мишљења и доживљавања је угрожен и непримјерен ситуацији. У таквим ситуацијама људи дјелимично или потпуно губе контролу над сопственим животом. Друштвени односи су такође поремећени – више нису извор стабилности појединца, већ су даљи извор стреса. Посебно је била тешка психолошка ситуација на овим просторима, гдје се рат водио између дојучерашњих комшија, па чак и између рођака.

Стрес је енглеска ријеч и означава притисак на организам, као и општи напор који организам мора да уложи да би се прилагодио ситуацији насталој усљед дјеловања чинилаца који озбиљније угрожавају и ремете његову биолошку, психичку или социјалну равнотежу. Чиниоци који озбиљно нарушавају постојеће стање односно равнотежу и изазивају стрес (стресну реакцију) називају се стресорима. Стресори су веома бројни и разноврсни. У стресоре биолошке природе спадају, на примјер, инфекције, повреде, гладовање, екстремне температуре итд. Најчешћи психолошки стресори су губитак вољене особе или пријетња да ће до таквог губитка доћи због тешке болести, одвајање од блиских особа, ситуације које угрожавају живот и здравље, губитак имовине, итд. Стресори социјалне природе подразумевају поремећене односе јединке са социјалном средином, нарушен или угрожен углед, социјални статус и социјалне улоге.

Избјеглице су изложене дјеловању многобројних и разноврсних стресора биолошке и психолошке природе. То је разумљиво, јер се избјеглиштво јавља као посљедица тешко нарушених друштвено-економских односа, најчешће оружаних сукоба и рата. Врло често избјеглице су под стресом дуго времена прије него што су одлучиле да крену на пут. Избјеглице су често изложене тешким траумама. На њих истовремено дјелују интензивни и дуготрајни стресори. Стресна реакција је, према томе, код избјеглица тежа и с тежим посљедицама. Истовремено дејство многобројних стресора код избјеглица доводи до: беспомоћности, губитка самопоштовања и достојанства, безнадежности, апатије, тјелесних, психичких и психосоматских болести.

У рату су дјеца изложена бројим неповољним чиниоцима који угрожавају њихов физички и психички интегритет и развој. Искуство је показало да

извјесни трауматски догађаји много чешће доводе до психичких поремећаја код дјете него неки други. Мексоуд и сарадници (Macksoud и сарадници, 1993, према Ишпановић Р., В., 1996) наводе да су сљедећа ратна искуства посебно трауматска за дјецу:

1. насилна смрт родитеља,
2. присуство убиству, мучењу или рањавању блиских особа, првенствено чланова породице,
3. одвајање дјете и присилна миграција, односно избјеглиштво,
4. животна угроженост дјетета,
5. учествовање дјетета у насиљу,
6. бомбардовање и гранатирање, посебно евакуација под тим условима,
7. присуствовање реакцијама страха и панике родитеља,
8. физичко рањавање и инвалидност дјетета,
9. крајња биједа и гладовање.

Посттрауматски стресни поремећај – ПТСП се код дјете може развити и након посредног сазнавања о трауматском догађају, нпр. када је дијете сазнало од одраслих или путем медија како је неко био мучен, масакриран или убијен. Трауматски догађаји блажег интензитета, уколико им је дијете учестало изложено током дужег временског периода, такође могу довести до равоја ПТСП.

Фројд је трауму дефинисао као преплављеност организма снажним дражмама које код личности изазивају веома непријатно психичко стање са којим личност не може да изађе на крај и којих се не може ослободити пражњењем кроз афекат, плач или агресију. Изложеност трауматском догађају који својим интензитетом и природом превазилази уобичајена људска искуства изазива реакције код све изложене дјете. Степен зрелости дјетета, његова дораслост ситуацији, индивидуална осјетљивост и отпорност, реаговање околине, нарочито родитеља, могу ублажити или учинити тежим видљиве ефекте ране трауме на дјецу. Међутим, неопходно је разликовати непосредне ефекте ратне трауме од касних ефеката ратне трауме на развој.

Након изложености ратној трауми најчешћа психопатологија дјете и младих је у виду посттрауматског стресног поремећаја, фобичних и анксиозних поремећаја, депресије, поремећаја привржености, новонасталих поремећаја пажње, злоупотребе алкохола и дроге, дисоцијативних поремећаја спавања и соматизације. Ове сметње су узрасно специфичне.

Ратна дешавања представљају ванредне околности за раст и развој дјете; основна им је карактеристика да је начин живота из темеља промјењен и сведен на пуко преживљавање. Страх је само један од низа пратњи становништва у рату. Поставља се питање: Како се одбранити од страха, како утицати на то да дијете мање трпи? Ту је на првом мјесту држање родитеља. Дјечији страх

је, често, резултат страха родитеља, кога они несвјесно преносе на дијете. У вези с тим треба додати да ни околина нема увијек најбољи однос према дјечијим страховима. Кад дијете показује страх, родитељи му често, у најбољој намјери, погоршавају ситуацију, гурајући га, у жељи да превлада страх, још више у ситуацију која га плаши. Таквом начину рјешавања обично прилазе очеви мушке дјеце, желећи да им син не буде „мек” и да треба да се понаша „мушки”. Сувишно је рећи да је таква метода контрапродуктивна и да доводи до фиксације страха умјесто да га разрјеша. Сада та поновљена ситуација излагања страху има за дијете значење правог трауматског шока чије посљедице могу бити озбиљне. Такво дијете касније, у адолесценцији или одраслој доби, врло лако може обољети од неурозе. Најтежи степен трауматског искуства изазива губитак блиске особе. Код дјеце је то родитељ.

Реакције жалости код дјеце након смрти блиске особе сличне су као и код одраслих. Дјеца такође у почетку не прихватају чињеницу смрти, траже изгубљену особу, сањаре о њеном повратку или им се она враћа у сну. Касније се може јавити љутња према умрлој особи, а затим туга, повишена плачљивост и стрепња.

За нормално одвијање жалости неопходно је да се дијете сјећа и да прича о умрлој особи. Међутим, у случају трауматске смрти дјетету сама помињање или помињање умрле особе дјелује као подсјетник који призива у свијест околности трауматског догађаја. Дијете због тога избјегава да мисли или помиње умрлу особу, чиме се процес жалости продужава и компликује.

Околности под којима је блиска особа изгубила живот и однос друштвене заједнице према тој погибији такође утичу на реаговање дјеце. Погинули отац може бити сматран херојем, или дијете може окривљивати оца због кукавичлука или грешке која је довела до смрти. Љутња, која је нормална реакција у процесу жалости, може у случају трауматске смрти прерасти у бијес. Осветничке фантазије или мисли које нису обрађене могу довести до слабљења контроле импулса код дјеце и младих, односно до разних видова антисоцијалног понашања.

Пратећи страхови којима су дјеца изложена у периоду раног дјетињства су, такође, и страх од одвајања и брига за друге. Пренаглашен страх након одвајања чешће се среће код дјеце код које је однос привржености значајним особама од раније био угрожен, несигуран. Наглашена брига те дјеце за друге особе након трауматског догађаја може прерасти у сталну заокупљеност сигурношћу те особе, у страх да се вољеној особи нешто не деси. Све то може значајно ометати свакодневно функционисање дјетета, његов сан, као и успостављање односа са другима.

Специфичност узорка популације нашег истраживања је у томе што је истраживање вршено на адолесцентима који су период раног учења провели

у различитим срединским околностим, ратним и мирнодопским. Период адолесценције је прелазно доба праћено изразито бурним психичким, нарочито емоционалним и моралним кризама, превирањима и лутањима. У адолесценцији долази до интензивног трагања за самим собом и до формирања идентитета, или, у супротном, долази до адолесцентне кризе, односно кризе идентитета.

У животу нема много догађаја који толико ремете одрастање као што су то догађаји који су, неминовно, посљедица рата и ратних дешавања. Жалост и туговање су емоције које су временски и енергетски веома захтијевне. У ратном окружењу, у којем је све ионако несигурно и неизвјесно, контакт са сопственом рањивошћу и њено показивање су луксуз. За велики број дјеце погинулих прогноза психолошког исхода није оптимистична и због нестабилности породичне и друштвене ситуације у којој опоравак тече. Окупираност одраслих рјешавањем егзистенцијалних проблема, немаштина, пријетња деложације, дилеме око повратка – нису околности погодне за туговањем над прошлошћу. Међутим, рано искуство и развојни задаци личности кроз период дјетињства ријетко дозвољавају предах и опраштање. Честа потреба за адаптивним механизмима одбране дугорочно узима велики данак (Савјак, 2004).

Аномија се у понашању неријетко манифестује као депресивно-анксиозни синдром, те као изражена пасивност, повлачење, цинизам и регресија. Према досадашњим сазнањима (Диркем, Мертон) евидентно је да је и аномија у значајној корелацији са понашањем младих, односно са разумјевањем и препознавањем проблема код неприлагођеног понашања. Овај појам је увео француски социолог Емил Диркем да би означио памањкање, суспензију или неефикасност друштвених норми, закона, прописа и вриједности које доводе до дезорганизације и дестабилизације друштва, као и до конфузије у моралној свијести појединца, а често и до деликвентног понашања. До стања аномије долази у периодима друштвене и политичке кризе, ратова и буна, као и у временима друштвене транзиције, када више не важе раније норме и традиционалне вриједности, а нове нису још успостављене, што доводи до пометње и дезоријентације чланова друштва у трагању за социјално пожељним обрасцима понашања. Диркем види могућност нестанка криминалитета тек у условима када колективна свијест једног народа добије код свих такву снагу да потисне сва друга осјећања.

Иако се појам аномија употребљава у различитим значењима, ипак постоји велико слагање међу ауторима да се њиме указује на стање извјесне дезинтеграције личности у друштву пољуљаних вриједности. Пантић под овим појмом подразумеива општи конфликт вредности, њихово међусобно „потирање”, па се стиче утисак дезоријентисаности човјека у друштву (Пантић, 1990).

У психолошким тумачењима аномија је психичко стање особе које бива подстицано из одређених социјалних услова. Мертон (Мертон, 1959) аномију одређује као друштвено стање у коме друштво својом културом одређује циљеве и вриједности које су легално понуђене свим члановима друштва, а истовремено прописује начине, средства и институције за легитимно остварење тих циљева. Међутим, свим члановима друштва и свим друштвеним групама нису доступна институционализована и легитимна средства за постизање друштвено одређених циљева и вриједности. У друштвима са наглашеним вриједностима и циљевима, али са недовољно обезбјеђеним институционализованим средствима за њихово постизање настаје стање деинституционализације, деморализације – аномије. У таквом аномичном стању настаје подлога за деликвентно понашање за које постоји пет облика индивидуалне и групне реакције који се односе на супротности између друштвено прихваћене вриједности и ограничених средстава за њихово остваривање (конформизам, иновација, ритуали, повлачење и побуна).

Аномичност је црта која је у тијесној вези с друштвеном аномијом и толико вриједносно обојена да је можемо сматрати специфичном вриједносном оријентацијом која је супротстављена еуномичности као доживљајној вриједносној испуњености. Аномичност има своју сазнајну компоненту, емоционалну компоненту и мотивациону компоненту која се испољава као повлачење, цинизам, пасивност. Изразито испољена аномичност може бити показатељ дезинтеграције личности.

Поједина истраживања (Пантић, 1981) указују на то да је аномичност више раширена код припадника нижих друштвених слојева, јер су њени чланови највише ускраћени у погледу шанси на материјални успјех, изузетно важан циљ у западној цивилизацији.

Како су вриједности релативно стабилне диспозиције, долази до дубоке кризе која најтеже погађа управо припаднике младе генерације. На сцени је нова генерација младих, дјеца кризе. У истраживању вриједносних оријентација младих Србије (Пантић, 1981) аномичност је била натпросјечно раширена међу незапосленим, необразованим и најсиромашнијим и посебно онима најјаче самоуправно оријентисаним.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У истраживању релација између раног искуства и аномичности адолесцената пошло се од тога да ће се уз помоћ различитих доживљаја у раном искуству, односно степена животне угрожености, испољености стреса и степена трауматских доживљаја, моћи разликовати степен испољености аномичности

код адолесцената. У доступној литератури нису рађена слична истраживања након завршетка ратних дешавања на нашим просторима.

У овом раду ћемо сагледати степен присуства животне угрожености у раном искуству, степен присуства стресних и трауматских доживљаја у раном искуству, те анализирати релације између различитих раних искустава и испољености аномичности код младих. Наиме, сматрамо да је могуће и научно оправдано предмет истраживања спецификовати као одређивање степена испољености различитих доживљаја у раном искуству (животна угроженост, стрес и траума) и аномичности код адолесцената.

Научни циљ истраживања односи се на утврђивање разлика у степену испољености аномичности код младих у односу на различите доживљаје у раном искуству (животна угроженост, стрес и траума). *Практични циљ* истраживања је у томе што ће добијени резултати дати објективнију слику о степену аномичности адолесцената који испољавају велики број неприлагођених понашања и у породици, и у школи, и на улици, а који су посљедица различитих доживљаја из раног искуства. Добијени резултати моћи ће да се искористе у оквиру превентивног дјеловања на адолесценте са израженим степеном аномичности како би им се помогло у савладавању тешкоћа које су настале у развојним периодима њиховог одрастања, односно како би се смањила потреба за адаптивним механизмима одбране.

На основу одређења проблема и циља истраживања дефинисана је полазна генерална хипотеза да се различита рана искуства (у односу на степен испољености животне угрожености, стреса и трауме) могу посматрати као значајни извори разлика у степену испољености аномичности код адолесцената који су рана искуства стицали у мирнодопским условима и у ратном окружењу.

Методе истраживања које ће бити кориштене у овом раду су емпиријски-неекспериментални метод и метод теоријске анализе. Емпиријски неекспериментални метод се састоји у спровођењу истраживања на терену и прикупљању података путем истраживачких инструмената, те обради и анализи добијених података. Методу теоријске анализе користили смо за проучавање тзв. секундарне грађе, при чему је анализирана нама доступна публикована стручна и научна грађа – расправе о аномији и раном искуству, као и пољедицама ратних дејстава на ментално здравље личности.

У складу с предметним одређењем, те формулисаним циљевима, истраживање је реализовано на вишеетапном стратификованом намјерном узорку. Наиме, избор јединица у узорку обављен је у више етапа у којима су кориштени поступци намјерног и случајног избора. Намјерно су изабране регије у којима је било ратних дејстава, тј. ученици из Републике Српске, и регије

у којима није било ратних дејстава, тј. ученици из Црне Горе. Тако је коначним узорком било обухваћено 530 ученика, од чега је 265 ученика средње школе који су из популације дјеце рођене у рату и који су живјели у тешким и трауматичним ратним условима (Република Српска), и 265 ученика средње школе који нису били изложени ратним дејствима (средњошколци из Црне Горе).

У складу с предметним одређењем и циљевима истраживања, кориштени су различити мјерни инструменти. Поред конструкције инструмената самих аутора, кориштени су и инструменти преузети у цјелини из неких ранијих истраживања, те модификовани и прилагођени инструменти, такође кориштени у неким ранијим истраживањима. То су:

1. Упитник за испитивање животне угрожености у раном искуству испитаника, конструисан за потребе овог истраживања;
2. Упитник за испитивање стресних доживљаја у раном искуству, конструисан за потребе овог истраживања;
3. Батерија тестова за снимање стања трауматизованости код ученика – Borisa Wolfa (батерија није преузета у цјелости и модификована је потребама овог истраживања);
4. Скала аномије – Leona Sroula, чију је модификацију учинио Драгомир Пантић, преузета је у цјелости.

Кориштени статистички поступак за утврђивање разлика међу испитаницима у односу на испитиване варијабле је Хи –квадрат тест.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Као и код неуротских поремећаја, тако је и код психотрауме страх основни елемент унутрашњег сукоба. Страх код дјеце која живе у ратном окружењу не би се сасвим једноставно могао сврстати ни у тзв. патолошке, ни у нормално развојне страхове. Ратна ситуација није нормална, али није ни болесна. Она је – ванредна. Код дјеце која основне појмове о свом животном окружењу стичу живећи и растући у ратном испољавању тешко је процјенити шта ће у њиховом поимању живота бити нормално, а шта ванредно. Животно искуство које „ратна“ дјеца стичу у односу на мирнодопску знатно је другачије. За њих је ратно окружење једина животна средина коју познају, јер нису имала могућност стећи другачија искуства. То значи да им је живот у напетости као појам живота једини вид живљења који познају.

Неприлагођена понашања средњошколаца могу веома варирати с обзиром на форму испољавања, мотивационе снаге које стоје у основи таквих понашања, критеријуме по којима се те девијације процјењују и емоционалне поремећаје или патологију која прати или карактерише одређено понашање.

Најчешћи проблеми ученика средњошколског узраста су: одбацивање до-тадашњих образаца понашања, бјежање од одговорности, изражена вербална агресивност, склоност насиљу, конзумирање алкохола, дрога и цигарета, ома-ловажавање наставника или ученика, повлачење у себе, незаинтересованост за рад на настави, неоправдано изостајање с наставе, крађе, ометање других уче-ника у току часа, прављење буке, насиље путем интернета, вербална застра-шивања, туче појединаца и група ученика, уцјењивање, ометање наставе итд.

Табела 1: Степен животне угрожености у раном искуству и аномија

СТЕПЕН ЖИВОТНЕ УГРОЖЕНОСТИ	АНОМИЈА			Σ
	низак степен аномичности	средњи степен аномичности	висок степен аномичности	
високо угрожавајућа животна ситуација	57	53	66	176
	32,38	30,11	37,50	
умјерен степен животне угрожености	64	49	59	172
	37,20	28,48	34,30	
безбједна животна ситуација	78	50	54	182
	42,85	27,47	29,67	
Σ	199	152	179	530
	37,54	28,68	33,77	100,00

Pearson Chi-Square:4,486; df=4 p=0,344

Резултати приказани у табели 1 показују да вриједност Хи-квадрат теста није значајна на нивоу 0,05 ($p=0,344$) и износи 4,486 уз 4 степена слободе, те закључујемо да не постоји статистички значајна разлика међу испитаницима у односу на степен животне угрожености у раном искуству и степена изражености аномичности код адолесцената. Дакле, различит степен животне угрожености у раном искуству не представља детерминанту испољености аномичности код адолесцената.

Добијени резултати нам указују на чињеницу да већина родитеља не постаје претјерано заштитнички настројена у животно угрожавајућим ситуацијама и нема анксиозни однос, него својом емоционалном доступношћу, емпатијом и обезбјеђивањем когнитивног оквира за разумјевање трауматског догађаја олакшава својој дјечи процес прилагођавања. Посљедице дјеловања животне угрожености зависе од процјене опасности тог догађаја за појединца. Дјеца се при оцјењивању користе информацијама које добијају посматрањем понашања битних одраслих особа. То значи да ће дијете процијенити неки догађај доброћудним ако опажа да тај догађај не узнемирава његове родитеље,

односно да се они без већих проблема носе с тим. То се види из истраживања која показују да се мала дјеца могу лакше носити са ратним стресом и прогнанством ако им родитељи пружају и даље осјећај стабилности, интеграције и властите компетентности. Самим тим, та дјеца неће имати разлога за испољавањем већег степена аномичности у адолесцентном периоду у односу на дјецу која нису била изложена животну угрожавајућим ситуација, јер се афективна везаност и у овом истраживању потврдила као битан фактор у савладавању животних тешкоћа.

Резултати приказани у табели 2 показују да је идентификована статистички значајна разлика међу испитаницима у односу на ниво стресних доживљаја у раном искуству и степен аномичности, при чему је вриједност Хи – квадрат теста 11,560 значајна на нивоу 0,05 ($p=0,021$).

Утврђена разлика између изражености аномичности и степена стресних доживљаја у раном искуству показује да је стрес значајан извор разлика међу испитаницима у односу на испољености аномичног понашања адолесцената. Ученици који имају висок ниво стресних доживљаја у раном искуству имају и висок степен изражености аномичности – 39,39%, док испитаници без присуства стреса у раном искуству (45,60%) имају изразито ниску аномичност.

На основу добијених резултата можемо закључити да средњошколци који су у раном искуству расли без присуства стреса неће у свом понашању имати изражену аномичност, односно имаће већу склоност ка успјешном превладавању стреса.

Табела 2: Степен стресних доживљаја у раном искуству и аномија

СТЕПЕН СТРЕСНИХ ДОЖИВЉАЈА	АНОМИЈА			Σ
	низак степен аномичности	средњи степен аномичности	висок степен аномичности	
висок ниво стресних доживљаја	58	62	78	198
	29,29	31,31	39,39	
умјерен ниво стресних доживљаја	84	54	69	207
	40,57	26,08	33,33	
без присуства стреса	57	36	32	125
	45,60	28,80	25,60	
Σ	199	152	179	530
	37,54	28,68	33,77	100,00

Pearson Chi-Square: 11,560; $df=4$ $p=0,021$

Стрес је саставни дио живљења, односно, стрес је реакција организма на било који захтјев за прилагођавањем измењеним условима живота, који приморава организм да уложи ванредан напор и ангажује све своје снаге.

Да ли ће одређени догађај изазвати стрес, какве ће тежине бити стресна реакција и са каквим посљедицама, одређују фактори који се односе на карактеристике стреса, личност и пружене подршке и помоћи. Испитаници који су у вријеме истраживања били у периоду адолесценције, за вријеме рата су били тек рођене бебе или дјеца предшколског узраста и најважнију улогу у њиховим животима имале су породице. Међутим, треба водити рачуна о томе да немају сва дјеца подједнако квалитетне односе са родитељима, нити су сви родитељи подједнако у стању пружити подршку дјетету.

Презентовани резултати истраживања у табели 3 показују да вриједност Хи- квадрат теста износи 10,994 и да је уз 4 степена слободe статистички значајан на нивоу 0,05 ($p=0,027$), те закључујемо да постоји статистички значајна разлика између изражености аномичног понашања младих и степена раних трауматских искустава. Утврђена разлика између степена раних трауматских искустава и изражености аномије показује да разлике у раном искуству представљају значајан извор разлика у аномичном понашању адолесцената. У табели се може видјети да адолесценти који су имали висок као и средњи степен трауматизованости у раном искуству – 44,66% имају већи степен изражености аномичности, док ученици који у раном искуству нису били изложени трауматизованости – 40,37% имају најмање изражену аномичност.

Табела 3: Степен раних трауматских искустава и аномија

СТЕПЕН РАНИХ ТРАУМАТСКИХ ИСКУСТАВА	АНОМИЈА			Σ
	низак степен аномичности	средњи степен аномичности	висок степен аномичности	
никаква или лака трауматизованост	172	122	132	426
	40,37	28,63	30,98	
средњи степен трауматизованости	27	30	46	103
	26,21	29,12	44,66	
висок степен трауматизованости	0	0	1	1
	0	0	100	
Σ	199	152	179	530
	37,54	28,68	33,77	100,00

Pearson Chi-Square: 10,994; df=4 $p=0,027$

На потенцијалне пријетње ученици различито одговарају. Једна од реакција на стрес и пријетње јесте стање научене беспомоћности, а лако га је препознати кроз изјаве ученика: ја сам глуп, ја сам несретан, ја то не могу... Узроци се могу тражити у траумама којима су ученици били

изложени током одрастања, али и у губитку контроле над трауматским догађајем (због немогућности доношења одлука долази до препуштања – беспомоћности). Научена беспомоћност у школи препознаје се и кроз отежано рјешавање проблема, отежано учење, тјескобу, љутњу, депресију и непријатељско понашање.

На дуги рок, аномија као стање друштва и аномичност као психолошки феномен тешко су сношљиви, а рјешавање тог непријатног стања може тећи у различитим правцима: ка успостављању неке нове моралности, ка конформирању свијету старијих, ка побуни против постојећег поретка, ка социјалној патологији, ка религији и ирационалном, или ка тражењу „обећане земље“ изван државних граница.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Резултати добијени овим истраживањем показују да постоје разлике у степену изражености аномије у односу на различито рано искуство које је сагледано кроз степен испољености животне угрожености у раном искуству, ниво стреса и степен присуства трауматизованости у раном искуству. Висок степен стресних доживљаја у раном искуству, као и висок степен трауматизованости детерминанте су аномичности код адолесцената. Рано искуство, дакле, представља извор разлика у аномичности у овој узрасној доби. Насупрот оваквим карактеристикама су испитаници који имају изразито низак степен аномичности и који су своја рана искуства стицали без присуства стреса и трауме.

Генерална претпоставка овог емпиријског истраживања од које смо пошли – да се разлике у раном искуству, које је сагледано кроз степен животне угрожености, ниво стреса и степен трауматизованости, могу посматрати као снажни извори разлика у степену испољености аномичности код адолесцената који су рана искуства стицали у мирнодопским условима и ратном окружењу, дјелимично је потврђена.

Наиме, различит степен животне угрожености у раном искуству не представља детерминанту испољености аномичности код адолесцената. Резултати овог истраживања су показали да се мала дјеца могу лакше носити с ратним посљедицама ако им родитељи и даље пружају осјећај стабилности, интеграције и властите компетентности. Самим тим, та дјеца неће имати разлога за испољавањем већег степена аномичности у адолесцентном периоду у односу на дјецу која нису била изложена животну угрожавајућим ситуација, јер се афективна везаност и у овом истраживању потврдила као битан фактор у са владавању животних тешкоћа.

ЛИТЕРАТУРА

- Алфред, А. (1984). *Психологија дјетета*. Београд: ИРО „Просвјета“.
- Аурел, А., Б. (2001). *Личност и стрес*. Вршац: Виша школа за образовање васпитача –Одјељење учитељског факултета.
- Бојановић, Р. (1985). *Аутентична и неаутентична личност*. Београд: Издавачка радна организација „Просвјета“.
- Влајковић, Ј. (2005). *Животне кризе – превенција и превазилажење*. Београд: ИП „Жарко Албуљ“.
- Данеш, В. (2003). *Дијете, вањски свијет и психички поремећаји*, Зеница: „Дом штампе“.
- Ериксон, Е. (1976). *Омладина – криза – идентификација*. Титоград: НИП „Побједа“.
- Ишпановић-Радојковић, В. (1996). *Ратне трауме у дјетињству*. Београд: објављено у „Приручник за програм психосоцијалне помоћи избјеглом и прогнаном становништву у Републици Српској“, „Институт за ментално здравље“.
- Капор. С, Н. (1988). *На путу ка одрслости*. Београд: Завод за учбенике и наставна средства.
- Крнета, Д. (1995). *Васпитно дјеловање у школи*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић“.
- Крнета, Д. (2004). *Одабрана поглавља из едукацијске психологије*. Бања Лука: ТТ-центар.
- Ларсен, Р. Ј., Бусс, Д. М. (2008). *Психологија личности*. Јастребарско: Наклада Слап.
- Лацковић-Гргин, К. (2006). *Психологија адолесцената*, Јастребарско: Наклада Слап.
- Лацковић-Гргин, К. (1994). *Самопоимање младих*. Јастребарско: Наклада Слап.
- Merton, R. K., (1959). *Social Conformity, Deviation, and Opportunity Structures: A Comment on the Contributions of Dubin and Cloward*, u: *American Sociological Review*.
- Пантић, Д. (1990). *Промене вредносних оријентација младих у Србији*. Београд: Институт друштвених наука.
- Савјак, Н. (2004). *Иза зида тишине*. Београд: Центар за примјењену психологију.
- Смедеревац, С., Митровић, Д., (2006). *Личност – методи и модели*. Београд: Центар за примјењену психологију.
- Тењовић, Л. *Статистика у психологији*. Београд: Центар за примјењену психологију
- Требјешанин, Ж. (2008). *Ријечник психологије*. Београд: „Стубови културе“.
- Хавелка, Н., Кузмановић, Б., Попадић, Д., (2004). *Методe и технике социјалнопсихолошких истраживања*. Београд: Центар за примјењену психологију.
- Хрњица, С. (2005). *Општа психологија са психологијом личности*. Београд: Научна књига Нова.

Jelena Malinić

University of East Sarajevo, Faculty of philosophy, Department of psychology,
East Sarajevo, BiH

Gorjana Koledin

University of East Sarajevo, Faculty of philosophy, Department of psychology,
East Sarajevo, BiH

EARLY EXPERIENCE AS A DETERMINANT OF THE LEVEL OF ADOLESCENT ANOMY

SUMMARY

The paper analyzed the relationship between early experience (life-threatening, experienced stress and the expression of trauma) and the level of students' anomie. The sample consisted of students (N=530) who gained early experience in peacetime (N=256) and under wartime conditions (N=256). The questionnaire for the analysis of early experience, a battery of tests for recording trauma and the scale for anomie were used.

There were established the differences of anomie with respect to the condition of being endangered, and the existence of stress and trauma at the level of $p < 0,05$, while the level of threats to life in early experience did not appear to be the source of differences in students' anomie.

The conclusion is that a higher level of anomie is demonstrated by students who were exposed to stressful and traumatic experience in early childhood.

Key words: early experience, stress, trauma, life-threatening, level of anomie

Милорад Тодоровић⁴³

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

КУДА ИДЕ ПОРОДИЦА КАДА СЕ НАЂЕ У КОНТЕКСТУ КУЛТУРНОГ „ПРОГРЕСА“ ЛИБИДИНАЛНЕ „РЕПРЕСИЈЕ“?

Породица је у расулу, оца нема,
мајка покушава да буде отац.

М. Т.

САЖЕТАК

Quo vadit familia? Едипско утемељење друштва, општеприхваћено у науци (психологији, антропологији, етнологији, социологији, психоанализи), данас се веома значајно мења, али су те промене остале скоро без одјека како у психологији, тако и у другим наукама. Слабљење очевог ауторитета, принцип еманципације, истополне породице, сличност полова, раздвајање полних односа и репродукције и општа материјализација породичног језгра такве су тектонске промене које морају производити исте такве промене и у „психичком“. У породици која је заснована на полној разлици као природном поретку разлика анатомске природе дошло је до тако драстичног слабљења очевог имага да је његов суверенитет неповратно изгубљен, чиме је и цела конструкција породице такође неповратно измењена, с последицама које се само могу наслутити. Сличност полова је „избацила“ из игре едипску динамику која је једина имала моћ у потискивању. Обезвређењем Едипа, који дечака упућује на идентификацију с оцем, а девојчицу с мајком, елиминисана је и потреба за потискивањем бисексуалности. Попримање мушког идентитета, које је и у старом моделу комплементарне породице било знатно теже него усвајање женског, тек ће бити угрожено. Оно што се у ранијем моделу разумело као „мушкарац“ и „жена“, тешко ће и даље опстајати. Измене су неминовне и оне иду у правцу феминизације мушкараца и вирилизације жене, што ће рећи, у правцу редефинисања самих идентитета „мушкараца“ односно „жене“. Претња да би мушкост могла пасти у презрену женскост угрожава, каже Џудит Батлер (Judith Butler), хетеросексуалну основу жеље, а на тој претњи почива страх да ће то место заузети презрена хомосексуалност. Није се тешко сложити с Џудитом Батлер да перверзном и полиморфном карактеру постмодерног сексуалног идентитета више одговарају Нарцисове метаморфозе него едипска трагедија. Управо ово би требало да буде централно место психолошког истраживања када се зна какву улогу имају породица и сексуалност у структурирацији сваке личности. У овом раду се све ове промене које чине нови реалитет који почива на новим принципима покушавају сагледати као процес који се не може зауставити.

Кључне речи: породица, сексуални идентитет, полне разлике, комплементарност полова, истополне породице.

43 misotodorovic@yahoo.com

Сексуалност је одавно ушла у подручје идеолошког језика и у том је дискурсу има више него у пракси своје нагонске заснованости. Породица је одувек била везана за људску сексуалност, па би стога питање промена које захваћају породицу било најупутније посматрати с позиције сексуалности и њених варијација. Тешко је промишљати породицу изван питања шта је са сексуалношћу данас. Али, како сексуалност још увек није стекла право грађанства у академској психологији, у којој се и не помиње, нужно се намеће питање на основу којих теоријских поставки ће се процењивати актуелно место сексуалности у субјекту.

Сексуалност људи је одувек – или, прецизније, откако људско почиње знатније да се разликује од осталог анималног – била подвргнута репресији из једноставног разлога – да би се култура могла изграђивати. Веза културе односно репресије и сексуалности остала је нетематизована као да је у том односу сексуалност без значаја. Захваљујући аналитичким увидима Мишела Фукоа (Michel Foucault) стекли смо сазнање и свест о сопственој историјској ситуацији у којој је сексуалност или, како он каже, „секс“ добио место које је *далеко од природног*, он се потискује и постаје сложен појам настао као производ деловања читавог низа *друштвених пракси*. „Појам секса омогућио је да се, стварајући вештачко јединство, изнова окупе анатомски елементи, биолошке функције, понашања, осећаји, задовољства, а омогућио је и да то замишљено јединство почне да функционише као *узрочно начело, свеprisутни смисао, тајна коју посвуда треба откривати*“⁴⁴ (Foucault 1982: 135).

Тај енормно растући значај секса није пратила изградња општеприхваћене психолошке теорије у којој би сексуалност била сагледана како изван свог контекста „природног“ феномена, тако и изван поменутог вештачког јединства које је произведено дискурсима или дискурсивном праксом, што би једино омогућило сагледавање и разумевање и последица које су уследиле. Фуко истиче да је управо 19. век пронашао нове начине да под једну категорију „секса“ подведе читав тај низ потенцијално сасвим различитих малочас поменутих ствари: биолошке разлике, делове тела, психичке реакције, неке сексуалне чинове и нека друштвена значења. И баш су начини на које су људи говорили о тим понашањима, осећањима и биолошким функцијама и реаговали на њих створили вештачко јединство „секса“ које је постало битно за *идентитет* појединца. Тако је сексуалности додељена нова улога и нови значај, чиме је она постала тајна природе сваког појединца. „Сексуални нагон“ и „сексуална природа“ временом су постали, како Фуко каже, важнији од душе (Foucault 1982: 136).

44 Моје подвлачење.

Пример начина на који је секс постао *тајна* бића појединца, кључни чинилац његовог идентитета, јесте стварање „хомосексуалца“ као типа, које се збило у 19. веку. Иако је сексуални однос особа истог пола раније био осуђиван, сада је он постао не питање сексуалног чина, већ *идентитета*, не питање да ли неко упражњава те забрањене радње, већ да ли тај неко „јесте“ хомосексуалац. Содомија је, каже Фуко, била чин, али је „хомосексуалац“ сада постао врста (Foucault 1982: 136). Хомосексуални чиновници некада су били само чиновници, да би онда постали суштина појединца која омогућава одговор на питање да ли је *он* хомосексуалац.

За психологију је овакав Фукоов приступ сексуалности од посебног значаја јер полази од места сексуалности у психичком и од онога што је сексуалност образовало. Дакле, ако се пође од тога да су „секс“ образовали дискурси у којима се на различите начине тематизовало све оно што се препознавало као сексуално, као и дискурси који су били у вези с различитим друштвеним праксама и институцијама, онда су управо ти различити дискурси и друштвене праксе контролисали и вршили репресију секса. Третирајући секс као *последницу*, а не као узрок, као *производ дискурса* који „коментаришу“ људске поступке и на тај начин управљају тим поступцима, „сексу“ је одузето природно, за свагда додељено место. То је најзначајнији Фукоов закључак.

Из ових је разлога јасно да би било одвећ једноставно све оно што на нивоу културе наступа као мањи или већи „прогрес“ довести у везу само с регресивним фиксацијама на нивоу биолошког сазревања. А то се чини и у психоанализи. Разумевање како сам *либидинозни* „прогрес“ може бити реакција на претерану „регресивну“ *либидиналну фиксацију* – баш као што високо развијена *морална осетљивост* може бити реакција на *претерану склоност злу* односно одбрана од те склоности – не може да створи теорију сексуалности коју Фуко сугерише. За клиничку праксу је више него значајно да се схвати како оштећени либидинозни прогрес, односно значајно *одвајање од нагонских тежњи*, доводи до различитих патолошких пракси. Крајње прецизно речено, то одвајање и јесте дефиниција патологије. За сваког психолога, а клиничара посебно, значајно је да одговори да ли су, рецимо, неуротичари, као особе које су се толико одвојиле од својих нагонских тежњи да их и не познају или неће да их упознају, то урадили у склопу ширих категорија или само као издвојени субјекти. Где су ту скупљене, уједињене, спојене дискурзивне праксе, друштвене праксе, и шта су оне неизбежно створиле? И гносеолошки и херменеутички приступ у центру своје активности имају „репресивне праксе“. Психологија увек мора полазити од њих, али не као одједном одређеног или завршеног процеса који не препознаје промене у процесу репресије сексуалности. Ми морамо полазити од тога да стара форма, није битно чега, неизбежно пуца под унутрашњом навалом садржаја који у њој ври због репресије.

Без тематизације репресије тешко би било пратити промене „психичког“ и његове патолошке изразе. Следећи ту логику, није нимало необично што су у историји сваке особе најранија неуротска испољавања она из фобичког круга зато што фобичка ситуација означава искушење за нагонске тежње. Искушење које се судари са забранама и њиховим страшним последицама, као што су биле оне с којима се, рецимо, суочио Едип, ствара мучну ситуацију за коју болест представља богомдани спас. Проблем је у томе што искушење од кога се побегло, које је потиснуто, хоће на отворен или камуфлиран начин у реализацију и одбија позицију непостојећег. То *враћање потиснутог* јесте прича о симптому, прича о неурози, уколико се подразумева да у *ја* створени страх може стићи само из *забрана* које долазе из спољнег света или од *над-ја*. Ти се „неуништиви“ несвесни садржаји враћају мање или више обилазним путевима као мање или више препознатљива дериватска грађа. Компромис између потиснутих и потискујућих представа је свакако добар пут за *враћање потиснутог*.⁴⁵ У различитим неурозама враћање потиснутог се одвија на различите начине и уз коришћење различитих механизма (померањем, згушњавањем, конверзијом итд.). Међутим, према томе како динамска психологија углавном схвата патологију, те fine унутрашње промене, које су покушаји прилагођавања спољним променама, морају подразумевати ту спољну сцену на којој се одвијају. Друга сцена – како се у психоанализи одређује несвесно – никада се не може одвојити од спољне сцене, оличене примарно у породици која агрегира све промене.

Да би могла видети место сексуалности у „психичком“, психологија се у неку руку мора сместити у саму форму репресије, форму која је карактеристична за сваку појединачну историјску епоху. Психологија, дакле, мора прецизно да означи време омеђено двама превратима „епохалног значења“, у којима је само „психичко“ претрпело значајне измене. Свакако да је обим репресије у претходним периодима био другачији од оног који је данас на сцени. У принципу, пренаглашавање културних аспеката и функција с чијим се последицама срећемо у клиничкој пракси јесте одлика неког облика патологије, као што је и избегавање, изостајање или спутавање културних делатности које садрже сублимације либидинозног задовољења зарад самог, несублимисаног либидинозног задовољења такође неуротски квалитет. Није тешко разумети да иза професионалне сублимације неког неуротика који све своје време након радног дана проводи читајући књиге зарад напредовања у професији стоји осећање кривице. Он своју професионалну сублимацију

45 *Враћање потиснутог* је процес у коме потиснути елементи, који потискивањем никада не бивају уништени, настоје да се поново појаве и у томе успевају у искривљеном облику, у облику компромиса (Freud 1983: 133; Laplanche & Pontalis 1992: 495).

преображава у казну коју диктира његово *над-ја* (Róheim 1976: 102). Ови процеси које детерминише репресија и промене које ти процеси изазивају морају као појединачни налази „бити враћени“ у *теорију* сексуалности на „проверу“. Само на тај начин теорија сексуалности, као скуп правила замишљених као принципи одређеног степена општости, може постати место с кога ће моћи да се предвиђају промене у вези с породицом, која је стабилна полазна тачка сваке динамске психологије.

Психологија би, ако не више од социологије и антропологије, оно макар колико и оне, морала да може нешто да каже о свим променама које се дешавају у породици, а које се тичу дубоких промена и у појединцу, и у друштву. Али, она те промене не види, па и не признаје. Имајући у виду колико се мало том проблематиком бави академска психологија, тешко је и очекивати другачији однос. Академска психологија не нуди било какве теоријске ставове за разумевање основних психичких процеса који се дешавају и у породици, и у друштвеном контексту у коме постоје различити облици породице (афективна, ауторитарна, уговорна, комбинована), не нуди било какве теоријске ставове за разумевање чиме односно којим породичним моментом је генерисан *темељни облик субјективности* (дакле, за разумевање едипског комплекса), нити нуди било какве теоријске ставове за разумевање промена које се односе на саму полну структуру брака и породице. Ниједан специфичан временски период у коме се одвијају промене породице не би требало посматрати као неки специфичан друштвени тренутак који би само из неких специфичних разлога захтевао приступ овој теми. Друштва су увек у транзицији, увек у непрекидном прелазу, колико год он био видљив или невидљив, и увек носе промене како на индивидуалном, тако и на друштвеном плану. На запазивост и запаженост промена утичу брзина, размере и њихов интензитет.

Свака анализа конкретног проблема мора поћи од теоријских премиса у вези с проблемом који је објект њене анализе. Како психологија треба да приступи анализи породице као контексту у коме се одвија целокупна структурација и изградња личности? Као што смо раније истакли зарад акцентуације кључног чиниоца, психолошка тематизација промена које захватају породицу нужно је увек сведена само на питање о феномену који је у основи сваке породице: *Шта је са сексуалношћу (данас)?* Јер, породица је заснована на сексуалности, а с „организацијом“ сексуалности почиње постојати као друштвена институција. Јасно је да то питање за крајње исходиште има питање *идентитета и функције субјекта или селфа*. И за један и за други садржај увек се веже питање о томе који психички модел утиче на нормализацију породичног поретка у коме су улоге оца и мајке подређене полној разлици. Психолошки посматрано, једини исправан пут анализе јесте онај који полази

од кризе идентитета неког друштва, која је и најзанимљивија у разматрању доминантног односа тог друштва према сексуалности, јер људска друштва, за разлику од анималних, и настају организацијом сексуалног живота. Интензивна промена представе о сексуалности, која се односи на многе појаве остале изван подручја интересовања психологије (хомосексуалност, хомосексуални бракови, род), траје већ више од пет деценија. Шта психологија може рећи о „перверзном и полиморфном“ карактеру „постмодерног“ сексуалног идентитета којем више пристају, како Џудит Батлер каже (Butler 2010: 254), Нарцисове метаморфозе него едипска трагедија?

Ово време, као и било које друго везано за епохалне промене, јесте, да се послужимо Хамлетовим речима, изашло из зглоба, али не из истог зглоба, нити на исти начин као ранија, нека друга времена епохалних промена. Увиди и предвиђања шта ће та ишчашеност донети и породици и појединцу, како ће их променити, морали би се заснивати на општој теорији. Имајући то у виду, те процесе, чини се, није лако предвидети на основу постојећих психолошких теорија. Одгонетањем развоја модерних породичних структура, тј. трагањем за одговором на питање куда иде породица, могу се схватити и улога породице, и такозване „рекомбиноване“ породице, и веома *различите сексуалне праксе* које се могу јавити, и еманципација жена и деце, и они облици пракси који су раније били означени перверзним. То значи да се и питање субјекта или личности мора поставити на другачији начин.

Чини се да за било коју психологију није спорно да је култура створена „под притиском животне невоље на рачун задовољења нагона и она се великим делом ствара увек изнова тиме што појединац који ступа у људску заједницу понавља жртве у задовољењу нагона у корист целине. Међу нагонским силама, тако употребљеним, сексуалне тежње играју значајну улогу; оне се при том сублимирају, то јест одвраћају од својих сексуалних циљева и упућују на циљеве који су социјално виши; нису више сексуални. Али, та изградња је лабилна; сексуални нагони лоше су обуздани; код сваког појединца који треба да суделује у културном раду постоји опасност да се његови сексуални нагони одупиру овој употреби.“ То неуспешно савладавање сила које су усмерене против културе, а стварају немало задовољство, јесте, са становишта културе, прекршај (Freud 1970: 18). Стога је одувек и у сваком друштву највећа опасност за његову културу она која би могла настати ослобађањем сексуалних нагона и њиховим враћањем првобитним циљевима.⁴⁶

Еволуција свих момената у вези с породицом (жеља, вредности и понашања мушкараца и жена) толико је велика да је узрок и многих поремећаја.

46 Психологија, као и друштво, не воли да се враћа на овај непријатни део који је то исто друштво основао.

Промене у последњих педесет година су толико брзе и толико супротне нашим доскорашњим традицијама да се може много основаније говорити о револуционарним него о транзиционим променама. Тешко је не видети да се устоличава некакав другачији светски поредак, али не само светски поредак, него и другачији поредак у свим световима, и микро и макро световима, поредак чији смо ми у исти мах и заинтересовани посматрачи и непокојни актери. Шта је ново? Ново *друштво*, нови *принцип реалитета* и нови *појединац*. Психологија би за ово *ново* морала бити заинтересовани истраживач више од било које друге науке. Проблем је у томе што психологија и даље хоће само метод природне науке као једини критеријум за одређење свог места у систему наука, а тај је метод непримерен овим променама, па о њима таквом методологијом и није могла бити, нити уопште може бити конституисана теорија.

Код мушкараца и жена одвија се процес дубоких промена о слици коју стварају о себи самима и о оном Другом. Њихове раније строго поштоване надлежности, дефинисане самом „природом“, данас се све теже и теже разлучују. Њихови односи немају исте темеље и развијају се путевима који се разликују од путева којима су ишли њихови преци. Стари репери су постали толико непримерени да човек с разлогом остаје збуњен и у неку руку осећа дубоку зебњу и од онога што се може само наслутити.

Промена модела која се збива изгледа тако лако уочљива да је потпуно нејасно како није праћена теоријским уобличењем у психологији. Због тога није могуће одговорити ни на једноставно питање да ли су поремећаји који се виде само пуки еволуциони процеси, или пак нека револуција навика односно обичаја. Но, много је озбиљније што евидентне промене модела не доводе у питање само наша понашања и наше вредности, већ се тичу и оног најинтимнијег у нашем бићу – *идентитета*, природе мушкараца и жене. Крај уравнотежене комплементарности, која се среће само још у примитивним друштвима, и квазиједнакост двају полова донели су тако велике промене чије је домете тешко предвидети. Као да је поново и на глобалном нивоу неизбежно актуализовано метафизичко питање: *Ко сам ја?* Шта је мој идентитет, моја специфичност, својство мушкараца и жене? Како да се разликујемо Једно од Другог? Како да живимо Једно с Другим? Одговори на ова питања би се морали наћи у некој *психологији породице*.

Није само реч о томе што је на дневни ред дошло питање *једнакости полова*, већ се ради и о многим другим стварима које из тога произлазе. Патријархат, као систем који је омогућавао власт мушкараца над женама, живи, на сву срећу, само свој карикатурални облик. Управо губитком положаја и моћи патријархата постигнут је услов да се на други начин приђе питању

једнакости полова. Истовремено је, што је изгледа још значајније, омогућено да се доводе у питање прастари модел комплементарности полова. Одговор на питање у чему се састојао основни корен неједнакости полова био би скоро немогућ ако се не пође од *сексуалне поделе улога*. У ранијим периодима све је изгледало некако потпуно извесно. *Она* је доносила живот, а *Он* је био „сигурносни кишобран“. *Она* се бринула о деци, а *он* је обезбеђивао живот освајањем и ратовањем. Из строге поделе улога произлазило је јасно формирање идентитета. Промене у подели улога, следствено томе, доносе промене и у идентитету који не може више да буде тако јасан. Нестајањем слике о свету подељеном на мушке и женске сфере и улоге, коме већ сада присуствујемо, стиче се утисак да се губе најличније потпорне тачке. Психологија их мора прецизно одредити и дефинисати како у погледу достигнутих промена, тако и у погледу оних неизбежних.

Без обзира на то што је породица као заједница мушкарца и жене и њихове деце свеопшта појава која се јављала у свим облицима друштва,⁴⁷ њена улога је данас свакако другачија и сведена, мања него икада у историји, јер она нема више ексклузивно право репродукције, јер је њен репродуктивни потенцијал драстично смањен, јер на браку инсистирају они који негирају полну разлику и зато што број такозваних слободних бракова значајно расте. Шта све то значи најбоље се може схватити на основу онога што чини породицу. Породица као заједница мушкарца и жене, или, прецизније, бића мушког и женског рода, подразумева две основне ствари: а) савез (брак) и б) потомство (децу), што се значајно одражава на многе друге моменте. Одувек се (дакле, универзално, и у простору, и у времену) породица заснивала на двама моментима: прво, на *полној разлици* као *природној* разлици, разлици анатомске природе, и друго, на *природном* процесу *филијације*, тј. родбинској, а сасвим прецизно крвно-сродничкој вези родитељ – дете, односно, на природном процесу *филијације* коме је увек обавезно претходио *социјално* нормирани, дакле, социјално контролисани процес ступања у брачни савез.

Да би се могло говорити о последицама промена у породици, мора се поћи од настанка породице, зато што настанак обухвата два за породицу битно одређујућа момента: први је *пракса размене жена*, којом се дефинише начин на који се склапају брачне везе (а, између осталог, и минимална крвно-сродничка удаљеност будућих супружника) и, посебно, кретање жена (тј. њихов прелазак из породице по рођењу у породицу по основу брака), а други је *неопходност забране инцеста* као забране ступања у сексуалну везу чланова

47 Тешко је не сложити се с Клодом Леви-Стросом (Claude Lévi-Strauss) да не постоји ниједно друштво у историји људског рода у којем основна (нуклеарна) породица није играла важну улогу (Lévi-Strauss 1979).

породице међу собом (осим, наравно, за супружнике тј. родитеље).⁴⁸ Скоро је непотребно истицати зашто је, уз полну различитост супружника, овај други моменат, забрана инцеста, неопходан услов за настанак породице. Слободно се може рећи да је он од пресудног значаја, и то свакако у психичком смислу, али не само у психичком, већ и у социјалном, па је, дакле, од највећег значаја и за психологију, и за социологију, и за антропологију, и сваку другу дисциплину о човеку. Постављањем забране инцеста, која је, као једна од првих ако не и прва забрањујућа норма, елемент *над-ја* тј. културе и препрека *еги* у задовољењу (из *ida* долазећег) сексуалног нагона с најближим крвним сродницима, односно постављањем забране родоскврних односа или, што је исто, тзв. Едиповог комплекса, за сваког појединца заправо започиње психичка структурација и његово увођење у симболички поредак, а за сваку природну, биолошку заједницу почиње њено претварање у културну, друштвену, породичну заједницу и творевину (Girard 1990: 252).

Историјска димензија породице омогућава да се добије увид у њен основни организациони принцип – хијерархијску организованост на принципу патријархалне доминације. Елизабет Рудинеско (Roudinesco 2012: 18) истиче три врсте „основних“ односа: а) однос између господара и роба, б) везу између мужа и жене и в) везу између оца и деце. Имајући у виду те моменте, могуће је издвојити три периода у развоју породице:

1. *Традиционална породица* – чија је основна сврха била пренос наслеђа. Бракови су били ствар очева породице који нису узимали у обзир афективну димензију будућег брачног пара;
2. *Модерна породица* – чија је основа романтична љубав. Брак је место реципрочних осећања и путених жеља;
3. *Савремена или постмодерна породица* – чију основу чини релативно дуготрајна сексуална веза двеју особа.

Није тешко уочити величину промена у породици током историје. Основна промена тиче се самог принципа патријархалне доминације односно *превласти мушког принципа* над женским, који је у тзв. савременој породици

48 То што се на инцест и потребу забране инцеста у различитим историјским временима и различитим друштвима различито гледало никада није, како каже Рене Жирар (René Girard), искључило забрану брака између родитеља и деце и између браће и сестара. Изузеци забране склапања брака најближих крвних сродника тако су малобројни и толико нарочите природе, најчешће обредне, да се, строго посматрано, може сматрати да само потврђују правило (Girard 1990: 236). Срж система забране инцеста постојала је без обзира на те изузетке. Проблем је у томе што се у психологији инцест није довољно тематизовао. Да ли су забране брака најближих крвних сродника само секундарне тј. изведене из забране инцеста, као што мисли Клод Леви-Строс, или су примарне забране, као што каже Рене Жирар, јесте крупно теоријско питање за психологију.

изгубио знатну садржину односно значај. Слабљење мушког ауторитета праћено је порастом развода и порастом сукцесивних брачних веза појединаца. Некада једини принцип на коме су се градили односи између полова, доминирајући мушки принцип односно доминантна улога оца, значајно је редукован и ограничен, што није могло а да не доведе до љуљања читавог стања односа у браку, породици и друштву и изазове болне последице. За психологију је веома интересантно како су неке биолошке предности мушкарца, које су му омогућиле да се наметне као суверени субјект, како би рекла Симон де Бовоар (Beauvoir 1982: 14), изгубиле значај и као чиниоци психичког преимућства, и редуковале и „унормалиле“ патријархалну позицију мушкарца. Хоризонт који се отворио пуцањем вишемиленијумске владавине патријархата толики је да му се границе не могу ни наслутити.

Промена хијерархизације полне разлике учинила је да је растојање између мушкараца и жена постало мање, односно да се мушкарци више не морају држати подаље од (злих и незајајљивих) жена.⁴⁹ Колико год то изгледало парадоксално, добитници у овој промени су сами мушкарци, јер сад могу да превладају ове своје несвесне бојазни од женске неограничене пожуде која далеко превазилази њихову жељу. Страх мушкараца од жена који је рађао њихову јаку потребу да их потчине (што је, пак, психичка подлога патријархата) није могао бити савладан без довођења у питање самог патријархалног устројства. У ком ће правцу даље ићи та „терапијска добит“ мушкараца и у којој ће се форми завршити, зависи само од едипске динамике. Док је радикална хијерархија дуализма држала на сигурном растојању мушкараца од жена, чинећи њихово сусретање и међусобно прожимање што формалнијим и везаним за репродукцију, садашње смањење растојања омогућава им да дођу у контакт с оним што им је *заједничко*. Тиме је по први пут добијена права шанса да то не буду односи два хетерогена, страна или непријатељска света. Уместо патријархалне стварности коју су омеђивале *супротности* и *искључења*, које су стварале неповерења и непријатељства, *исти* тј. заједнички моменти свакако ће се одразити и на саму сексуалност, и то значајно пре свега у промени жудње, што се већ региструје.

Те промене можда постају јасније уз помоћ промишљања Елизабете Бадинтер о моментима који у патријархалном контексту чине однос полова. Три момента која, према њеном мишљењу, чине репрезентативно тројство односа полова: а) двојство, б) антагонизам и ц) жудња (Badinter 1988: 130) свакако

49 Најбоље би било погледати *Књигу Постања* или пак *Махабхарату* да би се видело како је оправдаван патријархат и положај који жена треба да има због своје природе. Зле, похотне, непостојане, свирепе, надарене звреским моћима и препродне жене које мушкарци не могу да задовоље само по један сваку – морале су се стога по сваку цену држати на потребном одстојању.

погодују сексуалности, али они неизоставно и производе у мушкарчевој фантазији оно Друго (женско), које ће на различите начине одређивати саму сексуалност. Проблем је шта ће мушкарац учинити с тим Другим, женом у својим фантазијама. Већина ће напора свакако бити усмерена против Другог у себи и против другог који показује то Друго. Сетимо се само да је донедавно плакање мушког детета било санкционисано због тога што је виђено „као женско“. Ништа боље нису пролазиле ни девојчице чије је понашање подсећало на мушкарце. Међутим, изменом комплементарног односа ова три момента не могу опстати. Заправо, нестанак *дуализма* и *антагонизма* учиниће и жудњу мање оперативном. По дефиницији, ако следимо Лаканову мисао, жеља не сме бити испуњена да би трајала. Жеља има свој круг, своју границу, и управо се одржава као жеља прекорачујући праг који поставља принцип задовољства (Lacan 1986: 37).

Довођење у питање *модела комплементарности* као модела односа полова када је остала још само једна, свакако суштинска разлика између полова – да жене рађају децу – тражи од психологије да да одговоре о људској природи која постаје све више одређена културом. Док је *женски идентитет* ограничен на моћ *материнства* (не занемарујући чињеницу да у доба контрацепције жена може одлучити да никада не постане мајка), за мушки је тешко наћи неко тако јасно одређење. Једноставно, није баш лако наћи неко искуство, не узимајући у обзир полно, које би било својствено мушкарцу, а потпуно непознато жени. У ком ће правцу ти *заједнички* моменти мушкарца и жене ићи, требало би да буде централно место психолошке тематизације. Увек треба поћи од тога да то заједничко мушкарца и жене већ делује у савременој стварности.

Оваква нова ситуација, нови принцип реалитета, нове дискурзивне праксе захтевају велики напор од сваког појединца у подручју сексуалности и изградњу нових форми. Као и свакој другој форми, и овој која се тиче односа мушкарца и жене треба време. Међутим, изградња нове чврсте форме у контексту замршености полова и сексуалне неразлучивости који прете осећају идентитета наилази на велике изазове. Процес формирања сексуалног идентитета је тежи за мушко него за женско дете, што је и разумљиво ако се има у виду ток развојних корака у прављењу разлике између свог и мајчиног тела код дечака и девојчице (Тодоровић 2011: 163; Тодоровић 2013: 215). А то је основна односа међу половима.⁵⁰ Над мушким идентитетом стално стоји претња

50 Из *Развојне психопатологије* нам је познато да у самом почетку живота беба не прави разлику између свог и мајчиног тела. За разлику од девојчице која се лако и одмах идентификује с мајчином женскошћу, што се види из активности, жеља и играчака које представљају подручје њеног интересовања, мушко дете мора уложити немали напор да би се разликовало од мајке и укључило се у свет мушкарца. Потпуно је у праву Маргарет Мид када

коју је у сину оставила женскост мајке као прво искуство кога се дечак морао одрећи да би постао мушкарац. И не само што је превасходно „симболичком кастрацијом“ морао да научи да живи без женскости мајке, већ је морао да научи и да се бори против ње. Агресивност мушкараца према женама увек садржи много од те борбе којом се прибављају докази успешне симболичке кастрације. Велики део љутње сина на оца потиче управо из замерки оцу што га није одвојио од мајке, што му није ставио забрану, што се није испречио његовој жељи.

Ово је место где се може схватити сва опасност од *једнакости* полова и од инсистирања на *заједничком* мушкарца и жене. Не заборавимо да је Едип био темељ друштва зато што је обезбеђивао одабир нормалне љубави отклоненом од два едипска искуства: оцеубиства и родоскврнућа. Едип је „убица разлике“, каже Рене Жирар (Girard 1990: 199), зато што је својим злочином ставио тачку на све разлике и постао метафора опасности која произлази из брисања разлика. Схвативши колико је за Тебу опасно избрисати разлику, он препознаје своју кривицу. Субјект кривице је осуђен да остане мајчин син и очев супарник. Фројд неће говорити ништа друго до да се син може осећати кривим због жеље за убиством (оца) и жудње (за мајком).

Патријархално друштво и породица у којима је спознат Едипов комплекс показивали су у свим својим (патријархалним) аспектима едипске карактеристике, подвлачећи разлике између полова. Неограничена власт оца према свима производила је вековима исту динамику која је описана у Фројдовој „митолошкој хипотези“. Убиство оца прахорде понављало се и у модерни, али не на реалном, већ на имагинарном нивоу убиства оца – у синовљевој неурози. Код синова је осећање непријатељства према оцу тако јако да је тешко наћи релацију отац-син која није засићена смрћу. Међутим, и код потчињених жена је јачало непријатељство према носиоцу целокупне власти и тиранину. Очинска власт је покренула агресију у сваком облику,

каже да „живот жене почиње и завшава у извесности, најпре приликом идентификовања с мајком, потом уз сигурност да је та идентификација исправна и да је она зачела једно друго људско биће“ (Roudinesco 2012: 138).

Ситуација код мушке деце је сасвим другачија. Дечак, вероватно и пре фаличке фазе, мора да уложи напор да схвати како је различит од мајке и да он не рађа бебе. Он мора да постане свестан чињенице да је створење различито од жене. То помањкање физиолошких знакова о моћи прокреације јесте онај моменат који сведочи о неизвесности мушкости, али и разлог зашто је мушкарцима лакше да поприме осећај женског идентитета. Другачије речено, мушкарци се морају борити много снажније од жена да би се разликовали од оног Другог и да би психички попримили свој осећај сексуалне припадности. Разапети између изазова да буду мушко и забрањене жеље да буду оно друго и да поседују моћ оног Другог – мушкарци измишљају разне стратегије и обреде. Можемо се сложити с Елизабетом Бадинтер да је много теже попримити осећај мушког идентитета него женског (Badinter 1988: 141).

реалном и фантазматском, али је покренула и поклич за једнакост. Однос према оцу и мужу еволуирао је слабљењем патријархалног принципа од потискавања агресије, преко амбиваленције, до отворене агресије према њему и постепено је брисао све родне разлике.

Едипов комплекс све време уређује људске односе, а Фројд га је само увео у научну реч објашњавајући и Софокла и Шекспира. Неумитна законитост родоскврних тежњи и оцеубиства не може се прекинути ни избећи, већ само пренети у имагинарни регистар, фантазматску реализацију. Средство којим се Едипов комплекс разрешава јесте *идентификација* која омогућава сину да, бивајући као отац, постаје законити наследник свега што је очево. „Идентификација је *'желети бити'* која се природно остварује преко *'имати'*, односно преко присвајања очевих објеката“ (Girard 1990: 181). Заменом оца у сваком погледу, очево постаје синовљево, дакако, у подручју несвесног. Идентификација се добро уклапа у Едипов комплекс, а и једна је од припрема за њега: она усмерава жељу ка очевим објектима. Син има право на статус ривала као и кћерка на статус мајчине ривалке. Тиме је еманципација личности, као и слабљење очевог ауторитета, незаустављиво кренула. Овде су битне две ствари. Прво, едипска динамика утиче на нормализацију породичног поретка у коме су улоге оца и мајке подређене *полној разлици*. Друго, управо је едипско одређење довело до успона савремене *афективне породице* с акцентом на новом облику брачних односа између мушкарца и жене, дајући тим односима облик *универзалне психичке структуре*, облик који се више није заснивао на обавезујућој вољи очева, већ је тражио пристанак синова и кћери, пристанак који је постао реална чињеница с којом се морало рачунати и који је требало добити.

Ову тачку слабљења очевог ауторитета треба видети као крупан корак у еманципацији жена, али и као место од кога ће та „еманципованост“ ићи у правцу *изједначавања*. Дакако, то се није одвијало праволинијски и без компликација. Ауторитарна породица је по дефиницији извор будућих побуна. Таква породица морала је бити место сталних распетости између ауторитета и слободе, зависности и самосталности, потиснутих нагона и јачања жудње, потчињености и сукоба. Када су уговорени бракови, који су били у искључивој надлежности оца, уступили место емоционалној динамици и романтичној љубави, то је знатно пореметило брачне односе, стварајући потпуно нову ситуацију која није могла бити без значајних психичких последица, свеједно да ли их је наука о души регистровала или није. Прва последица тога била је да су се претпубертетски бракови и бракови особа које припадају различитим генерацијама отада сматрали неприхватљивим. Док је неуједначеност годишта била знак користољубља, уједначеност годишта била је знак љубави. Заједница

млађег мушкарца и старије жене је, пак, неприхватљива зато што је механизам романтичне љубави едиповски по својој природи: љубав на први поглед – то једноставно значи заљубити се у сопствену мајку (Roudinesco 2012:86). Свест о томе постала је извор озбиљних проблема у контексту саме сексуалности: супруга која је на било који начин подсећала на мајку морала се одбацити импотенцијом или неким обликом перверзије, или се одбацивала сама сексуалност. Овај „патолошки знак“, осећање кривице које је ушло у симптом и оштетило саму сексуалност, ова цена која се плаћа нереалној жељи, јесте показатељ *реалности* сопствене жудње. А прихватањем реалности сопствене жудње, како налаже Едип, постаје могуће *увођење ероса у норму*.

Све ове промене у домену сексуалности, које доводе до промена породице, крунине су и само тело патријархата. Само је питање времена када ће доћи до онога што данашња цивилизација најстроже одбацује – да се *сексуалност* ослободи или наметне *као самосталан извор задовољства*. Још увек доминантно прихватање сексуалних односа темељених на нераскидивом савезу мушкарца и жене у скорој будућности би могло бити значајно измењено. Велико је питање колико ће још дуго сексуалност бити и даље само пут за размножавање. Још донедавно се није могло ни претпоставити да ће у сексуалности доћи до таквог расцепа да се *жудња* одвоји од *репродукције*. Не треба посебно наглашавати да је то био корак који је довео до радикалне измене односа мушкараца и жена.⁵¹

Све ове промене у домену *асиметричности полова*, асиметричности на којој се породица тако дуго заснивала, јесу еволуционе промене. У том смислу треба посматрати и довођење у питање закона егзогамије и забране инцеста. Нестајање чврстих забрана инцеста мора са собом донети неке нове моменте.⁵² Велика примамљивост забрањеног уз нејасне или никакве забране не може подручје *жеље* оставити истим као и у време забрана и репресија. Оно ће засигурно претрпети промене које се и сада већ региструју. Пре свега, ради се о променама у јачини жеље за којима морају нужно уследити и друге промене.

51 Тешко је било замислити колико ће контрацептивне пилуле од 1960. године бити узрок промена у односу мушкарца и жене. Може се са сигурношћу тврдити да је овладавање сопственом плодношћу, а тиме и својом сексуалном слободом, био један од најзначајнијих момената еманципације жена. Када је контрацепција ушла у живот жена, мушкарци су изгубили сва средства за контролу њихове сексуалности. То је била тачка у којој се по први пут успоставља једнакост између Једног и Другог. Женска контрацепција је, слободом коју је доделила жени у погледу одлуке шта да ради или не ради, наносила смртни ударац патријархалној породици. Власт над плодношћу била је, пре свега, у рукама жена. Жена више није морала бити поистовећена с мајком, односно с улогом коју су јој наменили природа и друштво.

52 Психологија је остала нема на тзв. *Извештај Кинси* из 1984. године, у коме се каже да инцест није неминовно перверзија, већ да, напротив, може бити благотворан.

Рушење старих форми и стварање нових модела чије се границе не могу ни назрети стварају већ данас озбиљно узнемирење. Форма која се губи увек говори о ономе што нисмо, али не и о ономе што можемо бити. Чини се да најелементарнија логика „искакања из система“ или промене у систему говори о томе да се односи између мушкарца и жене не могу реметити без плаћања озбиљне цене. Висина цене расте управо зато што се промене одвијају највише у самој „природи“, због чега више ништа није извесно и све поприма статус „могућег“. Због таквих неизвесности и промена које су супротне природном поретку узнемирење је веће него што се може и претпоставити. Оно ће бити још веће јер ни сексуално ослобођење, ни женска права, ни права хомосексуалаца тј. геј права нису постигла прокламоване циљеве. Ово су само почетне и никако завршене фазе. Тешко је и замислити шта ће значити оно што Мишел Фуко зове „успостављање хомосексуалног животног стила“, што је много више и битно друкчије од самих сексуалних односа с особама истог пола у досад уобичајеном, преовлађујућем животном стилу (Foucault 2010: 118). Психологија би требало да буде прво место где ће се заузети теоријски ставови о томе да ли хомосексуалним паровима треба да буде омогућено да имају децу усвајањем, хомородитељством, удруженим родитељством или вештачком оплодњом. Ту би се морао дати одговор о свим евентуалним последицама изостанка упознавања с анатомским разликама у таквим породицама.

Без теоријског става не може се атак на разлике или недостатак разлика видети као усуд само зато што се зна колико је разлика битна за разраду свих разлика и на имагинарном и на симболичком нивоу. Морали би постојати чврсти докази да деца у таквом браку имају више поремећаја од остале деце. Полазећи од тога како се „истост“ или идентичност види у развоју сваког детета и тамо где је нема и како разлика (и различитост) улази у њихову свест, може се очекивати да ће дете сигурно и у таквим условима постати свесно такве разлике.⁵³ Није искључено да се о оваквој претпоставци може рећи да је она само политички коректан став и да је развојна динамика у вези с полним разликама много сложенија. Сетимо се широко распрострањене емпиријске чињенице да мала деца оба пола верују да девојчице имају скривени пенис или да су га некада имале. Процес „додељивања“ пола себи, који се углавном одвија идентификацијом, не да није нимало лаган, већ је пре мучан. То што дечаци знају да су дечаци и девојчице да су девојчице, не значи да знају шта ће бити у будућности, како каже Џудит Фингер Част (Chused 1999: 1106). Чак и онда када деца између пете и шесте године живота знају да је њихова

53 До сада психологија није имала потребу да тематизује колико је „разлика међу половима“ темељ и других разлика. Сада се то јавља као задатак који се не може избећи с обзиром на саму друштвену реалност и чињеницу да је свако људско друштво засновано на забранама, симболичким функцијама, законима или границама.

анатомија стабилна и да ће заувек бити то што јесу, фантазматско присуство разлике може да се значајно одрази на целокупан психички развој. Будући да је идентитет производ низа делимичних идентификација, то он никада и не може бити потпун. Могло би се на мало слободнији начин рећи да је идентитет промашај због чега се никада срећно не постаје мушкарац или жена. Анатомија развојно мора ући у подручје „прихватања“ или „задовољства“ на најкритичнијим раним тачкама да касније не би правила деструкцију у подручју идентитета. Проблем је што никада није лако открити, видети или изговорити жељу да се буде други пол.

Проблем с полним разликама још је сложенији када се има у виду шири контекст друштвених пракси које више или мање скривено, али увек императивно, испостављају захтеве за променама и адаптацијама на нове породичне ситуације. Логично би било очекивати да ће процес адаптације бити сложенији када је реч о деци усвојеној од хомосексуалних парова. Нелогично је да овај психички и психолошки проблем данас постоји много више у подручју правне мисли, него у подручју психологије, која га се клони као табу теме. Сигурно је да оваква ситуација неће моћи још дуго да опстане, јер је процес незаустављив. Није тешко видети да, поред онога што чини доминантну норму, постоје и друге праксе у којима је било каква репресија неделотворна. Нове породичне ситуације су већ ту, и оне, признавала их психологија или не, постоје уз оне породичне ситуације којим се психологија једино бави, оне најтрадиционалније, које укључују улогу оца, мајке и деце. Већ данас хомосексуални парови усвајају децу, она расту у таквим новим породичним условима и врло брзо ће се сами исходи таквог развоја наћи на дневном реду истраживања. Темидин повез ће пре или касније засигурно морати бити скинут и за право, и за психологију.

Психологија иде споро за различитим друштвеним праксама. Иначе је већ при променама у комплементарној матрици и у борби за једнакост могла видети да брисање разлика доводи у питање специфичности и једног и другог пола и да је тиме створен нови принцип реалитета. Исконска раздвојеност полова која је трајала хиљадама година као да је најједном нестала, створивши могућност да се збуњеност попуни конфузним решењима. Једноставно, брисањем схеме комплементарности у корист сличности све је постало „реално“ и могуће, а забрањено и дозвољено тешко је раздвојити. Аргументи за забрањено су фразе типа „живот је исувише кратак, исувише драгоцен да би се сводио на строго одређену норму“. „Не рађајте и пробајте све, апсолутно све“ као да је постала основна девиза. Патолошко и нормално су се на насилан начин измешали и више се нико не сналази ни у чему, а мудрост налаже да се не заузима никакав диференциран или јасан став.

Будући да је свакодневно понашање подељеног субјекта више или мање увек патолошко, психологија би требало да посебно негује и стимулише дисциплину *Психопатологија свакодневног живота*. Можда би тада било могуће схватити да *сличност полова* која представља кршење очинског закона и људске природе уводи на велика врата феминизацију мушкараца и вирилизацију жена. Шта се може очекивати од тог развијања женствености код мушкараца или мушкости код жена? Једину теоријску смерницу коју можемо следити на том путу налазимо у Фројдовој „*Довршеној и бескрајној анализи*“, где се говори како слаба „разрада“ почетне бисексуалности неизбежно води развоју патологије. Ако је сексуални идентитет развојни моменат који је потискивањем сводио бисексуалност на ниво где се не налази велики патолошки потенцијал, то ће сличност између мушкарца и жене оставити бисексуалност живом. У таквим условима едипска динамика неће моћи да одигра своју улогу у потискивању. Колико ће се ту реализовати патологија коју је психоанализа истакла, остаје да се види. Шта ће без Едипа упућивати дечака на идентификацију с оцем, а девојчицу с мајком? Но, не заборавимо да је нова породична структура ступила на сцену и да стари репери не морају играти исту улогу као у старом моделу. Психологија је дужна да ову утеловљену нову реалност узме у разматрање. Не само што више нема стабилног породичног модела, већ се намеће питање да ли је породица вечна – питање које је не тако давно било незамисливо.

Quo vadit familia? Слабљење очевог ауторитета у породици, раздвајање полних односа и репродукције, те матернализација породичне структуре довели су до значајних промена у породици. Трансформација друштвеног окружења, то јест симболичког поља доводи до трансформације модела сексуалности, облика породице, деце изван брака, али и до трансформације психолошке професије. У свему томе неће се лако снаћи ни отац, ни мајка, ни деца, ни аналитичари. Сигурно је да не би било добро, и када би било могуће, поново успостављање патријархалне породице, као што није добро ни слабљење улоге оца. Да ли ће новој породици уопште бити примерено раздвајање детета било ког пола од пролонгиране мајчинске неге? Да ли ће и у новом реалитету хетеросексуални идентитет бити заснован на репресији и при самој помисли на хомоеротску жељу? Које ће се разлике при формирању идентитета стављати у први план, а које занемаривати, сада је тешко рећи, исто као што је тешко одговорити на питање да ли ће „бити мушкарац“ значити негирање било какве феминизираности и слабости. Шта ће се јавити уместо пројекције те негације као разлике између жене и мушкарца? Да ли ће и у овом новом простору разне психологије на потпуно различит начин објашњавати начине на које се производи (нови) субјект? Сва ова питања о којима је тешко заузети теоријски став говоре да живимо у свету у коме поступци имају пре неочекиване него очекиване последице.

ЛИТЕРАТУРА

- Badenter, E. (1988). Jedno je drugo. Sarajevo: Svjetlost.
- Batler, Dž. (2001). Tela koja nešto znače. Beograd: Samizdat B92.
- Batler, Dž. (2010). Nevolja s rodom. Loznica: Karpos.
- Bovoar, S. (1982). Drugi pol. Beograd: BIGZ.
- Žirar, R. (1990). Nasilje i sveto. Novi Sad: Književna zajednica Novoga Sada.
- Lakan, Ž. (1983). Spisi. Beograd: Prosveta.
- Lacan, J. (1986). Četri temeljna pojma psihoanalize. Zagreb: Naprijed.
- Laplanche, J., Pontalis, J.-B. (1992): Rječnik psihoanalize. Zagreb: August Cesarec.
- Levi-Stros, K. (1979). Totemizam danas. Beograd: BIGZ.
- Rohajm, G. (1976). Nastanak i funkcija kulture. Beograd: BIGZ.
- Rudinesko, E. (2012). Porodica u rasulu. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Todorović, M. (2011). Uvod u psihologiju kao nauku i struku. Beograd: Čigoja štampa.
- Todorović, M. (2013). Razvojna psihopatologija. Beograd: Čigoja štampa.
- Frojd, S. (1970). Uvod u psihoanalizu. Novi Sad: Matica srpska.
- Frojd, S. (1983). Mojsije i monoteizam. Beograd: Grafos.
- Frojd, S. (1991). Dovršena i beskrajna analiza. U: Frojd, S., Spisi o psihoanalitičkoj tehnici II (1920-1938), str. 110–142. Beograd: Društvo za proučavanje psihoanalitičkog metoda.
- Fuko, M. (1982). Istorija seksualnosti. Beograd: Prosveta.
- Fuko, M. (2010). Društveni trijumf seksualnih prohteva. QT, God. 1, 1: 118–124.
- Chused, J. F. (1990). Male Gender Identity and Sexual Behaviour. International Journal of Psychoanalysis, 80, 6:1105–1117.

Milorad Todorovic

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

FUTURE OF THE FAMILY IN THE CONTEXT OF CULTURAL “PROGRESS” AND LIBIDINAL “REPRESSION”

The family is falling apart, there is no father,
the mother is trying to be the father.

M.T.

SUMMARY

Quo vadit familia? Oedipal foundations of the society, generally accepted in science (psychology, anthropology, ethnology, sociology, psychoanalysis), are currently going through drastic changes, but these changes have not been registered by psychology or any other science. The weakening of father's authority, emancipation principle, same-sex families, similarity of sexes, separation of sexual relations and reproduction, and general maternalization of the family unit represent such tectonic changes that they must necessarily produce the same changes in the “mental” sphere. In the family based on gender differences as a natural order of anatomical differences, the ongoing drastic weakening of father's image has caused an irreversible loss of his sovereignty, which has, in turn, irrevocably changed the whole family structure, with the consequences we can hardly imagine. Similarity of sexes has been ruining the Oedipal dynamics which only was powerful in suppression. The devaluation of Oedipus, who instructs a boy to identify with the father and a girl with the mother, also eliminates the need for suppression of bisexuality. The adoption of male identity, a task which was in the old model of complementary family considerably more difficult than the adoption of the female one, will only be threatened further in the future. What was understood as “man” and “woman” in the old model is unlikely to survive. The changes are inevitable and already progressing in the direction of feminization of men and virilisation of women, i.e. towards a redefinition of the very identities of “a man” and “a woman”. The threat of masculinity shifting into the scorned femininity threatens, states Judith Butler, the heterosexual basis of desire, with the fear that the said place will be taken by scorned homosexuality residing on that threat. It is not hard to agree with Judith Butler that the perverse and polymorphous character of the postmodern sexual identity corresponds more with the metamorphoses of Narcissus than the Oedipal tragedy. This is exactly what should be in the focus of psychological research, having in mind the role of family and sexuality in the structuring of any personality. This paper provides an attempt to view all these changes constituting a new reality based on new principles as an incessant process.

Key words: family, sexual identity, gender differences, complementarity of sexes, same-sex families

Katarina Todorović⁵⁴

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Crna Gora

ULOGA PORODICE I DRUŠTVA U PRIPREMANJU DJECE ZA POLAZAK U ŠKOLU

SAŽETAK

Promišljati o djeci iz ugla porodice, škole i društva znači tražiti mogućnosti koje će obezbijediti kontinuitet u psiho-fizičkom razvoju svakog pojedinca. Prije svega, trebalo bi razmišljati o pristupu koji će omogućiti djetetu cjelishodan kontekst za neformalno i neposredno učenje, upotrebu naučenog u okviru aktivnosti koje su primjerene djetetu, a uz to formulirati takav kurikulum koji će biti baziran na razvojno-procesnim načelima, kako u predškolskim ustanovama, tako i u prvim razredima osnovne škole. Uključivanje dječijih porodica i drugih članova lokalne zajednice u pomenute promjene bi takođe bio jedan od načina da se približe predškolske i osnovnoškolske ustanove i stvori kontinuitet u institucionalnom vaspitanju i obrazovanju djeteta.

Ključne riječi: djeca, škola, porodica, društvo, adaptacija.

UVOD

Zauzimajući sasvim posebno mjesto u razvoju svakog pojedinca, period djetinjstva snažno ispoljava uticaj svih činilaca koji određuju ličnost, počev od nasljeđa kao biološke konstitucije, do sklopa mnogih raznovrsnih okolnosti u kojima se odvija razvoj. U vezi s tim rezultati mnogih naučnih istraživanja govore u prilog tezi da bi svi pristupi namijenjeni djeci trebali biti višedimenzionalni, te da bi morali težiti integraciji, stavljajući poseban akcenat kako na zdravstveni, tako i na psihički i socijalni aspekt. Sve brojnija naučna saznanja o potrebama djece koja su produkt različitih disciplina kao što su pedagogija, psihologija, antropologija, sociologija, medicina i dr., doprinose kreiranju sveobuhvatnijih programa koji se odnose kako na rano djetinjstvo, tako i na povezanost predškolskog i školskog doba, a sve to radi što spontanijeg prelaza sa bezbrižnog perioda igre na period u kojem dominiraju školske obaveze koje treba da ispune dječiju radoznalost za novim saznanjima. Zato je pri sagledavanju dječijih potreba od ključne važnosti istovremeno obraćati pažnju na fizički razvoj (kroz zdravlje i ishranu), mentalni razvoj (kroz obrazovanje i stimulatívno okruženje), socijalno-emocionalni razvoj (putem nježnosti i stvaranjem mogućnosti djeci za učešće – participaciju u socijalnom životu) i duhovni razvoj.

⁵⁴ katarinat@t-com.me

Preliminarna analiza stanja u Crnoj Gori u ovoj oblasti pokazuje sljedeće:

- više sektora je, izolovano jednih od drugih, uključeno u programiranje djetinjstva;
- razjedinjenost postavljenih ciljeva u različitim sektorima;
- neinformisanost o aktivnostima i nastojanjima drugih sektora;
- primjetan nedostatak resursa (materijalnih, programskih, kadrovskih) utiče na formiranje svijesti da pojedini sektori mogu ponuditi samo parcijalne programe;
- strah od gubljenja kontrole i sopstvenog djelokruga aktivnosti sprječava ljude da participiraju u implementaciji integrisanih programa;
- neadekvatnost i parcijalnost inostranih modela sa čijom se implementacijom pokušalo u Crnoj Gori u prethodnih 15-tak godina.

Kada su u pitanju djeca predškolskog uzrasta, dijete se direktno nalazi na mjestu gdje se ukrštaju tri značajne institucije: porodica, dječiji vrtić i škola. Ove institucije se razlikuju po svojoj strukturi, načinu djelovanja i pristupu djeci, te kod djece dolazi do stvaranja konfuzije u vidu nejasnih očekivanja od njih, a samim tim i do problema u razvoju. Istraživanja u svijetu pokazuju da 25% populacije školske djece ima teškoće zbog problema u prilagođavanju, koje utiču na teškoće u budućem životu (Ladd i Prince, 1987, str. 1173). S problemom prelaska i prilagođavanja na polju vaspitanja i obrazovanja sriječemo se onda kada se radi o prelasku iz jedne u drugu instituciju, horizontalno i/ili vertikalno u okviru vaspitno-obrazovnog sistema, pri prelasku iz porodice u dječiji vrtić, iz vrtića u školu, iz razreda u razred, iz škole u školu... Ovakvi trenuci u životu djeteta nose sobom mnoga pozitivna očekivanja, ali i stres i strah. Koliki će biti obim i intenzitet negativnih osjećanja, zavisi prije svega od kvantiteta i kvaliteta razlika između jedne i druge sredine u socijalnom i fizičkom smislu. Potreba djeteta za emocionalnom i socijalnom sigurnošću i stabilnošću jedna je od osnovnih ljudskih potreba. Ove potrebe su najugroženije u periodu velikih promjena, a prelazak iz dječijeg vrtića u školu za dijete predstavlja jednu od najznačajnijih promjena u životu.

KONTINUITET U INSTITUCIONALNOM VASPITANJU

Mišljenja da situacija i u Crnoj Gori prati ove opšte trendove i vodi ka parcijalizaciji i separaciji napora u bavljenju potrebama djece potvrđena su iznalaženjem rješenja i pronalaženjem načina za njihovo prevazilaženje. Najnovija reforma vaspitno-obrazovnog sistema u Crnoj Gori pokreće pitanje kontinuiteta kroz tješnju saradnju i povezivanje dječijeg vrtića i škole. Stručnoj pedagoško-psihološkoj javnosti problem kontinuiteta nije novi pojam, jer se ona njime bavila još 60-ih i 70-ih godina prošlog vijeka. Akcenat je stavljen na prilagođavanje predškolskih programa

zahtjevima škole, te su oblikovani mnogi programi s ciljem pripreme djece za školu. Posljednjih 20-ak godina dolazi do redefinisanja procesa na tom području. Od kompenzacijske prirode kontinuiteta u vaspitno-obrazovnom sistemu prelazi se na razvojno-procesnu usmjerenost tog procesa. Prevazilazi se problem „traženja krivca” na relaciji vrtić – škola, kada je prilagođavanje i usklađivanje u pitanju, postavljanjem problema na realne osnove: *kako da se obije institucije prilagode razvojnim mogućnostima djeteta i specifičnostima ovog razvojnog perioda?*

Problem osiguravanja kontinuiteta u vaspitno-obrazovnom procesu po pravilu izlazi na površinu prilikom školskih reformi, jer se tada vrše dublje analize i multidimenzionalno sagledavaju svi aspekti, mogućnosti, uzroci i posljedice kvaliteta, a kontinuitet je jedna od ključnih kategorija kvaliteta u vaspitno-obrazovnom radu (Parker i Gotman, 1989, str. 100). Tom se prilikom diskutuje o adekvatnom uzrasnom periodu za prelazak iz vrtića u školu, o načinima prevazilaženja jaza između vrtića i škole, o reformisanju kako predškolskih, tako i školskih nastavnih planova i programa.

Reforma obrazovnog sistema i nastavnih planova i programa koja se u Crnoj Gori odvijala u posljednjoj deceniji donijela je i neka nova sistemska rješenja. Djeca u prvi razred nove, devetogodišnje osnovne škole kreću sa šest godina, a tamo ih dočekuju učitelj i vaspitač. Tim sastavljen od stručnjaka za vaspitno-obrazovni rad sa djecom predškolskog i mlađeg školskog uzrasta omogućava djeci prilikom prelaska iz vrtića u školu kontinuitet u ključnim elementima. Formiranje ovog tima ne vodi automatskom rješenju, jer je problem adaptacije mnogo složeniji. Neprilagođeno prenošenje didaktičkih rješenja iz vrtića u školu takođe nije garancija popravljanja kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada. Prije svega, trebalo bi razmišljati o pristupu koji će omogućiti djetetu cjelishodan kontekst za neformalno i neposredno učenje, upotrebu naučenog u okviru aktivnosti koje su primjerene djetetu, a uz to formulirati takav kurikulum koji će biti baziran na razvojno-procesnim načelima kako u predškolskim ustanovama, tako i u prvim razredima osnovne škole. Uključivanje dječijih porodica i drugih članova lokalne zajednice u pomenute promjene bi takođe bio jedan od načina da se približe predškolske i osnovnoškolske ustanove i stvori kontinuitet u institucionalnom vaspitanju i obrazovanju djeteta.

Prema Lombardi (1992) kontinuitet omogućavaju sljedeći elementi:

- razvojno primjerena praksa koja bi između ostalih ciljeva posebno naglasila razvijanje pojma o sebi, pozitivan odnos prema učenju i saznavanju, razvoj komunikacijskih i saradničkih vještina;
- uključivanje roditelja u više segmenata vaspitano-obrazovnog rada;
- aktivnosti savjetovališta za djecu i roditelje.

Važan cilj vaspitno-obrazovnih institucija i porodice morao bi biti da shvate i u praksi kroz ponašanje primijene djetetovu prirodnu potrebu za saznavanjem, da

ide u školu i da bude veliko. Pod tim se podrazumijeva da razumiju i razlikuju želju za znanjem i učenjem, jer je dijete usmjereno na rezultat, da zna da čita i piše i sl., a nije svjesno napora koji treba da uloži u tom procesu. Iz tog razloga očekivanja roditelja od djece trebalo bi usmjeriti na procesna pitanja i tako smanjiti jednostrani pritisak na dijete koji se odnosi na rezultat samog procesa. Roditelji su u situaciji kada, zajedno sa školom, treba da se usmjere na traženje načina koji će obezbijediti da dijete usvoji osnovna znanja, a da pritom stiže i socijalna iskustva na njemu najprimjereniji način. Samo će ovakav pristup osigurati pozitivnu emocionalnu sliku o školi i učenju.

Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju Crne Gore, članom 31, razgulišu se uslovi za upis djece u osnovnu školu: „U školu se upisuju djeca koja će u kalendarskoj godini, u kojoj počinju da pohađaju školu, navršiti šest godina života.“ Iz razvojne psihologije nam je poznato da se sva djeca ne razvijaju istim tempom niti fizički, niti intelektualno, emocionalno i socijalno. Zbog toga se djeca istog kalendarskog uzrasta nalaze na različitom nivou razvoja. To praktično znači da kalendarski uzrast djeteta nije dovoljno precizan pokazatelj psihofizičke zrelosti djeteta za polazak u školu. Uspješan polazak djeteta u školu uslovljen je njegovom neuromuskularnom zrelošću, ranijim iskustvom i znanjem. Znanja i iskustva su značajna jer se kroz njih vježbaju sposobnosti opažanja, razlikovanja oblika, pamćenja, zaključivanja, sposobnost uviđanja odnosa i sl. Da bi dijete uspješno pristupilo procesu organizovanog školskog učenja, podrazumijeva se da je emocionalno stabilno, emancipovano od roditelja, spremno za saradnju kako s odraslima, tako i s vršnjacima, da prihvata pravila ponašanja, da je intelektualno, socijalno, emocionalno i fizički zrelo za školu. Novija istraživanja su pokazala da su u predškolskom uzrastu mogućnosti razvoja djeteta mnogo veće nego što se ranije smatralo. Što se tiče same inteligencije, najopštiji zaključci istraživača ove oblasti govore da se od 2. do 9. godine ona najintenzivnije razvija. S obzirom na ovaj podatak, osim što društvena sredina ima ogroman uticaj na razvoj djeteta, ona ima i veoma odgovoran posao. U zavisnosti od uticaja i podsticaja koje na dijete u ovom periodu vrši sredina, ono će se razvijati više ili manje adekvatno. Bloom je vršio istraživanje i zaključio da „dijete u nepovoljnoj sredini sputavaju u razvoju naročito sljedeći faktori:

1. Nepotpuni govorni i jezički uzori u porodici koče intelektualni razvoj djeteta i smanjuju njegov uspjeh u školi, naročito u onim područjima koja uključuju čitanje.
2. Dijete koje živi u sredini koja mu ne nudi dovoljno podsticaja za razvoj ima manje iskustava o svijetu i životu. Njegovi roditelji nemaju dovoljno vremena i mogućnosti da mu se posvete, a često za to nemaju ni odgovarajućeg znanja. U takvoj sredini su također manje prisutni i vanjski podsticaji, naročito za razne kulturne djelatnosti. Nedostatak iskustva o životu i svijetu sputava intelektualni razvoj djeteta i njegovo učenje u cjelini.

3. Dijete koje živi u sredini koja ga dovoljno ne stimulira ima i manje mogućnosti za rješavanje misaonih problema u usporedbi s djetetom iz povoljnije, odnosno stimulativnije sredine. Roditelji ga dovoljno ne podstiču ka analitičkom misaonom procesu, logičkom zaključivanju i traženju rješenja.
4. U nepovoljnoj sredini postoji općenito i manji broj interakcija između odraslih i djece“ (preuzeto: Toličić, 1979. str. 221–222).

ULOGA PORODICE U PROCESU ADAPTACIJE

Čovjek je društveno biće i on teži da živi, radi i razvija se u društvu. Počeci društvenog ponašanja javljaju se još kod novorođenčeta, kada ono stupa u socijalne interakcije sa odraslima koji zadovoljavaju njegove fizičke potrebe. „Među takve sisteme ponašanja spadaju percepcija ljudskog lika i glasova ljudskog govora, sposobnost uspostavljanja socijalno-emocionalnih veza i pojava vezanosti za određene osobe (tzv. *Attachement*), rana neverbalna dvosmerna komunikacija između deteta i majke“ (Ivić, 1978, 148). Međutim, pored svih saznanja koja roditelji ne/posjeduju o važnosti polaska u školu njihove djece za kompletan psihički razvoj, u praksi imamo priliku da se sretnemo s velikim brojem problema. Problem adaptacije djece pri polasku u prvi razred je i dalje veoma izražen, a razlog tome leži, između ostalog, i u činjenici da:

1. Većina roditelja nema odgovarajuće pedagoško obrazovanje, nedovoljno poznaju i vrednuju značaj ranog razvoja za odrastanje djeteta. Roditelji akcentiraju na sticanje formalnih znanja, a predškolske ustanove se i dalje percipiraju kao nužni smještaj ili mjesto djece za igru koja nema veće implikacije;
2. Roditelji nemaju obavezu da upisuju djecu u predškolske ustanove, tako da je procenat obuhvaćene djece organizovanim predškolskim obrazovanjem u Crnoj Gori negdje oko 20%, što je u odnosu na razvijene obrazovne sisteme daleko ispod očekivanog. Gustina mreže predškolskih institucija u Crnoj Gori je neuporedivo manja od realne potrebe za kompletnim obuhvatanjem djece predškolskog uzrasta. Podatak koji može više reći o obuhvatu predškolskih ustanova u odnosu na osnovne škole jeste broj objekata, i to 22 predškolske ustanove i 168 osnovnih škola u Crnoj Gori;
3. Znatno broj roditelja nedovoljno kontroliše negativne uticaje koje na djecu vrše različite situacije i mediji. „No, čini se da možda najviše zabrinjavaju dvije tendencije kada su u pitanju negativni uticaji vizuelnih medija: a) sve veća brojnost, gotovo ekspanzija nasilničkih medijskih sadržaja, b) odsustvo bilo kakve koordinirane i sveobuhvatnije akcije različitih institucija društva, te roditelja i prosvjetnih radnika s ciljem sprječavanja ovih pojava“ (Milić, 2007).

Nepostojanje sistematske i planske edukacije roditelja na našim prostorima, a ideja o takvoj potrebi je veoma stara, prije svega je problem države, a tek onda porodice i pojedinačnih institucija u društvu. „Rad na pedagoško-psihološkom obrazovanju roditelja trebalo bi da se postavi tako da se blagovremeno pomogne svim roditeljima u što pravilnijem porodičnom vaspitanju, a ne prevaspitanju. Ako se zalažemo za sistematski rad s ovom kategorijom odraslih, onda im moramo pružiti pomoć od trenutka kada su na sebe preuzeli roditeljsku obavezu, pa sve dotle dok su pred društvom odgovorni za tu obavezu“ (Erceg i dr., 1979, str. 6). Složen i neplanski realizovan proces adaptacije djece na školski način rada donosi probleme kako djetetu, tako i njegovoj porodici, ali i školi.

Način prevazilaženja ovog problema u sve više obrazovnih sistema u svijetu nalazi se u uključivanju djece u redovne razrede osnovne škole na što mlađem uzrastu. Jedno od glavnih sistemskih rješenja u reformisanoj osnovnoj školi u Crnoj Gori je polazak djece u prvi razred sa pet, odnosno šest godina. U prethodnom dijelu pokušali smo da navedemo razloge za mnoga rješenja koja su implementirana u novi zakon i propise koji su temelj reforme vaspitno-obrazovnog sistema u Crnoj Gori. Međutim, pored porodice, kao značajne socijalne zajednice, i odraslih iz najbližeg okruženja, dijete je sve više usmjereno na svoje vršnjake. Ono s njima uspostavlja kontakte koji se prvo baziraju na manjoj, a kasnije na sve većoj grupi djece koja stupaju u međusobnu interakciju. U grupi dijete počinje da razmjenjuje, saraduje, da prihvata prava i obaveze koje proističu iz grupne dinamike. „Bez obzira na različite definicije faza razvoja socijalnog ponašanja djeteta, mogu se razlikovati sledeće faze: individualnog razvoja, početnog socijalnog ponašanja i socijalnog ponašanja“ (Brkić, 1971, str. 245). Pošto se poslednja faza odnosi na predškolsko dijete od oko 4 godine, pažnju ćemo zadržati na njoj – tada dijete uspostavlja prve čvršće odnose sa drugom djecom, ali ti odnosi nisu ni stalni, niti su stabilni. U formiranim grupama djece odnosi koji vladaju su kooperacija, rivalstvo, privlačenje, odbijanje, nezainteresovanost. Za pravilan razvoj socijalnog ponašanja važno je izgrađivati interpersonalne odnose, uvažavati prirodne sklonosti i prihvatiti pravila ponašanja koja važe za cijelu grupu. U predškolskim vaspitno-obrazovnim ustanovama uticaj vaspitača i djece omogućava razvoj i u moralnom i u socijalnom pogledu. U moralnom smislu djeca usvajaju moralna znanja, šta je dobro, a šta loše, razvijaju moralnu volju, za vreme boravka u grupi formiraju moralno ponašanje kroz poštovanje tuđih potreba i prilagođavajući sopstvene grupi. Funkcija morala uopšte jeste gnoseološka, regulativna i vaspitna, ali se s istim ciljem ostvaruje i u predškolskim institucijama. Sticanje znanja, razumijevanje odnosa, približavanje pojedinca grupi i grupe pojedincu, kao i formiranje cjelokupne ličnosti u skladu s obavezujućim normama koje važe u konkretnom društvu, jesu razlozi da se operacionalizuju ciljevi moralnog vaspitanja u predškolskim ustanovama. Dok su u porodici odnosi uglavnom svedeni na odnos odrasli–djeca, u predškolskim ustanovama

pored ovih relacija značajnu ulogu imaju odnosi koji se izgrađuju među samom djecom. Izgradnja i afirmacija dječije ličnosti se najintenzivnije odvija u dječijim kolektivima putem interakcije i socijalnih odnosa u koje dijete stupa s vršnjacima. Žan Pijaže je uvjerenja da je za intelektualni razvoj djeteta interakcija i saradnja među djecom isto toliko važna koliko i s odraslima. Druga djeca, koja su na sličnom kognitivnom nivou, mogu više da pomognu oslobađanju od egocentričnosti nego odrasli. Zato u vaspitno-obrazovnoj praksi treba insistirati na interakciji među djecom, a ne samo dozvoljavati im je. Dječiji kolektiv kakav su vrtičke grupe nosi sobom velike različitosti i pruža mogućnost svakom pojedinom djetetu da razvija svoju individualnost. U vaspitnim grupama djeca imaju i mnogo sličnosti, prije svega zbog istog kalendarskog uzrasta i društveno-kulturne sredine u kojoj žive. Ova okolnost im obezbjeđuje mogućnost da se međusobno upoređuju, da objektivnije sagledavaju svoje mogućnosti i sposobnosti i da realnije procjenjuju svoj napredak u odnosu na drugu djecu. Za razliku od porodičnog okruženja, gdje o djeci prosuđuju (subjektivni) roditelji, u predškolskim ustanovama nema „posebne ljubavi“ za jedno dijete (ne i za drugo), niti ima precjenjivanja ili potcjenjivanja dječijih mogućnosti. Vaspitači kao profesionalci u svom poslu zahtjeve postavljaju prema objektivnim mogućnostima grupe i/ili pojedinca i ne dovode djecu u situaciju da budu apsolutno neuspješna ili da realizovane aktivnosti nemaju razvojni karakter, već da usporavaju dječiji razvoj jer su ispod nivoa djetetovih mogućnosti. Što je veći broj kontakata koje dijete ostvaruje s vršnjacima, to je veća šansa da dijete bude socijalno prihvaćeno, a ova okolnost direktno utiče na formiranje slike o sebi kod samog djeteta. Razvoj identiteta kod djeteta zavisi od interpersonalnih odnosa koje ostvaruje kako u porodici, tako i u vaspitno-obrazovnim institucijama. „Identitet razvijamo i ostvarujemo savladavanjem nekih osnovnih životnih vještina kao što su primanje i davanje, zadržavanje i puštanje, rad sa drugima, kao i prihvatanje sebe“ (Erikson, 1966, str. 87). Razvoj identiteta podrazumijeva formiranje sljedećih osobina ličnosti: povjerenje u saradnike, inicijativnost, samostalnost, otvorenost za život i rad sa drugima. Da bi se formirale ove i mnoge druge pozitivne karakteristike djeteta, odnose u grupi treba podsticati, kontrolisati i usmjeravati. Zato djeca koja su pohađala predškolske ustanove i/ili bila dio nekog organizovanog procesa vaspitanja i obrazovanja imaju iskustva u izgrađivanju odnosa s odraslima u i van porodice, ali i sa grupom svojih vršnjaka. „Opšti cilj predškolskog vaspitanja i obrazovanja je da doprinese razvoju djeteta predškolskog uzrasta tako što će mu pružiti uslove i podsticaje da razvije svoje sposobnosti i svojstva ličnosti, da proširuje iskustva i izgrađuje saznanja o sebi i drugim ljudima u svijetu“ (Knjiga promjena, 2001, str. 31). Veliki broj istraživača se bavio upravo pitanjem da li i u kojoj mjeri pohađanje predškolskih ustanova utiče na socijalnu prihvaćenost djece u školi i da li socijalni odnosi u grupi utiču na efikasnost učenja i obrnuto. U istraživanju

Nade Vučković, obavljenom 1974. godine, došlo se do sljedećih zaključaka: u ispitanoj grupi postoji relativno stabilan pozitivan odnos socijalnog statusa ispitanika u vrtiću i školi. Djeca koja su dobila veći broj pozitivnih ili negativnih izbora u vrtiću zadržala su ih uglavnom i u školi. Upoređujući prihvaćenost djece i njihova predznanja odnosno znanja, uočava se tendencija da djeca koja su postigla bolje rezultate na ispitima predznanja i znanja maternjeg jezika zauzimaju povoljnije socijalne položaje, tj. prihvaćenija su u grupi i razredu. „Za razvoj socijalnosti nije važno samo osigurati broj, kvantitet socijalnih kontakata, obim socijalnih iskustava, već je važan njihov kvalitet, da li su ti kontakti i iskustva takvi da kod djeteta razvijaju osobine ličnosti i ponašanje koje omogućuje stvaranje pozitivnih odnosa s vršnjacima. To je jedan od najvažnijih zadataka odgajateljeva rada“ (Vučković, 1974, str. 225). E. Harlok ističe da je broj kontakata djece važan činilac razvoja i unapređivanja socijalnog ponašanja djece tog uzrasta, jer, kako kaže, „deca koja su već stekla izvesno iskustvo u jaslama uspostavljaju znatno veći broj socijalnih kontakata u dečijem vrtiću nego ona koja nisu posećivala jasl“ (Harlok, 1971, str. 276). Institucionalno organizovan proces vaspitanja i obrazovanja obezbjeđuje djeci svakodnevnu interakciju na osnovu sadržajno osmišljenog rada. Važan izvor socijalnih informacija djeci su upravo grupe vršnjaka, pa je boravak u predškolskim ustanovama značajan i za razvoj socijalne kompetencije kod predškolske djece.

PARTNERSTVOM DO ADEKVATNIH REZULTATA

Boravak djece u kolektivu, kada je u pitanju stariji predškolski uzrast, danas je gotovo nezamjenljiv ako želimo da se dijete bez poteškoća uključi u rad u prvom razredu osnovne škole. Međutim, to ne znači da brigu o djetetu porodica treba da prepusti instituciji, već da ove dvije za dijete značajne sredine treba tijesno da sarađuju. „Kad se približi vreme da deca pođu u školu, treba ih upućivati da se tome raduju kao vašaru ili berbi vinograda, treba im pričati da će uskoro ići u školu među drugu decu, da će zajedno učiti i zajedno se s njima igrati (Komenski, 1946, str. 28). Cilj predškolskih ustanova je da obezbijede svestranu brigu o djeci, pod čim se podrazumijeva i adekvatna priprema za polazak u školu. „Sistematska i svrsishodna priprema djeteta za školu već u predškolskom razdoblju postala je u posljednjim godinama predmet interesovanja cjelokupne svjetske javnosti. I u nas pripremu djeteta u obdaništu preporučuje niz stručnjaka, ne samo pedagoga, nego i ljekara i psihologa. Školski organi vrše sve pripreme da se tokom sljedećih nekoliko godina obezbijedi priprema u obdaništu za svu našu djecu, bar tokom posljednje godine, pred polazak u prvi razred. Zato je potrebno, u prvom redu, da roditelji budu bolje nego do sada informisani o svim prednostima javnog predškolskog vaspitanja i o njegovoj orijentaciji na pripremu za školu“ (Belinova i Jirova, 1976, str. 46). Vasiljev govori o tri osnovne faze procesa pripremanja djece za školu, i to: od rođenja

do treće godine, od treće do šeste i posljednja od šeste do sedme godine. U prvoj fazi ovaj autor pripremnim aktivnostima koje vode formiranju određenih sposobnosti potrebnih da se dijete adekvatnije adaptira na školski način života i rada smatra vježbanje čula, vježbanje spretnosti, vježbanje i bogaćenje dječijeg rječnika i sl. U drugoj fazi Vasilev predviđa apsolutno organizovanu pripremu za školu kroz igru, sistematski osmišljene aktivnosti i po utvrđenom planu i programu. U trećoj fazi djeca su već krenula u školu i tada im je najznačajnije da uspostave pozitivan i podržavajući odnos s učiteljem, koji će ih postepeno uvoditi u proces planskog sticanja znanja. „Pre svega treba reći da postoji opšta i posebna priprema dece za polazak u školu. Opšta priprema obuhvata celokupan fizički i psihički razvitak dece, a posebna priprema – razvijanje pojedinih svojstava i aktivnosti opšte pripreme (Vasilev, 1990, str. 38). U odnosu na pripremu vrši se ispitivanje spremnosti, zrelosti ili gotovosti djece za polazak u školu ili, pak, u odnosu na sadržaj testiranja vrši se pripremanje. U pedagoško-psihološkoj literaturi postoji neslaganje kako u odnosu na pomenute termine, tako i u odnosu na vrste inicijalnih testova, ali i na potrebu da se testiranje uopšte obavlja. Pošto smo već govorili o kognitivnom razvoju djece i njegovoj vezi sa razvojem komunikacionih sposobnosti, kao i o uticaju tih faktora na uključivanje djece u proces vaspitanja i obrazovanja u školi, razumjećemo da je inteligencija samo jedan od činilaca uspješnog učenja. Umni uzrast govori samo o mentalnoj zrelosti, ali ne i o opštoj zrelosti djeteta. Zato pedagozi i psiholozi stvaraju i stalno unapređuju instrumente za ispitivanje djece prije polaska u školu. Jedan od instrumenata kojima se utvrđuje gotovost djece za polazak u školu napravili su u Gezelovom institutu Gezelovi saradnici Ilg i Ames. Oni su konstruisali instrument kojim se mjeri dječiji razvojni nivo cijelog organizma. Postavili su norme razvoja djeteta od pet do deset godina po kojima se moglo pratiti koliko djeca određenih godina zadovoljavaju postavljena očekivanja za određeni uzrast. Ovi testovi uključuju zadatke kojima se mjeri socijalna, emocionalna i intelektualna zrelost, znanje i zrelost ličnosti. Ti testovi su se pokazali kao dobri u prognostičkom smislu, kada je u pitanju uspjeh u školi. Za utvrđivanje gotovosti djeteta za polazak u školu konstruisani su namjenski i sljedeći testovi: Gessell-School Readiness Test, Minnesota Preschool Scale, Test za polazak u školu, Test za školske novilce i dr. Prema Freeman (1950) svrha ovih testova je dvostruka: da se odredi trenutni razvojni nivo djeteta, a drugo je prognostička funkcija kojom se predviđa budući razvoj ispitanika. Sve aspekte nije podjednako lako utvrditi, jer se emocionalna i socijalna zrelost mjere neuporedivo teže od intelektualne. Nažalost, iz tih razloga testovi koji mjere gotovost za školu uglavnom provjeravaju intelektualnu zrelost djeteta. „Ipak postoje argumenti koji opravdavaju korišćenje testova inteligencije kao testova gotovosti i oslanjanja na intelektualnu zrelost kao meru za predviđanje budućeg postignuća u školi“ (Pešikan, 1989, str. 43). Razlozi koje navodi Pešikan, između ostalog, leže

i u činjenici da su sposobnosti koje mjere ovi testovi inteligencije „istovremeno i osnovni faktori uspjeha djece u početnim razredima osnovne škole“. Testovi koji su se kod nas najčešće koristili za predviđanje uspjeha u školi su Beogradska revizija Bine–Simonove skale, Ravenove obojene progresivne matrice i Test za školske početnike. Danas se u Crnoj Gori u svim osnovnim školama primjenjuju Ravenove obojene progresivne matrice (iako imaju najnižu prognostičku vrijednost) i Test Tip-1 (namijenjen školama na široj teritoriji Beograda i prigradskim školama).

Test Tip-1 je skraćunica od Test za ispitivanje prvaka i takođe je test inteligencije. Ovim testom su obuhvaćene intelektualne funkcije koje se upravo javljaju na uzrastu od 6 godina. Serijacija, inkluzija klasa i druge funkcije neophodne su za sistematsko sticanje znanja. U testove gotovosti za polazak u školu svrstava ga ograničenost namjene. Ovaj test je test verbalnog tipa, pa je zbog toga u prednosti u odnosu na druge testove gotovosti. Test Tip-1 ne sadrži zadatke za ispitivanje grafo-motoričke zrelosti, koja je takođe važna za školske aktivnosti. Ispitivanje ove vrste zrelosti nema prognostičku vrijednost, niti mnogo govori o razvoju djeteta. „Intelektualne sposobnosti merene testovima verbalnog tipa imaju dugoročniju moć predviđanja kako detetovog školskog uspeha, tako i njegovog daljeg intelektualnog razvoja, a samim tim su mnogo upotrebljiviji i korisniji u radu psihologa u školi“ (Pešikan, 1989, str. 44). Test Tip-1 ima 23 zadatka koji su grupisani u pet vrsta zadataka i ispituju sljedeće specifične intelektualne sposobnosti: znanje, pamćenje, perceptivno zaključivanje, verbalne sposobnosti i logičke operacije. „Na osnovu svih obavljenih statističkih analiza kako na standardizacionom, tako i na drugim uzorcima populacije, možemo reći da je TIP-1 test opšte intelektualne sposobnosti kompozitnog tipa koji dobro predviđa uspeh ispitanika u nižim razredima osnovne škole“ (Pešikan, 1989, str. 47). Test Tip-1 daje informaciju o intelektuanom statusu pojedinca u odnosu na populaciju kojoj pripada, te se pomoću nalaza ovog testa vrši ujednačavanje odjeljenja. Na osnovu rezultata testa moguće je identifikovati nadarenu djecu, djecu kojoj je potrebno detaljnije psihološko ispitivanje i djecu koja će imati problema u periodu adaptacije na školski sistem života i rada. Djeca se prema rezultatima na testu Tip-1 razvrstavaju u pet kategorija, pri čemu se u prvoj kategoriji nalaze djeca sa najvećim postignućem na testu, a u petoj sa najnižim. „Gotovost za učenje je spremnost djeteta da prihvati obuku. Ta spremnost podrazumijeva fizičku, intelektualnu, socijalnu i emocionalnu zrelost, ranije iskustvo i motivaciju za učenje. Ona je rezultat složenih interakcija i uticaja nasleđa i dejstva okoline. Nju nikako ne možemo objasniti ni jednim činiocem pojedinačno... Zadatak onih koji utvrđuju gotovost deteta za početnu nastavu je delikatan i odgovoran. Zbog složenosti stanja gotovosti nije dovoljno imati samo test gotovosti... Na gotovost dece za polazak u školu se može efikasno uticati u ranom detinjstvu i predškolskom periodu. Što se pre utiče, efekat je bolji“ (Smiljanić-Čolanović, 1969, str. 219).

Razloge za isticanje uloge ranih iskustava u razvoju djeteta nalazimo u činjenici da se taj razvoj ne može svesti na međusobne uticaje socijalnih i bioloških činilaca, već se kao bitna odrednica tog procesa uzima aktivnost pojedinca. Ta aktivnost je izazvana i organizovana prethodnim djetetovim iskustvima i doživljavanjem samog sebe, tako da ona predstavljaju osnovu za sticanje i korištenje kasnijih iskustava. U periodu kada dijete polazi u osnovnu školu, dolazi do naglog razvoja njegovih komunikativnih sposobnosti. Tokom šeste godine dijete je spremno za usvajanje socijalnih normi i vrijednosti. Socijalni odnosi u školi utiču na dijete u smislu razvoja svih vidova ponašanja koje je moguće ostvariti. Govorno ponašanje djeteta u tom uzrastu posjeduje sve važne jezičke komponente zrelog govora karakterističnog za lokalni govor zajednice. U šestoj godini psihički razvoj djeteta je intenzivan jer su procesi učenja i sazrijevanja u velikoj mjeri doprinijeli efektima koji čine osnovnu strukturu ličnosti, a nakon toga utiču na dalji razvoj, sticanje novih strukturnih elemenata i njihovog povezivanja u originalan funkcionalan sistem – samu ličnost.

Polazak u školu djetetu donosi važne promjene u emocionalnoj strukturi i ponašanju, kao i brojne i raznovrsne novine poput:

- osoba – drugovi iz odjeljenja, učitelj i vaspitač, stručni saradnici i dr.,
- situacija – organizacija rada, slobodnog vremena, prava i obaveza i dr.,
- objekata – prostorni uslovi učionice, škole, opreme za školu, sredstava za rad i dr.

Ove novine mogu doprinijeti daljem razvoju ličnosti u cjelini, a posebno afektivnom životu pojedinca. Da bi se one pozitivno odrazile na dijete, uslov su stabilni emocionalni odnosi u porodici, u kojoj ne dolazi do značajnih promjena baš u tom periodu djetetovog razvoja, kao i zadovoljenje svih drugih prethodno pomenutih uslova. Pored toga, možemo zaključiti da sistematski vaspitno-obrazovni rad u predškolskim ustanovama efikasno utiče na razvoj onih sposobnosti djeteta koje imaju važnu ulogu kada je u pitanju uspješna adaptacija djece na vaspitno-obrazovani proces u školi.

LITERATURA

Analiza nastave i ciljeva programa u I razredu devetogodišnje osnovne škole, (2005) Zavod za školstvo, FOSI Crna Gora, Podgorica.

Belinova, L. i Jirova, M., (1976), *Kako pripremiti dijete za školu*, IGKRO Svjetlost, Sarajevo.

Brkić, P., (1971), Socijalno ponašanje deteta u ranom detinjstvu, *Predškolsko dete* br. 3, Beograd.

Erceg, V., Muradbegović, H., Petrović, M., Zukanović, M., (1979), *Pedagoško obrazovanje roditelja i vaspitanje omladine*, IGKRO Svjetlost, Sarajevo.

Erikson, E. H., (1966), *Identitat und Lebenszyklus*, Suhrkamp, Frankfurt.

Freeman, S. F., (1950), *Theory and Practice of Psychological*, Henry Holt and Co, New York.

Herlok, E., (1971), *Razvoj deteta*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd.

- Ivić, I. (1978), *Čovek kao animal symbolicum*, Nolit, Beograd.
- Knjiga promjena obrazovnog sistema* (2001), Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke RCG.
- Komenski, J. A., (1946), *Materinska škola*, Prosveta, Beograd.
- Ladd, G. W. i Prince, J. M. (1987), *Predicting children s social and school adjustment following the transition from preeschool to kindergarten*, Child development 24, New York.
- Lombardi, J. (1992), *Beyond Transition: Ensuring continuity in early childhood services*, ERIC, Urbana, Illinois.
- Milić, S., (2007), *Negativni uticaji vizuelnih medija na vaspitanje i obrazovanje*, u: Zbornik „Obrazovanje i mediji“, Podgorica, CANU.
- Parker, J. G. i Gottman, J. M. (1989), *Social and emotional development in a relation context: friendship interaction from early childhood to adolescence*. Peer relationship and child development, New York, Willey.
- Pešikan, A., (1989), TIP-1 novi test gotovosti za polazak u školu, *Revija za psihologiju*, Vol. 19, br. 1–2, Beograd.
- Piaget, J., (1965), *The moral judgment of the child*, Free Press, London.
- Smiljanić-Čolanović, V., (1969), Gotovost djece za polazak u školu, *Psihologija* br. III, Bg.
- Todorović K., (2004), Tinski rad vaspitača i učitelja – način primjene integrisanog pristupa djetetu u osnovnoj školi, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 4, ZUNS, Podgorica.
- Todorović K., (2008), Reformskim rješenjima ka adekvatnoj komunikaciji u osnovnoj školi Crne Gore, *Pedagogija*, br. 3, Beograd.
- Toličić, I., (1979), Utjecaj sistematskog predškolskog odgoja na razvoj sposobnosti djeteta i na njegov uspjeh u školi, *Predškolsko dete*, br. 4, Beograd.
- Vasilev, S., (1990), *Porodica prva dečija škola*, GITP Proleter, Loznica.
- Vučković, N., (1974), Socijalna prihvaćenost dece koja su pohađala predškolsku ustanovu u školi, *Predškolsko dete*, br. 3, Beograd.
- Vučković, V., (2004), *Vaspitni stil budućih učitelja*, u: Zborniku radova „Komunikacija i mediji u savremenoj nastavi“, Učiteljski fakultet, Jagodina i Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.

Katarina Todorović

University of Montenegro, Faculty of psychology-Nikšić, Montenegro

THE ROLE OF FAMILY AND SOCIETY IN PREPARING CHILDREN FOR STARTING SCHOOL

SUMMARY

To reflect on children, from the perspectives of family, school and society is to seek opportunities that will provide continuity in the psycho-physical development of each individual. First of all, one should think about an approach that will provide the child with a beneficial setting for informal and immediate learning and the application of the acquired knowledge within the activities that are appropriate to the child. Moreover, one should think about designing a curriculum that will be based on the developmental and processual principles, both in preschool institutions and in the first grades of primary school. Inclusion of children's families and other community members in these changes could also be a way to bring preschool institutions and primary schools closer to each other and to create a continuity in institutional education and upbringing of the child.

Key words: children, school, family, society, adaptation

Blagoje V. Nešić⁵⁵

Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet, Katedra za psihologiju,
Kosovska Mitrovica, Srbija

Bojana Popadić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet, Katedra za psihologiju,
Istočno Sarajevo, BiH

MIŠLJENJA RODITELJA O SLOBODNOM VREMENU I ZADUŽENJIMA SVOJE DECE U PORODICI ⁵⁶

SAŽETAK

Cilj rada je ispitati kako roditelji opažaju svoju decu (učenike) po pitanju korišćenja slobodnog vremena i posebno po pitanju obaveza tj. zaduženja koja njihova deca imaju. Dakle, od roditelja se očekivalo najpre da odgovore kako oni sami koriste svoje slobodno vreme, potom, da navedu najučestalije aktivnosti kojima mladi ispunjavaju slobodno vreme kao i to u kojoj meri deca i mladi imaju zaduženja i obaveze u porodici. Da bi se ispitali načini korišćenja slobodnog vremena u porodici i zaduženja koja deca – učenici imaju, sprovedeno je istraživanje u pet osnovnih škola u Nišu. Obuhvaćeni su roditelji učenika od petog do osmog razreda kao i sami učenici. U ovom radu biće prikazani samo rezultati istraživanja sa roditeljima. Nalazi ovog dela istraživačkog projekta pokazali su da mladi uglavnom slobodno vreme provode na načine koji se mogu okarakterisati kao pasivni: praćenje TV programa, slušanje muzike, kompjuterske igre i druženje sa prijateljima.

Ključne reči: slobodno vreme, deca i mladi, zaduženja u porodici.

DEFINISANJE SLOBODNOG VREMENA

O tome šta je slobodno vreme u pedagoškoj i psihološkoj literaturi srećemo različita određenja. Za neke istraživače slobodno vreme se posmatra kao jedan od najvažnijih uslova zadovoljavanja tzv. viših obrazovnih potreba. Ukoliko je čovek više razvio svoje potencijale utoliko će imati izraženiju potrebu za kvalitetno korišćenje slobodnog vremena. Generalno gledano, slobodno vreme je ono vreme u kojem čovek može zadovoljiti svoje potrebe *homo sapiensa*, *homo educansa* i *homo ludensa* (Kačavenda – Radić 1992). Naime, za mnoge istraživače rad, slobodno vreme i obrazovanje se nalaze u neraskidivom interakcijskom odnosu.

⁵⁵ blagojenetic@yahoo.com

⁵⁶ Rad je nastao u sklopu Projekta *Psihološke osnove nastave i reforme osnovnog obrazovanja* (broj 1341) koji je odobren i finansiran od Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Holt (Holt 1998) smatra da je slobodno vreme prostor za ekspresiju autentičnog ja (*authentic selves*). U svom istraživanju navodi kako mladi ističu da je slobodno vreme, posebno ono provedeno sa prijateljima i na mestima poput kafića ili kuće, prostor gde mogu biti zaista ono što jesu (real self). Drugim rečima, to je vremenski prostor u kome nema prepreka kao u porodici ili radnom mestu. Dakle, slobodno vreme je prostor gde se mladi mogu opustiti i izraziti svoj pravi identitet.

Ajrbi i Tolman (Irby & Tolman 2002) za slobodno vreme kažu da su to oni sati kada mladi nisu formalno angažovani u školskim, kućnim ili radnim aktivnostima. Dakle, to su aktivnosti koje oni sami odabiraju i to smatraju svojim diskrecionim pravom. Slobodno vreme je za njih prilika za samoizražavanje, relaksaciju, vežbanje samokontrole, te razvoj i učenje van školskog okruženja. Ono što je interesantno za nas to je uverenje ovih autora da je slobodno vreme ujedno i prostor za rizična ponašanja mladih (pušenje, pijenje, delikvencija, nasilje, lutanje, rizična seksualna ponašanja, itd.).

Slobodno vreme ima bar nekoliko važnih funkcija: 1) odmor, 2) zabava i razonoda i 3) razvoj ličnosti (Dumazedier 1967, prema Ilišin 2002). Kroz slobodno vreme odvija se značajan deo socijalizacije mladih – deo koji ih približava njima samima ali i društvu u kome žive. Način provođenja slobodnog vremena jedna je od određujućih karakteristika stila života mladih, a kada su srednjoškolci u pitanju, upravo u tim sekvencama dana mladi dobijaju slobodan prostor za lični (i grupni) izbor. Tek kada pritisak odraslih popusti, kada se zaustave svakodnevne rutine, mladi imaju priliku da pokušaju da otkriju ko su oni zaista, šta i koga vole ili ne vole, šta žele da postanu. Za mlade, gotovo da nema važnijeg vremena od slobodnog vremena! Ganter i Mur (Gunter and Moore 1975) vide slobodno vreme kao proizvod postindustrijske ere i navode da su i mladi upravo njen produkt, tvrdeći da se mladost i ponašanje mladih gotovo u potpunosti mogu definisati vremenom oslobođenim od obaveza.

Prema jednom nešto drugačijem stanovištu, način na koji pojedine potkulture grupe mladih provode slobodno vreme pod velikim je uticajem životnih stilova odraslih predstavnika određene društvene zajednice (Zeijl et al. 2000).

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA SLOBODNOG VREMENA

U skromnoj psihološkoj literaturi mogu se izdvojiti dve grupe istraživanja slobodnog vremena mladih. U jednom broju istraživanja traga se za navođenjem onih aktivnosti kojima se mladi najviše bave u vremenu posle škole i drugih formalnih obaveza, dok drugi broj istraživanja čini pokušaj traganja za obrascima ponašanja koji prevladavaju kod mladih u tzv. slobodnom vremenu, polazeći od ideje da se mladi u slobodnom vremenu ipak bave različitim aktivnostima, ali su te aktivnosti u međusobnoj vezi i čine posebnu ponašajnu strukturu.

U dosadašnjim istraživanjima slobodnog vremena preovladavaju ona koja akcentiraju na pojedine aktivnosti mladih tokom slobodnog vremena i posmatraju njihovu učestalost. Ukoliko postoji kategorizacija, ona uglavnom nije dobijena empirijskim putem nego je teorijski zasnovana i služi kao okvir za interpretaciju podataka. Tako se u nekim istraživanjima slobodno vreme posmatra zavisno od toga da li je provedeno aktivno ili pasivno, da li su vršnjaci ili odrasli ti koji usmeravaju aktivnost, koje aktivnosti su prisutne (Halpern 2005), koje kompetence mladi angažuju baveći se određenim aktivnostima (Bjarnadóttir 2004). Međutim, u istraživanju Brajna i Silsena (Bruyn & Cillessen 2008) uz pomoć faktorske analize u koju je ušlo 70 varijabli koje su reprezentivne aktivnosti mladih u slobodnom vremenu, izdvojena su četiri faktora preko kojih se opisuje ponašanje mladih u ovom periodu dana. To su faktori koji obuhvataju: 1) socijalne aktivnosti (odlazak u bioskop, šoping...), 2) stvaralačke aktivnosti, 3) aktivnosti posvećene sportu i automobilima i 4) aktivnosti koje uključuju rad na kompjuteru.

Bartko i Ekles (Bartko & Eccles, 2003) koriste klaster analizu i, za razliku od prethodnog istraživanja, grupišu ispitanike po učestalosti obavljanja određenih aktivnosti, a ne varijabli. Na ovaj način, izdvajaju četiri grupe ispitanika. To su grupe okrenute ka: 1) sportu i druženju, 2) školi, 3) volonterskom radu i 4) zarađivanju novca. Oni su dobili da najveći broj ispitanika pripada grupi koja je okrenuta školi.

Ivana Stepanović i saradnici u svom istraživanju koje je realizovano u Institutu za psihologiju u Beogradu (Stepanović et al. 2009) traže odgovor na pitanje da li je moguće identifikovati tipične sklopove aktivnosti t.j. obrasce ponašanja mladih tokom slobodnog vremena. Faktorska analiza (analiza glavnih komponenti) je pokazala da je moguće identifikovati pet obrazaca ponašanja mladih tokom slobodnog vremena. Prema sadržaju dominantnih aktivnosti to su: 1) obrazac vezan za akademske aktivnosti, 2) obrazac vezan za sport, 3) obrazac vezan za laku zabavu, 4) obrazac vezan za izlaske i 5) obrazac vezan za muziku i kompjutere.

Ilišin (Ilišin 2002) ispituje interesovanja mladih u Hrvatskoj i vezu sa načinom provođenja slobodnog vremena. Izdvojene su četiri interesne orijentacije mladih: spoznajna, socijalna, tradicionalistička i kompetencijska. Prema učestalosti obavljanja pojedinih aktivnosti u slobodnom vremenu Ilišin nalazi sedam faktora (kulturnih obrazaca): elitni, urbani, zaokupljenost društvenim radom, sportom, medijima, ruralni i zaokupljenost muzikom. Najzastupljenija je socijalna interesna orijentacija (interesi za prijateljstva, zabavu, ljubav i seks i putovanja), a najmanje zastupljena spoznajna orijentacija. Najprihvaćeniji kulturni obrazac je urbani (disko, kafići, druženje, koncerti i izležavanje), a najmanje zastupljena je zaokupljenost društvenim radom.

Pantić (Pantić 1981) izdvaja sedam faktora prema strukturama interesovanja (u okviru poduzorka 17-godišnjaka): zabava, eksploracija, kulturno-umetnička orijentacija, praktična orijentacija, porodična orijentacija, sindrom ekstraverzije

i sujeverje. Najveći deo varijanse zasićuje faktor zabava (25%). Pojedinačna interesovanja koja ulaze u ovaj faktor su: interesovanje za humor, seksualno interesovanje, hedonističko, avanturističko, kockarsko, sklonost putovanjima, hipi grupama i sportu. Pantićevi nalazi, iako izloženi pre 32 godine, i dalje su veoma relevantni za opis interesovanja mladih. Aktuelnija istraživanja pokazuju da je orijentacija ka zabavi danas dominantna i to kako u populaciji mladih tako i među starijim ispitanicima. Cvetičanin (Cvetičanin 2007) ispitujući kulturne potrebe javnog mnjenja u Srbiji dobija više nalaza koji govore u prilog orijentaciji ka zabavi kao dominantnom načinu zadovoljavanja kulturnih potreba. Istraživanje je obavljeno krajem 2005. godine obuhvatilo je 1364 ispitanika iz Srbije i organizovano je kao anketno istraživanje. Izdvojićemo samo neke nama najupečatljivije rezultate: polovina ispitanika zadovoljava kulturne potrebe pre svega, gledanjem TV-a i praćenjem sportskih događaja, 23% voli izvornu i novokomponovanu muziku, prati porodične serije i domaće komedije, dve trećine ispitanika nisu u poslednjih 12 meseci nijednom otišli u pozorište ili muzej, a jedna trećina ne zna da navede omiljenog pisca.

Verma i Larson (Verma & Larson 2003, prema Petrović i Zotović 2010) u istraživanju slobodnog vremena mladih širom sveta navode razliku između neindustrijskih i postindustrijskih društava. Recimo, u Keniji 10% tzv. „budnog vremena” dece i mladih može se shvatiti kao slobodno vreme, dok je u SAD-u taj udeo otprilike 50%. Takođe u neindustrijskim društvima, dečaci imaju znatno više slobodnog vremena od devojčica koje su zadužene za veći broj kućnih obaveza. U postindustrijskim društvima takođe, kao značajan faktor provođenja slobodnog vremena spominje se *media use* (gledanje TV, slušanje muzike). Ali, mladi iz ovih društava slobodno vreme više provode u aktivnim i strukturiranim aktivnostima (poput sporta, umetnosti, itd.). U terminima nestrukturiranog provođenja slobodnog vremena (kao što je na dečjem uzrastu period igre), u neindustrijskim društvima se u adolescenciji taj period odnosi uglavnom na rad, a u postindustrijskim društvima dobar deo vremena otpada na razgovor. Vreme provedeno u tome da se „ne radi ništa” (čekanje, razmišljanje, *hanging out*) uglavnom se odnosi na mlade iz postindustrijskih društava. Vredno je istaći još jednu razliku u pogledu slobodnog vremena između neindustrijalizovanog i industrijalizovanog društva. Naime u neindustrijalizovanim društvima mladi uglavnom provode svoje slobodno vreme unutar porodice i kuće, dok u postindustrijalizovanim mladi uglavnom provode slobodno vreme u društvu vršnjaka.

U jednom od istraživanja koje je provedeno u Velikoj Britaniji na uzorku dece od 11 do 14 godina (Hayes 2002, prema Petrović i Zotović 2010) utvrđeno je da su najpopularnija mesta za provođenje slobodnog vremena kuća prijatelja, kafić, parkovi i trgovački centri, a da samo mali broj dece i mladih provodi slobodno vreme u organizovanim aktivnostima izvan škole. Za mlade britance glavna aktivnost

provođenja slobodnog vremena je gledanje televizijskog programa, posle čega sledi slušanje muzike, druženje sa vršnjacima i rad na računaru. Bavljenje sportskim aktivnostima je zastupljeno u manjoj meri.

Petrović i Zotović (2010) navode jedno istraživanje takođe sprovedeno u Britaniji (Margo & Dixon 2006) u kome je utvrđeno da mladi Britanci retko provode slobodno vreme u porodici i da više od polovine mladih konzumira alkohol. Autori navode da po svim indikatorima rizičnog ponašanja kao što su uživanje droga i alkohola, nasilje i promiskuitet, Britanija ili je na prvom ili blizu prvog mesta u Evropi. Primera radi, 38% britanskih petnaestogodišnjaka je u 2003. godini probalo marihuanu, a u Švedskoj 7%.

U zemljama okruženja rađena su slična istraživanja na temu slobodnog vremena mladih. Tako je recimo istraživanje koje je sprovedeno u BIH na uzorku od 1046 ispitanika uzrasta od 14 do 26 godina pokazalo da su kafići i diskoteke najčešća mesta za okupljanje mladih, dok se gotovo polovina mladih ne bavi skoro nikakvim sportskim aktivnostima. Najčešća aktivnost mladih u BIH je praćenje televizijskog programa. Polovina ispitanika iz uzorka uopšte ne dolazi u dodir sa kompjuterima, trećina mladih ne čita knjige uopšte, dve trećine njih ne posećuje bioskope i pozorišta. Prema rezultatima ovog istraživanja oko polovina ispitanika konzumira cigarete (48,1%), trećina ispitanika konzumira alkohol, a procenat mladih koji imaju iskustvo s drogom kreće se od 12% do 17,2%.

Slično istraživanje sprovedeno je u Hrvatskoj na uzorku mladih prosečne starosti 18 godina. Istraživanje je pokazalo da su devojke više usmerene na kulturne i umetničke aktivnosti i na druženja, a mladići na sport i kompjuterske zabave. Uopšteno gledano najučestalije korišćenje slobodnog vremena mladih u Hrvatskoj odnosi se na druženje, zabavu i dokoličarenje.

Po mišljenju stručnjaka u Srbiji na ovom problemu nije mnogo urađeno iako, istraživanja slobodnog vremena postaju sve aktuelnija, jer „živimo u civilizaciji dokolice” (Коковић 2002). Istraživanje na uzorku domske dece pokazalo je da se slobodno vreme u gradu najčešće provodi u kafićima i sportskim manifestacijama. Kulturne potrebe (odlasci u bioskope, pozorišta, izložbe, koncerti) svedene su na najmanju moguću meru, dok su zabava i razonoda u vrhu aktivnosti anketiranih učenika (Коковић 2002).

U Srbiji (AP Vojvodina) na uzorku učenika srednjih škola (N=1103) sprovedeno je istraživanje od strane Petrović i Zotović (Petrović & Zotović, 2008) sa ciljem utvrđivanja najučestalijih aktivnosti kojima mladi ispunjavaju slobodno vreme kao i zadovoljstva mladih navedenim aktivnostima. Nalazi ovog istraživanja pokazali su sličan trend kao u zemljama Evrope i sveta. Slobodno vreme mladi uglavnom provode na načine koji se mogu okarakterisati kao pasivni: praćenje TV programa i slušanje muzike, dok je uključenost u kulturni život veoma mala. S druge strane

veliki broj mladih odlazi na druženje i zabavu. Registrovana je učestalost rizičnih ponašanja: pušenja, upotrebe alkohola i marihuane, pri čemu se kao najzastupljenije rizično ponašanje ističe konzumiranje alkohola.

PROBLEM, CILJEVI, INSTRUMENTI I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Porodica je višestruko značajna za psihološki razvoj ličnosti i njenu uspešnu socijalizaciju. Ponašanje dece u školi i u grupi vršnjaka uveliko zavisi od vaspitanja koje potiče iz porodice. Koliko je dete spremno da odgovorno prihvati školske obaveze, uspešno saraduje sa vršnjacima u odeljenju i izbegava društveno neprihvatljive oblike ponašanja u najvećoj meri je uslovljeno time koliko je porodica pripremila dete za školu, kakva su njegova iskustva u grupi vršnjaka i koliko je spremno da prihvati neke društvene norme kao svoje sopstvene.

Istraživanje je deo šireg projekta koji je realizovan u osnovnim školama u Nišu (2002–2005 god.), a cilj je bio utvrditi kako učenici a kako roditelji učenika (dece i mladih) ocenjuju različite aspekte porodičnih odnosa, kao i rasprostranjenost problema i negativnih pojava u ponašanju dece i mladih. Potom, kako roditelji koriste svoje slobodno vreme i kako po njima njihova deca koriste slobodno vreme jer je, nema sumnje, slobodno vreme značajan pokazatelj kako se u porodici struktuiraju zajedničke aktivnosti. Stoga, zadaci ovog dela istraživanja bili su utvrditi:

- kako, u koje aktivnosti najčešće roditelji koriste svoje slobodno vreme,
- koje su to najčešće aktivnosti u koje deca i mladi koriste slobodno vreme i
- kakva su zaduženja dece i mladih u porodici.

Polazeći od navedenih problema konstruisan je upitnik za roditelje. Pitanja u upitniku data su u vidu skale procene, odnosno, ispitanik treba da odabere jedan od ponuđenih odgovora koji najbolje odražava njegovo mišljenje. Autor je svestan činjenice da je ovim upitnikom obuhvaćen mali broj pitanja za ovako složen problem kao što je slobodno vreme dece i mladih. Takođe, autor je u dilemi da li su baš zahvaćene najvažnije aktivnosti kojima se deca i mladi osnovnoškolskog uzrasta najčešće bave u slobodnom vremenu. Zato autor smatra ovo istraživanje preliminarnim i očekuje da će ono biti podsticaj za nova istraživanja jer se bavi uzorkom roditelja što je u dosadašnjim istraživanjima veoma malo zastupljeno.

Istraživanje je sprovedeno u Nišu u pet osnovnih škola. Ispitano je 380 roditelja učenika petog, šestog, sedmog i osmog razreda. Najveći broj roditelja je starosti između 43 i 53 godine (51,1%), a nešto manji procenat (45%) je starosti između 33 i 42 godine. Većina roditelja je iz Niša, a znatno manji postotak iz okoline grada. Dakle, u ovom radu analiziramo, pored odgovora roditelja o tome kako koriste svoje slobodno vreme i odgovore roditelja na pitanje koje su to najčešće aktivnosti kojima se deca i mladi u osnovnoj školi bave tokom slobodnog vremena. Ispitivane su samo neke aktivnosti koje deca i mladi obavljaju u delu slobodnog

vremena koje nazivamo dokolicom (Ilišin 2002). Podsetimo se još jednom da je to period u ukupnom slobodnom vremenu koji je slobodan, kako od školskih, tako i od porodičnih i drugih sličnih obaveza i koji mladi organizuju na način najbliži njihovim interesovanjima. Ispitivanjem nismo želeli da istražujemo strukturu aktivnosti kojima se deca i mladi bave u slobodnom vremenu na ovom uzrastu jer mislim da je prilično teško operacionalizovati sve moguće aktivnosti kojima se deca i mladi bave u dokolici, imajući u vidu ogromne razlike među mladima u pogledu njihovih interesovanja. Zato se ovo istraživanje fokusiralo na nekoliko pitanja o tome koliko i na koje aktivnosti po mišljenju svojih roditelja deca i mladi koriste svoje slobodno vreme sa ciljem da pokaže koje su to aktivnosti na kojima deca i mladi troše najviše svog slobodnog vremena, a koje nisu baš najpovoljnije za njihov razvoj. Osim ovoga, ovaj rad pruža podatke o tome koja zaduženja i obaveze imaju deca i mladi u porodici – šta o tome kažu roditelji učenika.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Polazeći od postavljenih zadataka istraživanja, pažnja ovog dela projekta je fokusirana na pitanja o tome kako roditelji koriste svoje slobodno vreme, potom, šta roditelji misle o tome kako deca i mladi provode svoje slobodno vreme, i na kraju da li njihova deca imaju obaveze i zaduženja u porodici.

Načini korišćenja slobodnog vremena roditelja i njihove dece

Slobodno vreme i način na koji se ono u porodici osmišljava i koristi često posredno govori i o tome koliko i kako članovi porodice međusobno komuniciraju. Tabela 1 prikazuje kako roditelji koriste slobodno vreme u porodici. Naime, najveći deo svog slobodnog vremena roditelji provode uz televizor i sa prijateljima. To je sasvim očekivan način korišćenja slobodnog vremena u većini porodica. Sportske aktivnosti, tako značajne za prevenciju pre svega kardiovaskularnih, a i niza drugih oboljenja povremeno upražnjava samo 22% anketiranih, a blizu 60% retko ili nikad. Načini kako roditelji provode svoje slobodno vreme ne samo da nisu dobri za njih već posredno i za njihovu decu, jer su oni uzori koji u suštini ne nude zdrave životne stilove. Sati provedeni uz televizor i sedeljke sa prijateljima, često uz neku čašicu i gurmanski obrok, najčešći su primeri kako se provodi slobodno vreme koji se nude deci. U stvari, aktivni odmor se u većini porodica ne neguje. Zajednički odlazak u prirodu, prilika da se porodica okupi i zajednički zabavi, potom različite vrste aktivnog i kreativnog rada, jedva da upražnjava dvadesetak procenata anketiranih? Gledanje televizije je uglavnom pasivna zabava, pri kojoj je međusobna komunikacija članova porodice mala i svodi se najčešće na prepričavanje onoga što se gledalo.

Tabela 1. Samoocena roditelja o tome kako koriste svoje slobodno vreme

Vrsta aktivnosti	Koliko često se roditelji bave nekom aktivnošću				
	Bez odgovora	Najčešće	Povremeno	Retko	Nikad
Sport	11,1%	2,9%	22,0%	37,1%	26,8%
Hobi	13,5%	17,0%	26,0%	26,8%	16,7%
Televizija	7,2%	30,2%	43,8%	17,8%	1,1%
Prijatelji	9,8%	23,3%	50,9%	14,3%	1,6%
Odlazak u prirodu	10,9%	17,8%	38,5%	28,6%	4,2%
Nema slobod. vremena	10,6%	20,9%	20,1%	37,6%	10,8%

Tabela 2. Procena roditelja kako njihova deca koriste slobodno vreme

Vrsta aktivnosti	Koliko često se deca bave nekom aktivnošću				
	Bez odgovora	Najčešće	Povremeno	Retko	Nikad
Sport	6,6%	32,0%	34,9%	20,6%	5,8%
Hobi	10,3%	17,8%	33,7%	28,1%	10,1%
Televizija	6,1%	50,7%	35,2%	8,0%	0,0%
Prijatelji	9,5%	13,0%	46,9%	27,1%	3,4%
Voli da bude sam	9,5%	5,0%	16,7%	39,5%	29,2%
Voli da čita knjige	8,0%	13,8%	39,5%	32,6%	6,1%
Voli zabavne igre	9,3%	40,1%	33,6%	14,1%	2,9%
Voli bioskop, pozorište	8,8%	19,9%	40,5%	25,2%	5,6%

Ako ove rezultate uporedimo sa rezultatima u Tabeli 2 u kojoj su date ocene roditelja o tome kako njihova deca i mladi provode svoje slobodno vreme može se uočiti da su gledanje televizije i zabavne igre (uglavnom kompjuterske) najčešći vidovi aktivnosti. Na sreću ipak je zastupljenost bavljenja sportom daleko veća nego kod roditelja, dok je čitanje knjiga, kao način korišćenja slobodnog vremena povremeno zastupljena kod približno 40% učenika. Po našem mišljenju ovi podaci ipak nisu ohrabrujući kada je u pitanju kreativan i za zdravlje koristan način da se slobodno vreme koristi. Naprotiv, televizija kao medij je previše dominantna u pogledu načina kako roditelji i njihova deca koriste svoje slobodno vreme. Posebno treba istaći ocenu roditelja da njihova deca jako mnogo vremena provode pored kompjutera i to najčešće igrajući igrice ili na *facebook*-u. Verovatno će se uskoro

uvideti korisnost – štetnost upražnjavanja slobodnog vremena dece i mladih pored televizora, kompjutera i drugih tehničkih naprava (muzičkih stubova...). Ako uporedimo rezultate ovog istraživanja koje je izvedeno pre više godina sa rezultatima istraživanja slobodnog vremena koja su se dogodila 5–6 godina kasnije u našoj zemlji onda se može uočiti da deca i mladi uglavnom dosta vremena i dalje provode pored televizora, kompjutera, sedeći noću u kafićima i sl. Drugim rečima, već više godina dominiraju tzv. pasivni oblici aktivnosti u slobodnom vremenu. Ako se ovome doda činjenica da su mladi poremetili i neke osnovne navike (danju spavaju, a noću su u kafićima ili pored kompjutera na *facebook*-u) onda je zaista naša omladina a time i naše društvo pred velikim problemima. Za ovu priliku za nas je goruće pitanje koje se mora hitno rešavati to kako aktivirati i korisno usmeriti mlade koji jako mnogo vremena provode pasivno i nekorisno. Smatramo da je neophodno pomoći deci i mladima različitim socijalizacijskim postupcima da se okrenu nizu drugih aktivnosti koje su daleko korisnije za zdravo fizičko, mentalno, emocionalno i socijalno odrastanje. Podaci ovog preliminarnog rada nikako ne pretenduju nekim krupnim zaključcima u vezi zadatih problema, ali signaliziraju da je neophodno aktivnije i racionalnije raditi na načinima i programima kako da se raspoloživo slobodno vreme racionalno i korisno upotrebi.

Rezultati ranijih, a i ovog istraživanja, ukazuju na potrebu strukturiranja slobodnog vremena dece i mladih. Ovo je posebno bitno zbog velikog značaja slobodnog vremena za razvoj ličnosti dece i mladih. U nekim društvima se često aktivnosti slobodnog vremena smatraju nevažnim ili se pak koriste kao sredstvo kažnjavanja dece i mladih. Recimo slab uspeh u školi vrlo često za posledicu ima uskraćivanje slobodnog vremena. Međutim, u razvijenim društvima kao što je naprimer Švedska formira se cela mreža pedagoških delatnosti koje su usmerene na rešavanje važnih pitanja koja postavlja slobodno vreme. U pomenutoj zemlji čak se je razvila posebna pedagoška disciplina tzv. tercijerna pedagogija koja se bavi problemima slobodnog vremena (Koković 1994). Dakle, neophodno je podsticati učenike na aktivnije i kreativnije provođenje slobodnog vremena i to kroz omladinske projekte i neformalno obrazovanje. Briga o slobodnom vremenu u okviru obrazovnih institucija može preduprediti društveno štetne vidove trošenja slobodnog vremena kao: konformističke depersonalizacije, pasivno potrošačke egzistencije, dokoličarske praznine, dosade, ekspanzije kiča i šunda, usamljenosti i masovnosti („usamljena gomila”) itd. (Koković 1994). Način kako se koristi slobodno vreme jedan je od pokazatelja otuđenja: vreme medijske i virtuelne kulture donelo je težnju za individualizmom. Omiljene aktivnosti adolescenata sele se iz sportskih dvorana u neki paralelni svet: slušanje muzike, gledanje televizije, neumereno korišćenje računara (internet, facebook, igrice...)

Prema tome, polazeći uopšte od rezultata istraživanja u svetu i kod nas može se tvrditi da je slobodno vreme jedan od značajnih uslova učenja i socijalizacije

dece i mladih, posebno njihovog zdravlja i samoostvarenja. Naime, ako se slobodno vreme koristi za razvijanje onih potencijala dece i mladih koji se nedovoljno razvijaju u formalnim sredinama (pre svega školi) onda je slobodno vreme jako poželjno za razvoj. Ali, ako slobodno vreme služi mladima za razvijanje nekih asocijalnih vidova ponašanja i nekih potreba koje su štetne po njihov rast i razvoj kao i društvo, onda je slobodno vreme štetno. Autor misli da je jedan od izlaza ili načina odbrane od mogućih štetnih aktivnosti koje mladi upražnjavaju u svom slobodnom vremenu upravo potreba da se i za slobodno vreme dece i mladih naprave programi ili predvide takva struktura aktivnosti koja će doprinesti normalnom i poželjnom razvoju dece i mladih i posebno razvoju njihovih ličnosti. Dakle, neophodna je i neka vrsta spoljašnje kontrole ili intervencije, pomoći da deca i mladi što uspešnije i produktivnije iskoriste svoje slobodno vreme. Ovo je posebno važno za mlade u pubertetu i za mlade koji su uspešno završili škole, ali dugo godina čekaju zaposlenje. Naime, ta grupa mladih osoba ima, zaista, mnogo sati slobodnog vremena i neophodno je pomoći im u programiranju aktivnosti kojima će se baviti u satima slobodnog vremena. Uvereni smo da bi se ovako umanjili rizici od nepoželjnih aktivnosti kojima mladi bez formalnih obaveza u satima slobodnog vremena često pribegavaju. Nema sumnje da su najraznovrsnije kulturne aktivnosti najbitniji sadržaji kojima se mora ispuniti slobodno vreme dece i mladih. Na to upućuju i njihovi odgovori u jednom ispitivanju kao apel za uvođenjem dodatnih sadržaja u škole – kulturnih, sportskih i obrazovnih. Izgleda vrlo verovatnom pretpostavka da deca i mladi u nedostatku ovih sadržaja uglavnom svoje slobodno vreme provode u gledanju televizijskog programa, ili pored kompjutera ili boravkom u kaficima. Sve ovo govori o neophodnosti programiranja i strukturisanja slobodnog vremena dece i mladih.

Obaveze i zaduženja dece i mladih u porodici

Pitanje obaveza i zaduženja dece i mladih u porodici je za ovo istraživanje od posebne važnosti, prvenstveno zato što se poslednjih nekoliko decenija suviše mnogo insistira na dečjim pravima, ali se zaboravljaju obaveze deteta u porodici. Naime, naše je uverenje da se ne može govoriti o pravima deteta ili bilo koje osobe a da se zanemaruju obaveze, uloge, zadaci koje dete ili bilo koja osoba treba da realizuje. Iz tog razloga roditeljima je postavljeno pitanje da kažu da li njihova deca imaju zaduženja u porodici (Tabela 3).

Tabela 3. Mišljenja roditelja o zaduženjima deteta u porodici

Ima ih i redovno ih izvršava	Ima ih, ali ih sa otporom izvršava	Ima ih, ali ih neredovno izvršava	Ima ih, ali najčešće ih ne izvršava	Nema ih
59,40%	11,00%	16,80%	1,60%	11,20%

Iz Tabele 3 vidi se da blizu šezdeset procenata dece ima izvesna zaduženja u porodici i redovno ih izvršava. Oko 11% nema obaveza u porodici, sasvim neznan procenat (1,6%) odbija da izvrši svoje obaveze u kući, a 11% ih izvršava sa otporom. Iz ove tabele se ne vidi uzrast dece, što može imati uticaja na obavljanje domaćih obaveza. Ukoliko su roditelji bili iskreni, smatram da ovi procenti govore o negovanju pozitivnih navika kod dece i da većina prihvata podelu rada u porodici. Međutim, brine podatak da 11% nema obaveza u porodici, potom 11% ima obaveza, ali ih tegobno izvršava i posebno se treba zamisliti nad onih 17% koji imaju obaveze, ali ih neredovno izvršavaju. Dakle, sve ovo ukazuje na nedoslednost od strane roditelja u vaspitanju svoje dece, neku vrstu štetne tolerantnosti, ili bolećivosti, preterane zaštite i popustljivosti i verovatno različitosti u stavovima između roditelja (oca i majke). Ima naravno i onih kod kojih je razvijen negativizam i odbijanje da se prihvate podele obaveza. Uzroke ne znamo, ali to se može pripisati (kod jednog dela uzorka) i odlikama ranog adolescentnog perioda u kome se tvrdoglavost i negativizam često ispoljavaju kao karakteristike samog razvojnog perioda. Napominjemo da bi se dobili zanimljivi podaci ako bi se u istraživanju ovog problema posmatrali različiti uzrasti. Verovatno postoje razlike u prihvatanju i izvršavanju obaveza kod deteta predškolskog uzrasta i mlade osobe u adolescenciji. Takođe bilo bi veoma interesantno sagledati da li ima razlika između dece koja odrastaju u različitim sociokulturnim sredinama, kao i dece roditelja različitih profesija i školske spreme. Na kraju, verovatno bi se dobile razlike između polova jer je poznato iz iskustva da se devojčicama daje jedna vrsta obaveza, a dečacima druga. Mislim da bi ovo bilo jako interesantno ispitivati sa roditeljima dece različite starosne dobi, potom iz različitih sociokulturnih sredina, te nivoa škole i vrste profesija i na kraju pola roditelja i pola deteta. Svesni smo da ovo pitanje u okviru projekta nije dovoljno istraženo, ali je svakako podsticaj za novo istraživanje.

ZAKLJUČCI

1) Način na koji roditelji provode svoje slobodno vreme najčešće je neki vid pasivne zabave kao što je gledanje televizije. Roditelji su se često izjašnjavali i za druženje sa prijateljima kao vid korišćenja slobodnog vremena. Sport, odlazak u prirodu ili hobi većina ispitanika retko upražnjava.

Kada su procenjivali način korišćenja slobodnog vremena svoje dece, aktivnosti koje nisu rekreativne preuzele su dominaciju, a tu se, pre svega misli na televiziju i zabavne igre, pretpostavljamo kompjuterske, kojima su naročito „zaraženi“ dečaci gotovo svih uzrasta. Ovi podaci govore o značajnom zanemarivanju daleko zdravijih i korisnijih vidova korišćenja slobodnog vremena kako kod roditelja, tako i kod njihove dece. U literaturi se često opisuje model porodice sa narkomanom. Jedno od obeležja (naravno ne i jedino) jeste pasionirano gledanje televizije.

Ovaj podatak govori o nedovoljnoj međusobnoj komunikaciji u porodici, a samim tim i o mogućem zanemarivanju dece i njihovih razvojnih potreba. Osim toga, uloga roditelja podrazumeva i posredovanje u uobličavanju stavova i načina ponašanja koji treba da pomognu deci da savladaju različite životne izazove. Roditelji čiji je najveći deo vremena posvećen praćenju televizijskog programa prosto ne obraćaju dovoljno pažnje na to da sa odrastanjem njihova deca mogu da ispolje rizična ponašanja. Oni najčešće propuste vreme u kome su mogli aktivno da učestvuju u oblikovanju poželjnih životnih strategija, ili jednostavno da oblikuju neke zajedničke aktivnosti porodice koje bi okupile sve članove i razvijale koheziju među njima. Porodica koja neguje bliskost među svojim članovima i zajedničke aktivnosti, uz poštovanje individualnosti i inicijative svih članova ponaosob, gotovo i da nema problema sa nepoželjnim oblicima ponašanja. Rezultati ranijih, a i ovog istraživanja ukazuju na potrebu strukturiranja slobodnog vremena dece i mladih. Ovo je posebno važno zbog velikog značaja slobodnog vremena za razvoj ličnosti dece i mladih.

2) Kada su u pitanju određena zaduženja u porodici, većina dece izvršava svoje domaće obaveze bez otpora, mada ima i suprotnih primera onih koji neredovno ili nerado izvršavaju svoje obaveze. Ovo može biti znak zrelosti i odgovornosti dece, ali možda i submisivnosti kao *posledice primene autoritarnog vaspitnog stila*.

LITERATURA

- Bartko, W. T. and Eccles, J. S. (2003). Adolescent Participation in Structured and Unstructured Activities: A Person-Oriented Analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 32 (4): 233–241.
- Cvetičanin, P. (2007). *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Gunter, B. G. and Moore, H. A. (1975). Youth, Leisure, and Post-Industrial Society: Implications for the Family. *The Family Coordinator*, Vol. 24, No. 2: 199–207.
- Halpern, R. (2005). Book Review: Examining adolescent leisure time across cultures: New Directions for Child and Adolescent Development. *Journal of Adolescent Research*, Vol. 20 No. 4: 524–525.
- Holt, M. (1998). *Young People, Leisure and the Construction of Sexual Identities: report on work in progress*. UK: University of Birmingham.
- Ilišin, V. i F. Radin (2002). *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Irby, I. & J. Tolman (2002) *Rethinking Leisure Time: Expanding Opportunities for Young People and Communities*. Washington: The Forum for Youth Investment.
- Качавенда-Радић, Н (1992). *Рефлексије о/и слободног времена*. Београд: Институт за педагогију и андрагошке студије.
- Коковић, Д (2002) Слободно време – креативни чин или трагање за идентитетом и животним стилем. У: Зборник радова *Васпитни рад у домовима ученика средњих школа Републике Србије*. Београд: Министарство просвете и спорта, Институт за економику и финансије, стр. 157–171.

- Margo, J. & M. Dixon (2006) *Freedom's Orphans: Raising youth in a changing world*. London: Institute for Public Policy Research.
- Mreža resursa za prevenciju i tretman ovisnosti o drogama u BiH. *Prikaz rezultata pilot istraživanja o problemu toksikomanije među mladima BiH*. Sajt posećen 1. 8. 2007. na <http://www.teledom.org/stopdroga/istrazivanje/>, 2004
- Nešić, B. Todorović, J. (2006). Mišljenja roditelja o bolestima zavisnosti kod njihove dece. *Teme (časopis za društvenu teoriju i praksu)*,XXX, 2. Univerzitet u Nišu, str. 307–317
- Petrović, J. & Zotović. M.(2010). *Isti ili drugačiji: slobodno vreme mladih u Vojvodini i u svetu*. www.doiserbia.nb.rs/ima/doi/0352-5732/2010/0352-57321030073p.pdf.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Stepanović, I.& Videnović, M.& Plut, D. (2009). Obrasci ponašanja mladih tokom slobodnog vremena. *Sociologija, Vol. LI, N 3*, str. 247–261.
- Zeijl, E., te Poel, Y., du Bois-Reymond, M., Ravelsloot, J. and Meulman, J. J. (2000). The Role of Parents and Peers in the Leisure Activities of Young Adolescents. *Journal of Leisure Research, Vol. 32, no. 3*: 281–302.

Blagoje V. Nešić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

Bojana Popadić

University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Psychology, BiH

**THE OPINIONS OF PARENTS ABOUT
FREE TIME AND ASSIGNMENTS OF THEIR
CHILDREN WITHIN A FAMILY**

SUMMARY

The aim of this paper was to examine how parents observe their children (pupils) in relation to the use of their free time and particularly their obligations, that is, the assignments their children have. Therefore, the parents were expected to answer how they use their free time, then name the most frequent activities that the young people have in their free time as well as the assignments and obligations children and young people have in a family. In order to examine the ways of using free time in a family and assignments children-pupils have in a family, a research has been conducted in five primary schools in Nis. The parents of the pupils from the fifth to the eighth grade and the pupils themselves have been included. This paper will show only the results concerning parents. The results of this research project have shown that the young people mostly spend their free time in ways that can be characterized as passive: they watch TV, listen to music, play computer games and hang out with friends.

Key words: free time, children and young people, assignments in a family

Марија Јовановић⁵⁷

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за педагогију,
Ниш, Србија

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЈА НАСТАВНИХ АКТИВНОСТИ У САВРЕМЕНОЈ ОСНОВНОЈ ШКОЛИ⁵⁸

САЖЕТАК

Савремена основна школа окренута развојном моделу образовања захтева такву организацију наставних активности којима ће се ученик, његови индивидуални капацитети и особности третирали као полазна основа али и крајњи циљ. Усмерен на развој личности сваког појединачног ученика и актуелизацију индивидуалних капацитета, савремени приступ наставе заснива се на индивидуализацији наставних активности и то као у смислу уважавања индивидуалних капацитета ученика тако и у смислу индивидуализације поступака и путева учења и поучавања. Утемељена на индивидуалним разликама међу ученицима и усмерена на њихово подстицање и развој, индивидуализована настава подразумева такву организацију наставних активности којима ће се сваком појединцу, у складу са његовим могућностима и потребама омогућити овладавање техникама учења учења, самосталност и иницијативност у раду, активна позиција и иницијативност, истраживачки и откивалачки карактер предузетих поступака.

Облици индивидуализације наставе су бројни и разноврсни. У раду ће бити представљена резултати истраживања реализације два основна и у нашој наставној пракси основног образовања најзаступљенија облика индивидуализације наставе: индивидуализација наставе применом групног облика рада и индивидуализација наставе путем додатне и допунске наставе.

Кључне речи: савремена основна школа, индивидуализација наставе, групни облик рада, допунска и додатна настава.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Карактеристике савремене основне школе, проистекле из потреба савременог доба и начела савремене педагогије, условиле су појаву изразитих промена у самом приступу и организацији наставних активности. Основне

⁵⁷ marija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

⁵⁸ Припремљено у оквиру пројекта „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије” (ОИ 179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

карактеристике организационих облика почивају на захтеву да све активности у настави треба усмерити ка откривању и развоју индивидуалних интелектуалних и стваралачких потенцијала сваког појединачног ученика и стварање услова у којима ће се индивидуални потенцијали оптимално реализовати. Оријентисан на развој личности сваког појединачног ученика и актуелизацију и самоактуелизацију индивидуалних капацитета, савремени приступ настави заснива се на индивидуализацији наставе као у смислу уважавања индивидуалних капацитета ученика тако и у смислу индивидуализације поступака и путева учења и поучавања.

Утемељена на индивидуалним разликама међу ученицима и усмерена на њихово подстицање и развој, индивидуализована настава има за основни циљ напредовање појединца према сопственим могућностима и сопственим темпом. Остваривање наведеног циља, према начелима индивидуализоване наставе, подразумева такву организацију наставних активности којима ће се сваком појединцу, у складу са његовим интересовањима, могућностима и потребама, омогућити овладавање техникама учења учења, стваралаштво, самосталност и иницијативност у раду, активну позицију и иницијативност, истраживачки и откивалачки карактер предузетих поступака, креативност и др.

Иако је за развојни пут индивидуализоване наставе карактеристично јављање већег броја манифестних облика, заједничке одлике свих су: прихватање реално постојећих разлика између ученика, разноврсност прилаза и поступака у наставном процесу и избор метода, средстава и материјала наставног рада у складу са непосредном, индивидуално дефинисаном наставном ситуацијом. Непосредна, индивидуално дефинисана наставна ситуација подразумева непосредне околности у којима се наставне активности предузимају а подразумева сагледавање индивидуалних особености ученика у смислу разлика у: 1) физичким својствима; 2) менталним особеностима; 3) општим способностима ; 4) нивоу знања ученика и др.

С аспекта основношколског узраста треба напоменути да најзначајније компоненте на основу који се планира и реализују индивидуализоване наставне активности и индивидуализација наставе уопште јесу: знање, способности, вештине и навике, интересовања, жеље, потребе – мотивација, субјективне могућности, објективне могућности.

Знање, као логички систем чињеница и генерализација које је ученик у наставном процесу усвојио и трајно задржао, представља значајну и често водећу компоненту индивидуализације наставе. Основне категорије знања према којима се врши индивидуализација наставних активности су обим и ниво. Обим или квантитет знања односи се на ширину, суму, обухватност знања којима ученик располаже, док ниво знања, с друге стране, подразумева

квалитет знања који је остварен у процесу учења и образовања. С обзиром на степен квалитета усвојених знања, говоримо о следећим нивоима знања: знање присећања, знање препознавања, знање репродукције, знање оперативности и креативно, односно стваралачко знање.

Знање присећања, као знање најнижег квалитета, подразумева сећање о неком садржају. На пример, ученик се сећа да је читао неки текст и ништа више. Не може да се сети ни ликова, ни фабуле, ни писца.

Знање присећања као виши квалитет знања заснива се на рекогницији, где ученик, на пример, тачно препознаје неке садржаје, зна ком делу припадају, али их не може образложити.

Знање репродукције јесте знање где ученик поседује чињенице и генерализације и то у оном облику у коме су му презентовани. Код овог нивоа знања ученик не барата чињеницама у другом облику изван оног у коме их је усвојио. Ученик дословно интерпретира део текста и није у стању да извуче поуку.

Знање оперативности јесте знање које је тако усвојено да ученици њиме могу и оперисати. Ученик који поседује овај квалитет знања у стању је да поступа у скаду са њима, примењује их, издвоји битно од небитног, повезује чињенице, са разумевањем излаже градиво и сл.

Креативно или стваралачко знање јесте највиши квалитет знања којим човек може располагати. Одлика овог нивоа је да ученик на себи својствен начин креира, мења, трансформише градиво које је усвојио и ствара нови систем њему особен. Овај ниво знања тако се одликује високим степеном креативности, оригиналности, индивидуалности и стваралаштва јер ученик самостално реорганизује градиво, критички анализира детаље, упоређује, самостално проналази примере, стечено знање примењује при учењу новог, практично решава проблеме из свакодневног живота.

Квантитет и квалитет знања, као и наведени нивои знања, међусобно су повезани и међусобно условљени и представљају значајну индивидуалну особеност, својство или карактеристику ученика на основу које се врши индивидуализација наставних активности. .

Способности као квалитет личности којим се одређује успешно остваривање неке делатности утичу на наставни процес у успех ученика у њему. Како су оне претпоставка успешног обављања различитих делатности, квалитет и ефикасност наставног рада, реализовање циљева и задатака директно је зависно од њихове присутности и заступљености. Међутим, однос између способности и наставе јесте дијалетички однос. Способности, осим што у значајној мери одређују наставу, оне се у настави и развијају. Постојеће способности или, пак, њихове диспозиције се у настави посредством бројних васпитно-образовних активности развијају и усавршавају.

Људске способности многобројне су и разноврсне и, с обзиром на повезаност са активностима у којима се изражавају, деле се на: интелектуалне или менталне способности; сензорне или перцептивне способности; мануелне или практичне способности; вербалне способности или способности изражавања. Све наведене групе способности једнако су значајне за наставни процес, те је њихово познавање и организовање наставе у складу са њима претпоставка успеха у учењу и образовању.

Вештине и навике представљају значајну компоненту комплексног индивидуализације наставе. Као својство личности, *вештине* се односе на вешто и умешно извођење одређених интелектуалних, моторних и практичних операција мање или веће сложености. Као практичне спретности које се могу постићи и развијати учењем и вежбањем, вештине значајно детерминишу наставни процес и одређују његов квалитет и ефикасност. Посебну пажњу у индивидуализацији наставе свакако треба посветити оним вештинама које су дефинисане или произилазе из наставног програма и циљева наставног рада. Неке од њих свакако јесу: вештина читања, писања, вештине и технике учења, вештине решавања једноставних и сложених математичких задатака и др. *Навике* као аутоматизоване вољне радње представљају устаљене начине активности и понашања, значајне за наставни процес. Сагледавање ове компоненте у процесу индивидуализације наставе ученика основне школе, посебно треба бити усмерено на практичну употребљивост стечених знања, на увежбаност појединих активности до нивоа аутоматизације, формирање позитивних радних навика, културно-образовних, социјалних и здравствено-хигијенских.

Интересовања, жеље, потребе – мотивација представљају значајно питање учења и наставе и једну од компоненти на којима се темељи индивидуализација наставних активности. Потребе као унутрашње силе, односно покретачи који нагоне појединца на предузимање активности значајно одређују васпитно-образовне активности у којима ученици учествују и утичу на њихов квалитет и ефикасаност. Број и врсте потреба које значајно детерминишу наставни процес јесте велики, али најважније међу њима јесу, свакако, образовне потребе. Као образовни дефицит, образовне потребе имају два значајна аспекта за процес оцењивања – „перспективни и мотивациони” (Atwood, Ellis, 1971). Кроз ова два аспекта, образовне потребе директно су повезане са осталим подручјима мотивације, попут жеља, мотива, интереса и ставова, чиме утичу на саму реализацију наставних активности и њихов резултат.

Субјективне могућности јесу опште и специфичне способности, тешкоће, мане и недостаци које су карактеристичне за сваког појединачног ученика.

Познавање, уважавање и вредновање ових особености од великог је значаја за наставни процес и остваривање васпитно-образовних циљева. Субјективне могућности ученика, значајне за процес оцењивања, јесу све оне индивидуалне особености и специфичности појединца које долазе до изражаја у процесу учења и наставе и које га одређују, усмеравају и детерминишу. Оне, као што смо већ рекли, подразумевају и позитивне квалитете личности (надарености), али и његове мане, тешкоће и недостатке у интелектуалном, моторичком, перцептивном и емотивном подручју.

Објективне могућности обухватају материјалне могућности, стамбени статус, одлике породичног окружења, располагање различитим средствима и медијима и сл. На млађем школском узрасту, посебно важна компонента праћења, вредновања и оцењивања јесу одлике породичног окружења. Однос родитеља према деци од великог је значаја за развој детета, његово напредовање и остваривање постигнућа у образовном процесу. Љубав, пажња, разумевање и подршка имају снагу покретача који се ничим не може заменити нити надоместити. Одсуство ових пожељних одлика породичног окружења и преовладавање негативних, попут занемаривања, отуђености, неразумевања, страха од ауторитета и сл., негативно утичу на ученике и њихово напредовање и постигнуће.

С обзиром на значај који наведене компоненте имају у процесу учења и наставе, јако је важно посматрати ученика и његов развој у односу на сваку од њих. Најбољи начин њиховог уважавања и поштовања у процесу учења свакако је индивидуализација наставних поступака и наставе у целини.

Облици индивидуализације наставе су бројни и разноврсни. Најбитнија одлика индивидуализације наставе у непосредној наставној пракси подразумева „да се у дидактичко-методички различито обликованим ситуацијама током наставног процеса, у генези коришћених наставних система, ангажује цео дијапазон различитих могућности ученика и да то ангажовање, да би било благовремено, иде испред развоја, а не да заостаје за њим” (Ђукић, 1995). Најзаступљенији облици индивидуализације наставе у нашој наставној пракси основног образовања су: индивидуализација наставе применом групног облика рада и индивидуализација наставе путем додатне и допунске наставе.

Групни облик рада као облик наставног рада у коме се истовремено обезбеђује индивидуални и социјални развој ученика, својим формама (монотематски, политематски, комбиновани) и начином организације предствала повољан начин индивидуализације наставе. Његова значајна улога и вредност у процесу индивидуализације наставе заснивају се на следећим особеностима:

- 1) ученици су активни субјекти у реализацији наставних активности;
- 2) омогућава варирање различитих наставних садржаја, метода, средстава и материјала;
- 3) темпо рада и напредовања зависи од самих ученика, њихових могућности и квалитета које испољавају у конкретним групним активностима;
- 4) ученици имају активан однос према наставним садржајима и/или изворима знања;
- 5) рад у групи и начини реализовања наставних активности креирају се и релизују у току и према непосредним могућностим чланова групе;
- 6) постоји стална, вишесмерна комуникација и различити облици саградње између чланова групе;
- 7) успех у раду детерминисан је активношћу и залагањем ученика у оквиру групе;
- 8) задовољава потребу ученика за заједништвом и заједничким активностима;
- 9) позитивно утиче на развој радних и стваралачких активности, комуникативних вештина и других социјалних компетенција;
- 10) висок степен самосталности ученика те развој контроле, самоконтроле и самопроцене.

Својим карактеристикама, као што видимо, групни облик рада омогућава да се индивидуализација реализује у широком спектру наставних активности и у оквиру свих типова наставних часова чиме се омогућује индивидуализован приступ ученицима и у обради нових наставних садржаја, при понављању и вежбању, али и оцењивању постигнућа, што је битна одлика квалитета индивидуализације наставе.

Као законом одређени облици унурашње диференцијације наставе у основној школи, допунска и додатна настава представљају једно од најзначајних подручја у којима се релизује индивидуализација наставних активности.

Допунска настава, која се реализује за ученике који из одређених, индивидуалних разлога имају тешкоће у савладавању наставног програма, представља један од најзаступљенијих модела наставе у којима се врши индивидуализација наставних активности и то с обзиром на утврђене узроке неуспеха (тешкоћа). Како су фактори тешкоћа и неуспеха у настави најразличитији и индивидуално особени (породични, социјални, здравствени, психолошки, и др.) наставне активности које се планирају и реализују у њој почивају на дијагностиковању тешкоћа и њихових узрока. Процес планирања и програмирања наставних активности у допунској настави, као и њихова непосредна реализација подразумева индивидуализован приступ

који се односи на дидактичко-методичка страну рада, динамику рада, начин комуницирања, вредновање постигнућа, али и спецификовање даљег развоја и будућих корака. Индивидуализација наставних активности у допунској настави, почивајући на индивидуалним својствима ученика, омогућава да ученици надокнаде пропуштено, остваре напредовање и успех, сходно њиховим могућностима и у односу утврђене препреке (тешкоће) које имају.

Додатна настава пак, подразумева облик диференциране наставе који је намењен ученицима који поседују натпросечне способности, показују посебна интересовања или обдареност. Усмерена на стварање оптималних услова који ће омогућити ученицима да сходно својим индивидуалним потенцијалима напредују брже, задовоље своја интересовања и развију способности, додатна настава се најпогодније остварује кроз индивидуализован наставни рад. Индивидуализованим наставним радом омогућава се да предузете наставне активности буду у функцији развоја сваког појединачног ученика, у функцији задовољавања индивидуалних потреба, могућности, жеља и склоности али и стварања квалитетне основе и оспособљавање за даљи развој, саморазвој и самообразовање.

Групни облик рада, допунска и додатна настава, представљају подручја у којима је најзаступљенија индивидуализација наставних активности савремене основне школе. С обзиром на значај и улогу коју овај проблем има у процесу обезбеђивања квалитета и ефикасности основношколске наставе, приступили смо и његовом емпиријском истраживању.

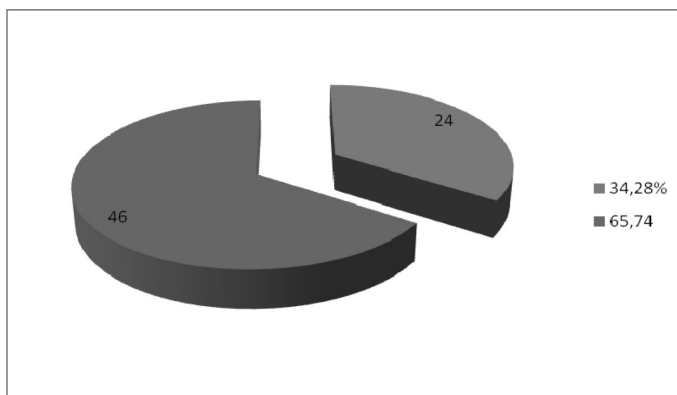
ЦИЉ И ЗАДАТАК ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ истраживања јесте проучавање карактеристика индивидуализације наставних активности савремене основне школе применом групног облика рада, допунске и додатне наставе.

У складу са дефинисаним циљем, *задатак истраживања* јесте испитати, анализирати и упоредити карактеристике индивидуализације наставних активности у групном облику рада, допунској и додатној настави основних школа.

УЗОРАК

Истраживањем је обухваћен *узорак* од 70 наставника основних школа са територије града Ниша. Наставници разредне наставе чине 34,28% (24) укупног узорка, док осталих 65,71% (46) чине наставници предметне наставе. Графички приказ наведених карактеристика изабраног узорка дат је у Графикону 1.

Графикон 1: Карактеристике узорка истраживања

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА - АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Табела 1: Примена групног облика рада, допунске и додатне наставе

Одговори наставника		Наставници				Свега	
		Предметне наставе		Разредне наставе			
		N	%	N	%	N	%
Допунска и додатна настава	У обради нових наставних садржаја	9	19,5	1	4,2	10	14,3
	При обнављању наставних садржаја	15	32,6	10	41,7	25	35,7
	При вежбању	16	34,8	8	33,3	24	34,3
	При провери знања ученика	6	13,1	5	20,8	11	15,7
	Укупно	46	100	24	100	70	100
Групни облик рада	У обради нових наставних садржаја	15	32,6	7	29,2	22	31,4
	При обнављању наставних садржаја	16	34,8	5	20,8	21	30
	При вежбању	15	32,6	12	50	27	38,6
	При провери знања ученика	0	0	0	0	0	0
	Укупно	46	100	24	100	70	100

$$\chi^2=3,59 \text{ df}=3, p=0,05, C=0,22$$

$$\chi^2=2,31 \text{ df}=2, p=0,05, C=0,18$$

Истраживањем утврђени χ^2 показује да не постоји статистички значајна разлика између наставника разредне и предметне наставе по питању примене допунске и додатне наставе и групног облика рада у реализацији обраде нових наставних садржаја, обнављању и вежбању садржаја. Код обе групе испитаника,

допунска и додатна настава се најчешће користе у процесу обнављања и вежбања наставних садржаја. Уочљиво је међутим да наставници предметне наставе на допунској и додатној настави чешће од наставника разредне наставе обрађују нове наставне садржаје. Иако ова разлика није на нивоу статистичке значајности, може се ипак закључити да је сложеност наставних садржаја (предметна настава) разлог индивидуализованог начина рада у настави.

Индивидуализацију наставних активности применом групног облика рада наставници предметне наставе подједнако примењују у току обраде нових наставних садржаја, при обнављању и вежбању (од 32,6, до 34,8%). Наставници разредне наставе пак у 50% (12) случајева групни облик рада користе при вежбању. Подаци утврђени истраживањем примене групног облика рада показују да се овај облик рада при проверавању не користи.

Утврђени подаци нису нимало охрабрујући ако знамо да управо применом групног рада за који је карактеристичан висок ниво индивидуализације, наставници могу добити реалан увид у квалитет усвојеног знања, стечених способности и развијених вештина, као и повратну информацију о стваралаштву и креативности ученика.

Табела 2: Модели примене допунске и додатне наставе

Одговори наставника	Наставници				Свега	
	Предметне наставе		Разредне наставе			
	N	%	N	%	N	%
У допунској и додатној настави са свим ученицима реализујем исте садржаје	25	54,35	13	54,2	38	54,3
У допунској и додатној настави ученици по групама раде различите садржаје	2	4,35	2	8,3	4	5,7
У допунској и додатној настави сваки ученик индивидуално добија садржаје	2	4,35	2	8,3	4	5,7
У допунској и додатној настави комбинујем сва три наведена начина рада	17	36,95	7	29,2	24	34,3
Укупно	46	100	24	100	70	100

$$\chi^2=0,97, df=3, p=0,05, C=0,14$$

Истраживање индивидуализације наставног рада у допунској и додатној настави засновано на индивидуализацији поступака утемељеној на диференцираним наставним садржајима, показује њен незавидни ниво. Наиме, у обе групе испитаника индивидуализација наставних поступака није утемељена

на диференцираним наставним садржајима. Преко 50% испитаника из обе групе наставника у току допунске и додатне наставе реализује исте наставне садржаје са свим ученицима (54,35% и 54,2%) . Имајући у виду податак да наставници користе комбиноване начине диференцирања наставних садржаја у допунској и додатној настави (36,95% и 29,2%) и податак да свега 4,35% односно 8,3% њих потврђује да врши групну односно индивидуалну диференцијацију наставних садржаја, може се констатовати да индивидуализација наставних поступака није реалност допунске и додатне наставе. Диференцирање наставних садржаја осим што подразумева њихов избор и усклађивање са индивидуалним особеностима ученика, значи и основу за индивидуализовање наставних активности у току њихове примене, чиме целокупна настава добија изразит карактер индивидуализације.

Табела 3: Заснивање групног облика рада на индивидуалним способностима и предзнању ученика

Одговори наставника		Наставници				Свега	
		Предметне наставе		Разредне наставе			
		N	%	N	%	N	%
Способности	При групном раду полазим способности ученика	44	95,7	22	91,7	66	94,3
	При групном раду не полазим способности ученика	2	4,3	2	8,3	4	5,7
	Укупно	46	100	24	100	70	100
Предзнања	При групном раду полазим од предзнања ученика	42	91,3	22	91,7	64	91,4
	При групном раду не полазим од предзнања ученика	4	8,7	2	8,3	6	8,6
	Укупно	46	100	24	100	70	100

$$\chi^2=0,45, df=1, p=0,05$$

$$\chi^2=0,25, df=1, p=0,05$$

Услов индивидуализације наставних активности применом групног облика рада подразумева његово прилагођавање и организовање сходно индивидуалним особеностима сваког појединачног ученика. С обзиром на то да су најзначајније индивидуалне карактеристике ученика основношколског периода њихово предзнање и способности, а на основу истраживањем утврђених података може се закључити да праксу групног облика рада карактерише висок ниво индивидуализације. Обе групе испитаника, потврђују да се у групном

раду руководе и полазе од ученичких способности (44; 95,7% и 22; 91,7%) и предзнања (42; 91,3% и 22; 91,7%). Утврђени $\chi^2=0,45$, $df=1$, $p=0,05$ и $\chi^2=0,25$, $df=1$, $p=0,05$ недвосмислено показују да је наведена карактеристика присутна у примени групног облика у разредној и предметној настави.

Табела 4: Модели примене групног облика рада

Одговори наставника	Наставници				Свега	
	Предметне наставе		Разредне наставе			
	N	%	N	%	N	%
Све групе раде исте задатке	7	15,22	6	25	13	18,6
Задаци су диференцирани по групама	17	36,96	11	45,8	28	40
Задаци су диференцирани по групама и у оквиру групе	22	47,82	7	29,2	29	41,4
Наизменично користим сва три претходна модела	0	0	0	0	0	0
Укупно	46	100	24	100	70	100

$$\chi^2=2,44, df=2, p=0,05, C=0,18$$

Изражен ниво индивидуализације наставних активности применом групног облика рада потврђује и истраживање диференцирања задатака у оквиру група. Иако наставници предметне наставе чешће диференцирају задатке по групама и у оквиру групе (47,82% наспрам 29,2%) од својих колега из разредне наставе који то чешће чине само по групама (48,8% наспрам 36,96%), статистички значајна разлика по овом питању није утврђена ($\chi^2=2,44$, $df=2$, $p=0,05$, $C=0,18$). Одсуство одговора који би потврдили да наставници користе и комбинацију постојећих начина диференцирања наставних задатака у групном облику рада, као и податак да се укупно 18,6% (13) њих изјаснило да не врши наведену диференцијацију, наводе нас на закључак постоји значајна потреба за педагошку односно дидактичко-методичку интервенцију у овој области.

ЗАКЉУЧЦИ И ИМПЛИКАЦИЈЕ

Индивидуализација наставе као једно од водећих обележја савременог образовања и процес који прожима све васпитно-образовне активности које се у школи остварују, суштински мења карактер и квалитет наставе. Савремена настава тако добија нова обележја, у смислу:

- 1) индивидуални капацитети ученика и развој ученикове личности полазна су основа и крајњи циљ наставе; и
- 2) настава се заснива на индивидуализацији наставних активности, поступака и путева учења и поучавања, с циљем обезбеђивања оптималних услова за развој индивидуалних капацитета сваког појединачног ученика.

Овако схваћена савремена настава пружа широки спектар могућности индивидуализације. Међу најзаступљеније форме индивидуализације наставних активности у нашим основним школама спадају групни облик рада и доунска и додатна настава. Својим карактеристикама оне управо обезбеђују јединство индивидуализованих тежишта: полажење од индивидуалних особености ученика и индивидуализацију коришћених поступака, средстава и материјала.

На основу емпиријског истраживања карактеристика индивидуализације наставних активности, применом групног облика рада, допунске и додатне наставе у пракси основношколског образовања, могу се извести следећи закључци.

- 1) Индивидуализација наставних активности применом допунске и додатне наставе:
 - примењује се у најчешће при обнављању наставних садржаја и вежбању;
 - не примењује се у процесу провере знања ученика;
 - користи се у обради наставних садржаја сложенијег карактера (предметна настава) док је у разредној настави потпуно занемарена;
 - ретко се темељи на диференцијацији наставних садржаја.
- 2) Индивидуализација наставних активности применом групног облика рада:
 - користи се прилично уједначено при обради наставних садржаја, понављању и вежбању;
 - не користи се у проверавању знања ученика;
 - полази од ученикових способности и њихових предзнања;
 - у значајној темељи се на диференцијацији наставних задатака.

На основу закључака могу се извести следеће педагошке импликације.

Непосредна пракса индивидуализације наставних активности применом допунске и додатне наставе и групног облика рада, захтева интервенцију на подручју дидактичко-методичке оспособљености наставника. Суочени са захтевом, али и потребом за применом ових модела индивидуализације наставног рада, наставници их примењују у складу са својим знањима и реалним могућностима, огрешујући се при том о нека њихова основна начела. Истраживање

је показало да се допунска и додатна настава не заснивају на недифренцираним наставним садржајима. Ови резултати указују на противуречност која је наставна реалност, а која значи, да имајући у виду ученикове способности и предзнања наставници изналазе „оптимално” решења, свдећи и укалупљавајући мноштво индивидуалних разлика у такозвани „замишљени, просечни” модел према коме усмеравају своје активности у допунској и додатној настави. На овај начин они покушавају да најпре и једино реализују наставни програм и остваре образовни задатак, без обзира на она „мале”, али јако важне црте (позитивне или негативне) које су својствене сваком појединачном ученику, који се у одређеној и често великој мери разликује од оног осредњег, просечног.

Утврђено стање указује на потребу дидактичко-методичке помоћи наставницима да у допунској или додатној настави на основу утврђених ученичких способности и предзнања, индивидуално дифренцирају наставне садржаје и поступке рада. Помоћи им да своју енергију оријентисану на стварање универзалног искористе за развијање компетенција неопходних за квалитетно и ефикасно дифренцирање, прилагођавање садржаја сваком ученику. На овај начин наставници ће креирати наставу са високим степеном индивидуализације.

Примена групног рада и индивидуализација активности у њему заснивају се на предзнањима и способностима ученика и у значајној мери се реализују дифренцирањем наставних задатака. Међутим, уочено је да се индивидуализација наставних активности овим обликом рада не врши у процесу проверавања знања ученика и њиховог напредовања. С обзиром на то да се у групном облику рада врши највиши степен индивидуализације самих ученичких активности те да се у њему најефикасније изражавају вредне компоненте ученичких постигнућа, нужно је унапредити управу ову сферу примене групног облика рада.

Кроз примену групног облика рада у процесу проверавања и вредновања ученичких постигнућа могу се добити поуздани подаци о мноштву квалитета ученичког постигнућа, као што су: квалитет усвојеног знања, истраживачке способности, способности решавања проблема, комуникативне способности, стваралаштво, креативност и мноштво других индивидуалних и социјалних квалитета и компетенција ученика.

Из ових разлога наставницима је потребно указати на могућност примене групног облика рада у процесу проверавања и оцењивања ученика и омогућити им да стекну неопходне вештине његове примене. Најбољи начин свакако јесте помоћ у планирању и програмирању ових активности и њиховој непосредној реализацији.

ЛИТЕРАТУРА

- Atwood, M., Ellis, J. (1971). The Concept of Need: An Analysis for Adult Education. *Adult Leadership, No. 1*, 209–220. –
- Будић, С. М. (1999). *Индивидуализована настава и успех ученика*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Вилотијевић, М. (1999). *Дидактика*. I том. Београд: Научна књига
- Ђорђевић, Ј. (2009). Индивидуализација и иновирање наставе и учења у школи 21. века. *Педагошка стварност*, (7–8), 673–685.
- Ђукић, М. (1995). *Дидактички чиниоци индивидуализоване наставе*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Ђурић, Ђ. М. (1995). Психолошке основе индивидуализације наставе. *Норма*, вол. 1, бр. 1, 42–52.
- Carlgren, I., Klette, K., i dr. (2006). Changes in Nordic Teaching Practices: From individualised teaching to the teaching of individuals. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 50(3): 301–326.
- Obisat, F., Hattab, E. (2009). A proposed model for individualized learning through mobile technologies. *International Journal of Computers*, Issue 1, Volume 3, 103–118.
- Шпановић, С. (2011). Индивидуализована настава у теорији и пракси. *Настава и васпитање*, вол. 60, бр. 3, 500–514.

Marija Jovanović

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy, Niš, Serbia

INDIVIDUALIZATION OF TEACHING AND LEARNING ACTIVITIES IN CONTEMPORARY ELEMENTARY SCHOOL

SUMMARY

Contemporary elementary school, being oriented towards the developmental models of education, asks for such an organization of teaching and learning activities in which a student, his individual capacities and characteristics will be treated as a starting point and simultaneously as a goal of the teaching process. The modern organization of the teaching process is oriented towards the development of the students' personalities and actualization of their individual capacities. Thus, it is based on individualization of learning activities in the sense of respecting the individual capacities of students, as well as in the sense of individualization of separate teaching actions and methods. Individualized teaching process implies a specific organization of teaching and learning activities which are based upon individual differences between students and are meant to improve and develop them. Such an organization enables the students, in accordance with their possibilities and needs, to master the learning techniques, to have the autonomy and initiative in studying, the active role and exploring character of their learning activities.

There are many different forms of individualized teaching processes. This work will present the research results analyzing the two of them which are considered to be the basic and the most frequent forms of individualized teaching in our schools: the teaching process individualized by the means of group work and the teaching process individualized by the means of supplementary education.

Key words: contemporary elementary school, individualization of teaching process, work in groups, supplementary education

Миланко Чабаркапа⁵⁹

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за психологију,
Београд, Србија

Ивана Перић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за психологију,
Београд, Србија

СИНДРОМ ОГОРЧЕНОСТИ КАО ПСИХОЛОШКИ ОДГОВОР НА СТРЕС ЗБОГ ГУБИТКА ПОСЛА

САЖЕТАК

Губитак посла делује као стресни животни догађај који негативно утиче на ментално здравље и психолошку добробит људи. Иако је незапосленост широко распрострањен феномен, нема довољно истраживања код нас која се баве психолошким последицама незапослености.

У овом раду пажња је посвећена психолошким ефектима незапослености услед губитка посла, са циљем да се анализирају различите негативне психолошке манифестације и да се покуша дати емпиријска основа за заснивање једног општег концепта означеног као – синдром огорчености или озлојеђености, који би могао да се посматра као главна карактеристика реаговања и понашања оних који су остали без посла.

Истраживање је спроведено као студија пресека, по методи компаративне групе, и у њему је учествовало укупно 120 испитаника.

Добијени резултати потврђују полазну хипотезу да је радни статус значајно повезан са субјективним доживљајем психолошке добробити и менталног здравља. Радници који су остали без посла показују значајно више нивое дистреса, емоционалне реактивности, депресије и фрустрираности у односу на групу запослених, уз истовремено значајно нижи степен самопоштовања и поверења у друге људе. Имајући у виду ове налазе, допуњене свакодневним запажањима и клиничким искуством, могло би се констатовати да је синдром огорчености кључна психолошка дистинктивна карактеристика незапослених у односу на запослене. Увођењем ове функционално-дијагностичке категорије и њеном прецизнијом операционализацијом могло би се допринети бољем разумевању, евалуацији, праћењу и контроли негативних афеката и поремећаја понашања који су све чешћи код незапослених.

Кључне речи: незапосленост, стрес, ментално здравље, психолошка добробит, огорченост

59 milanko.cabarkapa@gmail.com

УВОД

„Свако од нас има право на продуктивни рад у условима слободе, једнакости, сигурности и људског достојанства.” (WHO, 2000)

О феномену незапослености као општем друштвеном и економском проблему све учесталије се говори, не само у јавним и политичким расправама, него и у стручним и научним круговима. Економска криза довела је до тога да су вести о редуковању радне снаге у предузећима и компанијама постале неизоставни део свакодневног медијског извештавања. Стопа незапослености у Србији достигла је забрињавајуће размере (креће се око 25%), са тенденцијом даљег раста ако се настави економска и финансијска криза. У почетку је пажња била више фокусирана на социолошке и економске последице губитка посла, као што су остајање без новчаних примања, сиромаштво, социјална искљученост, док се у новије време пажња све више усмерава на психолошке последице и проблеме које имају незапослени. У растућем броју радова који се баве овом темом, као психолошке последице незапослености најчешће се разматрају: губитак поверења у себе, безвољност и апатија, депресија, осећање стида, осећање губитка контроле, повећање раздражљивости, па чак и љубомора према колегама који су остали у радном односу. Очигледно је да губитак посла и немогућност да се пронађе ново запослење, делује као стресни животни догађај који негативно утиче на ментално здравље и психолошку добробит људи.

Иако је незапосленост широко распрострањен феномен, нема довољно истраживања код нас која се баве психолошким последицама незапослености. Циљ озбиљних стручних и научних изучавања, како у свету тако и код нас, треба да буде систематски приступ проблему незапослености. Међутим, истраживачи на овом пољу указују да није једноставно испитати све чиниоце који су повезани са проблемом незапослености, нити све могуће последице услед вишеструке детерминисаности и комплексности овог феномена. Већина истраживања овог проблема је спроведена у развијеним земљама, тако да је могућност генерализације на нашу земљу ограничена с обзиром на економске, политичке и друге специфичности. Зато је потребно да свака земља спроведе властита истраживања, како би упознала специфичне реакције својих незапослених. Иако је у Србији незапосленост велика, недовољно се истражује овај феномен и мало се заиста зна о психолошким и психо-социјалним последицама незапослености. Како би се помогло незапосленима и институцијама које су укључене у решавање њихових проблема, потребна су истраживања која пружају валидне и поуздане резултате који могу бити погодна база за конструисање програма за смањивање стопе незапослености и очување њиховог менталног здравља и добробити.

Један од проблема који се појављује у истраживањима незапослености је непрецизност и недоследност дефинисања овог феномена. Пошто је незапосленост вишеструко детерминисан и сложен феномен, није га лако и једнозначно дефинисати. Ради лакшег операционализовања обично се користи стандардна дефиниција незапослености коју је дала *Међународна организација рада* (ILO). Ова дефиниција обухвата лица унутар групе радно способног становништва која су: 1. током референтног периода била без посла 2. током тог периода била у сваком тренутку на располагању за посао, и 3. тражила посао, тј. предузимала одређене кораке у циљу проналажења посла.

Социо-економка истраживања и разматрања феномена незапослености наводе да значење овог појма зависи од контекста у коме се о њему говори. Тако се може разликовати номинално значење незапослености (егзистенцијално стање особе која не може обезбедити властито издржавање), затим системско (структурална немогућност државе или друштва да обезбеди радни ангажман), аналитичко (стање трајног или привременог недостатка радног ангажмана), правно-административно (евидентност на листи Службе за запошљавање и право на новчану надокнаду), као и социјално значење, које се односи на социјалне тешкоће унутар привредног система, као и на несклад у понуди и потражњи послова на тржишту рада (Шијаковић, Ђукић, 2011).

Поред наведених значења, незапосленост се може и треба разматрати и са психолошког аспекта, тј. у контексту значења и последица које радно ангажовање и губитак посла имају за психолошку добробит појединца и задовољство животом. Због тога неки аутори (Марковић, 1994) сматрају да незапосленост претставља једно од најтежих стања у којима се човек може наћи, нарочито ако нема других извора егзистенције осим своје радне ангажованости. Ситуација незапослености се додатно усложњава, када материјална депривираност са собом повлачи и осујећеност на социјалном и психолошком плану (War, 1982; Jahoda, 1982).

ПСИХОЛОШКЕ ПОСЛЕДИЦЕ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ – ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА

Незапосленост је сложена друштвена појава са дубоким последицама како на друштво, тако и на самог појединца. Уопштено посматрано, незапосленост доводи до пада животног стандарда и осиромашења, што онемогућава партиципацију у друштвеној активности. Последице су вишеструке и дешавају се на економском, социјалном, културном, политичком, али и на психолошком плану.

Економске последице се односе, пре свега, на неискоришћеност ресурса једног друштва и државе, у које су инвестирана средства током образовања и квалификовања за тржиште рада. Политичке последице подразумевају стварање социјалне напетости и проблема који могу кулминирати у немирима,

револуцијама, политичким кризама власти, што додатно отежава могућност да се радно способна особа афирмише на тржишту рада и обезбеди материјалну сигурност (Шијаковић и Ђукић, 2011). Друштвене последице се углавном одnose на социјалну искљученост (због маргинализације на тржишту рада), тако да незапослене особе располажу мањом животном шансом, њихова друштвена мрежа је слабија и социјална искљученост већа. Концепт социјалне искључености имплицира круг социјалне деградације у коме дуготрајна незапосленост води сиромаштву и искључености, који потом додатно повећавају вероватноћу маргинализације на тржишту рада (Gallie 1999, Paugam, 1995, Wilson, 1987; према: Шверко и сар, 2004). Маргинализација на тржишту рада, сиромаштво и социјална изолација међусобно се поткрепљују и воде снижењу социјалног статуса. Са правног становишта, незапосленост онемогућава остварење права на достојан живот, јер негира основно право на рад и доводи до осиромашења особа. Право на рад представља једно од темељних људских права, које омогућава појединцу економску независност као предуслов слободе, па је уживање овог права претпоставка могућности остварења и развоја личности.

Све ово указује да незапосленост има многе неповољне последице за појединца и друштво у целини. Велики део јавних расправа и стручних радова који за тему имају незапосленост, углавном се баве распрострањеношћу и узроцима незапослености, док се психолошке и психосоцијалне импликације незапослености углавном занемарују, или се третирају као пратећи и неизбежни део проблема. Још пре појаве економске кризе крајем 90-их и на почетку 21. века, значајан број аутора је указао да незапосленост има негативно дејство на психичко функционисање и ментално здравље. У истраживањима психолошких последица незапослености коришћени су бројни конструкти, чиме су се настојале утврдити различите реакције на незапосленост. Потврђено је да незапосленост претставља врло висок стресор који омета нормално функционисање и на физичком и на менталном плану. У свом прегледном раду Хениш (Hanish, 1999) сажима резултате многобројних истраживања губитка посла и незапослености и наводи њихове негативне последице. На психолошком плану истиче пораст депресивности, анксиозности, напетости, љутње, страха, усамљености, очаја, антагонизма, душевних болести, покушаја суицида, насилничког понашања, социјалну изолацију, претерано конзумирање алкохола, хране и лекова, снижење нивоа аспирација, ниже самопоштовање, пораст негативних емоција, незадовољство собом и животом, губитак идентитета.

Због губитка латентних и манифесних предности редовног посла, незапослене особе изложене су додатним напорима прилагођавања. Треба да науче да се сналазе са знатно мањим приходима, да изађу на крај са великом количином слободног, тј. неструктурираног времена, као и са губитком радне улоге, што директно погађа идентитет и друштвени статус незапослене особе (Warr, 1982).

Такође је упозорено да додатну тешкоћу представља могућност да се негативни ефекти незапослености јављају паралелно, здружено, или да имају кумулативни ефекат. Тако на пример, недостатак новца, социјалних контаката, пад самопоуздања као последице губитка посла, могу водити осиромашењу капацитета и редуковању способности да се активно тражи посао, а као дугорочне последице таквог стања јављају се сумња у себе, анксиозност, нестабилност, губитак самопоштовања и вере у будућност (Warr, 1982). Тај осећај нестабилности и смањене личне контроле чини додатне (унутрашње) стресоре који повратно негативно утичу на психолошку добробит незапослених особа.

У једној метаанализи новијег датума, резимирани су налази 104 емпиријске студије, где аутори сугеришу да се незапосленост негативно рефлектује на ментално и физичко благостање. Иако бројне варијабле посредују између незапослености и менталног здравља, аутори сматрају да је коректно признати да незапослени нису у завидном положају (McKee-Ryan et al., 2005)

И на нашим просторима постоји неколико озбиљних студија које у центар свог интересовања стављају проблем незапослености и психолошке последице губитка посла. Истраживање Мандића средином 70–их обухвата испитивање психосоцијалних реакција на незапосленост и чинилаца који модулирају интензитет и врсту тих реакција (Мандић, 1977.; према: Кузмановић, Михајловић и Зајић, 1987). Он закључује да незапосленост представља снажну фрустрациону ситуацију која пре резултира порастом анксиозности и неуротичних реакција, него што доводи до појачане агресије и социјално неприлагођеног понашања. Резултати истраживања Милице Гузине (1983) такође показују да незапосленост делује неповољно на психички статус, тако што води учесталијим негативним емоцијама, снижава задовољство животом, значајно ограничава реализацију животних планова и гратификацију разноврсних потреба. Од новијих студија код нас значајно је споменути истраживање Тање Рајаковић (Рајаковић, 2003) која је испитивала како незапосленост делује на субјективно благостање људи. Резултати су потврдили основну претпоставку да ће незапослене особе испољити виши ниво безнадежности и анксиозности, као и мање задовољство животним условима у односу на контролну групу запослених особа.

На овом месту треба напоменути да је увођење контролних група у методологију испитивања психолошких последица незапослености новијег датума. Различити аутори, као на пример, *Leana i Feldman (1991)* наводе да су контролне групе запослених мушкараца и жена важне како би се испитале могуће разлике између запослених и незапослених радника, што повећава поузданост закључка о ефектима незапослености на посматране варијабле. Управо због могућности доношења поузданијих закључака и наше истраживање је спроведено по моделу контролне групе на два подузорка испитаника – запослени и незапослени, који су упоређивани по релевантим карактеристикама, односно

одабраним варијаблама преко којих је операционализовано стање менталног здравља и психолошке добробити.

Јасно је на основу наведених и низа других психолошких истраживања да се губитак посла може посматрати као стресно животно искуство, које угрожава особу у погледу више аспеката психо-социјалног функционисања, али су и даље актуелна питања везана за поузданији опис и праћење психолошких последица, јер се феномен незапослености и његове последице везују за време и контекст у коме се дешавају, тако да су потребна понављана истраживања. Дobar пример у том погледу је Хрватска у којој је протеклих година био актуелан систематски приступ (Шверко, Галешкић, Маслић-Сершић, 2004) у оквиру кога се аспекти, узроци и последице незапослености континуирано и интердисциплинарно проучавају. Циљ оваквих истраживања је да се бројне економске, социјалне и психолошке последице овог проблема ставе под контролу, а особе које се суочавају са овим губитком оснаже да предузимају активне и конструктивне мере у правцу поновног радног ангажовања. Вредност студија које се баве психолошким аспектима незапослености може се оцењивати и преко практичних импликација, односно колико доприносе разумевању психолошке слике незапосленог, као и колико се добијени подаци могу искористити у превентивно-едукативне сврхе.

ПРОБЛЕМ, ЦИЉЕВИ И ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Пошто незапосленост представља велики проблем и за наше друштво и за појединце који су остали без посла, овај проблем смо покушали сагледати са психолошког аспекта на узорку радника из једне домаће компаније („Гоша” из Смедеревске Паланке), при чему су анализирани разлике између две групе испитаника (незапослени и запослени) у погледу одређених показатеља и степена субјективне добробити и менталног здравља.

Основно питање од кога се полази у овом истраживању јесте – Да ли се губитак посла и незапосленост доживљава као стресни животни догађај, и да ли заиста неповољно утиче на ментално здравље? Другим речима, да ли је оправдано очекивати виши ниво незадовољства, анксиозности, агресивности, потиштености и других облика негативног емоционалног реаговања које бисмо могли подвести под неку препознатљиву или дати неку нову психо-дијагностичку категорију? На основу претходно формулисаних проблема, постављена је и главна хипотеза овог истраживања која је гласила: *Очекујемо да ће особе које су остале без посла испољити нижи ниво психолошке добробити и менталног здравља у односу на њихове запослене колеге.* Како су психолошка добробит и ментално здравље у овом случају операционализовани преко више варијабли (задовољство животом, депресивност, анксиозност, агресивност

и селф-концепт), могуће је у оквиру ове опште хипотезе поставити и неколико специфичних хипотеза:

а) *Особе које су незапослене мање ће бити задовољне својим актуелним животом него њихове запослене колеге.* Потврду за ову претпоставку пружају резултати других истраживања (Winefield, 1995) којима је утврђено да отпуштени радници имају нижи ниво општег благостања у односу на раднике који су остали на послу.

б) *Незапослени радници ће бити депресивнији у односу на запослене колеге.* Депресивност је најчешће мерена варијабла у студијама утицаја незапослености на ментално здравље тако да бројна компаративна истраживања показују да незапослени показују виши ниво депресије у односу на запослене (Branthwaite & Garcia, 1985; Feather & O'Brien, 1986; према: Марић, 2005). Такође, епидемиолошке студије упозоравају да већу вероватноћу за развој велике депресије имају управо особе које су изгубиле посао.

ц) *Очекује се значајно виши ниво анксиозности код незапослених радника.* Овакво очекивање поткрепљују студије које указују на више нивое анксиозности и стреса код незапослених особа (Henwood & Miles, 1987; Ullah, Banks & Wag, 1985; према: Марковић, 1994). Како је анксиозност индукована актуелном ситуацијом остајања без сталног запослења, очекује се да ће се та разлика нарочито показати на ситуационој анксиозности која је обухваћена истраживањем.

д) *Очекује се да код незапослених особа буде израженија склоност ка агресивном реаговању, услед фрустрације коју отказ са собом доноси.* Уколико је отказ тако стресно и тешко животно искуство као што сугеришу бројни радови, очекује се да ће отпуштене особе бити више озлојеђене новонасталом ситуацијом, да ће негативније опажати свет око себе и да ће чешће реаговати хостилним, импулсивним и агресивним понашањем.

е) *Селф-концепт или слика о себи код незапослених особа биће негативније обојена у односу на запослене особе.* За потребе операционализације овог концепта коришћена је скала од 10 субскала (Опачић, 1995) која је детаљније описана у поглављу о варијаблама и инструментима. Очекује се да ће на свим аспектима селф-концепта незапослени постићи такав скор који се значајно разликује од запослених у правцу негативније слике о себи.

Пошто је методологијом испитивања обухваћено више психолошких индикатора који треба да покажу какв је статус менталног здравља и психолошке добробити код незапослених, постављена је и друга општа хипотеза, где се претпоставља да се путем факторске анализе мноштво психолошких последица може свести на мањи број фактора, којима се може описати типичан психолошки профил синдрома незапослености који смо ми означили као синдром огорчености или озлојеђености. Ако би се овај концепт

емпиријски потврдио, то би омогућило боље разумевање реаговања и понашања особа које су изгубиле посао, поузданије и валидније мерење, као и упоређивање различитих група незапослених и предузимање адекватнијих мера превенције.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Ово истраживање има карактер дескриптивно-експлоративне студије, која се према типу истраживања које разликује О'Брајан (1986), може посматрати и као трансверзална студија или студија пресека. Истраживање је спроведено током 2011. године, уз сарадњу психолога запосленог у Амбуланти медицине рада компаније „Гоша” у Смедеревској Паланци, где је организовано тестирање две групе радника – једну групу су чинили радници који су у протеклих 6 месеци остали без посла, а другу групу запослени радници који су након организационих промена у компанији остали на својим пословима. Пре почетка тестирања са потенцијалним испитаницима обављен је краћи информативни разговор уз надзор психолога, при чему им је објашњена сврха испитивања.

Како је већ речено, истраживањем су обухваћене две категорије испитаника – незапослени и запослени из исте радне организације. Од преко 100 отпуштених радника испитивање је прихватило 70 испитаника, али је од тог броја 10 упитника било некомплетно попуњено, па су одбачени као невалидни и нису узети за даљу анализу, тако да коначни узорак незапослених обухвата 60 отпуштених радника. Такође, уз стручну помоћ психолога и два руководиоца компаније, организовано је тестирање и за групу запослених радника. Одабрано је 75 запослених радника који су индивидуално и у слободно време попуњавали упитнике, а потом их достављали психологу. Пре самог тестирања свим одабраним испитаницима из групе запослених дате су информације о томе како да попуњавају упитнике, као и објашњење сврхе тестирања. И код ове групе је одређен број упитника био некомплетно попуњен, тако да је у коначну анализу такође укључено 60 испитаника, како би два подузорка била што боље уједначена.

Један од проблема када се испитује повезаност незапослености и менталног здравља јесте питање претходног психичког статуса испитаника. Већи број истраживача упозорава да особе са претходним тешкоћама на психолошком плану имају више шансе да остану без посла (Ferrie, Shipley, Stansfeld, and Marmot 2002, према: Unemployment and mental health, 2009). Како би се овај проблем избегао у нашем истраживању, а самим тим осигурала поузданост закључака, уз помоћ психолога запосленог у Амбуланти фирме, добијени су подаци да одабрани испитаници нису раније имали озбиљнијих

психичких тешкоћа због којих би дуже времена одсуствовали са посла, били психијатријски лечени, или би им због здравствених проблема евентуално претио отказ. Основни разлог због чега су радници отпуштени јесте рестрикција радне снаге услед смањења обима производње. У оба подузорка укључене су особе оба пола, средње, више и високе стучне спреме, старости од 25 до 55 година. Током формирања узорка настојало се да буде приближно једнак број испитаника по свим категоријама (пол, узраст, образовање), ради што бољег уједначавања. Коначна структура узорка приказана је у Табели 1.

Табела 1: структура узорка

	Пол		Образовање		узраст		
	Мушки	женски	средње	Више/високо	25 - 34	35 - 44	45 - 55
Запослени	30	30	30	30	17	20	23
Незапослени	30	30	33	27	23	20	17

Истраживањем су обухваћене три врсте варијабле – независне, модераторске и зависне варијабле.

Независна варијабла - Главна независна варијабла чије смо ефекте пратили у односу на зависне варијабле био је радни статус испитаника, са модалитетима: запослени и незапослени.

Модераторске варијабле - Под модераторским варијаблама подразумевају се оне које посредују у деловању независне варијабле на зависну и које модулирају њен ефекат. У овом истраживању биле су укључене следеће модераторске варијабле: пол, образовање и старост испитаника, али у овом раду неће бити приказани резултати који се односе на ефекат модераторских варијабле, јер нам је главни циљ на овом месту да опишемо психолошке последице незапослености на основу компарације са контролном групом, и структури психолошких последица на основу факторске анализе, независно од доприноса модераторских варијабле.

Зависне/ регистроване варијабле:

1. *Опште задовољство животом* (когнитивна компонента субјективног благостања) које је испитивано путем SWLS скале (*Satisfaction with life scale*; Diener et al., 1985) која је намењена процени задовољства животом. Скала садржи 5 ставки, а одговори се дају на седмостепеној скали, са значењем од 1 – у потпуности се не слажем, до 7 – у потпуности се слажем. Укупан скор на скали је збир резултата свих пет тврдњи и означава ступањ задовољства животом, при чему виши резултати упућују на веће задовољство. Унутрашња конзистенција овог упитника је релативно висока и износи 0.79.

2. *Степен изражености депресивних симптома* мерен је упитником BDI (*Beck depression inventory*; Beck, 1976). Упитник се састоји од 21 ставке, које се односе на различите симптоме депресије. Уз сваку ставку наведена су четири интензитета симптома, а испитаник бира онај који најбоље описује његово стање у последње две недеље, укључујући и дан испуњавања упитника. Збир резултата свих тврдњи представља степен депресивности, при чему виши резултати упућују на јачи интензитет депресије.

3. *Израженост агресивних тенденција*, процењивана на основу субтеста за мерење димензије која је означена као регулатор реакције напада, односно димензија СИГМА из батерије КОН-6 (Wolf i sar, 1992). Субтест обухвата 30 ставки Ликертовог типа, а испитаник изражава своје слагање / неслагање са понуђеним тврдњама на петостепеној скали од 1 – потпуно нетачно до 5 – потпуно тачно. Све тврдње су психолошки усмерене у једном правцу, тако да коначну меру агресивности представља укупан скор. Аутори истичу да тест има задовољавајуће метријске карактеристике (Гутман-Најс-вондерова мера поузданости износи $r=0.95$, коефицијент ваљаности у односу на предложени модел $r=0.95$ и Kajser-Rajsova мера репрезентативности $r=0.90$).

4. *Врста и степен анксиозности*, која је процењивана на основу инвентара анксиозности STAI, односно Спилбергеровог теста анксиозности (*Spilberger Trait Anxiety Inventory - State and Trait*; Spilberger, 1966). Инвентар садржи две одвојене скале самопроцене за два различита концепта анксиозности: ситуационе (STAI-S) и опште (STAI-T). Скалом STAI-S се процењује како се особа осећа баш сада, овог тренутка, а скалом STAI-T како се она генерално осећа. Свака скала се састоји од два упитника са 20 стандардизованих тврдњи, на које испитаник одговара заокруживањем једног од четири понуђена одговора. Укупан скор се добија сабирањем појединачних бодова и на основу тога се врши одређивање степена анксиозности.

5. *Слика о себи или селф-концепт*, који је дефинисан као свеукупност доживљаја који појединац има о себи самом, а операционализован је преко 10 субскала инструмената ГЕН-СЕЛФ (Опачић, 1995). Свака субскала сачињена је од 10 ставки, са којима испитаник изражава степен свог слагања/неслагања заокруживањем једног од понуђених одговора на петостепеној скали Ликертовог типа. Тако се добија резултат на 10 варијабли које граде селф-концепт: емоционалност, ригидност, моралност, мизантропија, екстерналност, генерално самопоштовање, евалуација од стране других, сексуална привлачност, физички селф и интелектуални селф. Оцењивање се врши сабирањем бодова за сваку скалу појединачно, при чему већи резултат означава негативнију слику о себи, изузев код генералног самопоштовања.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Основно питање од кога се пошло у овом истраживању јесте да ли губитак посла доводи до опадања психолошке добробити и нарушавања менталног здравља, као што сугеришу бројна истраживања описана у уводном делу рада. Да би се одговорило на ово питање одабрано је више зависних варијабли преко којих је операционализована психолошка добробит код две групе испитаника (запослени и незапослени) које смо међусобно упоређивали. Основна хипотеза је гласила да ће губитак посла водити снижавању психолошке добробити а тиме и лошијем менталном здрављу, односно да ће се запослени и незапослени радници значајно разликовати у погледу одабраних индикатора менталног здравља. Како би се проверила ова хипотеза коришћена је дискриминациона каноничка анализа, која пружа информације која од мерних варијабли најбоље дискриминише две подгрупе испитаника, као и колики је проценат варијансе могуће објаснити на основу укључених варијабли.

Табела 2: Анализа варијансе за две групе испитаника

Варијабле	Запослени		Незапослени		ламбда	Ф	сиг
	М	СД	М	СД			
Задовољство животом	22,85	3,37	15,82	4,08	0,527	105,83	,000**
Агресивност	83,71	14,98	91,53	14,43	,933	8,47	,004**
Депресивност	6,20	2,98	15,45	6,99	,570	88,97	,000**
Ситуациона анксиозност	37,00	6,56	47,03	6,74	,634	68,22	,000**
Општа анксиозност	36,93	5,63	43,57	5,92	,749	39,61	,000**
Емоционалност	2,73	0,72	3,07	0,65	,943	7,17	,008**
Ригидност	2,94	0,73	2,96	0,78	1,000	0,02	,885
Мизантропија	2,75	0,73	3,08	0,68	,948	6,45	,012*
Моралност	2,81	0,62	3,08	0,63	,956	5,37	,022*
Екстерналност	2,70	0,72	3,25	0,74	,876	16,75	,000**
Самопоштовање	4,01	0,58	3,41	0,76	,833	23,73	,000**
Привлачност	3,00	0,63	3,06	0,61	,997	0,31	,577
Евалуација других	3,75	0,48	3,78	0,50	,999	0,09	,768
Физичке вештине	3,17	0,68	3,10	1,00	,998	0,19	,658
Интелектуалне вештине	3,73	0,54	3,76	0,56	,999	0,08	,779

* значајност на нивоу 0,05

**значајност на нивоу 0,01

Из Табеле 2 може се видети да је добијена статистички значајна разлика ($p < 0,01$) између групе запослених и незапослених радника на већини испитиваних варијабли, а посебно на варијаблама: задовољство животом, агресивност, депресивност, анксиозност, као и на неким димензијама селф-концепта – емоционалност, екстерналност и самопоштовање. Разлике у вредностима аритметичких средина показују да су незапослени радници незадовољнији актуелним животом, да испољавају виши ниво дистреса (анксиозности и депресивности) и већи степен агресивности.

Добијени резултати не изненађују, јер су и други истраживачи (Helliwell & Putnam, 2004) такође закључили да је незапосленост у корелацији са знатно нижим субјективним благостањем, и да је ниво незадовољства животом знатно већи него што би се то очекивало само на основу смањења прихода. Аутори сугеришу да налази рефлектују не само губитак прихода, већ и губитак радног места и социјалног капитала у вези са њим, повећање породичног стреса и губитак самопоштовања, што додатно снижава квалитет живота, а самим тим и глобално задовољство актуелним животним условима.

Незапослени такође испољавају већи степен агресивности него запослени, иако испољени степен агресивности не указује на патолошку форму, односно на озбиљан поремећај регулатора напада. И неке друге студије су показале сличне налазе. Тако је на пример Фишер са сарадницима (Fischer et al., 2008), на узорку немачког становништва, испитивао однос губитка посла и инциденце агресивности. У једној од низа реализованих студија поредили су запослене и незапослене испитанике према мерама самопоштовања, као и актуелене агресије, при чему су добили да незапослене особе извештавају о значајно вишем нивоу опажене агресивности него запослени.

Незапослени испитаници у нашем истраживању показују и виши ниво ситуационе узнемирености него запослени, јер их просечан скор на овој варијаби сврстава у категорију високе анксиозности, док запослене особе показују умерену ситуациону анксиозност. Исто тако, општа анксиозност, иако умерена за оба подзорка, опет је израженија код незапослених ($M=43$) у односу на запослене ($M=36$), а добијена разлика је статистички значајна ($p < 0,01$).

Незапослени радници испољавају и већи степен депресивности, иако су према просечном постугнућу депресивни симптоми умерено изражени. Ово је конгруентно са налазима других истраживача, који такође налазе да су депресивни симптоми најистакнутији код незапослених особа (Murphy & Athanassou, 1999).

Кад је реч о селф-концепту, или слици о себи коју мају запослени и незапослени, из Табеле 2 може се запазити да од 10 мерених аспеката постоји

статистички значајна разлика у погледу 5 димензија. Радници који су изгубили посао имају веће просечне скорове на варијаблама емоционалности и екстерналности ($p < 0.01$), затим на скали мизантропије и моралности ($p < 0,05$), док на скали самопоштовања имају ниже скорове ($p < 0,01$). То значи да су незапослени радници емоционално рањивији од запослених особа, склони да своје проблеме атрибуирају у спољашњој средини и чешће перципирају друге као неправедне и неморалне. Због разочарања што су изгубили посао, код отпуштених радника се јавља склоност да приписују другим људима негативне одлике (израженија мизантропија), као и веровање да су екстерно контролисани (израженији спољни локус контроле), што може водити осећању беспомоћности, апатичности и суженим социјалним искуствима. Потпору таквим налазима пружају и подаци добијени у неколико недавних студија, показујући да су незапослени више екстерналног локуса контроле, и да се тај ефект повећава са трајањем незапослености (Unemployment and mental health, 2009).

На димензији самопоштовања добијена је такође значајна разлика у аритметичким срединама између две групе испитаника, у смеру снижења код незапослених. Ипак, истраживачи упозоравају да се, када се проверава повезаност самопоштовања и незапослености, не добијају увек конзистентни резултати. Када су у неким истраживањима (Warr, 1983) посебно мерени позитивни, а посебно негативни аспекти самопоштовања, показало се да је позитивно самопоштовање подједнако за запослене и незапослене, док се разлика добија кад се узму у обзир негативни аспекти процене властите вредности, што сугерише да незапослени имају израженије негативне аспекте себе. Како се може видети из Табеле 2, у нашем истраживању негативни аспекти себе или негативна самоперцепција код незапослених се испољила када су биле у питању социјалне релације и однос према другима, док се процена сопствене физичке привлачности, допадљивости и менталних способности није разликовала у односу на запослене.

Како би проверили које варијабле највише доприносе разлици између испитиваних група урађена је дискриминативна анализа. Квантитативне варијабле комбиноване су линеарно у једну дискриминативну функцију. Низ аритметичких средина на скупу квантитативних варијабли представља вектор који се зове центроид (Тењовић, 2002). Највећи допринос дискриминативној функцији даће оне изворне варијабле на којима су аритметичке средине група највише удаљене међусобно, тј. оне варијабле које имају највећу корелацију са категоричком варијаблом. Анализа добијених података је показала да варијабле образују једну дискриминациону функцију која статистички значајно разликује групе (Табела 3).

Табела 3. Приказ јединствене вредности и каноничког коефицијента корелације

Функција	Јединствена вредност	% Варијансе	Кумулативни %	Каноничка корелација
1	1,808*	100,0	100,0	,802

Табела 4. Тестирање значајности каноничке дискриминационе функције

Функција	Вилсонова ламбда	Хи-квадрат	Степени слободе	Значајност (Сиг)
1	,356	114,084	15	,000**

**Значајност на нивоу 0,01.

Параметар Вилсонова ламбда тестиран је преко Хи-квадрат статистика и значајан је на нивоу $p < 0,01$ (Табела 4). Процент варијансе које дате варијабле објашњавају добија се када се коефицијент каноничке корелације подигне на квадрат и износи 64,32%. Дакле, добијена разлика међу запосленима и незапосленима у 64,32% може се објаснити на основу испитиваних варијабли.

Прегледом и упоређивањем каноничких дискриминационих коефицијената и структуралне матрице (које овде нису приказане због ограниченог простора) може се закључити да варијабла *задовољство животом* највише доприноси дискриминативној функцији (корелација ове варијабле са дискриминативном функцијом је 0,704). Другим речима, опште задовољство животом је варијабла која најбоље дискриминише запослене од незапослених испитаника. Слични резултати могу се наћи и у другим истраживањима. Група истраживача (Ferrie, Shipley, Stansfeld, and Marmot 2002, према: Unemployment and mental health, 2009) испитивала је осећања везана за несигурност посла код запослених. Контролисали су њихово претходно ментално стање и тражили су какве ефекте на здравље има неизвест око задржавања посла. Добили су резултат да је највећи утицај несигурности посла био на субјективно благостање испитаника, које је било значајно снижено у односу на њихове колеге који нису бринули око сигурности своје радне позиције. Дакле, чак и сама могућност отпуштања или антиципирани отказ води нижим нивоима задовољства животом, као и потенцирању анксиозних и депресивних симптома.

Добијени резултати такође сугеришу да поред незадовољства животом, и друге варијабле као што су: депресивност, анксиозност, пад самопоштовања и веровање у спољашњу контролу, значајне су карактеристике незапослених особа које их разликују у односу на запослене. Не само да су добијене статистички значајне разлике између групе запослених и незапослених испитаника на

више испитиваних варијабли, већ те разлике иду у смеру који јасно показује да је психолошко благостање отпуштених радника пољуљано. Према томе, можемо констатовати да је укупни ниво психолошке добробити и менталног здравља значајно нижи код незапослених, тако да је основна хипотеза о негативној повезаности губитка посла као стресног животног догађаја и квалитета менталног здравља овде емпиријски потврђена.

Пошто је у раду добијено више индикатора који указују на нижи ниво менталног здравља и психолошке добробити код незапослених, постављено је питање да ли је могуће објединити добијене резултате код незапослених испитаника у један општији модел, који би боље репрезентовао одлике њиховог психолошког стања и менталног функционисања. Другим речима, да ли је могуће из добијених резултата издвојити главне компоненте (факторе) које би представљали неку врсту психолошког „профила” особа које су остале без посла?

Да би се одговорило на ово питање, урађена је факторска анализа у коју су укључене само оне варијабле на којима је утврђена статистички значајна разлика између групе запослених и незапослених особа. У циљу добијања што једноставније факторске структуре, извршена је Промах коса ротација, како би се максимализовала варијанса у редовима и колонама и омогућила боља интерпретација добијених фактора.

Табела 5. Корелације зависних варијабли са ротираним факторима

Зависне варијабле	Компоненте		
	1	2	3
Самопоштовање	-,826		
Депресивност	,783		
Ситуациона анксиозност	,747		
Анксиозност као црта	,741		
Емоционалност	,716		
Моралност		,921	
Мизантропија		,805	
Ехтерналност		,764	
Агресивност			,855
Задовољство животом			-,618

Након ротације, добијају се три прочишћенија фактора тако да сваки укључује оне варијабле које друга два фактора не укључују. Ови фактори погоднији су за глобалну интерпретацију и тумачење психолошког значења разлика међу испитиваним групама.

Први фактор је дефинисан варијаблама које се претежно односе на афективна стања: анксиозност, депресивност, емоционалност и ниско самопоштовање, тако да би се овај фактор могао означити као анксиозно-депресивно реаговање или емоционална рањивост. Овај фактор описује склоност особе (која је остала без посла) да доживи негативне емоције, као и тенденцију да себе недовољно поштује и прихвата. Стресна ситуација као што је губитак посла води појачаној вулнерабилности која се управо читује кроз негативну емоционалност.

Други фактор је одређен варијаблама: мизантропија, моралност и екстерни локус контроле, тако да би се овај фактор могао означити као губитак контроле. Фактор се односи на тенденцију да особа узроке својих невоља атрибуира на друге људе и догађаје, као и на склоност моралисању, негативним ставовима према другима и осећању беспомоћности. Због тога ове особе перципирају да се другима не може веровати, да је свет непоштен, неправедан, као и да је судбина та која одређује оно што им се догађа. Губитак контроле једна је од значајних компоненти искуства незапослености. Неколико недавних студија пружило је потпору таквим претпоставкама, показавши да су незапослени више екстерналног локуса контроле и да се тај ефект повећава с трајањем незапослености (O'Brien, 1986).

Трећи фактор говори о склоности незапослених да реагују импулсивно и агресивно на губитак посла, што је такође праћено и њиховим повећаним незадовољством општим условима живота. Због тога смо овај фактор означили као импулсивно-агресивне тенденције или једноставно као агресивност. На основу присуства овог фактора могли би закључити да особа која је остала без посла испољава тенденцију да окривљује друге за које мисли да би могли бити одговорни за њену животну ситуацију. Бес и непријатељство у фази након отпуштања последица су убеђења да је особи нанета неправда против које сматра да се мора борити агресивном. Са друге стране, ово би се могло разумети и преко осујећења потребе за аутономијом, која је израз жеље особе да слободно и самостално креира своје животне активности. Када особи недостаје осећај да сама управља догађајима, може доживети мање задовољство и више фрустрације у животу (Deci & Ryan, 2000).

Имајући у виду претходно изнете податке о факторској структури мерних варијабли преко којих су испитиване психолошке последице незапослености, можемо рећи да добијени фактори одражавају шире конструкте који јасније и једноставније осликавају психолошки „профил“ незапослених, чиме

је потврђена наша друга општа хипотеза. Добијена је трофакторска структура која упућује на три кључне димензије реаговања у стресној ситуацији услед губитка посла, а то су: емоционална рањивост, губитак контроле и агресивност. Чини нам да има оправдања да се ови фактори могу посматрати као домени једног јединственог синдрома, који бисмо могли означити као синдром огорчености или озлојеђености услед губитка посла, налазећи за овај концепт упориште у свакодневном искуству, лексичкој традицији и запажањима клиничара.

Јасно је да ситуација губитка посла и незапослености доводи до емоционалне дестабилизације, како у погледу интерперсоналних односа, тако и у погледу односа према самом себи. Преваленца негативних осећања води ка снижавању самопоуздања и негативног односа према другима. То се генерализује и на друге домене живота, па се код незапослених који су скоро остали без посла развија доживљај губитка контроле над властитим животом. Услед тога већи значај приписује се случајностима, неретко и судбини, а губи се и нада да ће се у будућности ситуација поправити. Код особа које су добиле отказ присутан је и доживљај друштвене неправде, снижен праг толеранције на фрустрацију, потиснута агресивност услед доживљаја беспомоћности, што резултира повећаним степеном анксиозности и депресивности. Све се то уклапа у ширу слику која се најбоље може описати преко концепта озлојеђености, који се може узети као кључна одлика или синдром који карактерише актуелно стање, реаговање и понашање незапослених особа у стресној ситуацији након губитка посла.

ЗАКЉУЧЦИ

Овим истраживањем је потврђена основна и почетна хипотеза да се губитак посла може посматрати као значајан стресогени животни догађај који је статистички битно повезан са менталним здрављем и степеном психолошке добробити. Резултати показују да су радници који су остали без посла мање задовољни својим животом, више узнемирени, потиштени, фрустрирани, једном речју – озлојеђени. Истраживања у другим земљама такође потврђују исте трендове (Шверко, Маслић-Сершић, Галешкић, 2004; McKee-Ryan et al., 2005).

Каноничка дискриминациона анализа је показала да степен општег задовољства животом највише дискриминише две групе испитаника, у том смислу да су отпуштени радници у много већем степену своју животну ситуацију оцењивали као неповољну. Такође, резултати показују значајан ниво фрустрираности који је присутан код подгрупе незапослених. Иако су агресивне тенденције присутне у умереном степену код обе групе, ипак је значајно већа вероватноћа јављања агресивних и импулсивних облика понашања код отпуштених лица, него код оних која су задржала своје радно место.

Факторска анализа је показала да индикатори незадовољства животом, агресивности, депресивности, анксиозности, сниженог самопоштовања и беспомоћност, образују трофакторску структуру (емоционалност, контрола и агресивност) која се на основу клиничко-феноменолошке слике може уклопити у посебан синдром који смо означили као озлојеђеност. Овај синдром заправо најбоље описује психолошко стање и ситуацију у којој се налазе радници који су остали без посла. Истраживачи упозоравају да је сасвим извесно да ће се у условима пропадања привреде и економске неизвесности повећати број фрустрираних, отуђених и озлојеђених радника, који оптужују друштво за свој неповољан положај јер се осећају превареним, одбаченом или искоришћеном од стране друштва (Коковић, 2011; Jahoda, 1982).

Резултати у погледу слике о себи и самопоштовања су најмање конзистентни. Када су у питању димензије селф-концепта које одражавају сопствену контролу, ставове и однос према другима (моралност, мизантропија, екстерналност), код незапослених се добија негативнија слика, док на скалама физичког и интелектуалног селфа нема значајне разлике. Незапослени услед фрустрираности и појачане емоционалне осетљивости свет описују као неправедан, у коме боље пролазе они појединци који иду мимо правила и који користе нелегитимна средства да дођу до циља, док се поштење, лично залагање и труд не исплате. На тај начин властита повређеност и озлојеђеност боји перцепцију спољног света, а повећан скор на скалама моралности и мизантропије говори о пројекцији као механизму одбране.

Иако већина студија сугерише да незапосленост утиче негативно на ментално здравље и психолошку добробит, потребан је опрез када је реч о закључивању о узрочно-последичном утицају. Могуће је да људи лошијег менталног здравља имају веће шансе да остану без посла, као што је могуће и да особе које остану без посла показују више нивое дистреса услед индивидуалних разлика у реаговању, а да особе вишег нивоа менталног здравља имају више шанси да остану на послу или да брже пронађу запослење (McKeen-Ryan i sar., 2005). У нашем истраживању смо покушали да контролишемо ове утицаје преко података о претходном морбидитету и уједначавањем група испитаника, али ове недостатке би могле да отклоне само лонгитудиналне студије које дуже време прате незапослене особе и индикаторе њиховог здравља, што је сугестија за даља истраживања у овој области.

Пошто већина истраживања сугерише да неповољне промене радног статуса, а пре свега губитак посла, повећавају ризик од менталних тешкоћа, важно је не само помоћи радницима који су остали без посла да пронађу други посао релативно брзо, већ и помоћи да управљају менталним дистресом у периоду док траже други посао. За то је потребна психолошка подршка

стручних лица који омогућавају незапосленима да схвате своје реакције као нормалан одговор на такву једну сложену ситуацију као што је отказ, али и да у оптималном времену прихвате ту своју ситуацију и мобулишу ресурсе за сврходно деловање.

На крају, можемо констатовати да је питање о спрези менталног здравља и незапослености добило потврдан одговор и у овом истраживању, при чему је важно напоменути да су психолошки показатељи лошијег менталног здравља код наших испитаника били присутни у умереном степену. То даје добру основу за предузимање психолошких интервенција, када психолошка добробит још није драстично урушена, и када се особа може усмерити да управља својим емоцијама и понашањем тако да мобилише ресурсе за активно тражење посла, као и да уложи снагу у овладавање новим вештинама које ће повећати њену шансу на тржишту рада.

ЛИТЕРАТУРА

- Beck, A. T.(1976). *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*. London. Penguin Books
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness, and a proposal for national index. *American Psychologist*, 55, 34-43.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. E. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276-302.
- Deci, E.L., & Ryan, R.M. (2000). The „what“ and „why“ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227-268.
- Fischer, T. Greitemeyer, D.Frey – Unemployment and aggression: the moderating role of self-awareness on the effect of unemployment on aggression, 2008
- Гузина, М.(1983). Шта мисле и како се осећају млади незапослени људи. *Психологија*, 3, 29-39
- Helliwell J.F, Putnam R.D. (2004). The social context of well-being. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 359:1435-1446.
- Hanish, K. A. (1999). Job Loss and Unemployment Research from 1994 to 1998: A Review and Recommendations for Research and Intervention. *Journal of Vocational Behavior*, 55, 188–220.
- Jahoda, M. (1982.) *Employment and unemployment – A social-psychological analysis*. Cambridge University Press. Cambridge, United Kingdom
- Коковић, Д. (2011). Незапосленост и сиромаштво као облици друштвене и егзистенцијалне искључености. Зборник радова; Клуб интелектуалаца 123, Европски центар за научна, политичка, економска, социјална, безбедносна истраживања, Бања Лука
- Кузмановић, Б., Михајловић, С., Зајић, Г. (1987). *Незапослена омладина Београда*. Центар за идејни рад ССО, Београд
- Leana C.R., Feldman D.C, (1991). Individual Responses to Job Loss: Perceptions, Reactions, and Coping Behaviors. *Journal of Management* vol. 14 no. 3 str. **375-389**

- Марић, З. (2005). Ментално здравље и незапосленост: предикција симптома депресије код незапослених особа, *Психологија*, 38 (1)
- Марковић, Д. (1994) *Социологија рада*. Савремена администрација, Београд.
- Murphy G.C., Athanasou J.A. (1999). The effect of unemployment on mental health. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 83–99.
- McKee Rayн, F., Song, Z, Kinicki, A, Wanberg, C.R. (2005) Psychological and physical well-being during unemployment a meta-analytic study. *Journal of applied psychology*, 90, (1): 53-76
- O'Brien, G. E. (1986). The psychological Effects of Unemployment: Recent Studies. In G. E. O'Brien (Ed.), *Psychology of Work and Unemployment* (pp. 209-247). New York: John Wiley & Sons.
- Опачић, Г.(1995). *Личност у социјалном огледалу*. Институт за педагошка истраживања, Београд
- Рајаковић, Т. (2009). *Радна ангажованост и ментално здравље : субјективно благостање, аспекти селф концепта, безнадежност и анксиозност*. Магистарски рад, Филозофски факултет, Нови Сад
- Spilberger (1966). *Theory and research and anxiety in CD : Spilberger (Ea) Axiety and Behavior*. New York, Academic press.
- Шијаковић, И., Ђукић, Н. (2011) Последице, врсте и облици незапослености. У: *Незапосленост* (зборник радова), Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбедносна истраживања, Бања Лука .
- Шверко, Б., Галешкић, М., Маслић-Сершић, М. (2004). Активности и финансијско стање незапослених у Хрватској. *Ревуја за социјалну политику*, Загреб, 11, (3-4): 286-298
- Unemployment and mental health (2009). Institute for Work & Health 481 University Ave., Suite 800 Toronto, ON Canada M5G 2E9
- Тењовић, Ј. (2000). *Статистика у психологији*. Центар за примењену психологију, Београд
- Warr, P. (1982). Psychological aspects of employment and unemployment. *Psychological Medicine*, 12, 7-11.
- Warr, P. (1983). Work and Unemployment. U: P.J.D. Drenth, H. Thierry, C.J. de Wolff (ur.) *Handbook of work and organizational psychology*. London: Wiley.
- War, P., Kosinski, M., Gandek, B. (2003). *SF-36 Health Survey / Manual and Interpretation Guide*. Lincoln: Quality Metric Incorporated.
- Warr, P. (1987). *Work, unemployment and mental health*. Oxford, Clarendon Press. *Occupational Psychology*, 58 (3), str. 229-242.
- Wolf, B., Džamonja, Z., Momirović, K. (1992). *Kibernetička baterija konativnih testova kon-6*. Savez društva psihologa Srbije, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.

Milanko Čabarkapa,

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Belgrade, Serbia

Ivana Perić

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Belgrade, Serbia

EMBITTERMENT SYNDROME AS A PSYCHOLOGICAL RESPONSE TO JOB LOSS STRESS

SUMMARY

In the first decade of this century the unemployment rate in Serbia reached a worrying level and exhibited a tendency towards a further rise if the economic and financial crises continue in Serbia and worldwide. The consequences of this phenomenon are reflected not only within the economic but social and psychological spheres as well.

Job loss is a stressful life event which negatively affects mental health and psychological well-being of people. Although unemployment represents a widespread phenomenon, we still lack research which extensively deals with the psychological effects of unemployment.

In this paper, we focus our attention on psychological effects of unemployment which is due to job loss with the aim of analyzing various negative psychological manifestations and presenting an empirical basis for the validation of a general concept known as the embitterment syndrome which could be viewed as the main characteristic of the way in which people who have lost their jobs react and behave.

The research has been conducted among the total of 120 respondents as a cross-sectional study with the use of the comparative group method.

Research results confirm the initial hypothesis that the employment status is significantly related to the subjective view of the psychological well-being and mental health. People who have lost their jobs show significantly higher levels of distress, emotional reaction, depression and frustration in comparison with the group of employed people, and at the same time they show a significantly lower level of self-respect and trust in other people. If we take these results into consideration, and supplement them with everyday observations and our experience in clinical psychology, we may argue that the embitterment syndrome represents a key psychological and distinctive characteristic of the unemployed as opposed to the employed group of people. The introduction of this functional diagnostic category and its further operationalization may contribute to better understanding, evaluation, monitoring and control of the negative affects and behavioural disorders which have become more common among the unemployed.

Key words: unemployment, stress, mental health, psychological well-being, embitterment

Душан Ранђеловић⁶⁰

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

МОГУЋНОСТИ МОДЕЛИРАЊА ПРОЦЕСА УЧЕЊА У РАЗРЕДНОЈ НАСТАВИ

САЖЕТАК

У раду се тумаче резултати бројних истраживања оријентисаних ка побољшању школског постигнућа ученика у условима интензивније индивидуализације учења у настави. Развијеније школске средине у Европи и Америци значајно су увећале партиципацију у истраживању начина и путева потпуне индивидуализације наставе, посебно у последњих неколико деценија. Индивидуализација наставе не темељи се само на различитим способностима ученика већ и на њиховим различитим особинама личности, когнитивним стиловима и стиловима учења. У том циљу реализовани су бројни пројекти моделирања процеса учења у развијеном делу света. Код нас су присутна ретка успешна истраживачка настојања и то углавном у времену када су истраживачи-психолози припадали једној држави – Југославији. У овом раду учиниће се синтетички осврт на таква истраживања ефекта учења уз преваходни респект ученичких когнитивних стилова, уз детаљнију анализу ауторских дела Радивоја Квашчева, Петра Стојаковића и Радисава Ничковића. Изложен је и предлог једног конкретног модела учења у настави уз уважавање стилова учења ученика.

Кључне речи: индивидуализација наставе, моделирање учења, когнитивни стилови, стилови учења.

УВОД

Ретко ко је у прошлости и данас био задовољан школом. Замерана јој је ниска ефикасност, интелектуализам, лекционизам, недовољна припремљеност ученика за живот и занимање, васпитни промашаји, образовни дефицити. Неки родоначелници *школе по мери детета, активне школе, школе без катедре* и сл., у седамдесетим и осамдесетим годинама двадесетог века насловљавали су своја дела понекад и драматичним одређењима, попут оне „*Доле школе*“ (И. Илича, према: Ђорђевић, 1981), те заговарали два правца радикалних промена институционалног бића школе. Први правац промене система образовања од базичног до академског и други, увођење реформских праваца с циљем усавршавања наставе као оквира (као хардвера) у коме се догађа учење. Школа је нападана, али јој није нађена адекватна алтернатива.

⁶⁰ alkadule9@yahoo.com

Промене школе су често пројектоване у складу са изворним значењем речи *школа*, од грчке речи *schole* = мир, доколица, иако су се немири, површност у односима наставника и ученика, слом интереса и знатижеље у учионици, током наставе и у екстеријеру школе догађали све чешће и све више угрожавали институционално биће школе.

Школа данашњице никако нема видове доколице, нити је место децјег одушевљења и стваралаштва. Школа почиње да личи на омрзнуту кућу (*casa odiosa*) за децу, за школску управу она је установа са вишеструким тешкоћама, за армију наставника то је место немира, професионалне неизвесности, незадовољства и патњи. Родитељи су збуњени медијским промоцијама „*Школе без насиља*“ и „*Наставе у којој се мисли*“, *Школе активног, интерактивног, кооперативног учења*, с једне стране, и развратом и разочаравајућим резултатима ученика на домаћим и иностраним проверама занања, с друге стране. Друштвени документи о променама система образовања углавном се баве положајем школе у структури друштвених установа, а ретко су и епизодно анализирали и оживљавали учење у настави у светлу значајних постигнућа у буђењу ефикасног школског учења и остварења пројеката самоучења у активној настави, о школи и настави прожетој пожељном социо-емоционалном климом, емпатијом и вредоносном суђењу да се и не говори.

Данас, у другој деценији XXI века, само престижна друштва развијених земаља чине веома снажне реформне заокрете у погледу обезбеђења значајних инвестиција у образовање, посебно на плану улагања у образовање даровите деце. Тешко је објаснити чињеницу да се једино у малом броју развијених земаља не смањују друштвене партиципације у квалитетно образовање за сву, посебно за даровту децу. Упркос чињеници да се „зна да је досадашњи напредак човјечанства постигнут захваљујући, углавном, даровитим, креативним појединцима, парадоксална је чињеница да се друштво није могло током читавог једног миленија навикнути на такве изузетке[...]. Је ли то, можда и због тога што само изузеци и ријетки појединци имају способност да виде смисао у бесмислицама обичног човјека и да успостављају одговарајући ред ствари у нерјешивом нeredу за већину?“ (Стојаковић, 2000, стр. 23). Педагошки психолози у последњих неколико деценија научно убедљивије образлажу проблем ефикасности наставног рада и квалитета образовања, уносе нове стандарде у погледу оптималног нивоа наставне ефикасности, настоје да научно конзистентно и верификативно-практично закључују о путевима што воде оспособљавању ученика да сами пројектују циљеве учења, организују учење и евалуирају сопствени рад и интеракцију у учионици. У психологији наставе се на темељу психолошких законитости проистеклих из бројних научних истраживања и практично проверава прелазак са наставничке инструкције у учењу на самоинструкцију. Ефикасност учења у настави већ је дуго критеријум успешности свих реформи образовања.

У овом раду који има основну идеју да се бави анализом теоријских и емпиријских достигнућа у индивидуализацији наставног процеса, фокусирајући се првенствено на моделирање процеса учења у настави, изложиће се најпре историјска ретроспектива појединих реформских концепата и школа који су се залагали за индивидуализацију наставе; направиће се пресек релевантних иностраних и домаћих истраживачких искустава везаних за тему моделирања процеса учења у настави, а даће се и предлог једног конкретног модела учења у настави уз уважавање стилова учења ученика.

ПРЕГЛЕД ЗНАЧАЈНИЈИХ ИДЕЈА И ОСТВАРЕЊА У НЕКИМ РЕФОРМСКИМ КОНЦЕПТИМА ИНДИВИДУАЛИЗОВАНЕ НАСТАВЕ

Погледом на захтеве за индивидуализацију учења у настави који су оставили траг у наставној пракси, закључујемо да се у још у току XVIII века почињу полако потискивати идеје првог реформатора масовног народног образовања Ј. А. Коменског (Коперник дидактике, како га називају историчари педагогије) и да се идејама француског филозофа – просветитеља Ж. Ж. Русоа (J. J. Rousseau), који је својим учењем учинио заокрет ка целини дечје природе и потреби за слободним васпитањем даје већи значај. Револуционарне идеје Коменског усредсређене на увођење елементарног масовног образовања на матерњем језику у времену друштвене потребе за што већим бројем писмених радника у доба мануфактурне производње, у школској пракси су увеле разредно-часовно-предметни систем наставе подобан истовременом поучавању великог броја ученика када је то било друштвено пожељно и рационално решење. У XVIII веку то више није била тако благотворна ни рационална метода ни у индивидуалном ни друштвеном смислу. У концепту слободног васпитања филозоф Русо окреће циљ школе на природно учење, на природни контекст извора сазнања, инересовања и искуство детета као појединца.

Тек у првим деценијама XX века реализоваће се први психолошки осмишљени пројекти школе са доследнијом индивидуализацијом учења у настави. Тако ће 1920. године Хелена Пархерст (Helen Parhurst) рођена 1887. године у граду Далтону (држава Масачусетс) остварити пројекат Далтон-план у коме се укида фронтална настава. Потпуна индивидуализација наставе и стратегија праћења и евидентирања ученичких интересовања, понуда избора начина рада у тзв. месечним јединицама наставних садржаја, писмени радни налози ученику нису униформни већ прилагођени појединцу, рад у просторима другачијег амбијента у односу на класични учионички (будући да се ради у предметним лабораторијама снабдевеним разноврсним изворима знања са условима за напредовање сопственим темпом, без строгог усклађивања

напретка појединаца – чланова разредне групе...), све то указује и на респект стилова учења ученика, иако се димензија когнитивни стил и стил учења као критеријум индивидуализације не помиње.

Сличан пројекат, настао такође у САД, аутора Карлетона Вошбурна (Carleton Washburne) са основном интенцијом да учење у настави буде у функцији ученичког развоја, примерено ученику – појединцу, његовим способностима и, посебно, склоностима. Ученици имају слободу да према својим склоностима бирају одређене предмете и програме.

А 1924. године, у немачком граду Јени, у вежбаоници универзитета у том граду, познатим пројектом *Јена-план*, организована је експериментална настава која се одвијала у амбијенту сличном породичном. Аутор пројекта је Петар Петерсен (Peter Petersen, 1884–1952). Експериментални рад је остварен у школи у којој је функционисало заједништво родитељ – наставник – ученик, а ученици су били подељени у три по узрасту различите групе: млађа група, чији су чланови деца од 4 до 5 година, средња група у којој су деца од 6 до 9 година и старија – коју су чинили ученици од 9 до 12 година.

Идеје италијанске лекарке са докторатом из филозофије Марије Монтесори (Montessori, М. 1870–1952) и њен Монтесори-систем⁶¹ учења у настави и у предшколским активностима деце блиске су принципима *радне школе*, припадају педоцентричном схватању школе и учења. Основна идеја: слободно васпитање, учење у подстицајној средини и са стратешки урађеним, осмишљеним материјалима уз чије коришћење се одвија самостални рад деце. Најпре се утврђују дечије потребе: за кретањем, редом у окружењу, за љубављу која зрачи из околине у којој се догађа учење; а потом за задовољење тих потреба одабирају се наменски наставни материјали: *материјали за активности из свакодневног живота* (чишћење, закључавање, закопчавање, уређивање радног места...), *материјали за развијање покрета*, *материјали за развијање чула*, *материјали за језик и математику*.

Рад је скоро у целини индивидуалан и одвија се у потпуној ученичкој слободи у избору задатка и њему адекватног материјала, у дужини рада на задатку, у броју учињених грешака у току рада, те се због тога сматра да је Монтесори-систем један од најделотворнијих кад је реч о развијајућој функцији наставе.

У исто време када се у таласу реформних покрета *нове школе* – за индивидуализовану наставу, већ афирмише радна школа, 1919. године у Штутгарту, аустријски филозоф и антрополог Рудолф Штајнер (Rudolf Steiner, 1861–1925) оснива Валдорфску школу. Компаративна истраживања указују да се овај реформни коцепт ослања на резултате до којих је дошла М. Монтесори, у Италији и Петер

61 Монтесори овај систем теоријски изграђује на темељу Фројдове психоанализе, тачније из полазишта да многе тешкоће одраслих проистичу из стила живота и доживљених проблема у детињству

Петерсон у Немачкој, мада је талас промена наставе ка непоновљивом индивидуалном бићу детета подстакнут појавом радова Елен Кеј (Key Ellen, 1849—1925, дело *Векови детињства*). Основна идеја: омогућити индивидуални развој личности детета деловањем подстицајне друштвене средине. Сигуран васпитни поступак је онај у коме следи самобитност личности детета – слободно васпитање.

У концепту валдорфске школе се покушава остварити јединствени утицај у процесу оптималног развоја индивидуалног и социјалног бића деце. При том се не умањује значај наставника који је одговоран да идентификоване диспозиције детета у дугом периоду елементарног основног образовања (разредни учитељ остаје са истом децом до дванаестог разреда и углавном се бави васпитним радом и идентификацијом индивидуалних својстава сваког ученика) прерасту у способности и пожељне особине личности.

Због концизности и ограниченог простора само ће се у најкраћим цртама поменути и остале релевантне школе и покрети (ништа мање значајни од попоменутих) из тог периода као што су:

- Дотранова (Robert Dottrens) индивидуализована настава (идеја је омогућити сваком ученику у разреду да учи на себи примерен начин – према својим способностима, карактеру и темпераменту. Радило се помоћу система наставних листића, различитог типа и намене);

- Идеје покрета *Радне школе, као синтезе* Кершенштајнерових (Georg Kerschensteiner) и Гаудигових идеја (Hugo Gaudig) (истицање значаја укидања „књишких знања”, пуког интелектуализма у образовању у разредно-часовном систему и афирмисање индивидуалног рада; наглашена самосталност у раду и слобода у избору задатака на основу интересовања ученика указују на значај ове стратегије за самостални рад и свукупни развој ученика; Гаудигово инсистирање на организовањем наставе у радној школи у којој ће ученик самостално одредити циљ рада, самостално изабрати методе, самостално сачинити план сопственог рада на задатку и самостално обавити евалуацију рада);

- Манхајмски систем чији је творац Сикингер (J. A. Sickinger, 1858—1930) (превасходни циљ да омогући наставнику да, у условима рада у хомогеним групама, остварује оптимално напредовање сваког детета у стицању знања, вештина и развијању креативних способности. Деца једног разреда делила су се у четири одељења; Манхајмски систем је тенденција у усаврашавању учења у настави која је била на становишту да нема потребе да сви ученици једног разреда остварују образовање у истом броју разреда основне школе. Тако се за децу која заостају у менталном развоју предвиђа четвороразредна основна школа, а деца просечних способности и даровити завршавају осморазредну основну школу);

- *Пројект-метода* Џона Дјуиа (основна идеја је да укаже на потребу да се обраћа пажња на дечија базична интересовања: интерес за комуникацију с људима, интерес за истраживање, интерес за рад и интерес за уметничко изражавање),

коју касније употпуњава и Килпатрик (истицање улоге наставника у помоћи ученицима да при решавању сваког задатка прилазе на основу сопствених назора, искуства, сазнајних интереса). У стратегији *Пројект-методе* Дјуиа и Килпатрика наглашени су захтеви да у трансформисању разредно-часовног система наставе треба следити разноврсне ученичке способности, црте личности, вредносних оријентација и мотивације.

Сводни елементи захтева свих поменутих покрета и школа усмерених на индивидуализован приступ учења у настави, које износи аутор Ранђеловић (2012) су:

- прихватање неспорних разлика између ученика истога узраста у погледу разноврсних способности, интересовања, особина личности, темперамента, когнитивног стила и стила учења;
- обезбедити разноврсност прилаза организованом учењу у настави;
- понудити различит избор материјала на којим ученици у групи или појединачно желе да раде;
- ускладити и варирати методе и поступке педагошког деловања према идентификованим разликама међу ученицима.

МОДЕЛИРАЊЕ ПРОЦЕСА УЧЕЊА

Изворно значење латинске речи *модел* је „*modelus*” мера, примереност, (адекватно француској речи *modele* у значењу образац, узорак) у ствари је изведеница која се у слободнијој форми употребљава као *узор*, *илустративни пример*, значи најчешће неку репрезентативну структуру предмета, процеса, појаве, или пак концептуалну структуру неког методолошког приступа, хипотетичког оквира.

Смисао модела је да се њиме истакну битна, незаобилазна обележја, а да се занемаре споредне, ирелевантне карактеристике неке појаве или процеса. Мајер (Meuer, 1977) истиче да се „из понашања модела закључује како се понаша оригинал”.

Радивој Квашчев каже да „под моделом подразумевамо природне или вештачке конструкције (структуре) за изучавање објекта сазнања који се јавља (као предмет, процес, ситуација, итд.) аналогна другој појави, предмету, процесу, ситуацији итд., чије је испитивање тешко или немогуће. Моделовање је научни метод истраживања различитих система помоћу одржавања (чувања) неких основних особености предмета истраживања и изучавања функционисања модела са преносом добијених чињеница на предмет испитивања“ (Квашчев, 1978, стр. 9).

Моделовање у настави (*Didaktik models of instruktion*) представља приказивање тока или момената учења предмета, процеса, појава, у форми аналогije према већ упознатом наставном алгоритму, са циљем стицања нових сазнања о објектима и појавама које су предмет истраживања. Тај процес је већ сам по

себи истраживање јер је у суштини нови продукт субјекта који мисли и учи а у основи тога учења је претходни образац. Модели у настави могу бити глобални, универзални, као Хербартов модел структуре наставног процеса или као Дјуијев модел проблемске наставе заснован на принципима гелшталт-психологије, али могу бити и партитивни, припремљени за усвајање тачно одређене количине и дубине знања и у том случају је реч једној форми програмирања наставних садржаја и циљева учења.

Дефинишући решавање проблема у настави, Р. Ничковић (1976) истакао је да ту није реч само о облику учења, већ да је то интегрално јединство когнитивног, афективног и конативног аспекта, с једне стране, и јединство свих фактора, с друге, и интегративна (непрестано органско позивање и прожимање умних операција и процеса), вишедимензионална ментална активност, којом ученик долази до усвајања рационалних путева мишљења.

Посебно је вредан пажње модел проблемског учења у настави које Ничковић примењивао у својој експерименталној студији (Ничковић, 1976), у којој је добио резултате да је настава у којој је учење организовано на проблемски начин могућа чак и код ученика нижих разреда основних школа; те да се добијају повољнији резултати у исходима учења онда када је настава организована на проблемски начин, са индивидуализованим приступом сваком ученику и са фокусом на анимирање свих ученика да поступно и креативно прилазе решавању проблемских задатака, него када је учење у настави организовано на премисама „традиционалне наставе” у којој је ученик превасходно пасивна фигура којој су сервирана „готова знања” и јасно и стриктно прецизирани путеви како до њих долазе.

КРАТКИ ПРЕГЛЕД ИНОСТРАНИХ И ДОМАЋИХ ИСТРАЖИВАЧКИХ ИСКУСТАВА ВЕЗАНИХ ЗА МОДЕЛОВАЊЕ УЧЕЊА У НАСТАВИ

Улога ученичких когнитивних стилова, способности, особина личности и мотивације у процесу учења и развоја, питања су која окупирају истраживачку пажњу истакнутих психолога и педагога последњих педесетак година. У свету и код нас, велики број истраживача трагао је за одговорима на ова питања. Изучавали су их Јоусе & Веила (1972), и још раније Bandura i Walters (1963), Bruner (1967), као и многи други (Wertheimer, 1949; Van de Ger, 1957, Envistle, 1970; Cronbach, 1977; Weiner, 1980. itd.). Код нас: Ничковић (1968; 1970; 1976), Јањушевић (1967). Квашчев (1971; 1978; 1980), Ђорђевић (1981), Херера и Мандић (1989), Лазаревић (1994), Брковић (1979), Гашић-Павишић (1996), Ивић и сарадници (1976), Зиндовић-Вукадиновић и Крњајић (1996); Вилотијевић и Глејзер (1999). И многа друга истраживања из првих година XXI века указују да ученици постижу знатно боље резултате на тестовима

знања из различитих основношколских и средњошколских програма, кад уче на начин који одговара њиховом индивидуалном стилу учења (Хавелка, 2000; Стојаковић, 2000, 2007, 2011; Гајић, 2004). Сви ови аутори су настојали да одговаре на питања из области ефикасног учења у настави, разматравши у том контексту улогу когнитивних стилова и стилова учења ученика у настави. Из ових нама доступних резултата истраживања, данас се условно може рећи да индивидуални развој личности детета, посебно когнитивни развој, његова улога у учењу и настави, па и у образовању уопште, јесте у центру пажње готово свих значајних психолошких истраживања, како код нас тако и у свету.

Посебна пажња дата је резултатима истраживачких студија Радислава Ничковића и Радивоја Квашчева, узимајући у обзир њихову несумњиву репутацију у научним психолошким и педагошким круговима, али и чињеницу да су управо они дали најобимнију експериментално-емпиријску грађу која је послужила као основа за изградњу научних закључака везаних за проблем учења у настави и налажење ефикасних стратегија учења.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ МОДЕЛИ ПРОБЛЕМСКОГ УЧЕЊА КОЈЕ ЈЕ ПРИМЕЊИВАО РАДИСАВ НИЧКОВИЋ

Радислав Ничковић је извршио врло значајан експеримент у настави физике (Ничковић, 1968), у VII разреду основне школе и својим резултатима скренуо пажњу психолозима и педагозима јер је утврдио да учење путем решавања проблема значајно утиче на побољшање стечених знања и вештина тим системом учења. Циљеви овог Ничковићевог експеримента били су претежно усмерени на образовну ефикасност проблемске наставе, нарочито у погледу количине усвојених знања. Рад на структурисању наставних садржаја и њиховом прилагођавању за проблемско учење у приказу овог експеримента заузима маргинални део Ничковићевог приказа истраживања, јер му је полазни циљ био доказ веће ефикасности проблемског над традиционалним системима наставе. Квашчев ће у процени резултата које је остварио Ничковић истаћи да је највећи домет тога истраживања успешна примена психолошких аспеката решавања проблема (Квашчев, 1971). Уз то треба истаћи чињенице да је примењен експеримент у ситуацији редовне наставе у школи, као и да су недвосмислено значајно бољи резултати учења на проблемски начин охрабрили друге истраживаче да истражују проблемску наставу примењену на учење различитих дисциплинарних садржаја.

Следећи вредан Ничковићев експеримент о ефикасности проблемског учења елементарних наставних садржаја математике реализован је 1976. године. У овом истраживању истраживач је експериментално проверавао хипотезу да ли ученицима првог и другог разреда основне школе при учењу

почетних математичких појмова није сасвим својствено апстрактно и креативно мишљење. Резултати су показали да ученици располажу природним менталним могућностима и да при учењу путем решавања проблема у елементарној математици, где се очекује знатан мисаони и вољни напор ученика, показују знатан напредак, што треба проблемским моделом наставе најпре подстаћи, а затим даље развијати. Студија Р. Ничковића посвећена анализи резултата овог експеримента пружила је основне информације о томе које квалитете има овај облик учења у почетној настави математике и како је могуће те квалитете остваривати.

И овај експеримент је показао да учење путем решавања проблема у одређеним експерименталним условима значајније доприноси вишим исходима наставе него уобичајена настава. Већа применљивост стечених знања и поузданија трајност знања констатоване су у овом као и претходном експерименту.

Учење путем решавања проблема доприноси значајно бољем укупном успеху у усвајању садржаја из области математике, а пошто овај наставни модел важи за креативну стратегију учења, требало би да послужи као подстицај за бржи развој математичке мисаоне способности код ученика.

Експеримент је показао да једино код исподпросечно интелигентне деце примена учења путем решавања проблема није дала повишену ефикасност.

По броју емпиријских истраживања ефикасности учења откривањем и учења путем решавања проблема, по обиму и дубини свог грандиозног истраживачког подухвата, проведеног у временском оквиру не много већем од једне деценије, Радивоје Квашчев је несумњиво највећи емпиричар педагошке психологије у нас, без обзира на то што је преминуо у периоду свог најфреквентнијег стваралаштва и публиковања својих најуспешнијих радова. Сазнања до којих је дошао уткао је у свој модел креативног решавања проблема.

ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОГ ИСТРАЖИВАЊА Р. КВАШЧЕВА

Квашчев у студији „Моделирање процеса учења” (1978) поставља кључна питања интензификације школског учења индивидуализованим приступом. Он поставља следеће питање: *Како избор модела, уз индивидуализацију обима темпа и сложености садржаја и уз респект способности и типа мишљења испитаника утиче на постигнућа у хеуристичком учењу?*

Реч је о утицају хеуристичког моделирања процеса учења на развој способности за учење, а за сагледавање тога утицаја у оквиру експерименталних радњи предузимани су следећи кораци:

– откривање оптималне стратегије управљања процесом учења испитаника ради остварења високе ефикасности учења до граница ученичког стваралаштва,

- осмишљавање и примена психолошких поступака хеуристичког вођења и подстицања одговарајућег понашања ученика у току експеримента,
- у оквиру програма управљања понашањем личности развијани су они модели учења који су примерени личним преференцијама испитаника,
- евалуирање програмом предвиђених активности у циљу испитавања да ли је моделирани процес произвео увећене способности за елементарно стваралачко учење.

Овај веома сложен експеримент је захтевао веома дугу препаративну фазу у којој је аутор изучавао примену хеуристичког моделирања процеса учења, резултате и стечена искуства сличних експерименталних подухвата у свету (Brušlinski 1970, Jaroševski 1971, Newel i Simon, 1972, Arib, 1972, итд., према: Квашчев, 1978, стр. 34).

Истраживање је циљно оријентисано ка:

- одређивању услова у којима хеуристичко моделирање ефикасно утиче на развијање способности учења код испитаника;
- идентификовању психолошких механизма хеуристичког моделирања процеса учења и откривање механизма што утичу на развијање оптималне стратегије понашања личности у проблемској ситуацији;
- испитивању услова у којима хеуристичко моделирање учења најоптималније утиче на развијање стваралачког мишљења и
- проналажењу нових форми хеуристичког моделирања процеса учења и експерименталном проверавању вредности модела.

Аутор је истраживачком проблему определило примерени метод и истраживачке инструменте. По четири одељења другог разреда гимназије чинили су експерименталну и контролну групу, експеримент је трајао једну школску годину, групе су уједначене помоћу статистичке анализе коваријансе. Примењен је низ појединачних тестова, интелигенције, батерија тестова способности учења, решавање проблема, информисаности, личности и тест мотивације.

Изведена вежбања у оквиру експеримента у експерименталној групи била су усмерена према подизању ефикасности система решавања експерименталних задатака. Квашчев је хеуристичко моделирање засновао на прецизно утврђеним карактеристикама као што су: раздвајање (декомпоновање) проблема на потпроблеме; усмеравање понашања у процесу учења уз избор алтернативних начина рада и одређења за оне алтернативе које су вредносне за програм; прерађивање информација; развијање когнитивних структура које ће испитаницима омогућити да ефикасније регулишу сопствену мисаону делатност; и низ других процедура које чине хеуристичко моделирање засновано на истраживању, „без гаранција оптималних решења” (Квашчев, 1978), са могућностима „проналажења оних решења која су доста добра”.

Квашчев је поставио „теоријске основе моделирања процеса учења” свог хеуристичког модела прегледом темељних одредница тог конструкта као што су:

1. тачно постављање циља управљања [...] и предвиђање процедура и критеријума на основу којих се може проверавати степен постизања циља;
2. развијање програма управљања;
3. да систем који управља добија честе и поуздане информације о понашању система којим се управља да би се остварио постављени циљ;
4. давати податке систему који управља о разним параметрима система којим се управља;
5. прилагођавање система који управља карактеру и особеностима система којим се управља и процесима који се дешавају у њему [...] и низ других теоријских захтева за индивидуализовано учење путем решавања проблема.

У реализацији свог експерименталног истраживања Квашев је планирао и спровео вежбовне активности, различите за експерименталну и контролну групу, а по завршетку оперативне фазе експеримента извршио је анализу изведених вежби.

Аутор је моделирањем садржине задатка покушао да утиче и на моделирање мисаоне активности ученика (испитаника). Декомпозицијом проблема на потпроблеме настојало се да ученици радом на задатом тексту „*продукују више нових и различитих идеја; да створи појаве, појмове стављају у необичне релације, да дају оригиналне одговоре, развијају способност антиципације, остваре нов однос и понашање, да остваре интегративан начин решавања проблема, дивергентну елѐборацују и развију алтернативне моделе учења*”.

У интерпретацији резултата најпре се закључује да је „*експериментална група под утицајем вежбања у хеуристичком моделу статистички значајније напредовала од контролне у решавању тестова за мерење способности учења којима је испитивана способност запамћивања чињеница, разумевања градива, способност креативног читања, способност повезивања разноликости, и способност састављања и раздвајања плана истраживања одређеног проблема*”. Резултати показују да су применом теста за мерење способности учења идентификована два фактора: фактор памћења и разумевања и фактор стваралачке прераде градива. Експериментална група је значајније напредовала у процесу хеуристичког учења, посебно у решавању тестова који мере фактор стваралачке прераде градива и исто тако је експериментална група значајније напредовала у решавању тестова којима се мере фактори стваралачке прераде, али исто тако се показала супериорност експерименталне групе и у решавању тестова памћења и разумевања градива.

Аутор поставља питање како објаснити напредовање експерименталне групе у решавању тестова за мерење способности учења кад није постојала директна веза између изведених вежби у хеуристичком моделирању процеса учења, на једној страни, и типова и садржине задатака у тестовима за мерење способности учења, на другој страни. Одговор би се могао тражити у чињеници да су неки од развијенијих психолошких фактора на којима се заснива хеуристичко моделирање процеса учења утицали на развијање одређених способности учења код личности. Начелан одговор је, дакле, у принципима самог хеуристичког моделирања процеса учења, јер сам тај процес продукује код испитаника такве когнитивне структуре које ће им омогућити да на основу већ схваћеног поступка „све боље и све ефикасније регулишу сопствену мисаону делатност, да увек самостално пронађу неопходну информацију, да је трансформишу, да раде на основу усвојеног плана у нестереотипним ситуацијама” (Квашчев, 1978, стр. 196).

У интерпретацији резултата експеримента Квашчев истиче да „програмирање система утицаја који изазивају одређене одговоре, а истовремено и програмирање система делатности личности која треба да доведе до тих одговора, делимично је допринело оспособљавању испитаника да креативно уче”, са очекиваним сличним ефектом и код различитих материјала у којима ће на исти начин проналазити нове релације између откривених и скривених идеја, те да откривене идеје примењују у новим ситуацијама на различите начине.

Аутор истиче да, према резултатима овог и других истраживања, „повратна информација у хеуристичким програмима релативно слободно регулише процес учења завистан од појединих индивидуалних хипотеза личности”. Повратна информација у овом контексту доприноси да испитаници у складу са постављеним хипотезама проналазе оригиналније путеве решавања проблема и да полазне хипотезе на стваралачки начин развијају. Резултати Кашчевљевог експеримента утицали су на могућност потпунијег закључивања о функцији повратне информације. У светлу тих сазнања, аутор саопштава да повратна информација нема само улогу потврђивања и обавештења ученика о вредности његовог одговора већ има и улогу адаптације односно корекције система. Аутор образлаже овај свој налаз чињеницом да је „*функција повратне информације у оптималном дозирању количине информација у зависности од степена знања и незнања, интелигенције и других способности ученика*”. Поливалентност повратне информације у Квашчевљевом моделу аутор илуструје следећим чињеницама до којих се дошло применом хеуристичког модела:

1. „мењање начина вођења испитаника у току решавања проблемске ситуације у односу на тип погрешака које испољавају;

2. давање допунских, индивидуализованих информација кад су баш оне неопходне за успешно решавање задатака;

3. презентовање 'кључних идеја' у току вођења 'корак по корак' тако што оне правилно усмеравају дирекцију мишљења испитаника и пружање могућности да увиде постојање нових решења, и

4. нуђење одређених различитих решења истог проблема у оквиру повратне информације, поновљено више пута што испитаницима омогућује да сагледају целовито проблемску ситуацију, да мењају решења и пронађу алтернативна нова решења” (Квашчев, 1978, стр. 205).

СТИЛОВИ УЧЕЊА И МОДЕЛИРАЊЕ ПРОЦЕСА УЧЕЊА

Говорећи о потреби уважавања индивидуалних разлика међу ученицима, Стојаковић (2000) образлаже различите поделе когнитивних стилова и стилова учења у зависности од приступа истраживача. Тако нпр. Witkin i Gudinah (1981) говоре о когнитивним стиливима у зависности и независности од *поља*, узимајући као критеријум поделе карактеристике процеса опажања, које свака индивидуа поседује. Гарднерова теорија вишеструких способности (Gardner, 1983) говори о томе да свакој од њих (логичко-математичкој, вербално-лингвистичкој, визуелно-просторној, телесно-кинестичкој, музичко-ритмичкој, интерперсоналној и интраперсоналној) одговара њима сагласан и одговарајући стил учења. Хатфилд (Hetfield, 1968; према: Квашчев, 1978) испитивао је везе између креативности, когнитивног стила и постигнућа ученика, а Харисон (Harrison, 1970; према: Квашчев, 1978) испитивала је везе између когнитивног стила личности и селективне пажње, и саопштила „да субјекти са развијеним аналитичким стилем имају развијенију селективну пажњу у поређењу са личностима које имају развијен неаналитички стил”. Ренер (Renner, 1970, према: Квашчев, 1980) закључује да је „когнитивни стил личности научен и да је већим делом стечен помоћу учења и организације искуства”.

У бројним радовима о когнитивним стиливима учења неретко се стилови учења деле на когнитивне, афективне и физиолошке у зависности од тога којим се процесима даје примат. Честа је и подела когнитивних стилова на дивергентни и конвергентни сазнајни стил, у зависности од карактеристичних начина мишљења и приступа проблему. Коган (1971) говори о аналитичком и неаналитичком сазнајном стилу. Познате су и поделе на импулсивне и рефлексивне сазнајне стилове у зависности од брзине реаговања неке особе, као и поделе сазнајних стилова у зависности од доминантне улоге леве или десне мождане хемисфере у процесима мишљења и доношења одлука (Стојаковић, 2000).

Сазревање и сазнање стварности код сваке индивидуе почива на искуству из различитих животних ситуација (наставних, радних, игровних ...) у којима се јавља учење. Упркос релативно доброј проучености природе учења и улоге когнитивних стилова и стилова учења у психолошкој теорији и у наставном процесу та сазнања се недовољно користе.

Према истраживању Стојаковића (2000, стр. 11) стил учења је устаљен и доминантан начин пријема, обраде и употребе информација у процесу учења. То је доминирајући, актуелни начин мисаоног оперисања неке личности у процесу обраде садржаја који се усваја. У цитираном извору систематизују се сазнања из ове психолошке области и одређују следећи, најчешћи стилови учења: неуро—физиолошки модел стилова учења, диференцирани стил учења леве и стил учења десне хемисфере; Фелдер-Силверманов модел стила учења класификује стилове учења према димензијама учења сензитивно—интуитивно, визуелно—вербално, индуктивно—дедуктивно, активно—рефлексивно, квенцијално—глобално (Felder, Silverman, 1988). Колбов модел заснива се на четири кључна елемента: *конкретно искуство, опсервација и рефлексција, формирање апстрактних појмова и проверавање у новим ситуацијама*. Колб на бази ових елемената дефинише четири карактеристична типа стилова учења: дивергер или рефлексивни мислилац, асимилатор или теоретичар, конвергер или практичар, акомодатор или активиста (Kolb, 1976).

За овај рад посебно је интересантан МБ модел који предлажу Катрин Бриџс и Исабела Мајерс (Chaterine Briggs and Isabelle Myers) по коме се стилови учења заснивају на димензијама екстраверзија — интроверзија, сензитивност — интуитивност, мишљење — емоције, суђење — опажање. Комбинацијом ове четири димензије (заправо на основу тога који пол од сваке од наведених димензија је доминантан у индивидуалном стилу учења) добија се 16 могућих карактеристичних стилова учења (Myers & Myers, 1980). Основу ове поделе чини Јунгова типологија личности. Према Јунгу, основни типови личности су интровертни и екстравертни. Помоћне функције су: мишљење, осећања, чулно опажање и интуиција. Јунг је тврдио да се оба главна типа личности (интроверт и експтроверт) могу поделити на четири подтипа у зависности од тога који је од четири наведена начина интеракције са спољним светом доминантан. Каснијом разрадом Јунгових идеја, Бриџс и Мајерсова развијају своју сопствену теорију психолошких типова на бази које конструишу инструмент Мајер-Бриџсов индикатор типова (Myers-Briggs Type Indicator — MBTI).

Мамчур је (Mamchur, 1996) на основу својих емпиријских налаза направио листу кључних појмова који су карактеристични за одређене типове личности и стилове учења и повезани са поменутом Јунговом типологијом (према: Стојаковић, 2000):

<i>Типови личности и стилови учења</i>	<i>Кључни појмови</i>
екстраверзија	акција
интроверзија	рефлексивност
сензитивност	реалистичност
интуитивност	машта
мисаоност	аналитичност
осећања	емпатичност
суђење	циљна оријентација
опажање	процес-оријентација

Ради појашњења поделе стилова учења, потребно је нешто потпуније об-разложити четири поменуте димензије МБ модела (екстраверзија—интроверзија, сензитивност—интуиција, мишљење—осећање, суђење—опажање) који су послужили као база за формирање стилова учења. Иако теоријски модел предвиђа да је код сваког појединца израженији по један од полова биполарних димензија, треба имати на уму да у стварном животу има мало особа за које се може рећи да искључиво припадају само једном крају од четири велике биполарне димензије (Стојаковић, 2000). Највећи број људи припада негде између две наведене крајности, тј. ту негде на средини, или пак само мање или више нагињу ка једној или другој страни сваке од четири биполарне димензије. Популарност МБТИ инструмента и његова широка употреба (у саветовалиштима за развој каријере, школама, факултетима, фирмама, предузећима и сл), подстакла је и инспирисала бројне иностране истраживаче (*McCrae & Costa, 1989; Pearman & Albritton, 1996; Pearman, Lombardo, Eichinger, 2005*), али и поједине ауторе са подручја бивше Југославије (Стојаковић, 2000), да у својим радовима нешто детаљније образложе главне карактеристике когнитивних стилова и стилова учења особа код којих доминира један од полова поменутих димензија.

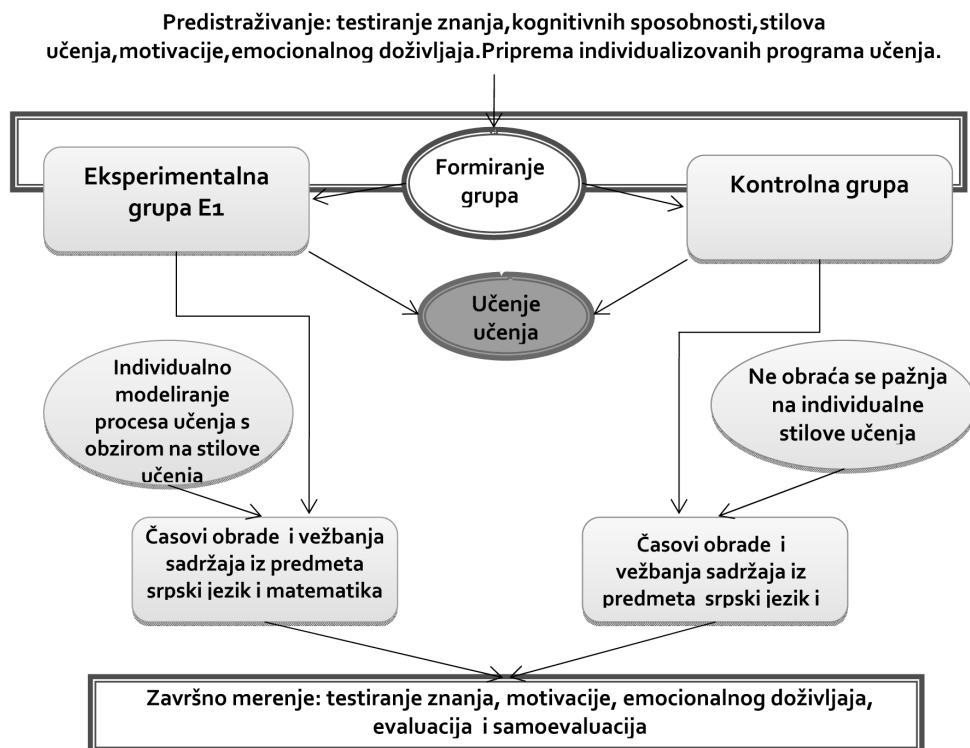
Док су функције димензија сензитивност – интуиција пресудније у почетку рада (припрема, избор материјала, избор метода рада и начина учења и решавања проблема) у завршној фази процеса учења већу и важнију улогу имају процеси димензије мишљење – осећање.

Процеси опажања и вредновања указују на то како појединац опажа свет и како прави ред и структуру међу стварима и догађајима. Комбинацијом ових великих осам категорија (екстраверзија, интроверзија, сензитивност, интуиција, мишљење, осећање, суђење и опажање) могуће је добити 16 типова или врста когнитивних стилова који су основа за формирање исто толиког броја стилова учења и стратегија учења. Тих 16 типова стилова учења носе ознаке : ISTJ, ISFJ, INFJ, INTJ, ISTP, ISFP, INFP, INTP, ESTP, ESFP, ENFP, ENTP, ESTJ, ESFJ, ENFJ, ENTJ. Спој четири велика слова уствари дефинише који је од полова свих четири биполарних димензија доминантан

(Extraversion - Introversion, Sensing - iNtuition, Thinking - Feeling , Judging - Perceiving). Тако, на пример, уколико неког појединца на основу резултата на тесту МВТИ сврстамо у категорију INFP, то значи да та особа интроверт и да су код ње доминантни интуиција, осећања и опажање.

ПРЕДЛОГ ЈЕДНОГ КОНКРЕТНОГ МОДЕЛА УЧЕЊА У НАСТАВИ УЗ УВАЖАВАЊЕ СТИЛОВА УЧЕЊА УЧЕНИКА

Бавећи се могућностима моделирања процеса учења у разредној настави у складу са преферираним стилевима учења ученика, аутор Ранђеловић (Ранђеловић, 2012) експериментално проверава један од модела стилова учења који се базира на Мајерс-Брицсовом моделу стилова учења. Ранђеловић је у свом експерименталном истраживању сачинио индивидуализовани програм учења у настави из уважавања карактеристичних стилова учења ученика. Комплетан експериментални план изложен је на Слици 1.

Слика 1. Опис схеме и тока експерименталног истраживања моделирања процеса учења у зависности од стилова учења
(Извор: Ранђеловић, 2012, стр. 136)

Главни циљ спроведеног истраживања Ранђеловића био је утврдити да ли моделирање процеса учења уз уважавање индивидуалних стилова учења ученика даје значајно повољније резултате у исходима учења (и то у погледу количине наученог градива, побољшања ученичке мотивације, као и позитивнијег емоционалног доживљаја часа), него када нема моделирања процеса учења? У истраживању је примењена експериментална метода – експеримент са паралелним групама, претест-посттест двогрупни нацрт. Ефикасност примењеног програма мерена је преко три различита параметра (знање, мотивација и емоционални доживљај часа) и то у два различита предмета (математика и српски језик).

Експериментални програм се односио на садржаје наставних предмета српског језика и математике у IV разреду основне школе. Сви ученици експерименталне групе су поменуте садржаје (наставне јединице) обрађивали и вежбали по унапред припремљеном индивидуализованом моделу учења у настави у зависности од индивидуалних стилова учења. При организацији и управљању процесом учења ученика у настави варирани су облик и форма излагања градива, као и ниво тежине излаганих информација у зависности од индивидуалних особности ученика (специфични стил учења, особине личности и ниво способности ученика за учење). Уз помоћ варирања поменутих елемената покушало се контролисати понашање (поступање) ученика у ситуацији учења и то у складу са преферираним и тестовима детектованим стиловима учења. У припреми индивидуализованих програма рада са овом групом ученика узете су у обзир димензије стилова учења дефинисаних Мајерс-Брицсовим инструментом (екстровеизија-интروهизија, сензација-интуиција, мишљење-осећање, ослањање на суђење-ослањање на опажање). Истовремено, ученици контролне групе су све поменуте наставне јединице учили и увежбавали у фронтално организованом облику рада, при чему није било варирања форме и облика излагања градива у зависности од специфичних индивидуалних стилова учења.

Пројектованим хипотетичким оквиром доказана је претпоставка веће ефикасности код параметра *знање*, јер су ученици експерименталне групе, код којих је примењено индивидуално моделирање процеса учења, остварили боље резултате у исходима учења од ученика контролне групе, код којих није примењено индивидуално моделирање процеса учења. Прираштај експерименталне у односу на контролну групу у домену мотивације и емоционалног доживљаја учења на часу није статистички значајан. Ученици – учесници у експерименту исказали су висок степен позитивног емоционалног доживљаја изведеног експерименталног програма, остварен је висок ниво мотивисаности за учење. Сви ученици су на скали /скалама/ процене високо рангирани стечено занање и искуство постигнуто у оквиру овог програма. Истраживан је

и трансферни ефекат наученог и забележен прираштај ефекта примењеног експерименталног програма на параметар *знање* садржаја наставних јединица које су предвиђене наставним планом и програмом додатне наставе за ученике четвртог разреда када је у питању наставни предмет математика.

ЗАКЉУЧАК

Актуелност истраживања наставне ефикасности остварене применом различитих система наставе и применом различитих модела индивидуализованог приступа управљању процесом учења у настави не пролази са доласком сваке нове реформске промене школе и наставе у њој. Напротив, свака нова реформа наставе захтева пуну мобилност психолошке и педагошке науке и наставне праксе, пре свега на плану пројектовања нових форми подстицања ученичких креативних потенцијала и самоостваривања њихових природних диспозиција. Постоји стална потреба за осавремењивањем облика наставног рада и прилагођавање наставе индивидуалној посебности сваког ученика, његовим особинама личности, стилovima учења и когнитивним стилovima.

Прошлост школе и њене наставе испуњена је настојањима да се процес учења примери могућностима и особеностима ученика – појединца. Школа двадесетог века често је била мета друштвене критике. Разлози незадовољства школом у току друге половине XX века (посебно од почетка шездесетих до краја седамдесетих година) подстакли су изузетно бројна психолошка истраживања феномена међусобне различитости и неједнакости међу ученицима и увођења природнијих, праведнијих и психолошко-методички ефикаснијих путева стицања знања и развоја ученика. И тада су педагошко-психолошка истраживања била окренута индивидуализацији наставног процеса но, од тада се од школско-нормативних захтева за једнако поступање према скупу неједнаких ученика у разреду кренуло ка суштинском психо-дидактичком уређењу захтева за индивидуализованим учењем у настави. Већина педагошко-психолошких истраживача проблема индивидуализованог учења у настави у другој половини двадесетог века експлицитне или имплицитне истраживачке циљеве усмерава не само на идентификовање разноврсних способности ученика већ и на мотивацију, особине личности и ученичке сазнајне стилове и стилове учења. Историја индивидуализације наставе је историја проналажења разлика међу типовима личности и прилагођавања школског учења вишестраним особеностима личности — почевши од различитости у когнитивним активностима, до некогнитивних димензија личности.

Резултати бројних истраживања (како страних, тако и домаћих) која су бавила проблемима ефикасности индивидуализованих приступа наставном процесу, прилично су усаглашени и указују на предност уважавања индивидуалних

разлика у процесу управљања учењем у настави у односу на традиционалне, фронталне облике рада у одељењу у коме се не обраћа пажња на индивидуалне разлике између ученика различитих способности, особина личности и карактеристичних когнитивних стилова и стилова учења.

Давање посебне пажње истраживачким радовима Радивоја Квашчева и Радисава Ничковића није случајно, јер су управо ова два аутора доминатно значајна за развој експерименталног истраживачког приступа у изучавању проблема ефикасности наставе у нашој педагошкој и психолошкој научној заједници и постављању најбогатије еперијске грађе неопходне за разумевање и унапређивање ефикасних стратегија учења у настави.

Излагање једног конкретног модела учења у настави који респектује индивидуалне разлике у стилевим учења ученика и то у нижим разредима основне школе имала је за циљ да подстакне истраживаче, али и практичаре, који су професионално усмерени на осавремењивање наставних метода и техника рада, као и на унапређивање стратегија учења ученика у настави, да раде на проналажењу нових и ефикасних модела учења, које би ваљало експериментално проверавати и предлагати њихову даљу имплементацију и примену у школској пракси.

ЛИТЕРАТУРА

- Bandura, A. & Walters, R. H. (1963). *Social learning and personality development*, Holt, Rinehart, & Winston, New York.
- Брковић, А. (1979): Утицај трајног доживљавања успеха или неуспеха на развој личности ученика. *Психологија*, 3-4, стр. 47-57.
- Bruner, J. (1967): *Toward theory of instruction*, Norton, New York
- Cronbach, L. (1977): *Educational psychology*, 3rd edition, Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Ђорђевић, Ј. (1981). *Савремена настава*. Научна књига, Београд
- Entwistle, H. (1970). *Child-centered education*, Methuen, London.
- Felder, R. M., and L.K. Silverman (1988). Learning and Teaching Styles in Engineering Education, *Engineering Education*, vol. 78, pp. 674–681.
- Гајић, О. (2004). *Проблемска настава књижевности у теорији и пракси*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за педагогију
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligence*. New York, basic Books
- Гашић-Павишић, С. (уредник, 1996). *Аутономија личности и васпитање*, библиотека Образовање за будућност, Педагошко друштво Србије, Београд.
- Хавелка, Н. (2000). *Ученик и наставник у образовном процесу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Херера, А. и Мандић П. (1989). *Образовање за ХХИ стољеће*, Свјетлост, Сарајево и Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић, И. и сарадници (1997). *Активно учење*. Институт за психологију, Београд.

- Јањушевић, М. (1967). *Дидактика*, „Вук Караџић”, Београд.
- Joyce, B. & M. Weil (1972). *Models of teaching*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Kogan, N. (1971). Educational implication of cognitiv styles. In G. S. Lesser (ED): *Psychology and educational practice*, Glenview III, Scott Foresman
- Kolb, D. A. (1976). *The learning style inventory: Tehnical manual*, MСBer, Boston, Ma.
- Квашчев, Р. (1978). *Моделирање процеса учења*, Просвета, Београд.
- Квашчев, Р. (1980). *Способности за учење и личност*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Квашчев, Р. (1971). Развијање стваралачких способности код ученика. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Landa, L. N. (1975). Теоријски проблеми алгоритмизације и heuristicke u nastavi. *Pedagogija* br. 4, Beograd.
- Mamchur, C.(1996). *Know your learning style-Simon*, Fraser University.
- Mayer, R. (1977): *Thinking an problem solving: An introduction to human cognition and learning*. Illinois, Scot, Foresman and Company, str.57-127.
- McCrae, R R; Costa, P T (1989). *Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator From the Perspective of the Five-Factor Model of Personalit*. Journal of Personality 57: 17-40
- Myers, I.B. with Myers, P.B. (1980). *Gifts Differing*. Palo Alto, Ca.: Consulting Psychologists Press
- Ничковић, Р. (1968): *Учење у настави и његови ефекти*, Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије, Београд.
- Ничковић, Р. (1970): *Учење путем решавања проблема у настави*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд.
- Ничковић, Р. (1976): *Учење путем решавања проблема у елементарној настави математике*, Научна књига, Београд.
- Pearman, R.; and Albritton, S. (1996). *I'm Not Crazy, I'm Just Not You: The Real Meaning of the Sixteen Personality Types*. Mountain View, Ca: Davies-Black Publishing
- Pearman, R.; Lombardo, M.; and Eichinger, R.(2005). *YOU: Being More Effective In Your MBTI Type*. Minn.:Lominger International, Inc
- Ранђеловић, Д. (2012). *Стилови учења и моделирање процеса учења*. Необјављена докторска дисертација. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Стојаковић П. (2000): *Когнитивни стилови и стилови учења*, Бања Лука: Филозофски факултет.
- Стојаковић, П. (2007): *Психологија за наставнике*. ПРЕЛОМ, Бања Лука
- Стојаковић, П. (2011): *Педагошка психологија 2*, Филозофски факултет Бања Лука
- Van de Geer, J. P. (1957): *A. Psychological Study of Problem Solving*, Uitegeverij de Toorts Haarlem, pp 214.
- Вилотијевић, М. и Г. Д. Глејзер (уредници, 1999): *Педагошка реформа школе*, Заједница учитељских факултета, Београд.
- Weiner, B. (1980). *Human motivation*, New York, Holt, Rinehart and Wiston
- Wertheimer, M (1949): *Productive thinking*. New York, Harper Row
- Zindović-Vukadinović, G. & Krnjajić S. (Eds., 1996): *Towards a modern learner-centred curriculum*, Institute for educational research, Beograd & UNICEF

Dušan Randelović

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

THE POSSIBILITIES OF MODELING THE LEARNING PROCESS IN CLASSROOM TEACHING

SUMMARY

The era of discontent with the school and forms of classroom teaching are globally marked with different kinds of criticism: those that refer to extensive contents of the lessons, critical remarks concerning the inertness of students during the process of teaching, those that stigmatize inadequate educational processes, forms, methods, evaluations of inadequacy of teaching concerning the developmental needs of students, remarks concerning individualization of teaching, the need to use the findings about cognitive and learning styles and the strategies of learning in the classroom which are adjusted to those styles. This paper is concerned with the analysis of theoretical and empirical achievements in individualization of the teaching process, its main focus being the modeling of learning processes in classroom teaching. The beginning deals with a historical retrospective of certain reform concepts and schools advocating individualization of teaching. It continues with the interpretation of the results of numerous researches oriented towards the improvement of the achievements of students in the conditions of intensified individualization of learning in the classroom. The more advanced school milieu in Europe and USA has considerably increased their participation in the researches of ways of complete individualization of teaching, especially in the last few decades. The individualization of teaching is not only based on different abilities of the students but also on their different personality traits, cognitive styles and styles of learning. In the advanced parts of the world many projects about modeling of learning processes have been realized for that purpose. We have but a few successful research efforts mostly from the time when research-psychologists all lived in one country- Yugoslavia. This paper presents a synthetic overview of researches into the effect of learning, primarily showing the respect for the cognitive styles of students, and a more detailed analysis of copyright works of Radivoj Kvascev, Petar Stojakovic and Radisav Nickovic. A specific model of learning in the classroom with regards to the learning styles of the students is also suggested in the paper. The conclusion is that an individualized approach to directing the process of learning in the classroom with regard to the differences between the students (the differences in cognitive styles and the learning styles above all) show better results in the outcomes of learning (cognitive, conative and affective) than the classical, traditional forms of learning in the classroom which have no regard for the individual differences between the students.

Key words: individualization of teaching, modeling of learning processes, cognitive styles, learning styles

Оливера В. Жикић

Универзитет у Нишу, Медицински факултет, Катедра за психијатрију,
Ниш, Србија

Гордана М. Николић⁶²

Клинички центар Ниш, Клиника за заштиту менталног здравља,
Ниш, Србија

ЕМОЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ЧЛАНОВА ПОРОДИЦЕ НАРКОМАНА НА МЕТАДОНСКОМ ТРЕТМАНУ

САЖЕТАК

Циљ истраживања је био да утврдимо да ли је анксиозност, депресивност и агресивност сарадника у лечењу хероиномана на метадонском третману повезана са социодемографским карактеристикама наркомана, током наркоманије и последицама наркоманије.

Метод: У истраживање је укључено 92 испитаника оба пола, сарадника у лечењу хероиномана на метадонском третману, који су у циљу процене анксиозности, депресивности и агресивности (физичка, вербална, бес и хостилност) и односа наведених емоција са специфичним факторима наркомана и хероиноманије, попунили опште и специфичне упитнике током визите психијатра.

Резултати: Интензитет анксиозности сарадника наркомана је повезан са нижим едукативним нивоом хероиномана, са већим бројем покушаја успостављања апстиненције и са историјом предозирања. Депресивност је повезана са мушким полом и ниским едукативним нивоом хероиномана, као и са већим бројем покушаја апстиненције и позитивним налазом за хепатитис Ц. Агресивност у било ком облику је била најизраженија код сарадника оних хероиномана који су имали завршену само основну школу. Поред тога, интензитет физичке агресивности је био повезан са већим бројем покушаја успостављања апстиненције, вербална агресивност са (мушким) полом наркомана и већим бројем лечења, док је хостилност, која представља непријатељско расположење, став и срибу, најинтензивнија била код сарадника оних наркомана који су осуђивани и који су се бар једном предозирали у досадашњем току болести. Са порастом дужине трајања болести, уочена је редукција скора агресивности сарадника.

Закључак: Негативне емоције сарадника у лечењу наркомана, који су актуелно на метадонском третману, доминантно су повезане са немогућношћу контроле болести – тј. успешног апстинирања, које би скратило дужину болести и третмана. Такође, ниже образовање наркомана је у значајном проценту повезано са негативним емоцијама.

Кључне речи: наркоманија, породица, емоције, последице, метадонски програм

62 gordanani@gmail.com

УВОД

Распрострањеност болести зависности или менталних поремећаја и поремећаја понашања узрокованих употребом психоактивних супстанци (ПАС) добијају епидемијске размере. Преваленција, односно број нових случајева, је у сталном порасту (Срагишић-Лабаш и Милић, 2007). Канцеларија Уједињених нација за дрогу и криминал у свом извештају за 2012. годину, даје податак да око 230 милиона људи или 5% популације света узраста између 15 и 64 година, редовно користи различите врсте дрога. Од тог броја, 32 милиона или 0.7% светске популације користи опијате (хероин, морфин). У Србији је током 2009. године регистровано око 150 хиљада зависника од психоактивних супстанци, мада се претпоставља да је тај број много већи, будући да се многи од њих не укључују у програме лечења (Дујмовић и Чоловић, 2012).

Ако узмемо у обзир све друштвене факторе у последњој деценији XX века у нашој земљи – економску кризу, рат, дезинтеграцију југословенске државе у више националних држава, присилне миграције, осиромашење становништва, политичка превирања, пораст криминалитета, промену система вредности, дисфункционалност једног (не малог) броја породица, може се предвидети да ће један број људи, а нарочито адолесцената, покушати да разреши психолошке последице оваквих превирања узимајући супстанцу која прекида страх, несигурност, осећање бесмисла и беспомоћности и уводи их у нову нереалну димензију која са собом, додуше само у почетку, доноси задовољство и блаженство. Такође, као значајни друштвени фактори за употребу психоактивних супстанци наводе се толеранција друштва према узимању ових супстанци, непостојање или непоштовање норми и закона који се односе на продају алкохола, постојање илегалног тржишта за продају психоактивних супстанци, дезорганизација друштва и економска криза (Срагишић-Лабаш и Милић, 2007). Због свега тога, поједини аутори наводе социјалну транзицију као веома битан узрок развоја болести зависности (McKee and Leon, 2005).

У исто време, зависност од опијата је хронични поремећај рецидивантног карактера. Лечење ове болести је дуготрајан процес. На располагању је читав спектар могућности - од психосоцијалних интервенција и детоксикација у кућним условима, до комплексних медицинских терапија у хоспиталним условима, укључујући супституциону терапију.

Супституциона терапија је вид здравствене неге која је намењена зависницима од опијата током које се примењује супстанца слична, по дејству и својству, дроги коју зависник користи. Њихова примена ублажава апстиненцијалне симптоме и веома битно- жудњу, која је главни узрок враћању опијатима. Такође, редукују се у значајној мери здравствене и друштвене последице које произилазе из ризичног и измењеног понашања наркомана, попут криминала, ширења ХИВ-а и хепатитиса Ц, психијатријских хоспитализација,

предозирања и слично (Министарство здравља Републике Србије). Најраспрострањеније супституционе терапије које су препоручене од Светске здравствене организације, као основни модели лечења опијатских зависника, су метадонска терапија и терапија бупренорфином. За процену успешности неког програма, метадон се узима као „златни стандард“.

О последицама болести зависности, нарочито хероиноманије, има заиста пуно информација у литератури. Много мање пажње се посветило последицама које имају чланови породица хероиномана, нарочито оних који су на метадонском програму с обзиром на то да се ради о групи са углавном дугим наркоманским стажом, већим бројем покушаја апстиненција, као и већем броју последица. Познато је да је у породицама хероиномана ниво стреса знатно већи и да су под већим ризиком од развоја телесних и психичких обољења (Lennox et al, 1992; Spear and Mason, 1991). У овим породицима је утврђен већи проценат особа са дијагнозом депресије, злоупотребе и зависности од психоактивних супстанци као и трауме у односу на породице особа са дијабетесом или астмом (Thomas et al, 2009).

С обзиром на то да је утврђено да чланови породице наркомана често имају психичке измене, интересовало нас је да ли је појава и испољавање емоционалних проблема у овој групацији повезана са одређеним карактеристикама и природом болести њихових оболелих чланова. Конкретније, желели смо да утврдимо да ли је евентуална анксиозност, депресивност и агресивност сарадника повезана са:

- а) социодемографским карактеристикама наркомана;
- б) током наркоманије;
- с) последицама наркоманије.

МЕТОД

У истраживање је укључено 92 испитаника оба пола (24 мушкараца или 26,1% и 68 жена или 73,9%). Ради се о сарадницима у лечењу наркомана на метадонском третману. За укључење у истраживање требало је да испуне следеће услове: (а) старост од 18-65. година; (б) могућност читања и разумевања упитника; (ц) да је сарадник у лечењу наркомана на метадонском програму (родитељи, брат, сестра, партнер); (д) да је дао пристанак за учешће у истраживању. Испитаници су упитнике попуњавали на Клиници за заштиту менталног здравља, током посете психијатру у својству сарадника, а испуњене упитнике су, због анонимности, вратили у затвореним ковертама.

Да би се добили неопходни подаци, применили смо следеће упитнике:

1. Општи упитник помоћу кога смо добили основне социодемографске податке о испитанику, као и податке о природи његове везе са зависником, партнерским статусом, стручној спреми, навикама (дуван, алкохол, коцка),

херeditету, удружености са психичким и стресним поремећајима и о субјективној процени утицаја наркоманије на њихову породицу.

2. Општи упитник помоћу кога смо добили основне социодемографске податке о зависнику, као и податке о његовом партнерском статусу, стручној спреми, дужини зависничког стажа, дужини лечења, дужини метадонске терапије, о броју покушаја апстиненције, подаци о осуђивању и кривичном гоњењу, предозирању и о присуству ХИВ-а и/или хепатитиса.

3. Beck Anxiety Inventory (BAI) – димензиони самоупитник који се користи за мерење интензитета анксиозности. Упитник садржи 21 питање чији се одговори бодују на скали од нула до три (0= без, 1= благо изражено; 2= умерено изражено; 3= јако изражено), а коначни збир се тумачи у оквиру три групе резултата: ниска анксиозност (0-21), умерена анксиозност (22-35) и изражена анксиозност (>36) (Beck and Steer, 1991; Leyfer et al, 2006).

4. The Patient Health Questionnaire 9 (PHQ -9) - дијагностички и димензиони упитник са проценом изражености депресије (Kroenke et al, 2001; Spitzer et al, 1994). Садржи девет ајтема четворостепено бодованих (0= без тегобе, 1= неколико дана; 2= више од половине времена; 3= скоро свакодневно). У дијагностичке сврхе, као позитивни симптоми узимају се они који су присутни више од половине времена и скоро свакодневно. Као димензиони упитник, скор се добија сабирањем свих одговора и тумачи у оквиру четири групе резултата:

- а) блага депресија (скор <10);
- б) умерена депресија (скор 10-14);
- ц) средње тешка депресија (скор 15-19);
- д) тешка депресија (скор >20).

5. Aggression Questionnaire (Buss and Perry, 1992) - димензиони самоупитник који се користи за процену интензитета агресивности. Упитник садржи 29 питања петостепено бодованих (1= јако необично за мене; 2= донекле необично за мене; 3= и типично и необично за мене; 4= донекле типично за мене; 5= јако типично за мене). Упитник мери четири облика агресије - физичку агресију, вербалну агресију, бес и хостилност, као и глобални скор.

МЕСТО ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је обављено на Клиници за ментално здравља, Клиничког центра у Нишу, у периоду од септембра 2011. г. до марта 2012. г.

СТАТИСТИЧКА ОБРАДА

Добијени подаци су обрађени у СПСС 12 програму, укључујући Т сест, Хи-квадрат тест, АНОВА и корелационе анализе. Статистичка значајност је уколико је $p < 0,05$.

РЕЗУЛТАТИ

а. Структура групе

Група испитаника, сарадника у лечењу, је доминантно била састављена од женских испитаника (68 или 73,9%), старости између 25 и 65 година ($54,05 \pm 12,08$). Најчешће су то били родитељи (73,9%), средњег едукативног нивоа (56,5%) и доминантно из градске средине (91,3%).

Пацијенти на метадонском третману су били доминантно мушког пола (72 испитаника) старости између 28 и 42 године, а користили су дрогу од 2 до 29 година, у просеку са 4 покушаја апстиненције.

б. Анксиозност

Нивои анксиозности сарадника у лечењу су на статистички значајном нивоу били повезани са едукативним нивоом наркомана ($F=10,09$, $p<0,001$), бројем покушаја успостављања апстиненције и лечења ($F=4,620$, $p=0,007$) и са историјом овердозирања ($t=2,113$, $df=44$, $p=0,039$) (Табела бр.1). Највише скореве анксиозности су имали сарадници наркомана са најнижим едукационим нивоом – основном школом, са већим бројем покушаја успостављања апстиненције и који су током наркоманског стажа имали и овердозирања.

Табела бр 1: Анксиозност код сарадника у лечењу наркомана

ЕДУКАТИВНИ НИВО НАРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Основна школа	24	32,67	14,07	40,6
Средња школа	52	21,08	12,67	2,48
Висока школа	16	7,50	6,99	2,47
ТОТАЛ	92	21,74	14,61	2,15
БРОЈ ПОКУШАЈА ЛЕЧЕЊА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
2	7	7,5	1,73	0,86
3	9	8,5	2,89	1,44
4	8	11,5	2,89	1,44
≥ 5	68	22,65	14,73	2,53
ТОТАЛ	92	21,74	14,61	2,15
ИСТОРИЈА ОВЕРДОЗИРАЊА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Да	56	25,29	14,02	2,65
Не	36	16,22	14,13	3,33
ТОТАЛ	92	21,74	14,61	2,15

с. Депресивност

Депресивност сарадника у лечењу је на статистички значајном нивоу била повезана са полом наркомана ($t=4,698$, $df=43,582$, $p<0,001$), едукативним нивоом наркомана ($F=8,526$, $p=0,001$), бројем покушаја успостављања апстиненције ($F=4,025$, $p=0,013$) и са чињеницом да је наркоман оболео од хепатитиса Ц ($t=3,638$, $df=42,180$, $p=0,001$) (Табела бр 2). Депресивност је значајно била већа код сарадника са наркоманом мушког пола, завршеном само основном школом, са већим бројем покушаја апстиненције и са хепатитисом Ц.

Табела бр 2: Депресивност код сарадника у лечењу наркомана

ПОЛ НАРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Мушки	68	10,00	7,14	1,22
Женски	24	3,17	2,73	0,79
ТОТАЛ	92	8,22	6,95	1,03
ЕДУКАТИВНИ НИВО НАРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Основна школа	24	14,00	7,19	2,07
Средња школа	52	7,00	5,64	1,11
Висока школа	16	3,50	5,26	1,86
ТОТАЛ	92	8,22	6,95	1,03
БРОЈ ПОКУШАЈА ЛЕЧЕЊА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
2	7	3,00	2,31	1,16
3	9	3,12	1,00	0,92
4	8	4,50	1,73	0,87
≥ 5	68	8,82	7,10	1,22
ТОТАЛ	92	8,22	6,95	1,03
ХЕПАТИТИС Ц	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Да	60	10,40	7,07	1,29
Не	32	4,13	4,58	1,14
ТОТАЛ	92	8,22	6,95	1,03

d. Физичка агресивност

У склопу процене интензитета агресивности, процењивали смо сваку димензију понаособ. Физичка агресивност је на статистички значајном нивоу такође била повезана са едукативним нивоом наркомана ($F=12,809$, $p<0,001$), као и са бројем покушаја успостављања апстиненције ($F=3,667$, $p=0,02$) (Табела бр 3). Физичка агресивност је била у негативној корелацији са неким од

варијабли које су индикатори тока наркоманије, попут дужине узимања дроге (Пеарсон коефициент = -0,459, $p=0,003$), дужине лечења (Пеарсон коефициент = -0,491, $p=0,002$) и дужине на метадонском програму (Пеарсон коефициент = -0,526, $p<0,001$). Иако су корелације на статистички значајном нивоу, интензитет корелације, тј. повезаности је низак. Међутим, са порастом дужине трајања болести, уочена је редукција скорa физичке агресивности сарадника.

Табела бр 3: Физичка агресивност код сарадника у лечењу наркомана

ЕДУКАТИВНИ НИВО НЕРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Основна школа	24	3,55	0,45	0,13
Средња школа	52	2,51	0,79	0,16
Висока школа	16	2,21	0,44	0,16
ТОТАЛ	92	2,73	0,83	0,12
БРОЈ ПОКУШАЈА ЛЕЧЕЊА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
2	7	2,22	1,40	0,70
3	9	2,38	0,91	0,09
4	8	2,57	0,16	0,08
≥ 5	68	2,67	0,75	0,13
ТОТАЛ	92	2,72	0,83	0,12

е. Вербална агресивност

И наредни облик агресивности, вербална агресивност, је на статистички значајном нивоу била повезана са едукативним нивоом наркомана ($F=5,206$, $p=0,009$) (Табела бр 4). и такође најизраженија код сарадника оних наркомана који имају основну школу. Статистички значајни резултати корелацијоних анализа нађени су за старост наркомана (Пеарсон коефициент = -0,365, $p=0,015$), дужину узимања дроге (Пеарсон коефициент = -0,576, $p<0,001$) и дужину третмана (Пеарсон коефициент = -0,473, $p=0,004$)

Табела бр 4: Вербална агресивност код сарадника у лечењу наркомана

ЕДУКАТИВНИ НИВО НЕРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Основна школа	24	3,30	0,38	0,11
Средња школа	52	2,58	0,86	0,17
Висока школа	16	2,40	0,52	0,19
ТОТАЛ	92	2,74	0,78	0,11

f. Бес

Актуелни интензитет беса, као део агресивног спектра, био је на статистички значајном нивоу повезан са полом наркомана ($t=2,847$, $df=43,964$, $p=0,007$), бројем покушаја успостављања апстиненције ($\Phi=16,425$, $p<0,001$) и образовањем наркомана ($\Phi=10,507$, $p<0,001$) (Табела бр 5). Значајно више вредности беса су биле код сарадника наркомана мушког пола, основног образовања и који се већи број пута лечи.

Табела бр 5: Бес код сарадника у лечењу наркомана

ПОЛ НАРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Мушки	68	2,17	0,98	0,17
Женски	24	1,61	0,35	0,1
ТОТАЛ	92	2,02	0,89	0,13
ЕДУКАТИВНИ НИВО НАРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Основна школа	24	2,85	1,09	0,32
Средња школа	52	1,80	0,63	0,12
Висока школа	16	1,50	0,34	0,12
ТОТАЛ	92	2,02	0,89	0,13
БРОЈ ПОКУШАЈА ЛЕЧЕЊА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
2	7	1,67	0,77	0,38
3	9	1,70	0,81	0,37
4	8	1,78	0,77	0,38
≥ 5	68	1,85	0,62	0,11
ТОТАЛ	92	2,02	0,89	0,13

g. Хостилност

Хостилност, која представља непријатељско расположење, став и срцбу, је на статистички значајном нивоу била повезана такође са едукативним нивоом ($\Phi=10,772$, $p<0,001$), чињеницом да је наркоман био осуђиван ($t=2,271$, $df=44$, $p=0,028$) и чињеницом да се бар једном овердозирао у досадашњем току болести ($t=4,682$, $df=44$, $p<0,001$) (Табела бр. 6). Утврђена је и, статистички значајна, негативна корелација хостилности са старошћу наркомана (Пearсон = $-0,460$, $p=0,002$), дужином узимања дроге (Пearсон = $-0,535$, $p<0,001$), дужином третмана (Пearсон = $-0,567$, $p<0,001$) и дужином метадонског третмана (Пearсон = $-0,492$, $p=0,001$).

Табела бр 6: Хостилност код сарадника у лечењу наркомана

ЕДУКАТИВНИ НИВО НАРКОМАНА	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Основна школа	24	3,34	0,8	0,23
Средња школа	52	2,59	0,83	0,16
Висока школа	16	1,66	0,64	0,22
ТОТАЛ	92	2,62	0,95	0,14
ОСУЂИВАН НАРКОМАН	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Да	64	2,82	0,92	0,16
Не	28	2,16	0,87	0,23
ТОТАЛ	92	2,62	0,95	0,14
ПРЕТХОДНО ОВЕРДОЗИРАЊЕ	Н	Средња вредност	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Да	56	3,06	0,84	0,16
Не	36	1,95	0,69	0,16
ТОТАЛ	92	2,62	0,95	0,14

ДИСКУСИЈА

Досадашња истраживња су утврдила да су у породицама у којима постоји инвалидно лице или особа са хроничном болешћу, остали чланови у већем ризику да оболе од телесних болести и/или да имају измене у понашању и емоционалном испољавању (Altman et al, 1999; Reiss et al, 1993). Слични налази су и за породице које су изложене хроничном стресу што се, поред осталог, одражава на ниво и квалитет интерпородичног функционисања као и на пораст учесталости телесних болести (Moos and Moos, 1984).

За породицу у којој је један од чланова оболео од болести зависности можемо са великом сигурношћу рећи да се ради о породици која има хронично оболелог члана и која се налази под негативним утицајем хроничног стреса. Сматра се да у овим породицама постоји посебан, специфичан фактор који доприноси да последице на здравље и функционалност буду знатно израженије него код породица са другим, хроничним обољењима попут дијабетеса и астме (Thomas et al, 2009). У свом истраживању Томас са сарадницима (Thomas et al, 2009) је утврдио да су за чланове породице са зависником знатно већи друштвени издаци, посебно из здравствених фондова, и да је код њих утврђен значајно већи проценат депресивних чланова у односу на породице са оболелим од дијабетеса и астме. Генерално се сматра да дуготрајни стрес, економски проблеми који настају као последица хроничног узимања

психоактивне супстанце, па и социјалне последице воде ка повећаном ризику за чланове ових породица од појаве телесних и психичких измена (Lennox et al 1992; Orford et al, 2010). Рецимо, деца код којих су један или оба родитеља зависници су углавном склона агресивности и ризичном понашању у адолесценцији (Thomas et al, 2009). У другом истраживању, резултати упућују на чињеницу да чланови породице зависника чешће него општа популација болују од менталних оболења, дигестивних и гинеколошких проблема (нарочитом током трудноће), повреда и нејасних синдрома (Svenson et al, 1995).

Током овог истраживања, пошли смо од чињенице да међу члановима породица са зависником постоје емоционалне измене, али смо нагласак ставили на утврђивању специфичних параметара који су повезани са порастом негативних емоција у овој групацији. Посебно нас је интересовало да ли се неке од особености болести (ток, последице) или социодемографских карактеристика наркомана могу повезати са одређеним емоционалним испољавањем њихових сарадника у лечењу.

Резултати наше студије указују на чињеницу да су емоције сарадника у третману наркомана, у оквиру метадонског програма, у једном делу повезане са током наркоманије, појединим карактеристикама наркомана, а нешто мање са последицама које обољење са собом носи. Свакако је најистакнутија веза са нивоом едукације наркомана и са бројем покушаја успостављања апстиненције. Све опсервиране емоције су биле израженије код оних сарадника чији је рођак или партнер имао најнижу стручну спрему – основну школу.

Као што се и може наслутити, неуспели покушаји апстиненције могу имати негативан утицај с обзиром на то да постоји њихова повезаност са физичком агресивношћу, бесом, депресивношћу и анксиозношћу сарадника у лечењу наркомана. Више вредности анксиозних скорева чланова породице наркомана са већим бројем неуспелих покушаја успостављања апстиненције може бити последица процене неизвесности по питању опоравка, здравља, наставка проблема, па и смрти наркомана. Туга је вероватно присутна у израженијој форми, јер сарадници са сваким неуспехом губе наду да ће моћи бити боље, са евентуалним осећањем губитка и пораза, што представља добру основу за развој депресивности (Beck et al, 1979). Физичка агресивност и бес су такође део репетоара сарадника оних наркомана који већи број пуна нису успели да се зауставе и можда су и најочекиваније с обзиром да се бес развија када човек процени да се други не понашају како би, по његовом мишљењу, било исправно, што рецидив наравно подстиче (Davies W, 2009).

Наша очекивања су била да ће последице наркоманије имати знатно већу повезаност са негативним емоцијама, али смо нашли значајну везу једино између постојања претходних предозирања наркомана и актуелне анксиозности и хостилности сарадника и, са друге стране, хепатииса Ц и депресивности.

Утврђено је да су се скоро сви корелати агресивности са протоком времена, тачније дужином наркоманије, третмана и метадонског програма редуковали, што можда значи прећутно прихватање таквог стања, или бољег разумевања болести услед сталног контакта са лекарима, али и евентуалног пораста депресивности и пасивности због осећања немоћи да се агонија прекине.

ЗАКЉУЧАК

Негативне емоције сарадника у лечењу наркомана који су актуелно на метадонском третману доминантно су повезане са немогућношћу контроле болести – тј. успешног апстинирања, које би скратило дужину болести и третмана. Такође, ниже образовање наркомана је у значајном проценту повезано са негативним емоцијама.

ЛИТЕРАТУРА

- Altman, B.M., Cooper, P.F., Cunningham, P.J. (1999) The case of disability in the family: impact on health care utilization and expenditures for nondisabled members. *Milbank Q*, 77:39–75
- Beck, A.T., Rush, A.J., Shaw, B.F., Emery, G. (1979) *Cognitive Therapy of Depression*. New York: Guilford Press.
- Beck, A.T., Steer, R.A. (1991) Relationship between the Beck Anxiety Inventory and the Hamilton Anxiety Rating Scale with anxious outpatients. *Journal of Anxiety Disorders*, 5, 213–223.
- Buss, A.H., & Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452-459.
- Davies, W. (2009) *Overcoming Anger and Irritability*. London: Constable and Robinson Ltd.
- Дујмовић, А., Чоловић, П. (2012) Психопатија и особине личности код хероинских зависника у третману и опште популације. *Примењена психологија*, 5,4, 357-374.
- Kroenke, K., Spitzer, R.L., Williams, J.B.W. (2001) The PHQ-9 Validity of a Brief Depression Severity Measure. *Journal of General Internal Medicine*, 16, 9, 606-09.
- Lennox, R.D., Scott-Lennox, J.A., Holder, H.D. (1992) Substance abuse and family illness: evidence from health care utilization and cost-offset research. *J Ment Health Pol Econ.*, 19, 83–95.
- Leyfer, O.T., Ruberg, J.L., Woodruff-Borden, J. (2006) Examination of the utility of the Beck Anxiety Inventory and its factors as a screener for anxiety disorders. *Journal of Anxiety Disorders*, 20, 4, 444-458.
- Министарство здравља Републике Србије. Супституциона терапија зависника од опијата метадон. Националне смернице за лекаре у примарној здравственој заштити. <http://www.hivpodrska.org.rs/uploads/pageflip/brosura-terapija-metadonom/index.html#/1/>
- McKee, M., Leon, D.A. (2005) Social transition and substance abuse. *Addiction*, 100, 9, 1205-9.

- Moos, R.H., Moos, B.S. (1984) The process of recovery from alcoholism III: Comparing functioning in families of alcoholics and matched control families. *J Stud Alcohol*, 45, 111–8.
- Orford, J., Copello, A., Velleman, R., Templeton, L. (2010) Family members affected by a close relative's addiction: The stress-strain-coping-support model. *Drugs: Education, Prevention, and Policy*, 17, 1, 36–43.
- Reiss, D., Steinglass, P., Howe, G. (1993) The family organization around the illness. In: Cole, R.E.; Reiss, D., editors. *How do Families Cope with Chronic Illness?* NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, 173–213.
- Spear, S.F., Mason, M. (1991) Impact of chemical dependency on family health status. *Int J Addict*. 26, 179–87.
- Spitzer, R.L., Williams, J.B.W., Kroenke, K., et al. (1994) Utility of a new procedure for diagnosing mental disorders in primary care: the PRIME-MD 1000 study. *JAMA*, 272, 1749–56.
- Срагишић-Лабаш, С., Милић, М. (2007) Болести зависности као болести друштва, породице и појединца: критика нечињења. *Социологија*, 49, 1, 31–43.
- Svenson, L.W., Forster, D.I., Woodhead, S.E., Platt, G.H. (1995) Individuals with a chemical-dependent family member. Does their health care use increase? *Can Fam Physician*. 41, 1488–1493.
- Thomas, G.R., Mertens, J.R., Weisner, C. (2009) Family Members of Persons with Alcohol or Drug Dependence: Health Problems and Medical Cost Compared to Family Members of Persons with Diabetes and Asthma: Family Members of Persons with AODD. *Addiction*. 104, 2, 203–214.

Olivera V. Žikić

University of Niš, Faculty of Medicine, Department of Psychology, Niš, Serbia

Gordana M. Nikolić

Clinical Center Nis, Clinic for Mental Health, Nis, Serbia

DRUG ADDICT PATIENTS ON METHADONE PROGRAM AND EMOTIONAL PROBLEMS OF THEIR FAMILY MEMBERS

SUMMARY

Since early 1990s substance abuse and dependence among young people in our country have been growing. Social factors such as economic and political crisis, forced migration, unemployment, on the one hand, family dysfunction and individual causes on the other, can result in insecurity, fear, feeling of absurdity and hence the need to “solve” these problems by using one of psychoactive substances. Widespread social upheaval is frequently associated with patterns of substance abuse that influence adversely the health and which, by so doing, can accentuate the adverse social and economic effects of the transition. Growing up in any family can be challenging at times, but there are often special problems and challenges for families in which one or several family members have a mental illness. Alcohol or drug dependent patients’ family members had significantly higher costs and more psychiatric and medical conditions than controls. Alcohol or drug dependent family members were more likely to be diagnosed with substance use disorders, depression and trauma than family with other chronic illness such as diabetes or asthma. The authors sought to determine if drug addiction in family has specific effects on emotions of the family members, as well as to find out is there any specific connection between socio-demographic data of drug addicted patient, course and consequences of drug addiction, on the one hand, and negative emotions of family members on the other hand. We find out that the intensity of anxiety in family members is associated with a number of attempts to establish abstinence and with history of drug overdose. Depression in family members is associated with (male) gender of drug addicted patient, with higher number of attempts to stop the drug use and positive serology for hepatitis C. Physical aggression of family members is associated with a number of attempts to establish abstinence, while verbal aggression of (male) gender of drug addicted patient and a number of treatments. Hostility of family members is associated with the presence of consequence of drug addiction, such as being in prison, and with history of overdose. All these emotions in family members were more intense if the drug addicted patient had the lowest level of education.

Key words: drug addiction, family, emotion, consequences, methadone program

Миљана С. Павићевић⁶³

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

Мирослав Ж. Крстић

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

ВАСПИТНИ СТАВОВИ И ЗАДОВОЉСТВО ПОРОДИЦОМ КОД СТУДЕНАТА

САЖЕТАК

Истраживање је спроведено са циљем да испитамо повезаност васпитних ставова родитеља перципираних од стране њихове деце са задовољством породице код студената, затим повезаност са неким социодемографским варијаблама, као и разлике у односу на пол испитаника. Узорак су чинили студенти Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, њих укупно 212 (126 женских и 86 мушких испитаника), узраста од 18 до 24 година.

Обрадом података утврђено је да испитаници своје очеве перципирају као хладно-ограничавајуће у васпитању, а мајке као топло-ограничавајуће. Такође је утврђено да су испитаници задовољни својом породицом. Добијени подаци показују да ће испитаници бити задовољнији својом породицом, уколико су родитељи топлији и попустљивији у поступцима са њима. Хладно васпитање оба родитеља позитивно корелира са процењеним материјалним стањем породице, а негативна корелација је добијена у односу задовољства породицом и процењеног материјалног стања породице. Што се тиче односа са другим социодемографским варијаблама, нису добијене статистички значајне разлике. Испитанице женског пола своје родитеље перципирају као топлије у васпитању, док испитаници мушког пола оба родитеља процењују као хладне у васпитним поступцима према њима. Нема статистички значајне разлике у процени задовољства породицом у односу на пол испитаника.

Кључне речи: васпитни ставови, задовољство породицом, студенти

УВОД

Породица. Породица је веома чест предмет истраживања различитих дисциплина друштвених и хуманистичких наука (историја, антропологија, социологија, педагогија, психологија). Управо због тога, тешко је дати јединствену дефиницију породице.

63 miljanapavicevic@yahoo.com

Једна од дефиниција породице дата је у *Педагошкој енциклопедији 2*: Породица је друштвена група у чијим оквирима се одвија процес репродукције друштвених индивидуа; процес природне репродукције који подразумева рађање, одрастање и умирање људских индивидуа с једне стране, и процес њихове друштвено-културне репродукције с друге стране, који се одвија кроз процесе социјализације, индивидуализације и заштите психосоцијалне стабилности и интегритета одраслих појединаца (Педагошка енциклопедија 2, стр. 219, 1989).

Патријархална породица је једна од најстаријих и најизразитих облика породичне организације. Карактеристике патријархалне породице између осталих су специфична дистрибуција ауторитета међу мушким члановима породице (Калјевић, 2011), колективизам, јака породична кохезија, зависност међу члановима породице. Насупрот патријархалном типу породице је егалитарна (савремена) породица коју карактерише тежња ка изједначавању улога и положају полова и генерација.

Нашу породицу данашњице карактеришу различити прелазни типови породице – комбинација патријархалног и демократског (Калјевић, 2011). Томановић их је у свом истраживању (Томановић, 2002) препознао као породице у којима влада топла атмосфера, родитељи улажу у своју децу, али их и презаштићују, присутна је отворена комуникација, породичне улоге су асиметричне, а надлежности и права подељена између генерација.

Да бисмо проучавали задовољство породицом, неопходно је разумевање породичног функционисања. Када говоримо о породичном функционисању, немогуће је да не поменемо један од најпознатијих и теоријски и практично најпримењивијих модела породичног функционисања – Циркумплекс модел породичног функционисања. Аутори овог модела су Олсон и сарадници (Olson, 2000), и он представља покушај да се повежу теоријски и практични циљеви и задаци истраживања у самом приступу породици (Mitić, 1997).

Према Циркумплекс моделу значајне димензије породичног функционисања су породична кохезивност и породична адаптабилност, односно флексибилност. Породична кохезивност према Олсону (Olson, 2000) се односи на емоционалну повезаност међу члановима породице, а породична адаптабилност се дефинише као способност породице да се адаптира ситуационим и развојним потребама тако што ће имати капацитета да мења улоге, породична правила, хијерархијске улоге (Марковић и сар., 2008). Флексибилност се, дакле, односи на то како породица уравнотежује стабилност и промену.

Породице које имају висок ниво адаптабилности одржавају одређени ниво стабилности у систему, али су отворене и за неке промене.

Према Антоновском (Antonovsky, 1988, према Драгојевић и Милачић Vidojević, 2011), добра породична адаптација подразумева задовољство због

припадности својој породици, задовољство начином подизања деце, блискост чланова породице, задовољство начином живота којим живи породице, могућност слободног испољавања осећања у породици, начин провођења слободног времена, начин комуникације међу члановима породице, адаптација на комшилук, опхођење према жељама чланова породице, задовољство друштвеним животом породице. Позитиван исход ових аспеката указује на веће задовољство породицом.

Здрава породична атмосфера и здрави модели идентификације са трајним ауторитетом, стабилним и хармоничним породичним односима, у којима се негује емоционална повезаност и ствара осећај сигурности неопходна је детету. Породица која подстиче самосталан и свестан развој детета, сигурна је основа здравог развоја личности (Erdeš Kavečan i Vjelica, 2012).

Васпитни ставови родитеља. За поступање родитеља према детету, различити аутори користе различите термине: васпитни ставови, васпитни стилови, васпитни поступци родитеља, стилови родитељства итд. Ми ћемо у нашем раду користити термин васпитни ставови родитеља.

Једну од најопштијих дефиниција ставова дао је Рот (1980) према коме став представља тенденцију да се како позитивно тако и негативно реагује према одређеним особама, објектима или ситуацијама. Креч и Крачфилд (према Рот, 1980) дефинишу ставове као трајне системе позитивног или негативног оцењивања, осећања и тенденције да се предузме акција за или против у односу на различите објекте. Под васпитним ставом родитеља подразумевају се и релативно доследни начини понашања родитеља, којима се успостављају укупни односи са децом (Матејевић, 2000).

Из наведених дефиниција васпитних ставова родитеља могу се издвојити три одлике или компоненте васпитног става: 1) сазнајна (интелектуално-когнитивна) компонента; 2) осећајна (емоционална) компонента; 3) конативно-бихејвиорална компонента (Крећ и Крачфилд, 1969; Nowak, 1973; Havelka, 1976; Madrzycki, 1976; Katel, 1978; Mika, 1981; Rot, 1989, према Piorowska Petrović, 1991).

Васпитни ставови се формирају веома рано (Миленковићи Хаџи-Пешић, 2006). Дете их усваја као модел родитељског понашања, а реакцију детета родитељ доживљава као поткрепљење за своје поступке, па се зато може рећи да су васпитни ставови двосмерни процеси.

Истраживање васпитних ставова родитеља почела су тридесетих година 20. века у Сједињеним Америчким Државама (Матејевић, 2000). Прву поделу васпитних ставова извршио је Канер (према Piorowska Petrović, 1991) који је издвојио четири врсте ставова родитеља: прихватање и љубав, јавно одбацивање, претеране захтеве и претерану бригу.

Нешто касније Рое и Сигелман (према Piorkowska Petrović, 1991) предлажу кружни модел са два пола – топао и хладан однос родитеља према деци. Топао однос родитеља одражава се кроз прихватање, а хладан однос родитеља је повезан са ставом избегавања детета кроз одбацивање или занемаривање (Матејевић, 2000).

У радовима већине наших истраживача (Генц, 1994; Мухић и сар., 2006; Коцопељић и сар., 2008) преовладава дводимензионални модел васпитног става. Најутицајнијим се показао Шеферов дводимензионални модел васпитног става родитеља, односно модел Баумриндове (Лацковић Гргин, 2006).

У свом дводимензионалном моделу Шефер (Schaefer, 1959, према Piorkowska Petrović, 1991) претпоставља постојање две димензије: афективне и контролне. Афективна димензија представља емоционални однос родитеља према детету и има два екстремна пола: топло и хладно васпитање. Контролна димензија показује дозвољену психичку и физичку слободу и самосталност детета и она такође има два пола: попустљиво и ограничавајуће васпитање (Матејевић, 2007). Комбинацијом ових екстремних тачака или полова двеју димензија добијају се четири различита васпитна става: топло-попустљив (у моделу Баумриндове познат под називом пермисиван стил родитељског понашања), хладно-попустљив (у ревизији модела Баумриндове означен изразом индиферентан стил родитељског понашања), топло-ограничавајући (у моделу Баумриндове означен као ауторитативан стил родитељског понашања) и хладно-ограничавајући (у моделу Баумриндове познат као ауторитаран стил родитељског понашања) (Baumrind 1971; према Lacković Grgin 2006; Генц 1988; Коцопељић и сар. 2008).

Поменута класификација васпитних ставова на: топло-попустљиви, топло-ограничавајући, хладно-попустљиви и хладно-ограничавајући, биће коришћена и у овом истраживању.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања

Основни проблем спроведеног истраживања је израженост васпитних ставова родитеља и задовољства породицом код студената, њихова међусобна повезаност, повезаност у односу на неке социодемографске варијабле, као и разлике у односу на пол испитаника.

Циљеви истраживања

Главни циљ истраживања је био да испитамо да ли постоји повезаност васпитних ставова родитеља и задовољства породицом код студената.

Специфични циљеви истраживања су:

- испитати доминантно изражени васпитни став родитеља;
- испитати степен изражености задовољства породицом код студената;
- испитати повезаност васпитних ставова родитеља са образовањем родитеља и материјалним стањем породице;
- испитати повезаност задовољства породицом код студената са образовним нивоом родитеља и материјалним стањем породице;
- утврдити разлике у процени васпитних ставова родитеља у односу на пол испитаника;
- утврдити разлике у процени задовољства породицом код студената у односу на пол испитаника.

Хипотезе у истраживању

Општа хипотеза гласи: постоји међусобна повезаност васпитних ставова родитеља и задовољства породицом код студената, повезаност са неким социодемографским варијаблама, као и разлике у односу на пол испитаника.

Специфичне хипотезе гласе:

- доминантно изражени васпитни став оба родитеља је топло-попустљиви;
- постоји позитивна повезаност топло-попустљивог васпитног става родитеља и задовољства породицом код студената;
- постоји позитивна повезаност васпитних поступака оца и мајке са годинама старости испитаника, образовањем родитеља и материјалним стањем породице;
- постоји позитивна повезаност задовољства породицом са годинама старости испитаника, образовањем родитеља и материјалним стањем породице;
- женски испитаници своје очеве перципирају као топло-попустљиве;
- мушки испитаници своје очеве перципирају као хладно-ограничавајуће;
- женски испитаници показују веће задовољство породицом у односу на испитанике мушког пола.

Варијабле у истраживању

У истраживање су укључене следеће варијабле: васпитни ставови родитеља и задовољство породицом код студената (зависне варијабле), пол и године старости испитаника (независне варијабле), образовни ниво родитеља и материјално стање породице (контролне варијабле).

Васпитни став родитеља се дефинише као тежња ка одређеном релативно непромењеном начину понашања родитеља (посебно оца и посебно мајке)

према детету (Зиемска, према Piorkowska-Petrović, 1991). Операционализује се скором на *Скали за процену васпитних ставова* (Коцопољић, 2009). *Задовољство породицом* операционализује се скором на *ФАС – Скали породичне адаптабилности* (Антоновски, 1988). Виши добијени скор на скали показује да су испитаници задовољнији својом породицом. Пол, године старости, образовни ниво родитеља и материјално стање породице се операционализују одгором на питања у Упитнику основних података: пол (испитаници оба пола), године старости – навршене године живота у тренутку испитивања (Брезник, 1987), образовни ниво родитеља – ниво стручне спреме родитеља у тренутку испитивања и материјално стање породице – субјективна процена испитаника о материјалном стању породице (Flere i Lavrić, 2006).

Инструменти

У истраживању су коришћени следећи инструменти:

Скала за процену васпитних ставова – ВС скала (Коцопољић, 2009) намењена је мерењу васпитних ставова родитеља перципираних од стране њихове деце. Испитаник даје посебно процене за васпитне поступке мајке и за васпитне поступке оца. Скала садржи четири субскеале топло, хладно, попустљиво и ограничавајуће васпитање. Скала је Ликертовог типа, петостепена и садржи по 44 ставке за оца и мајку (по 11 ставки за сваку субскалу). Поузданост скале за процену васпитних ставова родитеља је изнад горње границе поузданости ($\alpha=.717$).

ФАС (Family Adaptation Scale) је скала коју је конструисао Антоновски (Antonovsky, 1988). Скала породичне адаптабилности садржи 10 ставки за процену задовољства различитих аспеката породичног функционисања и једну за процену глобалног задовољства, тј. за процену поређења са „идеалном” породицом. Анализа резултата овог истраживања указала је на високу поузданост скале ($\alpha=.864$).

Упитник основних података (конструисан за потребе истраживања) садржи питања о полу и годинама старости испитаника, образовном нивоу родитеља и материјалном стању породице испитаника.

Подаци су обрађени у програму за статистичку обраду података (SPSS for Windows 17.0).

Узорак

Узорак је био пригодан и чинили су га студенти различитих факултета Универзитета у Притини са привременим седиштем у Косовској Митровици, њих укупно 212 (126 женских и 86 мушких испитаника), узраста од 18 до 24 године. Највећи проценат очева има завршену средњу школу (68,4%) а завршену вишу школу или факултет 30,2%. Такође, највећи проценат мајки има завршену средњу

школу (63,2%), а вишу школу или факултет има њих 31,1%. Највећи број испитаника је материјално стање своје породице проценило као просечно (60,4%).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Резултати дескриптивне статистике за варијабле васпитни ставова оца и мајке и задовољство породицом

Након што смо за сваку од четири субскеале (топло, хладно, попустљиво и ограничавајуће васпитање) утврдили сирове скорове, за сваки од добијених скорова у табелама у приручнику *Процена психолошких и психопатолошких феномена* (Биро и сар., 2009) читавају се Т-скорови. С обзиром да сирови скорови одговарају Т-скоровима између 45 и 60, значи да су васпитни поспупци који одражавају тај васпитни стил васпитања присутни као и у већини других породица из наше популације.

На основу утврђивања Т-скора за четири субскеале може се одредити и васпитни став који је доминантно присутан у родитељском понашању према детету (Биро и сар. 2009). Васпитни став се добија комбинацијом вишег Т-скора са једне од скала афективне димензије (топло или хладно васпитање) и једне од скала контролне димензије (попустљиво или ограничавајуће васпитање). На овај начин, могуће је добити један од четири васпитна става: топло-попустљиви, топло-ограничавајући, хладно-попустљиви и хладно-ограничавајући.

У табели 1. дат је приказ сирових и Т-скорова на Скали за процену васпитних ставова оца. Доминантан васпитни став оца је хладно-ограничавајући.

Табела 1. Сирови и Т-скорови на скали ВС- перцепција васпитних поступака оца

	Сирови скорови	Т-скорови
Топло васпитање оца	44	47
Хладно васпитање оца	21	52
Попустљиво васпитање оца	43	50
Ограничавајуће васпитање оца	25	56

Отац кога одликује хладно-ограничавајући васпитни став, ретко показује љубав према детету. Дистанциран је и хладан према њему. Ригидно поставља правила, и њихово непоштовање може оштро да санкционише. Код детета може да се развије осећај кривице, неповерење према одраслима и пасивност (Todosijević, 1991). Међутим, врло често родитељско инсистирање на правилима

и ограничењима у односу на дететов слободан избор, деца препознају и доживљавају као израз недовољне родитељске љубави или емотивне хладноће (Коцопељић и сар., 2008). Овакав налаз може бити и последица усроста испитаника. Наиме, на адолесценцију се гледа као на период повишене бунтовности против многих ауторитета, првенствено родитеља (Тодосијевић, 1991). Такође, слика емоционално дезангажоване релације са оцем карактеристична је за традиционалну улогу оца, као задуженог, пре свега, за материјално обезбеђивање породице (Мићић и Петровић, 2009).

Табела 2. Сирови и Т-скорови на Скали ВС – перцепција васпитних поступака мајке

	Сирови скорови	Т-скорови
Топло васпитање мајке	47	58
Хладно васпитање мајке	19	52
Попустљиво васпитање мајке	43	49
Ограничавајуће васпитање мајке	23	50

Из Табеле 2, на основу Т-скорова, видимо да је доминантан васпитни став мајке топло-ограничавајући. Овај васпитни став карактерише презаштићивање детета. Међутим, дете је окружено топлином, па јасно постављање граница и правила понашања није усмерено на осујећивање дететових базичних потреба (Виро и сар., 2009). Резултати ранијих истраживања (Михић и сар., 2009) указују на правилност да се мајке процењују као статистички значајно топлије у односу на очеве, док се њихови скорови на димензији контроле не разликују. Овај податак је добијен и на млађем и на старијем узрасту деце (Михић, 2005; Михић и сар., 2006; Мићић и Петровић, 2009).

Улога мајке у нашој култури подразумева изразиту нежност, благост и љубав (Стојчић, 2012). Мајка је одраз разумевања, саосећајности, безусловне љубави и праштања, док отац превасходно заступа начело реда, дисциплине, строгости и праведности. Присуство топло-ограничавајућег васпитног става мајке је последица остатка традиционалног, патријархалног васпитања (Матејевић, 2007).

Табела 3. Дескриптивни показатељи задовољства породицом

	Н	Мин.	Макс.	АС	СД
Задовољство породицом	212	23	77	60,94	10,91

На основу резултата дескриптивне статистике за варијаблу задовољство породицом, приказаних у Табели 3, можемо закључити да су испитаници задовољни својом породицом. Исте резултате налазимо и у истраживањима Мајснера (Majsner, 1965, према Карор Stanulović, 2007) који показују да је већина испитаних адолесцената задовољна и срећна у својој породици. Нека истраживања породичних односа у Србији показују да испитаници велики значај дају емоционалности и блискости међу члановима породице, уз високу вредност самих породичних одоса који су виђени као сигурна база у ношењу са стресом и траумама које је већина породица у Србији имала (Gačić i Marković, 2004; Gajić Draganić, Stamenković Rudić, 2004, Zotović i sar, 2008, према Mihić i Petrović, 2009).

Резултати корелационе анализе

Табела 4. Корелација васпитних ставова оца и задовољства породицом

	Топло васпитање оца	Хладно васпитање оца	Попустљиво васпитање оца	Ограничавајуће васпитање оца
Задовољство породицом	.506**	-.470**	.317**	-.161*

** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$

На основу резултата приказаних у Табели 4, видимо да задовољство породицом позитивно корелира са топлим и попустљивим васпитањем оца, а негативно корелира са хладним и ограничавајућим васпитањем оца. То значи да је задовољство породицом код испитаника веће уколико је присутно топло и попустљиво васпитање у поступцима оца према њима, и обрнуто. Исте резултате су добили и Михаић и сарадници у својим истраживањима (Михаић и сар., 2006). Деца топлијих и попустљивих очева процењују своју породицу као флексибилнију, спремнију и способнију да се промени и прилагоди, флексибилно расподели улоге и правила, са бољом емотивном разменом (Михаић, 2005; Михаић и сар., 2006).

Такође, топло и попустљиво васпитање мајке позитивно корелира са задовољством породице, а хладно и ограничавајуће васпитање је у негативној корелацији са задовољством породице. Што је мајка топлија и попустљивија у поступцима према детету, то је веће дететово задовољство својом породицом (Табела 5). Резултати неких истраживања (Михаић, 2005) показују да деца „теже” подносе мајчину ауторитативност од очеве.

Табела 5. Корелација васпитних поступака мајке и задовољства породицом

	Топло васпитање мајке	Хладно васпитање мајке	Попустљиво васпитање мајке	Ограничавајуће васпитање мајке
Задовољство породицом	.425**	-.468**	.279**	-.159*

** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$

У даљем раду бавили смо се односом васпитних поспука оца и мајке и социодемографских варијабли. Добили смо неочекивану позитивну корелацију хладног васпитања оца са процењеним материјалним стањем породице и негативну корелацију топлог васпитања оца са процењеним материјалним стањем породице (табела 6). Такође смо добили позитивну корелацију хладног васпитања мајке са процењеним материјалним стањем породице. Према схватању Матејевићеве (Matejević, 2007) убрзани темпо живота често прати одсуствовање родитеља од куће, што може изазвати низ проблема у узајамности и размени између деце и одраслих, па је због тога деци отежано схватање и разумевање живота одраслих, што отежава многе развојне процесе као што је процес идентификације, процес преношења моралних норми итд.

Табела 6. Повезаност васпитних поступака оца и мајке са социодемографским варијаблама

	Године старости испитаника	Образовни ниво оца	Материјално стање породице
Топло васпитање оца	-.031	-.004	-.217**
Хладно васпитање оца	.066	-.134	.292**
Попустљиво васпитање оца	-.040	-.007	-.073
Ограничавајуће васпитање оца	.081	-.093	.008
Топло васпитање мајке	-.028	-.071	-.094
Хладно васпитање мајке	.034	-.076	.189**
Попустљиво васпитање мајке	-.014	-.119	-.020
Ограничавајуће васпитање мајке	.004	-.012	.032

** $p \leq 0,01$

Прегледом добијених резултата, из Табеле 6 можемо видети да нема статистички значајне повезаности васпитних постука оца и мајке са годинама старости испитаника и образовањем родитеља.

Табела 7. Повезаост задовољства породицом
са социодемографским варијаблама

Социодемографске варијабле	Задовољство породицом
Године старости испитаника	.064
Образовни ниво оца	.089
Образовни ниво мајке	.070
Материјално стање породице	-.337**

** $p \leq 0,01$

Задовољство породицом је у негативној корелацији са процењеним материјалним стањем породице (табела 7), што значи да су испитаници који материјално стање своје породице процењују као добро мање задовољни својом породицом. Очигледно је да испитаници сматрају да задовољство породицом зависи од неких других фактора (нпр. здравље чланова породице), а не од материјалног стања. Могуће је да испитаници неповољне економске услове и кризне ситуације виде као могућност да породица збија своје редове, јача своју кохезију и стабилност и активира породичну солидарност (Milosavljević, 1999, prema Stanisavljević Petrović, 2011).

Резултати *t*-теста

Табела 8. Полне разлике у перцепцији васпитног става оца

	Пол	АС	СД	Ф	ДФ	Сиг.
Топло васпитање оца	Мушки	42,80	8,45	.745	210	.029
	Женски	45,32	7,98			
Хладно васпитање оца	Мушки	23,17	9,07	1.323	210	.010
	Женски	20,04	8,25			
Попустљиво васпитање оца	Мушки	42,36	4,98	6.948	210	.423
	Женски	43,03	6,56			
Ограничавајуће васпитање оца	Мушки	25,12	6,45	.054	210	.818
	Женски	24,89	7,72			

Из Табеле 8 видимо да се мушки и женски испитаници разликују у перцепцији топлог и хладног васпитног става оца. Наиме, женски испитаници своје очеве перципирају као топлије у односу на испитанике мушког пола. У развоју личности дечака отац је, према мишљењу Кубурићеве (Kuburić, 1994),

више него мајка, у средишту процеса идентификације кроз који се усвајају понашања и систем вредности. Према неким другим схватањима (Орабић *i* sar., 1995) отац је тај који је за децу оба пола важнија фигура, па се на основу полних специфичности могу очекивати одређене разлике у усвајању одреженог система вредности код девојака у односу на младиће. Масен је у свом истраживању утврдио да дечаци чији очеви показују мању афективну топлину постају несигурнији, имају мање поверења у људе и да су слабије прилагођени (према Erdeš Kavečan, 2011).

Табела 9. Полне разлике у перцепцији васпитног става мајке

	Пол	АС	СД	Ф	дф	Сиг.
Топло васпитање мајке	Мушки	45,23	7,07	.844	210	.002
	Женски	48,29	7,12			
Хладно васпитање мајке	Мушки	20,57	7,91	8.411	210	.024
	Женски	18,41	5,91			
Попустљиво васпитање мајке	Мушки	42,91	4,85	5.111	210	.269
	Женски	43,81	6,39			
Ограничавајуће васпитање мајке	Мушки	23,84	7,24	.935	210	.514
	Женски	23,21	6,65			

Из Табеле 9 видимо да такође постоје полне разлике у перцепцији васпитних поступака мајке. Женски испитаници своје мајке перципирају као топлије у васпитном поступању према њима у односу на мушке испитанике. Резултати других истраживања показали су да испитанице женског пола извештавају о квалитетнијем односу са мајком у односу на испитанике мушког пола (Mihić *i* Petrović, 2009). Солеша Гријак и Ердеш Кавечан (Soleša Grižak *i* Erdeš Kavečan, 2012) дошле су до налаза да испитаници који имају осећај прихваћености/одбачености од стране једног родитеља, имају исти осећај и у вези са другим родитељем.

Мушки испитаници оба своја родитеља процењује као хладне у васпитним поступцима према њима, а женски испитаници оба родитеља процењују као топле. Оваква процена се може објаснити трансгенерацијским преносом породичне културе у коме син традиционално припада оцу и он је његов главни узор, а ћерке преузимају мајчин пермисивни став (Trebješanin, 1991).

Полне разлике у перцепцији задовољства породицом. Резултати су показали да нема статистички значајне разлике у перцепцији задовољства породицом у односу на пол испитаника.

ЗАКЉУЧАК

У раду смо кренули од претпоставке да је доминантно изражени васпитни став оца и мајке топло-попустљиви. Овакве налази добијени су у многим истраживањима код нас (Генц, 1994, Михаић и сар., 2006, Михаић и Petrović, 2009). Међутим, то није потврђено у нашем истраживању. Наиме, наши испитаници свог оца перципирају као хладно-ограничавајућег, а мајку као топло-ограничавајућу у васпитним поступцима према њима. Посебним истраживањима очевог и мајчиног начина бављења децом (Ћудина Obradović и Obradović, 2006, према Stojčić, 2012) дошло се до података да постоје велике разлике у васпитним поступцима оца и мајке према деци. У нашој култури постоји уверење да отац треба да буде строг и правичан, а мајка блага и подржавајућа (Matejević и Todorović, 2012). Док је материнска љубав безусловна, очинска љубав је условљена понашањем детета, дете мора да је заслужи испуњавајући очекивања оца. Ауторитарни отац је типичан за патријархалну породицу, где он води главну реч и мора бити уважаван и поштован (Будимир Нинковић, 2008), а исправност својих поступака не мора објашњавати нити доводити у питање (Коцопелић и сар., 2008).

У свом истраживању Марковићева и сарадници (Марковић и сар., 2008) наводе да 80% родитеља нема усаглашене васпитне ставове. Недоследно васпитање условљава збуњеност и конфузију код деце, јер она неће знати да ли ће бити награђена или кажњена за одређени поспупак (Milenković и Hadži-Pešić, 2006). Такође, недоследно васпитање неповољно утиче на самопоштовање и уједно изазива осећање несигурности код адолесцената (Erdeš Kavečan, 2011).

Специфичности српског друштва и културе односе се на доминирајући концепт традиционалних улога везаних за пол и породичне односе, колективизам као вредност која високо истиче значај породице и породичних интереса, наспрам индивидуалистичких интереса и развоја појединца (Mihaić и Petrović, 2009). Мајци се додељује примат у бризи о кући и укућанима, док је отац примарно оријентисан на стицање материјалне сигурности породице, што захтева одсуство од куће (Mihaić и сар, 2006; Petrović, 2007; Zotović и сар, 2007, према Грубор и сар., 2009), што може бити објашњење мајчиног топло-ограничавајућег и очевог хладно-ограничавајућег васпитног става перципираних од стране њихове деце. То што мушки испитаници своје родитеље перципирају као хладно-ограничавајуће у васпитању може се објаснити њиховом позитивном идентификацијом са очевим системом вредности. Наима, према Опачићу и сарадницима (Орачић и сар., 1995) код младића се испољава тенденција преузимања очевог система вредности (позитивна идентификација), док се код девојака манифестује тенденција конституисања таквог система вредности који је супротан очевом (негативна идентификација). То се може схватити као природна последица процеса усвајања полног идентитета.

Становиште да адолесценти верују да су породице срећније и да боље функционишу када су очеви ауторитарнији од мајки, а мајке попустљивије у васпитању (Matejević i Todorović, 2012) потврђено је и у нашем истраживању. Свакако би било интересантно проверити да ли су опажене тенденције у проценама родитељских поступака карактеристичне само за доба адолесценције или се појављују као трајнија одлика процена васпитних ставова преко њихове перцепције од стране деце (Коцопељић и сар., 2008).

За побољшање односа између родитеља и детета препоручује се едукација самих родитеља о квалитетнијим васпитним поступцима. Матејевићева (Matejević, 2007) наводи низ програма групног образовања родитеља који се теоретски базирају на моделу ауторитативног родитељства Баумриндове, на вежбама ефективне комуникације и на принципима промене понашања. То су: Програм ефективног родитељства (П.Е.Т.), Системски тренинг ефективног родитељства (С.Т.Е.П.), ПАРД Развој односа родитељ–адолесцент, Едукација родитеља за адолесценте и др. Такође се препоручује саветодавни рад са породицама, са циљем јачања капацитета за сарадњу са родитељима на плану васпитања деце и бриге о њима (Михић и сар., 2009). Нарочито је потребно деловати на очеве (Грубор и сар., 2009) јер се показало да је већа физичка присутност, компетенција и емоционална укљученост оца повезана са бољим условима развоја – породичној клими и функционалности породице (Михић, 2005; Михић и сар., 2006; Zotović i сар., 2007, према Грубор и сар., 2009).

Недостаци овог истраживања су пре свега субјективност у процени васпитних ставова родитеља од стране испитаника. Препорука за наредна истраживања била би примена других техника које би се заснивале на самопроцени родитеља. Такође, овим истраживањем су обухваћене само породице са децом адолесцентског узраста па би нека даља истраживања требало усмерити на испитавање функционисања породице са дететом млађег узраста (предшколског и основношколског).

ЛИТЕРАТУРА

1. Barišić J, Svetozarević, S., Duišin, D. (2011). Modeli porodično funkcionisanje – novine, preporuke, mogućnosti i ograničenja u *Engrami*, vol. 33, br. 1, 47-60.
2. Biro, M., Smederevac, S., Novović, Z. (2009). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*. Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije. Beograd.
3. Брезник, Д. (1987). *Демографија: Анализа, методи и модели*. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.
4. Будимир Нинковић, Г. (2008). Васпитни проблеми у савременој породици у *Норма, XIII, 1–2*, стр. 37–45.
5. Vidanović, S., Todorović, J., Hedrih, V. (2006). *Porodica i posao, izazovi i mogućnosti*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Grupa za psihologiju.

6. Генц, Л. (1988). Димензије васпитања и развој личности: теорија и истраживања. *Психологија*, 4, 121–132.
7. Генц, Л. (1994). Перцепција заступљености васпитних поступака родитеља у зависности од пола, узраста, социоекономског статуса и школског успеха адолесцената. У: Ђурић, Ђ. (ур.): *Личност у вишекултурној средини*, Нови Сад, Филозофски факултет, Одсек за психологију, 15–24.
8. Грубор, С. Мухић, И., Зотовић, М., Петровић, Ј. (2009). Релације селф концепта адолесцената и процењених васпитних стилова њихових родитеља у *Педагошка стварност* LV, 5–6, Нови Сад, 622–635.
9. Dragojević, N. i Mlačić Vidojević, I. (2011). Razlike u vulnerabilnosti majki i očeva dece s ometenošću u *Specijalna edukacija i rehabilitacija* Vol. 10, br. 4. 573–593.
10. Erdeš Kavečan, Đ. (2011). *Porodični odnosi i činioci uspešnog školskog funkcionisanja učenika u srednjim školama*. Neobjavljena dosktorska disertacija. Univerzitetu Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
11. Erdeš Kavečan, E. Bjelica, A. (2012). Porodični kontekst, polne razlike roditelja i procena globalnog zdravlja deteta u *Psihičko razvoj mentalnog zdravlja i rad, zbornik radova*, str. 52–65. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
12. Zotović, M., Telečki, T., Mihić, I., Petrović, J. (2008). Relacije karakteristika porodice i prevladavanja stresa kod adolescenata u *Primenjena psihologija* Vol. 1 (3–4), str. 145–160.
13. Илић, М. (2008). Стиливи породичног васпитања, у *Норма XIII*, 3, стр. 9–28.
14. Kaljević, M. (2011). Emocionalna povezanost i adaptabilnost u porodicama centralnog regiona Crne Gore u *Sociološka luča* V/2.
15. Kapor Stanulović, N. (1985). *Psihologija roditeljstva*. Beograd: Nolit.
16. Капор Стануловић, Н. (2007). *На путу ка одраслост - психички развоју психосоцијални аспекти здравља младих*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
17. Коцопељић, Ј., Пекић, Ј., Генц, А. (2008). Релације између васпитних ставова родитеља и ауторитарности деце у *Педагошка стварност*, LIV, 9–10, Нови Сад, стр. 1029-1038.
18. Kuburić, Z. (1994). *Porodica i psihičko zdravlje dece: odnos između prihvaćenosti dece u porodici i psihičkih smetnji u adolescenciji*. Beograd: Teološki institut za obrazovanje, informacije i statistiku.
19. Lacković Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
20. Matejević, M. (2007). *Vrednosne orijentacije i vaspitni stil roditelja*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
21. Matejević, M., Todorović, J. (2012). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
22. Marković, J. Mitrović, D., Ivanović Kovačević, S., Šobot, V., Srdanović, J. (2008). Karakteristike porodične strukture i komunikacija u porodicama sa decom sa poremećajem ponašanja u *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja*, god. XVI, br. 3–4, 24–31.
23. Milenković, A., Hadži-Pešić, M. (2006). Povezanost vaspitnih stilova roditelja, introverzije-ekstroverzije i asertivnosti u *Godišnjak za psihologiju*, vol 4, No 4–5, str. 89–108.
24. Milenković, M. (2012). *Stavovi studenata prema braku i razvodu s obzirom na strukturu porodice i kvalitet porodičnih odnosa*. Neobjavljeni master rad. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Departman za psihologiju.

25. Milosavljević, B. (2002). *Porodica i mladi – socijalno-psihološka istraživanja*. Banja Luka: Filozofski fakultet
26. Минић, Ј. (2009). Породица у кризи у *Зборник радова Филозофског факултета XXXLX*, Косовска Митровица, стр. 425–435.
27. Митић, М. (1997). *Porodica i stres između poraza i nade*. Београд: Институт за психологију, IP „Žarko Albulj”.
28. Мухић, И. (2005). Улога васпитног стила родитеља у процени породице, у *Психосоцијални аспекти друштвене транзиције у Србији*. Универзитет у Новом саду, Филозофски факултет, Одсек за психологију.
29. Мухић, И., Зотовић, М., Петровић, Ј. (2006). Социодемографске карактеристике породице, подела посла у кући и васпитни стилови родитеља у породицама на територији Војводине у *Педагошка стварност, LII*, 1–2, стр. 118–134.
30. Мухић, И., Зотовић, М., Петровић, Ј., Авић, Б. (2009). Васпитни процеси у породици: повезаност квалитета дијадних и тријадних односа у *Зборник Института за педагошка истраживања*, година 41, број 1, 100–115.
31. Мићић, И., Петровић, Ј. (2009). Перцепција квалитета односа унутар породице – искуство адолесцената из Србије у *Применјена психологија*, Vol. 2 (4) str. 369–384.
32. Мићић, И. (2010). Укљученост оца у бригу о детету: ефекти очевић искустава из породице порекла и квалитета релација у породици прокреације у *Применјена психологија br. 3*, стр. 197–222.
33. Нинић В, Воџар М (2002). Породица и ефекти породичног живота у *Актуелности из неврологије, психијатрије и граничних подручја*, год. X, br. 3–4, стр. 32–36.
34. Olson, D. H (2000). *Circumplex Model of Marital and Family Systems*. Journal of Family Therapy. 22. pp.144–167
35. Опаčić, G., Pjurkovska Petrović, K., Ševkušić, S., Joksimović, S. (1995). Улога породице у формирању вредности код младића у *Психологија*, 1–2 str. 109–122.
36. Опаčić, G., Pjurkovska Petrović, K., Ševkušić, S., Joksimović, S. (1995). Улога породице у формирању вредности код девојака у *Психологија*, 3–4 str. 303–314.
37. Опсеница Костић, Ј. (2012). *Adolescenti i njihovi roditelji u svetlu PART teorije*. Необјављена докторска дисертација. Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.
38. Панић, М. (2011). *Васпитни стилови родитеља и самопоштовање адолесцената*. Необјављен магистарски рад. Филозофски факултет.
39. Piorkowska Petrović, K., (1991): Један модел за испитивање васпитних ставова родитеља у *Психологија*, 1–2, стр. 170–180.
40. Ратковић, Ј. (2006). Силови породичних односа, нагласак на породицу са адолесцентом у *Социјална мисао 4*, стр.125–142.
41. Soleša Griјак Ђ. и Erdeš Kavečan, Ђ. (2012). Васпитни стил родитеља и квалитет односа између браће и сестара у одраслом добу у *Психичко развој менталног здравља и рад, зборник радова*, стр. 66–75. Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
42. Stanisavljević Petrović, Z. (2011). Породични односи као део васпитног контекста у условима сиромаштва у *Педагогија*, LXVI, br. 1, стр. 60–69.
43. Стојчић, Ј. (2012). *Васпитни стилови родитеља и ауторитарност код запослених у полицији*. Необјављен мастер рад. Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
44. Тодоровић, Ј. (2004). Васпитни стилови у породици и стабилност самопоштовања адолесцената у *Психологија*, Vol. 37 (2), 183–193.

45. Todosijević, B. (1991). *Percepcija vaspitnih stavova, moralnost i bazične osobine ličnosti Ajzenkovog teorijskog sistema*. Neobjavljen diplomski rad. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
46. Tomanović, S. (2002), Porodična atmosfera i odnosi između generacija, u: Grupa autora, u: *Srbija krajem milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
47. Trebješanin, Ž. (1991): *Predstave o detetu u srpskoj kulturi*, Skz Beograd.
48. Flere, S., Lavrič, M. (2006). *Religioznost u međukulturnoj perspektivi*. Maribor: Pedagoški fakultet.

Miljana S. Pavićević

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

Miroslav Ž. Krstić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

EDUCATIONAL ATTITUDES AND STUDENTS' SATISFACTION WITH THE FAMILY

SUMMARY

Family is a very common research subject of different disciplines of social and humanitarian sciences (history, anthropology, sociology, pedagogy, psychology) so, due to the above mentioned, it is difficult to give a unique definition of the family. One of the family definitions is the following: family is a social group in whose frames the process of social individuals reproduction is taking place; it is the process of natural reproduction which includes birth, growing up and death of individuals on the one hand, and process of their socio-cultural reproduction on the other hand, which takes place through the processes of socialization, individualization, and psychosocial stability protection, and integrity of the grown-up individuals (Pedagogic Encyclopaedia 2, p. 219, 1989). Healthy family atmosphere and healthy identification models with stable authority, steady and harmonic family relationships in which emotional connection is fostered create a sense of security and are necessary to the child. Family giving incentive to independent and conscious development of a child is a secure foundation of the healthy personality development (Erdeš-Kavečan and Bjelica, 2012).

Educational attitude of parents implies a relatively consistent way of parenting styles by means of which the relationship with children is established (Matejević, 2000). The three features or characteristics of educational attitude can be singled out: 1) cognitive (intellectually-cognitive) component; 2) sensitive (emotional) component; 3) conative-behavioural component (Kreč and Kračfild, 1969; Nowak, 1973; Havelka, 1976; Madrzycki, 1976; Katel, 1978; Mika, 1981; Rot, 1989, as per Piorowska-Petrović, 1991).

The objective of the research was to examine the linkage between educational attitudes of parents perceived by their children and students' satisfaction with the family, then an association with some socio-demographic variables, and differences regarding the respondent's sex. The sample was composed of the students of the University from Pristine temporarily seated in Kosovska Mitrovica, 212 in total (126 female and 86 male respondents) from 18 to 24 years of age. By data processing it was determined that the respondents perceived their fathers as cold and controlling, and mother as warm and controlling regarding their parenting styles. In our culture, mother is assigned a primary role in taking care of the household, while father is primarily oriented towards providing material security, which requires his absence from the house (Mimic and associates, 2006; Petrović, 2007; Zotović and associates, 2007, Grubor and associates, 2009), which may be the explanation of the mother's warm and controlling and father's cold and controlling parenting styles perceived by their children. The fact that male respondents perceive their parents as

cold and controlling in education may be explained by their positive identification with father's system of values. Namely, according to Opačić and associates (Opačić and associates, 1995) a male youth shows a tendency to copy the father's system of values (positive identification), while a female youth inclines towards forming the value system opposite to father's one (negative identification). This may be understood as a natural consequence of the sexual identity adoption process.

For the improvement of the relationships between parents and children, parents are recommended to adopt more quality parenting styles. It is especially necessary to influence fathers (Grubor and associates, 2009) as it was shown that greater physical presence, competence and emotional involvement of the father was linked with better development conditions – family atmosphere and its functionality (Mihčić, 2005; Mihčić and associates, 2006; Zotović and associates, 2007, Grubor and associates, 2009).

Key words: educational attitudes, satisfaction with the family, students

Татјана П. Компировић⁶⁴

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за педагогију,
Косовска Митровица, Србија

Весна Ж. Минић

Универзитет у Приштини, Учитељски факултет, Призрен – Лепосавић,
Србија

ПОРОДИЦА КАО АГЕНС РАЗВОЈА СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА⁶⁵

САЖЕТАК

Када се у савременој литератури и јавним расправама говори о утицају породице на свеукупни развој појединца, у првом реду ученика – детета, у жижи интересовања налази се управо процес социјализације, који није ништа друго до развој социјабилне личности, друштвено корисне и прилагодљиве, у контекстиране у систем друштвено детерминисаних норми понашања и делања самог појединца.

Породица као основно социјално окружење у коме се личност развија и формира битан је чинилац у развоју сваког појединца, као и друштва у целини. Породица је примарни микросистем у коме се одвија дететов живот и развој, те стога није необично да је код нас, а и у читавом свету, породица предмет сталних проучавања. Стога није непознаница да су добра породична средина, пожељан васпитни стил родитеља и топла емиционална клима у породици, од пресудног значаја у развоју социјалне компетентности детета, поготово оног дела који дефинишемо као просоцијално или социјално прихватљиво понашање, чиме ћемо се у самом раду опширније бавити.

Кључне речи: породица, дете, ученик, социјалне компетенције.

УМЕСТО УВОДА

Агенсе социјализације, чији интегрални део представљају и социјалне компетенције, јер не може неко бити социјализован, а истовремено социјално некомпетентан, најчешће представљају особе које свесно и намерно утичу на формирање понашања детета и са којима је дете у трајној вези. У првом реду то су родитељи (породица), васпитачи и наставници, али и вршњаци који у међудејству претходних фактора обликују и моделују социјално понашање сваког појединца.

⁶⁴ tatjana_kompigovic@yahoo.com

⁶⁵ Рад је настао у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција” који финансира Министарство науке и просвете Републике Србије.

Сам термин „агенс социјализације” или преносилац социјализације, показује истовремено да осим особа и институција преко којих се преносе друштвена схватања, делују и фактори који одређују садржај такве социјализације, од којих се садржај социјализације преноси. Такве факторе можемо назвати изворима социјализације (Рот, 1987).

Када се у савременој литератури и јавним расправама говори о утицају породице на свеукупни развој појединца, у првом реду ученика – детета, у жижи интересовања налази се управо процес социјализације, који није ништа друго до развој социјабилне личности, друштвено корисне и прилагодљиве, уконтекстиране у систем друштвено детерминисаних норми понашања и делања самог појединца.

Породица као основно социјално окружење у коме се личност развија и формира битан је чинилац у свеукупном развоју сваког појединца, као и друштва у целини. Породица је примарни микросистем у коме се одвија дететов живот и развој, те стога није необично да је код нас, а и у читавом свету, породица предмет сталних проучавања. Психодинамика породичног живота (Екермен, 1987) намеће веома много варијабли које треба истраживати, почев од начина васпитања деце, врсте помоћи која се пружа детету, формирања радних навика и сл. Дискусија о васпитању и образовању ученика у школи никад нити почиње, нити се завршава без упућивања на однос породице према циљевима васпитања, дисциплини и школском постигнућу. Када ученици не остварују адекватне односе са вршњацима и задовољавајуће школске резултате, наставници најчешће криве породицу, истичући немарност родитеља у погледу систематског рада са децом, неразвијеност потребних навика и самодисциплине. Сарадња са родитељима обично се сматра фундаменталном у побољшању социјалног понашања ученика. Активности породице и школе као два примарна социјализацијска окружења, два основна агенса –различите су, али комплементарне јер представљају део интегралне целине. Повезивањем породице и школе обезбеђује се обухватност и трајност васпитно-образовних утицаја на индивидуу.

СОЦИЈАЛНЕ ВЕШТИНЕ КАО СУБДОМЕН СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА

Највећи утицај на развој личности детета, односно на његову социјализацију и развој социјалних компетенција има његова најужа социјална средина, односно његови родитељи. У породици дете стиче социјално искуство које ће касније одржавати са појединцима у групама. Стога је разумљиво да је у досадашњој педагошкој пракси и теорији ово питање било много пута истраживано, а његов специфичан значај у ширем друштвеном контексту, оставља простор за даљим трагањима и тражењем узрочно-последичних веза и односа.

На основу до сада проучаване литературе која се бави разматрањем питања утицаја породице на развој социјалних компетенција ученика, не можемо занемарити и превидети чињеницу да је све већи број истраживача који наглашавају да породично окружење и у првом реду интеракција родитељ–дете код куће, утиче на понашање детета у другом, за њега значајном окружењу – школи, али и шире. Породица представља најважнији контекст у обезбеђивању васпитних модела под чијим утицајем се врши социјални развој деце и младих (Крњајић, 2002), што је разлог више у корист чињенице да ова тема изискује непресушно интересовање.

Према савременим схватањима, централни циљ процеса социјализације јесте да деца усвоје и интернализују циљеве и вредности друштвене заједнице који ће их мотивисати за социјално прихватљиве облике понашања, кроз изграђивање социјалних вештина и компетенција. Социјалне вештине у својој основи представљају испољавање друштвено прихватљивог понашања које у ситуацијама извршавања различитих задатака може да доведе до значајних исхода у социјалном пољу (Gresham, Sugai, Horner, 2001). У питању је склоп међусобно повезаних понашања индивидуе у складу са захтевима социјалне средине (Michelson, Mannarino, 1986, према Спасеновић, Мирков, 2007). Шеридан и Вокер (Sheridan & Walker, 1999, према Јолић, 2007), дефинишу социјалне вештине као научена понашања усмерена ка циљу, која омогућавају појединцу да улази у интеракције и успешно делује у разноврсним социјалним контекстима. Социјалне вештине, у својој суштини, омогућавају особи успешну интеракцију с другима на начине који доводе до позитивних и избегавања негативних реакција околине (Gresham, Elliot, 1987). Социјалне вештине се стичу учењем и обухватају специфична вербална и невербална понашања појединца у интерперсоналном контексту. Подразумевају одговарајућа иницирања и реакције, и интерактивне су по природи. Под утицајем су социјалне средине у којој се испољавају и могу се подвргнути интервенцији (Michelson, Mannarino, 1986, према Спасеновић, Мирков, 2007). Социјалне вештине укључују кооперацију, самоконтролу, разумевање потреба других, способност да се иницирају и одрже социјалне интеракције као и да се просоцијално одговори на социјалне подстицаје.

Насупрот чињеници да су социјалне вештине, односно социјална компетентност, одреднице успешног функционисања појединца у друштвеној средини и остваривања социјално значајних исхода, у научној литератури није постигнут консензус у дефинисању и разграничавању ових појмова. Најчешће се наводи да социјалне вештине у својој основи представљају научена, међусобно повезана понашања индивидуе у складу са захтевима социјалне средине. Уколико се одређена понашања испољавају вешто, адекватно и правовремено,

у ситуацијама извршавања различитих социјалних задатака најчешће доводе до остваривања значајних социјалних исхода. Исходи социјалних поступања које други учесници у социјалној интеракцији процењују као значајне, представљају социјалну компетентност појединца. Социјална компетентност, дакле, представља последицу испољених социјалних вештина.

Без обзира на различитост у схватању и дефинисању, социјална компетенција се односи на квалитет остварених социјалних односа који свакако зависи од вештина свих учесника у интеракцији (Петровић, 2008).

Процена социјалне компетентности детерминисана је суштином поимања. Тако можемо процењивати специфична понашања која репрезентују компетентност, доносити суд о испољеној компетентности или процењивати когнитивне структуре повезане са компетентним понашањем (Cavell, 1990). Ипак, најчешће се приликом процене социјалне компетентности користе следећи показатељи: оцена ефеката социјалног функционисања, оцена вештина неопходних за социјално функционисање и само функционисање у социјалном пољу (Cavell, 1990). Елиот и сарадници (Elliot et al., 1989) су предложили да се у испитивању социјалних вештина и социјалне компетентности користе скале процене понашања, опсервација, социометријско испитивање, интервју (са наставницима, родитељима, децом) и играње улога.

Процене се могу темељити на мишљењу других социјално блиских или особа од значаја (нпр. родитеља, наставника и вршњака), упоређивању с експлицитним критеријумом (нпр. број успешно решених социјалних задатака у односу на постављене критеријуме), поређењу с нормативним узорком (нпр. стандардне мере социјалних вештина) или исходима социјалних поступања (нпр. прихваћеност од стране вршњака, успостављање и одржавање пријатељстава, и сл) (Gresham, Sugai, Horner, 2001; Спасеновић, 2004).

Код деце и омладине школског узраста, социјалну компетенцију најчешће процењујемо кроз прихваћеност од стране вршњака и пријатељство, прихваћеност од стране наставника и родитеља и усаглашавање са школским захтевима (Gresham, Sugai, Horner, 2001; Gresham, Elliot, 1987; Merrell, 1993). У школском периоду, испољавање вештина социјалне иницијације, кооперације, прављење компромиса и асертивност, затим равноправни вршњачки односи и академска достигнућа, представљају показатеље социјалне компетентности (Meacham, Kline, Stoval, Sands, 1987; Gresham, Elliot, 1987). Приликом процене социјалне компетентности неопходно је истовремено проценити учесталост појаве антисоцијалних понашања јер се смањењем, односно одсуством ових понашања, повећава вероватноћа успостављања и одржавања ефикасности у социјалној интеракцији (Спасеновић, 2004).

На основу прегледа теоријских разматрања изнетих у овом делу рада, можемо истаћи да су социјалне вештине научена понашања која омогућавају појединцу да регулише на дате социјалне ситуације и успешно делује у разноврсним социјалним контекстима. Социјалне вештине су различите, зависе од узрасних очекивања, а односе се на испољавање понашања која обезбеђују особи интеракцију с другима на начине који доводе до значајних исхода у социјалном пољу.

Социјалне вештине омогућавају појединцу значајне исходе у социјалном пољу, и сматрају се субдоменом социјалне компетенције (Gresham, 1986; Gresham & Reschly, 1987, према Merrell, 1993). Будући да је социјална компетенција мултидимензионални конструкт који се у литератури дефинише на различите начине, могли би у најкраћем да кажемо да је социјална компетентност термин који означава социјални суд о квалитету извођења социјалних задатака појединца у датој ситуацији (Hops, 1983, према Merrell, 1993). Тако посматрано, проучавање социјалних вештина нужно у себи укључује испитивање испољавања социјално компетентног понашања (пожељног и прихватљивог), али и социјално неприлагођеног понашања (антисоцијалних понашања). У том случају, антисоцијално понашање дефинише се као понашање које омета одговарајућу социјализацију и производи негативне друштвене исходе, а у школском контексту, доводи до неприхватања од стране вршњака или неуспеха у школи (Merrell, 1993). Иако истраживања указују да је неадекватна социјална компетенција повезана са вишим нивом проблема у друштвеном понашању, природа овог односа је и даље нејасна. Социјалне вештине, односно социјална компетентност и антисоцијална понашања схватамо као антагонистичка понашања. Наиме, виши скор социјалне компетентности указује на боље социјално прилагођавање, док виши скор антисоцијалних понашања индицира виши ниво проблема у социјалном понашању.

Као социјално компетентна понашања у школском периоду, за потребе овог рада узећемо у обзир квалитет интерперсоналних односа (нпр. емпатично реаговање, пружање помоћи, социјабилност), управљање собом, односно контрола сопственог понашања (нпр. контрола темперамента, прављење компромиса у конфликтним ситуацијама, поштовање школских и општедруштвених правила) и академске вештине (нпр. самосталност извршења школских задатака, квалитет у раду, праћење излагања наставника). Учестало испољавање наведених вештина указује на добру социјалну прилагођеност школском окружењу у адолесцентном узрасту.

Као антисоцијална понашања у школском периоду, узећемо у обзир испољавање екстернализованих облика понашања (нпр. непослушност, импулсивност, хостилност, иритабилност, дрскост, агресивност). Наведена понашања

могу се испољавати као ометање рада наставника и других ученика, отворено испољавање агресије (физичке и вербалне), непријатељско држање и непоштовање према другима, непоштовање према туђим стварима и школском инвентару, и сл.

Треба истаћи да социјално понашање представља резултат многих социо-когнитивних процеса (Красног, 1988, према Rose-Красног, 1997), а само формирање социјалних вештина и развој социјалне компетентности је под утицајем ужег и ширег окружења. У шире окружење спадају установе које дете похађа, карактеристике вршњачке групе и карактеристике наставника, док у уже спадају карактеристике породичне средине и родитељски модел испољавања емоција (Спасеновић, 2004).

ПОРОДИЧНА СРЕДИНА КАО АГЕНС РАЗВОЈА СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА

Породица је прва природна друштвена група која прихвата новорођенче и стара се о њему задовољавајући његове биолошке и психолошке потребе и обезбеђујући му адекватне услове за општи развој. Друштвене функције породице су разноврсне и променљиве, зависно од историјског доба у којем се породица налази(ла), као и од одговарајућег типа породице. Али, једна од основних, најтрајнијих, и, слободно можемо рећи, универзалних друштвених функција породице јесте социјализација деце. Претпоставка о породици као моћном социјализацијском фактору извођена је управо због њене суштинске важности у животу појединца, и то на основу улоге коју има у задовољавању основних потреба, васпитавању навика и развијању карактеристичних система вредности, односно понашања (Васовић, 1988). Породица је посредник између друштва и појединца, али породица врши више функција од било које друштвене групе.

То значи да добра породична средина, пожељан васпитни стил родитеља и топла емоционална клима у породици имају позитиван утицај на развој социјалне компетентности детета. Социјалне интеракције унутар породице често су у истраживањима довођене у везу са различитим аспектима дечијег социјалног понашања и школског прилагођавања. Позитивне карактеристике породичне средине испољавају се високом учесталости позитивних емоција у интеракцији са дететом, што води ка формирању просоцијалног понашања. Просоцијално понашање обухвата широк опсег понашања, као што су помагање, сарадња, размена, и сл. (Милошевић, 2004; Крњајић, 2002). Уопштено говорећи, просоцијално понашање подразумева поступке и активности које доприносе добробити других, али овакво одређење ништа не говори о уделу личне користи коју појединац остварује понашајући се просоцијално, потреби

жртвовања или одрицања или очекивању спољашње награде. На основу различитих дефиниција просоцијалног понашања произлази да се под тим појмом подразумева широк опсег понашања који се креће од одсуства негативних форми понашања, преко понашања која су усмерена на добробит других, уз могућу добробит и за самог појединца, до алтруистичких понашања којима је циљ туђе добро, без очекивања личне добити. Просоцијалне стратегије у решавању проблема доприносе развоју социјалне компетенције детета и најчешће омогућавају висок статус у вршњачкој групи (Eisenberg et al., 1995). Добра емоционална везаност и подржавање аутономије у односу родитељ–дете значајно су повезани са децјом социјалном компетенцијом, укључујући социоемоционалну оријентацију, пријатељство и вршњачку прихваћеност. Висока повезаност између односа младих са родитељима и са вршњацима значи да су млади који имају складне односе са родитељима обично и са друговима у добрим односима, док они који имају извесних проблема у односу са родитељима чешће долазе у сукоб и са пријатељима. Висока социјална компетентност деце повезана је и са високим очекивањима родитеља по питању усвајања социјалних вештина.

Одрасли активно подучавају децу о томе шта је потребно да ураде да би постали прихваћени и компетентни чланови у свом социјалном окружењу. Као резултат ове врсте подучавања, деца усвајају одређени скуп вредности и стандарда понашања, као и циљеве које одрасли од њих очекују да остваре. Чак и када се ова очекивања и циљеви не саопштавају експлицитно, деца их усвајају путем учења по моделу. Друго, квалитет односа између родитеља и детета, сам по себи, има снажно мотивационо дејство. Када у односу родитељ–дете доминирају подршка и одобравање, већа је вероватноћа да ће дете усвојити и интернализовати очекивања и циљеве које заступа родитељ, него када у односу преовлађује грубост и критика. Због тога се родитељи сматрају главним носиоцима потенцијала у креирању оптималног контекста за усвајање циљева и вредности.

Разматрајући продубљеније овај однос, психолози врло често истичу да је у првим годинама живота зависност од мајке први корак ка социјализацији. Зависно понашање је оно понашање које треба да изазове пажњу и старање других. Од рођења дете је зависно од мајке, оца или околине. Са узрастом, дете се због физичког, моторног, интелектуалног и општег развоја постепено осамостаљује и ослобађа физичке зависности. Поред физичке зависности дете је и психички зависно од мајке, јер је мајка извор задовољства. Она га храни, милује, ублажава бол, отклања различите нелагодности. За социјализацију и развој детета посебно је значајан однос који је успостављен између мајке и детета у првим месецима после рођења. Позитиван однос између

мајке и детета се генерализује и на друге особе. Касније ће та особа бити у стању да успоставља позитивне односе са другим људима. Негативан однос према мајци која је нервозна или није желела дете, може довести до тога да дете не тражи помоћ од мајке, а то се може генерализовати и на то да оно не тражи помоћ и од других људи када је у невољи. Ово су две крајности у понашању мајке. У пракси има много прелаза и комбинација.

СОЦИЈАЛИЗАТОРСКЕ ФУНКЦИЈЕ ПОРОДИЦЕ КАО ФАКТОР ОДРАСТАЊА СОЦИЈАЛНО КОМПЕТЕНТНИХ ЉУДИ

Највећи утицај на развој личности детета, односно на његову социјализацију има његова најужа социјална средина, односно његови родитељи. У породици дете стиче социјално искуство које ће касније одржавати са појединцима у групама. Породица је прва емоционална и социјална средина у којој се дете формира, а родитељи могу континуирано да опажају све реакције и манифестације понашања деце у разноврсним ситуацијама. Односи међу родитељима, њихови брачни односи, су од великог значаја за развој дечије социјалности. Ако се родитељи међу собом не разумеју и не слажу, није никакво чудо ако и њиховој деци недостаје друштвени заједнички живот. Излагање деце неповољним породичним искуствима (учесталост родитељских конфликта, насиље у браку и физичко кажњавање) могу да проузрокују проблеме у прилагођавању детета и његовом понашању. Деца која су изложена непријатељству, стресу и недаћама у раном детињству представљају групу са повећаним ризиком за развој проблема у понашању, јер такво окружење повећава несигурност детета и доводи до осећања глобалне некомпетентности.

У зависности од зрелости и способности родитеља да се баве васпитањем, као и културног и образовног нивоа породице, а у складу са васпитним ставовима родитеља, породица, с једне стране, може бити оптимална и подстицајна средина за развој социјалне компетентности код детета или, с друге стране, спутавајућа и ограничавајућа. Ово представља два екстрема континуума у оквиру кога се налазе варијације васпитних ставова и њиховог утицаја на развој детета уопште, а у складу са тим и на развој и подстицање просоцијалног понашања детета.

Социјализација деце у породици подразумева двосмерни процес: утицај родитеља и других чланова породице на дете, али и утицај детета на родитеље. То значи да дете није објект који пасивно прима утицаје одређених агенаса социјализације, већ дете кроз интеракцију са другима активно утиче на исход сопствене социјализације. Стога је за закључивање о улози одређених агенаса у социјализацији потребно знати какве односе и какву интеракцију остварује појединац са својим социјалним окружењем.

Породица за мало дете представља модел друштва. Своја искуства са првим особама међу којима се нашло, њихове међусобне односе и поступке, дете у већој или мањој мери генерализује, тј. проширује и на друге људе, заједнице и односе у којима се налази касније, у току свога живота. Сва она прва искуства која дете стекне у породици одразиће се касније у његовој одраслој доби. Социјалне интеракције унутар породице, између родитеља и деце, често су у истраживањима довођене у везу са различитим аспектима школског прилагођавања, дечје мотивације, интересовања и социјалног понашања. Широко је укорењен став да поступци према деци, нарочито поступци родитеља, представљају факторе који у највећој мери утичу на обликовање личности одраслог човека. Родитељи у свом понашању према детету имају одређене ставове. Ти ставови се не могу доследно примењивати у свакој ситуацији, али претежно преовлађују, тако да се личност детета обликује у одређеном контексту у коме дете расте, пре свега породичном. У процесу социјализације детета у породици се одвија динамички процес у коме сви учесници међусобно делују једни на друге и на основу искуства се мењају. Нпр. пошто зависно дете жуди за мајчином (родитељском) пажњом и нежношћу, онда мајка може ту зависност користити за социјализацију детета. Ако се дете понаша на непожељан начин, онда му се може ускратити пажња. Ускраћена пажња деловаће на то да се непожељно понашање угаси и пожељно задржи.

Већина аутора сагласна је да се у односу родитељ–дете два квалитета издвајају као централни: емоционална везаност родитеља и детета и степен до којег родитељи подстичу дечју аутономију. При том, под конструктом „емоционална везаност” подразумева се топлина, блискост и дијадна усклађеност односа родитељ–дете, а под термином „подржавање аутономије” подразумева се процес кроз који се дечја аутономија социјализује (Patterson, Kupersmidt & Griesler, 1990; McDonald, 1992; Harrist et al., 1994). Емоционална везаност и подржавање аутономије у односу родитељ–дете у значајном степену су повезани са дечјом социјалном компетенцијом, укључујући социоемоционалну оријентацију, пријатељство и вршњачку прихваћеност (Clark & Ladd, 2000).

Природа породичног миљеа и квалитет интеракције родитељ–дете имају директан утицај на дететове социјалне компетенције. Родитељи често покушавају да уче своју децу просоцијалном понашању и то путем награђивања алтруистичног понашања, односно кажњавања агресивног, себичног и некооперативног понашања. Међутим, већи део просоцијалних активности детета и мотивације за ове облике понашања представљају продукте знатно суптилнијих процеса, као што су имитација и идентификација. То истовремено указује на чињеницу, да деца често кроз своје понашање рефлектују моделе понашања из свог најужег окружења, тј. породице, идентификујући се са својим родитељима, браћом или сестрама, опонашајући их кроз сопствено понашање. Родитељи, браћа, сестре

и остали чланови породице за дете су узор људског друштва и односа у њему. Моћна улога идентификације у подстицању развоја просоцијалних тенденција потврђена је у бројним студијама које се односе на различите облике просоцијалног понашања. У једном од истраживања из ове области (Eisenberg & Mussen, 1989), алтруизам и брига за друге процењивани су од стране вршњака социометријском номинацијом на узорку ученика петог разреда основне школе. Наведене варијабле доведене су у везу са личном вредношћу алтруизма и са вредносном хијерархијом родитеља истог пола. Налази истраживања указују на податак да родитељи који алтруизам сматрају вредношћу пружају својој деци добар модел бригае за другог и помоћи другом, као и да се деца овог узраста снажније идентификују са родитељем истог пола, инкорпорирајући и имитирајући његово/њено понашање, ставове, вредности и мотиве. Свакако, многи аспекти породичне интеракције доприносе развоју просоцијалног понашања. Експерименталне студије указале су да основни механизми процеса социјализације деце у породици (награђивање, кажњавање, моделовање, резонување, објашњење и слично) утичу на усвајање различитих видова просоцијалног понашања.

ВАСПИТНИ СТИЛОВИ РОДИТЕЉА КАО КОНСТРУКТИ СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА ДЕЦЕ/УЧЕНИКА

Васпитни стилови родитеља односе се на поступке којима родитељи остварују своје васпитне циљеве. Васпитни стил родитеља посматра се као конструкт који у највећем броју модела укључује димензију контроле, односно степен дететове аутономности и афективну димензију која се односи на емоционално прихватање детета од стране родитеља (Fletcher et al., 1999 и Sabatini & Leaper, 2004, према Михаић и сар. 2009). Родитељи се међу собом разликују и по квалитету комуникације са дететом и очекивањима, односно степену одговорности која се препушта детету. Најважнијом компонентом васпитног стила сматра се емоционална компонента, односно емоционални однос између родитеља и детета. Васпитни стил проистиче из базичног осећања прихватања и љубави, али и одбацивања и условне љубави. Емоционалан однос у највећој мери одражава ставове и доприноси родитељском усмеравању деловања (Piorkowska-Petrović 1990, према Тодоровић, 2004). На основу горе поменутих варијабли издвајају се четири базична васпитна стила родитеља:

1. *Ауторитарни родитељи*, захтевни и директни. Њих карактерише низак степен испољавања емоционалне тоpline, строга контрола са честим физичким казнама, комуникација је иницирана од стране родитеља и висок степен захтева у погледу зрелог понашања. Њихова деца су најчешће савесна, послушна и мирна, не посебно срећна и задовољна својим животом. У младости су често непослушна.

2. Благе, попустљиве али емотивно топле родитеље који се у литератури често наводе као „*Laissez-faire*” родитељи, карактерише висока топлина, слаба дисциплина, комуникација иницирана од стране детета и низак степен социјалних захтева. Они избегавају сваку конфронтацију и виде себе као особе које су на располагању својој деци, а не као особе које су одговорне за обликовање правца и начина њиховог развоја. Ови родитељи су превише попустљиви и пасивни приликом постављања ограничења. Не могу да адекватно узврате на непослушност, јер немају јасне циљеве васпитања. Њихова деца најчешће имају низак степен самоконтроле, посебно у односима непосредне размене мишљења са вршњацима.
3. *Демократски родитељи* представљају најпожељнији стил родитељства. Они су топло-усмеравајући и одлучни у захтевима, своје функције обављају са задовољством а дете расте без трауматских искустава и са поверењем. Овакви родитељи дају смернице, објашњавају своје поступке и дозвољавају деци да имају утицаја на доношење важних одлука. Не намећу круту дисциплину, уважавају самосталност своје деце али и захтевају висок ниво одговорности према породици и другима. Овај васпитни стил омогућава деци да разумеју и уваже захтеве других особа из свог окружења.
4. *Родитељи са занемарујућим односима* имају ниску контролу и ниску топлину у односу према деци. Не посвећују довољно пажње својој деци, која и сама постају незаинтересована за спољашња дешавања. Њихова деца најчешће имају слаба социјална и школска постигнућа.

Углавном су родитељи мешавина наведених типова. У неким аспектима строги, у неким благи. Пожељни (прихватање, сарадња, поштовање права детета и умерена слобода) и непожељни (одбацивање, избегавање односа, претерани захтеви и заштита детата) васпитни стилови родитеља условљавају специфичну просоцијалну оријентацију детета (Clark & Ladd, 2000, према Милошевић, 2004). Васпитни стилови формирају се веома рано. Дете их усваја као модел родитељског понашања, а дететову реакцију родитељи доживљавају као позитивно, односно негативно поткрепљење за своје поступке (Миленковић, Хаџи-Пешић, 2006). Прихватање, односно топлина и подршка подразумева труд родитеља да дете развије у зрелу, самосвесну, асертивну личност пружајући му подршку, активно се укључујући у његове активности, препознајући његове потребе и захтеве и адекватно одговарајући на њих. Димензија контроле односи се на задатке које родитељи постављају деци, како би их интегрисали у породицу и друштво (Миленковић, Хаџи-Пешић, 2006). Контрола се односи на постојање и начине одржавања надзора, граница, правила, похвала и казне (Fletcher et al., 1999; Sabbatini & Leaper, 2004, према Мухић и сар. 2009).

У топлој породичној атмосфери долази до развоја одговорности и осећаја кривице за сопствене поступке који нису у складу са очекивањима родитеља. Овај однос је важан за развој емоционалне стабилности, сигурности и самопоштовања и формирању позитивне слике о себи и свету. Родитељска топлина и изражена контрола директно су повезани са дететовом емпатијом и просоцијалним понашањем, и обрнуто. Уколико родитељи пружају више љубави и заштите њихова деца су спремнија на сарадњу, имају виши ниво емпатије и самопоштовања и мање су агресивна (Piorkowska-Petrović, 1995, према Тодоровић, 2004). Позитивни односи у породици доприносе квалитету других социјалних односа: пружајући добар модел за учење социјалних вештина родитељи омогућавају својој деци изградњу квалитетних односа са вршњацима и партнерима (Петровић, 2006).

Породична средина осим позитивног, може имати негативан утицај на развој социјалних вештина детета.

- Непожељан васпитни стил, нпр. одбацивање од стране родитеља има далекосежне последице и утиче на развијање деструктивног понашања детета, док претерано крути ставови и превелики захтеви родитеља доводе до израженог бунтовништва деце, одбацивања норми и вредности породице (Тодоровић, 2004).
- Висок ниво стреса у породици, родитељско испољавање негативних емоција и проблеми у породичној средини (брачни конфликти, алкохолизам, насиље, злостављање), доводе до развоја детета са ниском социјалном компетенцијом.
- Технике дисциплиновања које родитељи примењују значајно су повезане са успешношћу детета у остваривању социјалних односа. Родитељи, нарочито очеви деце са ниском социјалном компетентношћу примењују строже дисциплинске поступке. Контролишући стил интеракције, као што су кажњавање и минимизирање емоционалних реакција, повезани су са дечјом нетрпељивошћу према вршњацима и негативним проценама дечије популарности од стране наставника.
- Породична „хладна атмосфера” доводи до развоја агресивности код детета, затварања пред људима и повлачења у себе.
- Децу жртве насиља у породици карактерише слаба развијеност социјалних вештина.

Један број истраживача доводи у везу низак степен учесталости интеракција у породици са асоцијалним и проблематичним понашањем адолесцената. С друге стране, налази показују да адолесценти, који имају позитивнију перцепцију родитељског стила васпитања, испољавају мањи степен асоцијалног

понашања (Shek & Ma, 1997). Подаци о агресивној и непопуларној деци, која се тешко уклапају у друштво вршњака, указују да су родитељи ове деце хладни, агресивни или превише пермисивни. Такође, ригидна контрола и коришћење „стратегије моћи” од стране родитеља доприносе дечјој несигурности, несамосталности и агресивности.

У проучавању утицаја родитеља на просоцијално и асоцијално понашање адолесцената (Ma et al., 2000) указано је да се ученици који остварују адекватне односе са својим родитељима ређе понашају асоцијално и делинквентно, у поређењу са ученицима који имају лоше односе са родитељима. У овом истраживању под просоцијалним понашањем подразумевало се алтруистичко, социјално прихватљиво или нормативно понашање – на пример, давање поклона родитељима, помагање немоћним особама да пређу улицу, извињавање другима за учињену грешку и волонтерски рад, док се под асоцијалним и делинквентним понашањем адолесцената подразумевало следеће: (а) опште девијације као што су крађа, кашњење у школу, учестало изостајање са наставе, лагање наставника; (б) напад на родитеља, као што је викање на оца или мајку или противљење родитељским жељама и (в) агресивност, као што је туча у групи.

МАТЕРИЈАЛНИ И КУЛТУРНИ НИВО ЖИВОТА У ПОРОДИЦИ – БИТНИ ПРЕДУСЛОВИ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ

Карактер друштвених односа. Последњих сто година, у индустријском друштву, породица се у много чему променила и прошла кроз велике трансформације. Најважније промене су одвајање и изоловање нуклеарне од широке сродничке породице. Савремена породица је самостална и сама себи довољна, а односи са широм сродничком породицом су конвенционални, углавном због осећаја обавезе и припадности широј породици. Савремена породица има све мање чланова, што указује да се много већа пажња посвећује васпитању, али и међусобним односима који се заснивају на узајамном разумевању и поверењу, али с друге стране све је већи број разведених бракова, а узроци томе су многобројни. Један од најважнијих је међусобно неслагање партнера и њихова економска независност, што има за последицу велики број самохраних родитеља. С правом се говори о трансформацији породице која је последица нове социјалне динамике, еманципације жена, општег друштвеног развоја, уз процес разградње целокупног патријархалног морала. У таквом једном друштвено-промењеном контексту у коме се породица данас налази, јасно је да се мењају и услови социјализације унутар ње, који у зависности од (не)изграђених односа унутар породице веома осцилирају.

Друштвено-политичке промене које су се дешавале у нашем друштву и које се и данас дешавају прати криза морала и конфузија вредности, што може бити препрека испољавању позитивног социјалног понашања. „У друштву у којем су моралне вредности на ниском нивоу просоцијални дискурс, толеранција, алтруизам и емпатија постају ретке појаве” (Којић и Марков, 2011).

Културни ниво живота у породици. Свака породица има своје културне вредности – веровања, обичаје, језик, митове, тајне и правила понашања које као скуп норми утичу на организацију живота појединца обликујући његов систем вредности. Веровања се снажно интегришу у породични живот обликујући начин функционисања породице у свим сферама, па и сфери социјалног. Веровања обликују однос родитеља и деце, њихова међусобна очекивања, начин васпитања деце, начин успостављања породичних правила и правила понашања. Обичаји су конкретне форме путем којих се преноси систем вредности, који одређује однос према многим важним питањима. Обичаји чине начин одржавања породичних веза и начин изражавања емоционалне присутности. Специфични обрасци понашања обликују и изграђују ставове појединца, понашање у породици и ван ње, начин мишљења и осећања те однос према животу.

Културним вредностима одређена су важна питања попут оних ко чини породицу, време уласка у брак, стварање потомства, васпитање деце и уверења шта се сматра нормалним, прихватљивим понашањем. Породичним правилима одређује се организација живота, начин породичног функционисања, те систем вредности и веровања. Правила обликују начин мишљења покољења која се трансгенерацијским преносом додатно учвршћују. Поруке које деца добију од својих родитеља снажан су организатор породичног живота. Емоционална повезаност тиче се карактеристичног типа емоционалног учешћа и интересовања чланова породице међусобно. Тип емоционалне повезаности зависи од привржености детета мајци. Ово искуство је веома важно за развој личности, али и одличан регулатор дечијег понашања.

Социоекономски статус породице. Осим интерперсоналних односа у породици, и социоекономски статус породице има утицај на формирање и развој социјалних вештина. Економска депривација повлачи за собом образовну и културну депривацију, док су родитељи „средњег слоја” толерантнији према деци, постављају веће захтеве и имају већа образовна очекивања. Различит социоекономски статус родитеља доприноси разликама у схватању циљева васпитања деце. У економски угроженим породицама далеко се мање испољавају позитивне емоције, а међусобни конфликти су чешћи. Осим тога, економски проблеми доводе до недоследности у васпитавању и смањене неге детета (Тодоровић, 2004).

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На основу изложеног рада, јасно се намеће закључак да породица ниже потку социјалног понашања деце, као и односа које деца остварују у ширем социјалном окружењу. Родитеља код којих владају добри међусобни односи према детету су љубазни, топли, нежни, осетљиви за његове потребе, којима служи на радост што се налазе с њим у друштву, који га посматрају и забављају се с њим, са одобравањем прате развој позитивних социјалних односа код детета, поштују његове особености, његов темпо раста и развоја, стрпљиви су и увиђају да су за развој потребни сазревање и учење. Такви родитељи имају разумевање за незрелост детета и помажу детету у развоју. Сходно томе, дете које се развија у таквој породици је као одрастао човек много способније и отвореније за пријатељства, љубазност, сарадњу, љубав према другима. Такво дете је по правилу са већим степеном слободе, самопоуздања, усуђује се да уради више, а према другим људима је отворено и алтруистично.

Породице, односно родитељи које прати неуравнотежен однос, честе и нагле промене расположења од екстремно доброг и позитивног, до екстремно лошег и негативног, често у понашању детета „хватају” само грешке, склони су прекору и критици, ауторитет занивају на слепој послушности и страху, док децу строго кажњавају, не посвећујући им скоро никакву пажњу, немајући чак ни разумевања за дечију игру и основне потребе. Деца из таквих породица су склона апатичном расположењу, меланхолији, индиферентности, а редовно су слаба у остваривању ширих социјалних контаката.

Насупрот претходним типовима родитеља, пребрижни родитељи испољавају претерану бригу и пажњу, чиме спутавају дечју самосталност и аутономију, осујећујући тиме и развој самопоуздања код деце. Деца таквих родитеља обично бивају несигурна, несамостална и зависна од помоћи других. Таква деца немају поверења у себе и плаше се одговорности. Она су сугестибилна и теже се социјално прилагођавају.

Родитељи који остварују строгу контролу, али имају срдчан однос према детету постићи ће да деца буду послушна, учтива, чиста – али ће деца показати мање креативности и мање независности.

Најуспешнији начин социјализације и изграђивање социјалних компетенција и вештина, јесте наизменично манифестовање љубави према детету и ускраћивање манифестовања такве љубави, емоционална контрола деце. Дете треба да осећа и „живи љубав” својих родитеља, али и да јасно осети санкције када поступи на погрешан начин. Сматра се да се неки облик кажњавања (кажњавање у смислу дисциплиновања – увођења реда) мора примењивати јер деца имају несоцијализоване импULSE које је потребно контролисати и мењати. Процес социјализације је отежан, ако се детету дозвољава да чини све што хоће, а ништа му се не забрањује, дете постаје себично и саможиво.

Деца која су добро успела, обично долазе из породица у којима су односи између родитеља у целини добри. Родитељи такве деце нису толико склони претераној бризи и заштити, децу не одвлаче од нормалних животних захтева, одговорности, разлика и неких горких искустава. Углавном, они мање бране и тако деци пружају могућност да сама практично оцене ситуацију, па се после тога лакше за нешто одлучују. У њиховим домовима влада доследност, дисциплина, атмосфера мира и сарадње, али и хумора. Ту нема раздражљивости ни вике ни бесног понашања. (Жлебник, 1972).

ЛИТЕРАТУРА

- Васовић, М. (1988). *Породично васпитање и вредносна оријентација активизма*. Психологија. Вол. XXI., Но.3., стр. 46–58.
- Gresham, F. M., Elliot, S. N. (1986). *Social Skills Rating System*. American Guidance Service: USA.
- Gresham, F.M., Elliott, S.N. (1987). Relation between adaptive behavior and social skills: issues in definition and assessment. *The Journal of special education*, Vol. 21, No 1.
- Gresham, F.M., Sugai, G., Horner, R.H. (2001). Interpreting Outcomes of Social Skills training for Students with High- Incidence Dasabilities. *Exceptional Children*, Vol 67, No 3, (331-344).
- Екермен, Н.В. (1987). *Психодинамика породичног живота*. Титоград: Побједа.
- Eisenberg, N. & P.H. Mussen (1989). *The roots of prosocial behavior in children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenberg, N. et al. (1995). The role of emotionality and regulation in children's social functioning: a longitudinal study. *Child Development*, Vol. 66, No. 5, (1360–1384).
- Elliott, D. S., Huizinga, D., and Menard, S. (1989). *Multiple Problem Youth: Delinquency, Substance Use and Mental Health Problems* Springer-Verlag: New York.
- Жлебник, Ј. (1972). *Психологија детета и младих*. Београд: Делта-прес.
- Јолић, З. (2007). Персонални корелати социјалне компетентности (Необјављена магистарска теза). Филозофски факултет: Београд. Одбрањен 19.9.2007.
- Крњајић, С. (2002). Вршњачки односи и школско постигнуће. *Зборник института за педагошка истраживања*, вол. 34, (213–235).
- Крњајић, С. (2002). *Социјални односи и образовање*. Београд: Институт за педагошка истраживања. Вршац: Виша школа за образовање васпитача.
- Cavell, T.A., (1990). Social Adjustment, Social performance and Social Skills: A Tri-Component Model of Social Competence. *Journal of Clinical Child Psychology*, Vol. 19., No. 2, (111–122).
- Clark, K.E. & G.W. Ladd (2000). Connectedness and autonomy support in parent-child relationships: links to children's socioemotional orientation and peer relationships. *Developmental Psychology*, Vol. 36, No. 4, 485–498.
- Миленковић, А., Хаџи-Пешић, М. (2006). Повезаност васпитних стилова родитеља, екстраверзије - интроверзије и асертивности. *Годишњак за психологију*, 4, бр. 4-5, (89 – 108).
- Милошевић, Н. (2004). *Вера у сопствене способности и школски успех*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине. Вршац: Виша школа за образовање васпитача.

- Милошевић, Н. (2004). Породица и социјално понашање деце. у Крњајић С.: *Социјално понашање деце*. Зборник Института за педагошка истраживања: Београд.
- Михић, И., Зотовић, М., Петровић, Ј., Авић, Б. (2009). Васпитни процеси у породици: повезаност квалитета дијадних и тријадних односа. *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 1., Београд, (100–115).
- Ма, Н.К. et al. (2000). Parental, peer and teacher influences on the social behavior of Hong Kong chinese adolescents. *Journal of Genetic Psychology*, Vol. 161, No. 1, 65–78.
- McDonald, K. (1992). Warmth as a developmental construct: an evaluatory analysis. *Child Development*, Vol. 63, 753–773.
- Meacham, F.R., Kline, M.M., Stoval, J.A., Sands D. I. (1987). Adaptive behavior and low incidence handicaps: Hearing and visual impairments. *The Journal of Special Education*, Vol 21, No 1, (183–196).
- Merrell, K. W. (1993). Using Behavior Rating Scales to Assess Social Skills and Antisocial Behavior in School Settings: Development of the School Social Behavior Scales. *School Psychology Review*, Vol. 22, Issue 1.
- Петровић, Ј. (2006). Перцепција квалитета социјалних односа у адолесценцији. *Теме*, Ниш, бр.2, (291–305).
- Петровић, Ј. (2008). Социјална компетенција: концептуална и теоријска питања. *Теме*, 32, бр.3, (611–632).
- Patterson, C.J., J.B. Kupersmidt & P.C. Griesler (1990). Children's perceptions of self and of relationships with others as a function of sociometric status. *Child Development*, Vol. 61, 1335–1349.
- Rose-Krasnor, L. (1997). The Nature of Social Competence: A Theoretical Review. *Social Development*, Vol 6, Issue 1, (111–135).
- Рот, Н. (1987). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Спасеновић, В. (2004). Теоријско-методолошки проблеми проучавање социјалне компетенције. у Крњајић С.: *Социјално понашање деце*. Зборник Института за педагошка истраживања: Београд.
- Спасеновић, В., Мирков, С. (2007). Интервентни програми развијања социјалних вештина ученика. *Настава и васпитање*, вол. 56, бр. 1, Педагошко друштво Србије, (56–65).
- Тодоровић, Ј. (2004). Васпитни стилови у породици и стабилност самопоштовања адолесцената. *Психологија*, Вол 37, бр. 2, (183–193).
- Harrist, A.W. et al. (1994). Dyadic synchrony in mother-child interaction: relation with children's subsequent kindergarten adjustment. *Family Relations*, Vol. 43, 417–424.
- Shek, D.T.L. & Н.К. Ма (1997). Perceptions of parental treatment styles and adolescent antisocial and prosocial behavior in a Chinese context. *Psychology*, 40, 233–240.

Tatjana P. Kompirović⁶⁶

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy,
Kosovska Mitrovica, Serbia

Vesna Ž. Minić

University of Priština, Faculty of Education with temporary Head Office
in Prizren – Leposavic, Serbia

FAMILY AS AN AGENT OF PUPILS' SOCIAL COMPETENCE DEVELOPMENT

SUMMARY

When the modern literature or public debates discuss the influence of the family on overall development of an individual, firstly child-pupil, the process of socialization comes into the focus of research, which is nothing else but the development of sociable personality, socially useful and adaptable, contextual in the system of socially determined norms of behavior and acting of the individual.

As the principal social environment, the family, in which the individual personality is being developed and formed, is a very important factor in the development of any person, as well as the whole society. The family is a primary micro system in which the overall life and development of a child takes place. It is not unusual that the family is the object of study in the whole world, perhaps for its casual-consequent relations with respect to its descendants. Therefore, the greatest emphasis is put on the development of the child's personality, i.e. his / her socialization, and development of child's social competences depends on the social environment i.e. his/her parents. The child acquires social experience in the family, and that experience will later influence other individuals within the group. It is well-known that good family atmosphere, desirable educational style of parents as well as the warm emotional climate in the family are of crucial importance in the very development of social competence of the child, especially the part we define as pro-social or socially acceptable behavior.

According to all the modern expectations, the very aim of the socializing process is that children acquire and accept targets and values of social community which will later on motivate them for socially acceptable patterns of behavior, through building social competence and skills. First, it is necessary to emphasize that social behavior represents the result of many socio-cognitive processes, and that the very forming of social competences and the development of social competence is under the influence of the wider and narrower environment. Wider environment includes facilities which the child is attending, the characteristics of coeval groups and characteristics of teacher, while on the other hand the narrow environment includes the characteristics of the family atmosphere and parental model of expressing emotions. If we're looking through the domain of narrower environment, we should underline that good family basis, desirable pattern of bringing up and warm emotional climate in the family have priceless and positive influence on that very development of social competence of a child.

66 tatjana_kompirovic@yahoo.com

Parents actively educate children upon what they should do in order to become acceptable and competent members in their own social environment. As a result of such education, children are acquiring a certain set of values and behavior standards as well as the targets which the adults expect them to reach.

It is widely acceptable that acts toward children, especially acting of parents, represent the factors which largely influence the forming of an adult's personality. In the process of upbringing, parents have certain attitudes. In the process of socialization of a child, there is a dynamic process in the family in which all the participants achieve mutual relationship.

According to this, it is evident that the very nature of a family and the interaction parent-child has the direct influence on child's social competence, which is the theme that we elaborated.

Key words: family, child, pupil, social competence

ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ

Биљана Н. Јаредић⁶⁷

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

Јелена Ј. Минић

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за психологију,
Косовска Митровица, Србија

ПРИМЕНА СИСТЕМСКОГ ПРИСТУПА У РАДУ С ТИМОВИМА И РАДНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

САЖЕТАК

Основна идеја рада је да се прикаже теоријска основа и неке могућности примене системског приступа у оквиру система као што су тимови, формалне групе и радне организације по аналогији на породицу као систем. Рад има за циљ да укаже на могућу примену системског приступа у раду с тимовима и радним организацијама кроз приказ опште теорије система, општих идеја системског приступа и управљања системом (системски приступ менаџменту). У раду сагледавамо основне идеје и концепте системског приступа, и то: особине система, рад система, границе, улоге, промене у систему, механизме комуникације и повратне спреге, понашање појединца у оквиру система, циљ система, значај реципрочне регулације унутар система итд. Претпоставка је да унутар радних организација и тимова недостају елементи системског приступа и да њихово неразумевање или немогућност препознавања утиче на продуктивност запослених и чланове тимова. Рад се може сматрати и почетком практичне примене системског приступа у раду с тимовима и радним организацијама кроз организовање семинара и радионица намењених руководиоцима и тренерима, али и осталим члановима система.

Кључне речи: системски приступ, тимови, радне организације.

УВОД

У психолошким и психотерапијским дискурсима системски приступ се најчешће препознаје и употребљава у оквиру породичне психотерапије, терапијског правца у оквиру кога се породици приступа као систему састављеном од подсистема у међусобној интеракцији. Међутим, системски приступ је могуће применити и у другим системима, не само у породици, јер представља читав низ међусобно повезаних идеја и техника које обезбеђују оквир за посматрање, разумевање и интервенисање унутар различитих система.

67 biljkaja@gmail.com

Као начин мишљења, системски приступ подразумева да се објекту истраживања прилази као систему. У системском приступу се наглашава важност интерперсоналних односа унутар система, имплицира схватање да је проучавани систем део ширег система, као и да се систем састоји из скупа мањих подсистема који су међусобно условљени. Системско мишљење је презузето из природних наука (математике, физике и теорије система), али и психоанализе, антропологије, еволуционе психологије и еколошке психологије.

Системски приступ као филозофска оријентација концептуализује живи систем као континуум хијерархијски заснованих супсистема и истиче значај реципрочне регулације унутар њих (Drack, et. al 2007). Померајући свој фокус од аналитичке и редукционистичке епистемологије ка епистемологији која је системска и холистичка, наглашава се циркуларна каузалност у односима унутар система.

Системски приступ у истраживачкој оријентацији тежи да се истраживачки поглед с појединачних предмета и појава усмери на систем, што пружа могућност да се у пракси системима (породицама, тимовима, формалним групама, радним организацијама итд.) приступи на одговарајући начин, уз истицање улоге сваког члана у целокупном функционисању датог система и његових подсистема.

За проучавање неког феномена уз примену системског приступа неопходно је познавање *опште теорије система* и познавање теорије одговарајуће класе система који је предмет истраживања (у овом раду то су тимови, формалне групе у организацији и радна организација као целина). С обзиром на то да се ради о широкој теми с великим могућностима теоријског разматрања и практичних импликација, у раду ћемо се фокусирати на општу теорију система, опште идеје и концепте системског приступа, затим на могућности примене системског приступа у тимовима, формалним групама и радним организацијама, као и на примену поменутог приступа у управљању системом (тзв. системски приступ менаџменту).

ОПШТА ТЕОРИЈА СИСТЕМА

Основни задатак теорије система је да објасни законе постанка, организације и развоја система. Теорија система је резултат развоја научне мисли која се кретала од редукционизма или механицистичко-аналитичког мишљења до организмичког приступа. Редукционисти су настојали да разумеју како функционишу целине и сложени феномени кроз упознавање њихових елементарних делова. Организмички приступ је, с друге стране, настојао да упозна целину и односе унутар ње уз истицање значаја интеракције свих делова у датој целини.

Концепте опште системске теорије утемељио је Лудвиг Вон Берталанфи (Ludvig Von Bertalanffi), што је представљало једну од главних прекратница у научном, али и клиничком свету током двадесетог века (Милојковић и сар., 1997). Психологијом двадесетог века доминирао је концепт реактивног организма који је био заједнички бихејвиоризму и необихејвиоризму, затим теоријама мотивације и теоријама учења, психоанализи, али и кибернетици (Gurman & Kniskernu, 1981). Ови приступи усмеравали су истраживаче и практичаре на факторе који условљавају појаву одређених индивидуалних одлика или симптома. Откривени симптоми су третирани линеарно, тј. кроз упознавање узрока настојала се уклонити последица. С увиђањем значаја интеракције делова који чине целину променио се и начин сагледавања одређених индивидуалних одлика и симптома. Наиме, линеарна узрочност замењена је циркуларном узрочношћу (Barker, 1992), у којој се појава симптома разматрала у контексту целине и повезаности с другима деловима, тј. члановима система.

ОСНОВНЕ ИДЕЈЕ И КОНЦЕПТИ СИСТЕМСКОГ ПРИСТУПА

Основна идеја системског приступа је да се целина разликује од збираних делова и да је систем скуп елемента у међусобној интеракцији (Drack et. al 2007). У оквиру система наглашава се значај целovitости, хијерархијске уређености (различити нивои система) и међуповезаности, која се остварује кроз непрекидне повратне утицаје између елемената система (Drack et. al. 2007). Системи се састоје од међусобно повезаних подсистема од којих је сваки у директној или индиректној вези један с другим, а истовремено су делови ширих система, тзв. макросистема. Подсистем је функционална компонента већег система (може бити и систем за себе), који се ослања на систем у целини и зависи од њега, али има важну улогу и у целокупном функционисању система.

Системи се класификују на различите начине. Тако у литератури наилазимо на поделу система по постанку (на природне и вештачке), према облику постојања (на пасивне и активне), према стабилности (на стабилне и нестабилне), према начину организовања (на оне који се сами организују, који се организују споља и комбиновано), према повезаности с околином (на самоуправљане, саморегулационе, управљиве и регулационе системе), према пропустљивости граница (на затворене и отворене) итд.

Сви системи имају две базичне особине – енергију и однос, који се дефинише као веза између два или више система (Weiss, 1971), при чему скуп односа представља структуру система. Такође, сви системи имају циљ коме теже и њихово функционисање подлеже општим правилима и законима система.

Три су домена која одређују функционалност система: начин организације система (како је систем хоризонтално и вертикално организован), начин комуникације (да ли је комуникација јасна, директна, индиректна, поремећена, прекинута итд.) и систем веровања која постоје у једном систему.

За функционисање система значајне су границе система које могу бити непропустљиве (ригидне), пропустљиве (дифузне) и полупропустљиве (Weiss, 1971). Систем има чврсте (ригидне) границе уколико не постоји размена система с околином. Границе су пропустљиве уколико свака информација, појединац и сл. може да „уђе или изађе” из система, док полупропустљиве границе одликују оне системе који селекују информације које ће разменити с другим системима и подсистемима.

Важна карактеристика система је и тенденција достизања релативно стабилног стања или хомеостазе, чије нарушавање може довести до дисфункционалности или распада система. Међутим, нарушавање хомеостазе је значајно јер су раст и еволуција система могући само када се систем избаци из стања стабилности. При том се нарушавање равнотеже може догодити на различите начине, с тим да промена у било ком делу система мења систем у целини. Механизми повратне спреге (позитивни и негативни) су такође важни за функционисање система и представљају природан начин промене и прилагођавања система, али и начин којим промена система мења сам начин промене.

За функционисање система важни су и механизми комуникације, а њихово разумевање и бављење односима међу људима од суштинског су значаја (Кондић и сар. 1998) за опстанак система. Основни аксиоми комуникације применљиви су и у системском приступу и односе се пре свега на неопходност комуникације (вербалне и невербалне, директне и индиректне, комплементарне и симетричне итд.). Значај комуникације у развоју и одржавању дисфункције у систему описао је Пол Вацлавик (Watzlawick, P. 1967) кроз следеће концепте: негирање комуникације, одбацивање комуникације и дисквалификација комуникације. Значајни су, такође, и различити аспекти комуницирања, при чему се дисфункционалност која произилази из поремећаја садржајног и рационалног аспекта комуницирања манифестује као конфузија нивоа, неслагање међу нивоима, одбацивање дефинисања себе или других, игнорисање делова који учествују у интеракцији и слично.

РАДНА ОРГАНИЗАЦИЈА, ФОРМАЛНЕ ГРУПЕ И ТИМОВИ

Од класичне организационе теорије Хенрија Фајоле (Fayol, 1934) у којој се радна организација посматра као затворен систем, теорије организација прошле су кроз многе промене. Поменуте промене почињу од неокласичних организацијских теорија, теорија људских ресурса или организацијског

понашања, преко модерне структурне организацијске теорије, теорије моћи и политичких организација, затим преко организацијске културе и покрета за реформу организацијске културе, до данашњег постмодернизма и информатичког доба, где спадају и теорије система (Shafritz & Ott, 1996).

Радна организација је систем који се креће кроз време и чије је функционисање у целини детерминисано како структуром и интеракцијом подсистема, тако и функционисањем других система у чијим оквирима радна организација функционише, али и друштвом у целини. У радној организацији разликујемо формалне и неформалне групе (пријатељске и интересне). Формалне групе су оне групе које се формирају и санкционишу управљачким одлукама менаџмента предузећа и оне могу бити командне и трајне или привремене групе задатка (Robbins, 2003).

Тим је мала формална група чији чланови имају комплементарне вештине и компетенције, заједнички циљ или скуп радних циљева за чије остварење су сви подједнако одговорни (Moorhead & Griffin, 2010). Унутар тима вођство је активност која се може распоредити на чланове групе, а промене нису стриктно индивидуалне, већ обухватају и колективни ниво. Тим се развија, креира, ствара, формулише и налази сопствену сврху постојања, при чему је решавање проблема главна активност, а заједнички учинак и продукт рада мера ефикасности система.

ПРИМЕНА СИСТЕМСКОГ ПРИСТУПА У ТИМОВИМА И РАДНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Примена системског приступа у проучавању тимова и радних организација омогућава свеобухватније разумевање њихових проблема, али и сагледавање како се тим и радна организација као целине односе према њима. У тимовима и радним организацијама важно је пратити деловање појединца – индивидуе (члана тима или запосленог) у систему и подсистемима (групама и тимовима), кретање појединца у систему или подсистему и изван њега, затим интеракцију појединца с околином (тј. екстерним окружењем) и појединаца међу собом, те проблеме раста и стабилности система.

Примена системског приступа се може остварити кроз разумевање организације, граница, подсистема, образаца, међуделовања, хијерархије и размене. Наведено захтева детаљније проучавање основних појмова системског приступа у тимовима и радној организацији, а то су: циљеви система, животни циклус система, околина система, средства система, активности система и управљање системом.

Код проучавања циљева система неопходно је пратити стања којима систем тежи, очекиване и реално оствариве циљеве, опстанак и рационалисање

напора у остваривању ефикасности и одрживог развоја (тзв. ефикасности). Познавање циклуса кроз који пролазе тимови и радне организације, њихова идентификација и процена у којој је тренутно систем омогућава њихово боље разумевање. Тако према Тукмановом (Tuckman, 1965) моделу све групе пролазе кроз следеће фазе: фазу формирања или обликовања групе, фазу унутаргрупних конфликта, фазу нормирања, фазу извођења и фазу укидања. Фазу формирања или обликовања групе карактерише неизвесност у погледу циљева, структуре и вође групе, док фазу унутаргрупних конфликта карактерише усмеравање енергије система у правцу решавања конфликта. У фази нормирања развија се групна кохезија, где се чланови идентификују с групом, и активно се проналазе решења за проблеме и конфликте. Затим следи фаза извођења, у којој се успоставља однос између улога, задаци система се успешно остварују, а проблеми решавају. Последња фаза је фаза укидања система као целине.

Разумевање околине система подразумева разумевање друштвено-историјског контекста у коме систем функционише. Поред друштвено-историјског контекста, важно је узети у обзир и друге системе с којима тим или организација као систем размењује идеје, појединце, производе и слично. Под средствима система се подразумевају материјална и нематеријална средства које један систем користи, било да их он поседује, или их користи из неког другог система. У нематеријална средства система спадају знање и вештине појединца, количина, структура, квалитет и сл., а у материјалне ресурсе спадају опрема, простор и новац с којима тимови и радне организације у оређеном периоду располажу.

Под активношћу система подразумевају се елементи посла (најмање компоненте радне активности), радни задаци (посебне активности које се обављају ради постизања неког циља), дужности (одређени број уско повезаних задатака из којих проистиче одговорност), одговорности (обавеза извршавања одређених задатака и преузимање одређене дужности). У активности система такође спадају и позиције (скуп задатака, дужности и одговорности које чине укупно радно задужење, односно посао појединца), посао (скуп позиција) и породице послова (скуп послова који тражи исте или сличне особине извршилаца).

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМОМ (СИСТЕМСКИ ПРИСТУП МЕНАЏМЕНТУ)

Системски приступ менаџменту подразумева идентификацију, разумевање и управљање системом као скупом међусобно повезаних процеса за дати циљ. Тимови и радне организације су системи у којима доминирају технички,

организациони и институционални подсистеми с људским, материјалним, финансијским и информационом елементима. Системски приступ менаџменту унапређује ефективност и ефикасност организације адекватним унапређивањем сваког дела система кроз унапређивање менаџмента. Но, и поред наведених предности системског приступа, овај концепт није могуће у пракси у потпуности применити. Најчешћи проблеми су непрепознавање значаја и улоге сваког појединачног члана одређеног система у општем функционсању система и његовој ефикасности и обрнуто.

Разумевање менаџмента из системске призме подразумева упознавање с основним системским појмовима, а то су моћ (хијерархија), систем вредности и правила. Моћ (хијерархија) се у системском приступу описује као процес доношења одлуке (тј. ко доноси одлуке и ко одлучује о њиховим садржају). Систем вредности у оквиру радних организација у данашњој литератури из организационог понашања назива се организациона култура. Од система вредности зависи начин управљања једном радном организацијом. Правила (писана или неписана) су принципи по којима функционише и којих се придржава тим или радна организација. Хијерархијска организација у систему је видљива кроз праћење секвенци које се дешавају унутар система. Секвенца је видљив циклус интерперсоналних понашања и представља динамику хијерархијских структура (Милојковић и сар., 1997). За менаџмент је значајно препознавање дисфункционалних секвенци понашања и њихова промена. Минучин и Фишман (1981) су развили технике у оквиру системског приступа које се могу применити у менаџменту и то су ограничавање, дебалансирање и комплементарност, а које имају за циљ развој алтернативних релација и промену хијерархијског односа чланова датог система. У системском приступу менаџменту важно је да се одлуке заснивају на анализи података и информација и да се доносе на бази чињеница. Такође је важно да се системи проучавају на различитим нивоима, кроз разумевање односа целине и међусобно повезаних делова.

Системски приступ подразумева и потпуно разумевање међузависности процеса у систему, као и непрекидно унапређивање система кроз мерење и вредновање резултата и анализу окружења. Новије идеје системског приступа истичу значај перспективе тј. угла гледања сваког актера или члана одређеног система. Свака перспектива или угао гледања је важан извор сазнања и приближава систем решењу одређеног проблема и његовом развоју. Концепт перспективе повећава значај комуникације, која је важна у сваком систему. Могућност истицања перспективе или угла гледања сваког члана тима и радне организације је нарочито значајна када се тим или радна организација налази у кризи која од система захтева промену. Уважавање мишљења и предлози других чланова система могу олакшати излазак из кризе и омогућити даљи развој система.

ЗАКЉУЧАК

Предности системског приступа у тимовима и радним организацијама су у бољем дефинисању и побољшању функционисања система у целини, подсистема и појединачног члана система. Системски приступ омогућава боље коришћење ресурса за остваривање циљева, а самим тим и брже и ефикасније решавање проблема, при чему се акценат ставља на многобројне везе и односе како унутар самог система, тако и на интеракцију система са средином.

Претпоставка је да у оквиру бројних радних организација недостају елементи системског приступа и да њихов недостатак или немогућност препознавања и идентификовања утиче на продуктивност запослених и чланова тимова. Како би проверили претпоставку, планирано је истраживање које би имало за циљ емпиријску проверу, а које би у прелиминарној фази обухватило тимове и радне организације на територији Косова и Метохије, док би у следећој фази истраживањем били обухваћени и тимови и радне организације широм Србије. У почетној фази је планирано да се идентификују тешкоће с којима се сусрећу тимови и радне организације, а које би могле да се ублаже или отклоне применом системског приступа.

Рад се може сматрати и почетком практичне примене системског приступа у раду с тимовима и радним организацијама кроз организовање семинара и радионица, пре свега намењених менаџерима и тренерима, а затим и осталим члановима система, све у циљу примене системског приступа и повећања радне продуктивности и успешности система.

Рад је произишао из дугогодишњег искуства у примени системских концепата у раду с породицама и покушаја да се и тимовима и радним организацијама приступи на системски начин, кроз програм који би имао за циљ пре свега препознавање значаја системског приступа зарад бољег функционисања и ефикасности поменутих група. У овом раду бавили смо се општим теоријским конструктима како би се у будућим радовима могли фокусирати на посебне системе и подсистеме, као и на појединачне методе и технике системског приступа.

ЛИТЕРАТУРА

- Barker, Ph. (1992). *Basic Family Therapy*, London: Blackwell Scientific Publications.
- Влајковић, Ј., Штајнер-Поповић, Т. (1998). Слушам те, разумем те, прихватам те –недирективна терапија Карла Роџерса. ИП „Жарко Албуљ”, Београд.
- Gurman, A. S., Kniskern, D. P. (1981). *Handbook Of Family Therapy*, Volume 1, Brunner/Mazel, New York.
- Drack, M., Apfalter, W., Pouvreau, D. (2007). On the Making of a System Theory of Life: Paul A Weiss and Ludwig von Bertalanffy's Conceptual Connection, *The Quarterly Review of Biology*, 82 (4): 349–373.

- Миленковић, А., Хади-Пешић, М. (2006). Повезаност васпитних стилова родитеља, екстраверзије-интроверзије и асертивности. *Годишњак за психологију* 4 (4–5), 89–108.
- Милојковић, М., Срна, Ј., Мићовић, Р. (1997). *Породична терапија*. Београд: Центар за брак и породицу.
- Minuchin, S., Fishman, H.C. (1981). *Family Therapy Technigues*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Moorehead, G., Griffin, R. W. (2010). *Organizational behavior: managing people and organizations* (9th int. ed.), Mason, OH: South-Western, Cengage Learning.
- Robbins, S. (2003). *Organizational Behavior*, Englewood Cliffs: NJ: Prentice Hall Inc.
- Shafritz, J. M., Ott, J. S. (1996). *Clasics of Organization Theory*, Harcourt Brace College Publishers, Orlando.
- Trebješanin, Ž. (2001). *Rečnik psihologije: drugo izdanje*. Београд: Stubovi kulture.
- Tuckman, B. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin* 63 (6): 384–99.
- Watzlawick, P., Jackson, D., Beavin, J. (1967). *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. Norton, London.
- Weiss, P. A. (ed.) (1971). *Hierarchically organized systems in theory and practice*. Hafner, New York.

Biljana N. Jaredić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

Jelena Lj. Minić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Psychology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

THE APPLICATION OF SYSTEMIC APPROACH IN WORK WITH TEAMS AND COMPANIES

SUMMARY

The main idea of the paper was to present the theoretical basis and certain possibilities of systemic approach application within systems such as teams, formal groups and companies, having the family as the analogous system. The aim of the paper was to indicate a possible application of systemic approach in work with teams and companies by presenting the basic system theory, common ideas of systemic approach and system management (systemic approach to management). In the paper, the following basic and systemic approach concepts were considered: system characteristics, operation of the system, limits, roles, changes within the system, mechanisms of communication and feedbacks, behavior of an individual within the system, purpose of the system, importance of reciprocal system regulation, etc. The hypothesis is that in teams and companies there is a lack of systemic approach elements, and the failure to understand and recognize them influences the productivity of employees and team members. The paper can be regarded as the commencement of practical systemic approach application in work with teams and companies through the organizations of seminars and workshops conceptualized for managers and trainers, as well as other team members.

Key words: systemic approach, teams, companies

Ivan Trajkov⁶⁸

Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, Filozofski fakultet, Skopje, Makedonija

PROFESIONALNI STRES KOD PSIHOLOGA I SOCIJALNIH RADNIKA ZAPOSLENIH U SOCIJALNOJ ZAŠTITI I ZDRAVSTVU

SAŽETAK

Profesionalni stres je problem koji ozbiljno utiče na zdravlje i umanjuje rezultate rada na radnom mestu. Pripadnici profesija čiji je osnovni rad pomoć ljudima, među kojima su psiholozi, socijalni i zdravstveni radnici, izloženi su visokom riziku za razvijanje stresa i stresnih reakcija. Svakodnevni susreti sa tuđim nesrećama i traumama dovode u pitanje osećaj kontrole nad sopstvenim životom i mogućnosti razvoja teških oblika stresa. Kakva je situacija sa stresom kod pripadnika ove dve profesije zaposlenih u oblasti socijalne zaštite i oblasti zdravstva jeste predmet istraživanja ovog rada. Istražuju se dva pitanja u vezi sa stresom i to: rizik od pojave stresa i nivo profesionalnog stresa kod psihologa i socijalnih radnika zaposlenih u dve različite oblasti – socijalnoj zaštiti i zdravstvu. Osnovni cilj istraživanja bio je otkriti faktore rizika za pojavu stresa, utvrditi nivo stresa i rizik od sagorevanja kod profesionalaca ove dve profesije. Uzorak je činilo: 60 ispitanika, psihologa i socijalnih radnika zaposlenih u institucijama socijalne zaštite i zdravstva u R. Makedoniji. Korišćeni instrumenti su OTS – opšti test za ispitivanje stresa; SPS – skala za merenje profesionalnog stresa; MMPI; LOP – lista opštih podataka. Rezultati ispitivanja o uticaju posebnih faktora na stepen rizika od pojave stresa pokazali su da su, zbog specifičnosti posla, ispitanici iz obe grupe pod visokim rizikom od profesionalnog stresa. Značajno rizičnija bila je grupa socijalnih radnika u obe ispitivane oblasti. Psiholozi koji rade u oblasti socijalne zaštite bili su pod većim rizikom od psihologa koji rade u oblasti zdravstva. Rezultati ispitivanja nivoa profesionalnog stresa i sagorevanja pokazali su visoki nivo profesionalnog stresa kod ispitanika obe grupe: 80% ispitanika bili su u zoni rizika profesionalnog sagorevanja, 20% u fazi sagorevanja. Značajno veći nivo profesionalnog stresa i rizika sagorevanja konstatovan je kod grupe socijalnih radnika u odnosu na psihologe u obe oblasti. Istraživanje uzroka za pojavu profesionalnog stresa i sagorevanja kod pripadnika obe profesije uputilo je na zaključak da osim rizika na radnom mestu, značajni uzrok ove pojave jeste i dužina radnog staža i nedovoljna obučenost profesionalaca za zaštitu.

Ključne reči: profesionalni stres, sagorevanje, pomagalj, pomagačke profesije

68 ivantrajkov@hotmail.com

UVOD

Stres nije fenomen savremene civilizacije, iako je kao teoretski koncept proizveden dvadesetog veka. Stres je neizbežan pratilac života. Ljudi su od svog postanka izloženi delovanju raznih faktora koji izazivaju stres, češće sa posledicama po zdravlje i životu. Prirodne i društvene discipline imaju poznavanja za stres i nude veštine i mogućnosti sprečavanja, kao i ublažavanja posledica stresa. Međutim, nema dovoljno relevantnih saznanja o profesionalnom stresu, o izvorima, posledicama i mogućnostima ublažavanja i sprečavanja posledica stresa, sa kojim se suočavaju profesionalci čija je osnovna delatnost pomoć ljudima sa psihološkim, socijalnim i zdravstvenim problemima. Nedovoljno saznanje o ovim problemima kod pripadnika ovih profesija smanjuje mogućnost sprečavanja problema, preduzimanje mera pomoći i smanjenja posledica koje izaziva profesionalni stres.

Imajući u vidu prethodna saznanja, cilj ovog rada jeste otkrivanje izvora profesionalnog stresa, mogućnosti zaštite i smanjenja posledica istog, kod određene grupe profesionalaca u oblasti humanističkih profesija: psiholozi i socijalni radnici, zaposlenih u socijalnoj zaštiti i zdravstva.

PROFESIONALNI STRES I SINDROM SAGOREVANJA – „BURNOUT”

Profesionalni stres i profesionalno sagorevanje postali su često upotrebljavani termini u periodu od dvadesetih godina prošlog veka, najpre u industriji i posebno u sektorima ljudskih resursa.

Postoji veći broj definicija profesionalnog stresa. Prema nekima od njih, profesionalni stres je „fizička i emocionalna reakcija koja se javlja kada zahtevi radnog mesta prevazilaze mogućnosti, resurse ili potrebe radnika”⁶⁹ „Profesionalni stres je emocionalna, kognitivna, bihevioralna i fiziološka reakcija na štetne aspekte profesije, profesionalne sredine i organizacije. Stanje koje karakteriše visoki nivo iscrpljenosti, distresa, osećaja nemoći da se nosi sa nametnutom situacijom”⁷⁰ Sledeća definicija određuje profesionalni stres „kao reakciju ljudi na veliki pritisak ili drugu vrstu zahteva njihovog radnog mesta”⁷¹.

Trajkov (2005) određuje profesionalni stres kao „psihičku i fiziološku reakciju radnika na stresogene faktore profesije koji prevazilaze njegove realne mogućnosti i smanjuju njegovu sposobnost za optimalno profesionalno i socijalno funkcionisanje”.

69 US National Institute of Occupational Safety and Health – NIOSH: Stress at work, Cincinnati, 1999.

70 European commission directorate – general for employment and social Affairs; Guidance on work related stress, Spice of life or kiss of death.

71 United Kingdom Health and Safety Commission, London, 1999: Managing stress at work: Discussion document.

Profesionalci čiji je osnovni zadatak pomoć osobama sa različitim rizicima, kao što su savetnici za mentalno zdravlje, psiholozi, socijalni radnici, lekari, osobito su ranjive na akumulaciju profesionalnog stresa i osetljive na profesionalni stres i profesionalno sagorevanje. Brojni zahtevi koji stoje ispred pomagača, emocionalna ulaganja, empatija i etičke dileme, bliske interakcije sa klijentima, vremenski pritisak, smanjeni resursi, povećani broj radnih sati kao i nedovoljna finansijska nadoknada za uloženi rad, mogu dovesti do pojave sagorevanja na poslu.

Izvore profesionalnog stresa i sagorevanja kod pripadnika pomažućih profesija (pomagači), Ajduković (1994) grupiše u pet grupa prema: profesiji (vrsta pomažućeg posla i karakteristika klijenata, pacijenata); prema karakteristikama ličnosti pomagača; uslovima rada; socijalnoj podršci; oragnizaciji rada. Posledice profesionalnog stresa su: posledice po zdravlje i profesionalno sagorevanje.

Profesionalno sagorevanje se definiše kao sindrom ili stanje fizičke, emocionalne i mentalne istrošenosti, ciničan odnos radnika prema radu, kao odgovor na hronično organizovane uzročnike stresa na poslu. Nastaje kao maladaptivni odgovor pojedinca na visoki nivo hroničnog stresa koji je povezan sa profesijom. Karakteriše ga osećaj neuspeha, umor i iscrpljenost zbog preteranih zahteva postavljenih u odnosu na energije, snage i sposobnosti poedinca u kontekstu njegovog posla (Petrović, 2000).

ISTRAŽIVANJE PROFESIONALNOG STRESA I PROFESIONALNOG SAGOREVANJA

Početak osamdesetih godina prošlog veka profesionalni stres i profesionalno sagorevanje postali su aktuelni termini kojim se opisuje psihičko stanje zaposlenih u oblasti ljudskih resursa, a posebno u servisima za pomoć pojedinaca, porodica i zajednica pod rizikom. Empirijska evidencija dosledno upućuje na činjenicu da je pojava stresa na poslu karakteristična za uslužne, a posebno za profesije čija je osnovna delatnost rad sa ljudima pod rizikom. Profesionalci, kao što su lekari, savetnici u službama socijalne zaštite, psiholozi i socijalni radnici, savetnici i terapeuti u centrima za mentalno zdravlje, posebno su ranjivi zbog akumulacije stresa od rada i kasnije zbog pojave profesionalnog sagorevanja. Svakodnevne bliske interakcije sa klijentima/pacijentima, vremenski pritisak, smanjeni resursi, produženo radno vreme i nedovoljne finansije, posle određenog vremena provedenog na istom poslu, u zavisnosti od individualnih predispozicija, može dovesti do mnogobrojnih stresnih reakcija i profesionalnog sagorevanja.

Nacionalni Institut za profesionalnu sigurnost i zdravlje – NIOSH publikovao je studiju o povredama na poslu, o stresu i zdravlju. Studiju su pripremili istraživači sa Univerziteta u Mičigenu, sa Instituta za socijalna istraživanja (Caplan, Coob, French, Van Harrison & Pinneau, 1975). Pripremljena je i prva komparativna

analiza o psihološko-socijalnim zahtevima na poslu i zdravlju radnika. Uvršten je veći broj profesija među kojima je i profesija socijalni radnik sa skorom stresogenosti 6. Istraživanje ima značajan doprinos u proučavanju profesionalnog stresa. Od posebne važnosti u ovoj studiji je definiranje posledica iz psiho-socijalnih zahteva koje ispred pomagača postavlja radno mesto.

Na osnovu kliničkih iskustva i istraživanja, postavljene su pretpostavke o tome da su neki ljudi otporniji na stres, a time i na bolest. Flaneri (Flannery, 1987), istražujući šta je to što neke ljude čini otpornije na stres, zaključio je da su to ljudi koji imaju kontrolu nad sobom i veruju da mogu kontrolisati okolinu i rad koji su sami odabrali (prema: Kaličanin i Petrović, 2001, str. 30).

Saznanja o psihosocijalnim faktorima bila su široko uključena i u teoriji istraživanja Hurela i Marfija (Hurrell & Murphy, 1992). Ove studije su saglasne u odnosu na faktore koji igraju značajnu ulogu u radu, među kojima je značaj socijalne podrške, kao i etiologija stresa pri radu.

U periodu 1992–2004. javlja se veliki broj istraživanja i studija o profesionalnom stresu i sagorevanju na poslu u različitim oblastima. Jedno od njih jeste istraživanje Betana i saradnika „Simptomi stresa kod vatrogasaca i zaposlenih u službama itne medicinske pomoći”, kao visoko stresne profesije. U ovom istraživanju, istraživači su primenili MMPI (Minesota multifazični personalni inventar) za ispitivanje kliničkog profila vatrogasaca i pojave simptomatologije stresa. Podaci do kojih su došli Betan i saradnici pokazali su samo deo ispitanika vatrogasaca i medicinskih tehničara koji su se žalili na psihijatrijske probleme prouzrokovane stresom na poslu. Većina njih istakla je i pojavu psihosomatskih simptoma, a samo mali broj imao je neku vrstu psihijatrijskih poremećaja (Beatan et al., 2002). Rezultati ovog istraživanja suprotni su nalazima Biliaskog (Bieliauskaes, 1980), koji konstatuje statistički značajne vrednosti na većem broju skala psihijatrijske liste simptoma.

Istraživanje pod nazivom „Studija o profesionalnom stresu i depresiji kod doktora zaposlenih u hitnoj medicinskoj službi”, u koje je uključeno 750 ispitanika, pokazalo je da je percepcija rada kao visoko stresnog u korelaciji sa povećanom depresijom i psihološkim distresom kod doktora iz preventivne zaštite (May&Revicki, 1985) i doktora iz odela medicinske pomoći (Gallery et al., 1992). Veći broj studija, među kojim je „Studija o stresu na poslu u odelu itne medicinske pomoći” (Zun, Kobernick, & Howes, 1988; Whitley et al., 1991; Revicki et al., 1993), i studija pod nazivom „Stres od rada i depresija u institucijama hitne medicinske pomoći” (Revicki & Whitley, 2001), takođe pokazuje povezanost između stresa od rada i depresije.

Istraživanja sprovedena sa nastavnicima u: Velikoj Britaniji čiji su autori Kuriaku i Satklif (Kyriacou & Sutcliffe, 1978), SAD od strane Harisa i Helpina (Harris & Halpin, 1985), Australiji od strane Piters i Fogarti (Pithers&Fogarty, 1995), Izraelu

od strane Smiljanskog (Smilansky, 1984) i u Novom Zelandu od strane Manteja i sar. (Manthei et al., 1996), pokazala su da jedna trećina nastavnika doživljava svoju profesiju kao „stresnu” ili „ekstremno stresnu”. Nađena je korelacija između stresa kod nastavnika i mentalnih i fizičkih poremećaja (Kyriacou & Pratt, 1985).

Sagorevanje (burnout) poznati je problem kod pripadnika pomažućih profesija. Istraživanje uticaja rada u odelima za intenzivnu negu pod nazivom: „Sagorevanje, upotreba tehnologije u radu u odelima intenzivne nege” (Schaufeli & Keijsers & Miranda, 2002) pokazalo je da se zaposleni u ovim odelima svakodnevno susreću sa ljudskim nesrećama, tugom i smrću, zbog čega ove uloge vrlo često radnici ne vole pa osećaju odvratnosti prema radu. Zato zaposleni u ovim odelima imaju veliku potrebu za supervizijom i pomoći da bi izdržali svakodnevni psihički i fizički napor kako ne bi sagoreli na poslu.

Korkoran (Corcoran, 1989) je ispitivao vezu između empatičnosti, njene najsuptilnije primene u savetovanju i terapiji sagorevanja kod socijalnih radnika. Došao je do zaključaka da je empatija povezana sa sagorevanjem u slučajevima nedostatka emocionalne distance profesionalaca sa klijentima. Sledeći učestalost psihičkih problema kod radnika različitog pola, autor ovog istraživanja konstatovao je da se kod žena (radnica) zaposlenih u industriji sreće značajno veći broj psihosomatskih problema u odnosu na radnike. Procenat je: 30% kod žena i 9,3% kod muškaraca. U istraživanju kao značajna pokazala se i uzrast ispitanika. Kod starijih radnika, posebno onih sa dužim radnim stažom, učestalost psihičkih problema i stres je značajno veći u odnosu na mlađe radnike (Trajkova, 2001, str. 272).

Problemu profesionalnog stresa kod profesionalaca pomažućih profesija – psihologa i socijalnih radnika zaposlenih u oblasti socijalne zaštite i zdravstva, nije posvećena dovoljna pažnja u dosadašnjim istraživanjima u Republici Makedoniji. Jedinstveno istraživanje čiji su rezultati objavljeni jeste istraživanje pod nazivom „Profesionalen stres kaj pripadnicite od pomagatelnite profesii – posledici od istiot”, čiji je osnovni cilj bio utvrditi intenzitet stresa na radnom mestu i pojave profesionalnog sagorevanja kod pomagača različitih profesija: socijalni radnici, psiholozi, defektolozi i pedagozi, zaposlene u Centrima za socijalni rad, Centrima za mentalno zdravlje i u Psihijatrijskoj bolnici „Skopje”. Analiza rezultata pokazala je visok stepen profesionalnog stresa kod 70% ispitanika i početnu fazu sagorevanja kod oko 30%. Rezultati su potvrdili pretpostavku da su profesionalni pomagači grupa pod visokim rizikom od profesionalnog stresa i pojave sindroma sagorevanja u radu i ukazali su na potrebu zaštite mentalnog zdravlja kod profesionalaca pomagaćih profesija (Trajkov, 2005, str. 487).

Saznanje da u našoj zemlji profesionalni stres kod profesionalaca pomažućih profesija, posledice i načini upravljanja stresom nisu istraživani, rezultati preliminarnog istraživanja bili su razlog postavljanja i realizacije ovog istraživanja.

PROBLEM I CILJ ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja jeste utvrditi nivo stresa i pojavu profesionalnog stresa i sagorevanja kod psihologa i socijalnih radnika zaposlenih u oblasti socijalne zaštite i zdravstva.

Problem je utvrditi postojanje razlika u nivou profesionalnog stresa i sagorevanja na poslu između psihologa i socijalnih radnika zaposlenih u oblastima socijalne zaštite i zdravstva. Takođe, nastojaćemo da utvrdimo uticaj određenih karakteristika ličnosti, dužinu radnog staža i obučenost profesionalaca iz obe grupe za zaštitu od stresa. Konkretnije, predmet istraživanja jeste pitanje koja grupa profesionalaca i u kojoj oblasti pokazuje viši nivo profesionalnog stresa i sagorevanja i zašto.

Osnovna hipoteza je bila da se očekuje se da su psiholozi i socijalni radnici koji rade u oblasti socijalne zaštite i zdravstva, zbog prirode posla, podložni visokom riziku od pojave profesionalnog stresa i sagorevanja na poslu. Nivo profesionalnog stresa je značajno viši kod psihologa i socijalnih radnika zaposlenih u oblasti zdravstva.

Posebne hipoteze su sledeće.

Hipoteza br. 1: Očekuje se da su psiholozi i socijalni radnici zaposleni u institucijama socijalne zaštite i zdravstva izloženi visokom riziku od pojave profesionalnog stresa.

Hipoteza br. 2: Očekuje se prisustvo profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja kod pripadnika obe profesionalne grupe.

Hipoteza br. 3: Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između ispitanika različite profesije koji rade u istoj oblasti (socijalna zaštita i/ili zdravstva).

Hipoteza br. 4: Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između ispitanika iste profesije koji rade u različitim oblastima.

METOD I UZORAK

Istraživanje je organizovano kao neeksperimentalno. Statistička analiza se zasniva na deskriptivnoj analizi, analiza varijanse ANOVA, statistička značajnost razlika između aritmetičkih sredina grupa. Za interpretaciju rezultata koristi se kvantitativna analiza numeričkih podataka i kvalitativna analiza rezultata na MMPI.

Koristi se stratifikovani uzorak koji broji 60 ispitanika izabranih na osnovu sledećih kriterija – profesija: psiholog i socijalni radnik; oblast: socijalna zaštita i zdravstvo; institucija u kojoj rade; radni staž u instituciji – više od 5 godina. Na osnovu ovih kriterija izabrane su 2 grupe ispitanika. Prvu grupu čini 30 ispitanika (10 psiholozi i 20 socijalni radnici) zaposleni u institucijama socijalne zaštite. Drugu grupu čine 30 ispitanika (10 psiholozi i 20 socijalni radnici) iz oblasti zdravstva,

zaposlenih u Centrima za mentalno zdrvlje i psihijatrijskim bolnicama u R. Makedoniji. Ukupan primerak čini 40 socijalnih radnika i 20 psihologa. Broj ispitanika je različit zbog toga što je broj psihologa u ovim oblastima manji od broja socijalnih radnika u obe oblasti.

MERE

U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti:

- LOB – lista opštih podataka

-OTS– opšti test za merenje stresa (Bensaba, 1999). Test meri nivo stresa i rizika od pojave profesionalnog stresa. Ukupan broj ajtema (65) je tematski grupisan u 6 skala: A,B,V,G,D,Đ.

-SPS – skala za merenje profesionalnog stresa (Weissman,1996). Test meri intenzitet stresa na radnom mestu i rizik od profesionalnog sagorevanja. Sadrži 15 tvrdnji. Odgovori se dobijaju na petostepenoj skali za procenu stepena saglasnosti sa svakom tvrdnjom. Skorovi na testu grupišu se u 4 kategorije.

-MMPI – Minesota Multifazični Personalni Inventar (Biro & Berger,1984). Procenjuju se rezultati dobijeni na skalama: D – depresivni simptomi, Hy–skala potiskivanja, negacije i konverzivnih simptoma, Pd – skala nezrelosti i impulsivnosti, asocijalno ponašanje, Pt – skala anksioznosti, opsesivnog mišljenja, Si – skala socijalne introverzije i povlačenja (Biro, 1990, str. 109).

REZULTATI

Stepen podložnosti za stres kod ispitanika obe profesionalne grupe i razlike između grupa zaposlenih u istoj ili različitoj oblasti

Podložnost ili otpornost na stres jeste individualna i zavisi od uticaja različitih faktora. Opšta podložnost na stres je značajan predisponirajući faktor za pojavu profesionalnog stresa. Profesionalci u oblasti pomažućih profesija koji imaju nisku otpornost na stres, odnosno, visoku opštu predisponiranost, pod rizik su od pojave profesionalnog stresa. Iz tih razloga, u našem istraživanju, prvo smo primenili ispitivanje opšte podložnosti na stres, a zatim smo merili pojavu profesionalnog stresa i postavili pitanje da li postoji povezanost između predisponiranosti za stres i pojavu profesionalnog stresa kod pomagača.

Opštu podložnost na stres kao rizik za pojavu profesionalnog stresa meri skala A – opšteg testa za merenje stresa. Broj bodova na A skali ukazuje na nivo stresa i rizika za pojavu profesionalnog stresa. Ukoliko je ukupan broj bodova 7 ili manje, ne postoji rizik od pojave stresa. Ukoliko je broj bodova između 8 i 14, znači da rizik zavisi od slučaja do slučaja. Broj bodova između 15 i 63, ukazuje na povećani rizik od stresa. Iznad 64 bodova upućuje na postojanje vrlo visokog rizika.

Hipoteza br. 1: očekuje se da su psiholozi i socijalni radnici zaposleni u institucijama socijalne zaštite i zdravstva izloženi visokom riziku od pojave profesionalnog stresa.

Rezultati istraživanja opšte podložnosti na stres su pokazali: grupa socijalni radnici zaposleni u socijalnoj zaštiti imali su 131 bodova. Socijalni radnici zaposleni u oblasti zdravstva 175 bodova. Psiholozi zaposleni u socijalnoj zaštiti imali su 72 boda, a psiholozi zaposleni u zdravstvu 62 boda.

- Imajući u vidu prethodne rezultate, lako se može uočiti da su profesionalni pomagači, socijalni radnici i psiholozi, visoko rizične grupe za pojavu stresa na poslu. Stepenn rizika od pojave profesionalnog stresa je visok kod pripadnika obe profesionalne grupe zaposlenih u oblasti socijalne zaštite i u oblasti zdravstva. Postoje statistički značajne razlike u stepenu predisponiranosti za profesionalni stres između socijalnih radnika i psihologa. Socijalni radnici u obe oblasti su pod većim rizikom od pojave profesionalnog stresa u odnosu na psihologe ($z=0.046$). Razlika je statistički značajna na nivou 0.05.
- Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da su obe grupe, psiholozi i socijalni radnici, zaposleni u socijalnoj zaštiti u kategoriji visokog rizika za pojavu profesionalnog stresa. Jedino grupa psihologa koji rade u oblasti zdravstva pripadaju u kategoriji „povećanog rizika”.
- Dobijeni rezultati potvrdili su hipotezu broj 1.

Postavlja se pitanje: da li visoka predisponiranost na stres dovodi do pojave profesionalnog stresa kod pomagača?

PROFESIONALNI STRES I POJAVA SINDROMA SAGOREVANJA KOD ISPITANIKA OBE PROFESIONALNE GRUPE U OBE ISTRAŽIVANJE OBLASTI

Prethodni rezultati uputili su na pretpostavku da su ispitanici iz obe grupe pod uticajem profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja.

Hipoteza br. 2: Očekuje se prisustvo profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja kod pripadnika obe profesionalne grupe.

Primenom Vajsmanove skale (SPS) merili smo nivo profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja. Prema broju bodova na petostepenoj skali određuje se nivo profesionalnog stresa. Prema tabeli: do 25 bodova ne postoji profesionalni stres; nivo 2: 26–40 bodova – postoji stres i rizik od sagorevanja; nivo 3: 41–55 bodova – početna faza sagorevanja; nivo 4: 56–60 bodova – profesionalno sagorevanje.

Analiza rezultata prema bodovima na skali pokazuje: 22,50% iz grupe socijalnih radnika u socijalnoj zaštiti bilo je na drugom nivou; 22,50% u trećem; 5%

bilo je na četvrtom nivou. Slične rezultati imaju i socijalni radnici zaposlenih u oblasti zdravstva. Razlika je u četvrtoj kategoriji u kojoj se iz ove grupe nalazi 2.50% ispitanika. Psiholozi u socijalnoj zaštiti prema rezultatima na testu nalaze se na sledećim nivoima: 30% je u granicama drugog nivoa; 20% u granicama trećeg nivoa, nije bilo slučajeva pod rizikom od sagorevanja. Kod psihologa u zdravstvu situacija je sledeća: 35% ispitanika iz ove grupe nalazi se u granicama drugog nivoa, 15% u trećem.

Ukupni rezultat za grupu socijalnih radnika pokazuje: kod 45% ispitanika iz ove grupe konstatovan je profesionalni stres i rizik od sagorevanja na poslu; 47,50% je u početnoj fazi sagorevanja, a 7,50% već su u fazi sagorevanja na poslu.

Kod psihologa iz obe oblasti rezultati su sledeći: kod 65% konstatovan je profesionalni stres i rizik od sagorevanja; 35% su u fazi početnog sagorevanja na poslu. Postoje značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između grupa socijalnih radnika i psihologa. Viši nivo profesionalnog stresa konstatovan je kod socijalnih radnika u odnosu na psihologe iz obe oblasti ($z=0.006$). Razlika je statistički značajna na nivou 0,01.

Ukupan rezultat za obe grupe iznosi: kod 51,67% ispitanika obe grupe iz obe oblasti, dijagnostifikovan je profesionalni stres nivoa 2 – postoji stres i rizik od sagorevanja (hitan apel za preduzimanje mere da ne dođe do sagorevanja). Kod 43,33% dijagnostifikovan je profesionalni stres u granici trećeg nivoa, odnosno, početna faza profesionalnog sagorevanja, 5% ispitanika već je u fazi sagorevanja.

Dobijeni rezultati potvrdili su hipotezu broj 2.

PROFESIONALNI STRES I POJAVA SINDROMA SAGOREVANJA KOD ISPITANIKA OBE PROFESIONALNE GRUPE ZAPOŠLJENI U ISTOJ ILI RAZLIČITOJ OBLASTI

Prethodni rezultati nametnuli su pitanje da li postoje razlike u nivou profesionalnog stresa između pripadnika iste profesije koji rade u različitim oblastima i između pripadnika različite profesije koji rade u istoj oblasti ?

Hipoteza br. 3: Očekuje se pojava statistički značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između ispitanika različite profesije koji rade u istoj oblasti (socijalna zaštita i/ili zdravstvo).

Rezultati ispitivanja razlika između različitih profesionalnih grupa koji rade u istoj oblasti pokazuju: u oblasti socijalne zaštite ne postoje značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između psihologa i socijalnih radnika. U oblasti zdravstva postoje značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između psihologa i socijalnih radnika. Viši nivo profesionalnog stresa postoji kod socijalnih radnika u zdravstvu u odnosu na psihologe koji rade u zdravstvu ($t=2,10$ $p=0,05$).

Hipoteza broj 3 je delimično potvrđena.

Poređenjem ovih rezultata sa rezultatima dobijenih proverom hipoteze 1, možemo zaključiti: veća podložnost (osetljivost) na stres i rizik od pojave profesionalnog stresa kod socijalnih radnika u odnosu na psihologe jeste jedan od razloga za pojavu višeg nivoa profesionalnog stresa kod pripadnika ove profesije. Dobijeni rezultati u skladu su rezultatima predhodnog istraživanja (Trajkov, 2005).

Sledeće pitanje jeste: da li postoje razlike u nivou profesionalnog stresa između pripadnika iste profesije koji rade u različitim oblastima?

Hipoteza br. 4: Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u nivou profesionalnog stresa između ispitanika iste profesije koji rade u različitim oblastima.

Rezultati su pokazali: Postoje značajne razlike između grupa psihologa koji rade u različitim oblastima. Viši nivo profesionalnog stresa postoji kod psihologa koji rade u oblasti socijalne zaštite u odnosu na njihove kolege iz zdravstva ($t=1,748$). Razlika je značajna na nivou $p<0.05$. Ne postoje značajne razlike između grupa socijalnih radnika koji rade u različitim oblastima.

Prethodni rezultati pokazali su da je nivo profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja viši kod socijalnih radnika u odnosu na psihologe u obe ispitivane oblasti. Imajući u vidu da socijalni radnici i psiholozi, u istoj oblasti, rade sa istim klijentima i da su izloženi relativno istom riziku na poslu, a da i pored toga postoje značajne razlike između njih, nameće se pitanje koji drugi faktori imaju uticaj na to?

FAKTORI KOJI POVEĆAVAJU RIZIK OD STRESA I POJAVE PROFESIONALNOG STRESA I SAGOREVANJA

Uvidom u literaturu zaključili smo da na pojavu profesionalnog stresa, osim faktora rizika na poslu, utiče i veći broj drugih faktora. Među njima, naglašava se značaj sledećih faktora: karakteristika ličnosti pomagača, stav prema radu i životu, dužina radnog staža u ispitivanim područjima na radnom mestu psiholog ili socijalni radnik i obučenost (edukovanost) za zaštitu od stresa na radu.

ODREĐENE KARAKTERISTIKE LIČNOSTI I STAV PREMA ŽIVOTU I RADU KAO FAKTORI RIZIKA ZA POJAVU STRESA NA RADU

Primenom MMPI ispitivali smo karakteristike ličnosti pripadnika obe grupe. Za ispitivanje stava prema životu i radu primenili smo skale B i V (OTS testa).

Proverili smo sledeće pretpostavke:

a) profesionalni pomagači sa introvertnim karakteristikama i pesimističkim stavom prema životu i radu podložniji su stresu na radu u odnosu na profesionalne pomagače sa ekstrovertnim karakteristikama i optimističkim stavom prema životu i radu;

b) profesionalni pomagači sa simptomima depresije, anksioznosti, negacije i potiskivanja su pod visokim rizikom od stresa na poslu.

Prema osobinama ličnosti i stavu prema životu i radu ispitanike smo podelili u dve grupe:

tip I i tip II.

Tip I – introvertan sa pesimističkim stavom, negativnim odnosom prema životu i radu.

Tip II – ekstrovertan sa optimističkim stavom i pozitivnim odnosom prema životu i radu.

Rezultati su pokazali: zajednički skor za socijalne radnike na skali B (tip I) iznosi 283, na skali V (tip I) iznosi 171. Skor na skali B (tip II) iznosi 161, na skali V (tip II) iznosi 61.

Zajednički skor za psihologe na skali B (tip I) iznosi 157, na skali V (tip I) iznosi 109. Skor na skali B (tip II) iznosi 136, a na skali V (tip II) 57. Pored rezultata na skali B socijalni radnici se nalaze na nivou visokog rizika⁷². Prema rezultatima na skali B, psiholozi se nalaze na trećem nivou „postoji rizik”⁷³. Prema rezultatima na skali V obe grupe se nalaze na trećem nivou „postoji rizik”.

Procenat ispitanika sa introvertnim karakteristikama, pesimističkim stavom i negativnim odnosom prema radu iz grupe socijalnih radnika iznosi 63%. Iz grupe psihologa 59% ispitanika poseduje ove karakteristike.

Rezultati su potvrdili pretpostavku da su introvertne osobe sa pesimističkim stavom i negativnim odnosom prema životu i radu u odnosu na ekstrovertne i sa optimističkim stavom pod značajno većim rizikom od pojave stresa i sagorevanja na poslu.

Komparativna analiza dominantnih profila socijalnih radnika i psihologa, dobijenih na MMPI, pokazuje: kod 30% iz grupe socijalnih radnika dominiraju 3 osnovna profila ličnosti. U svakom od njih dominantne su negativne emocije, depresivnost, pad emotivne i životne energije, anksioznost, osećaj bespomoćnosti. Za grupnu psihologa, karakteristična su dva nevalidna profila, koji ne daju mogućnost diskusije. Isto tako, kod ove grupe, naglašeno je korišćenje odbrambenih mehanizama, kojima se prikriva ili odlaže reakcija na stres. Kod dela psihologa sreću se i profili ličnosti sa depresivnim-hipohondričnim reakcijama, kao i negacije i potiskivanja, slično kao i kod dela grupe socijalnih radnika.

Rezultati dobijene primenom MMPI objašnjavaju deo pitanja razlika u predisponiranosti za pojavu profesionalnog stresa između socijalnih radnika i psihologa. Značajno veći broj ličnosti sa depresivnom simptomatologijom, pesimističkim raspoloženjem iz grupe socijalnih radnika, kombinovanih sa svakodnevnim stresorima na radnom mestu, povećavaju podložnost stresu, pojavi profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja.

72 Visok rizik ukoliko zbir bodova na skali B iznosi 256 i više.

73 Postoji rizik ukoliko je zbir bodova na skali B do 255.

Dobijeni rezultati su u skladu sa rezultatima studije „Stres od rada i depresija u institucijama hitne medicinske pomoći” (Revicki & Whitley, 2001) u kojoj je takođe konstatovana veza između depresije i stresa na radu.

Netipični profili na MMPI, karakteristični za veću grupu psihologa i često korišćenje odbrambenih mehanizma, koji pozitivno utiču na smanjenje anksioznosti, održavanju i povećavaju samopoštovanje i jačaju integritet ličnosti, što nije slučaj kod socijalnih radnika, u određenoj meri objašnjavaju razlog veće predisponiranosti socijalnih radnika za pojavu stresa na poslu.

Prethodnu diskusiju završićemo konstatacijom: depresivnost, anksioznost, nesigurnost, nizak nivo tolerancije na frustracije, pesimizam i negativan stav prema životu, predisponirajući su faktori koji doprinose tome da jedna ličnost bude vulnerabilnija za pojavu profesionalnog stresa i sagorevanja u odnosu na drugu, kod koje ove karakteristike nisu dominantne.

DUŽINA RADNOG STAŽA U ISTOJ OBLASTI KAO FAKTOR RIZIKA

O tome kako utiče ovaj faktor nema potpune saglasnosti između istraživača, odnosno, prema navodima jednih, viši nivo stresa sreće se kod mlađih radnika koji su u fazi početnog suočavanja sa faktorima rizika na radnom mestu pomagača koji još uvek nisu razvili mehanizme odbrane. (Savicki & Cooley, 1982). Veći broj autora zastupa suprotno mišljenje. Prema njihovom iskustvu, duži period izloženosti uticaju stresnim faktorima na poslu povećava nivo profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja. Odnosno, koliko je duži period izloženosti uticaju faktora rizika na poslu, toliko je viši nivo profesionalnog stresa i rizika od sagorevanja kod pomagača.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su: 7,33% ispitanika sa stažom 5 do 10 godina nalazi se na prvom nivou; 91,67% nalazi se na drugom nivou – zona rizika od pojave profesionalnog stresa, a samo 1 ispitanik nalazi se na nivou 3 – početna faza profesionalnog stresa. U grupi ispitanika sa stažom dužim od 10 godina: 41,67% je na nivou 2 – zona rizika; 52,08% je na nivou 3 – profesionalni stress i početna faza sagorevanja, a 6% je na nivou 4 – profesionalni stress i pojava sagorevanja. Možemo zaključiti da dužina radnog iskustva povećava rizik od pojave profesionalnog stresa kod profesionalaca koji rade sa rizičnim pojedincima i grupama.

NEDOVOLJNA OBUČENOST ZA UPRAVLJANJE STRESOM KAO FAKTOR RIZIKA

U literaturi postoje nepobitni dokazi za to da je nedovoljno poznavanje načina kontrole emocija i postavljanje granica empatije sa traumatskim stanjima klijenta – pacijenta, jeste značajan razlog za pojavu visokog nivoa stresa i sindroma

sagorevanja kod pomagača (Milavić, 1995). Zaštita od stresa na radu može se postići jedino dobrom obukom profesionalaca humanističkih profesija za postavljanje granica do koje ih može „pogoditi” tuđa nesreća, kako se zaštititi od preteranog emocionalnog „preplavlivanja” i empatičnosti koja često dovodi do sagorevanja na poslu.

Da li i koliko su ispitanici iz obe profesionalne grupe obučeni da se zaštite od stresa na poslu jeste sledeće pitanje u ovom radu.

Pretpostavili smo da će nivo stresa na poslu zavisiti od stepena obučenosti profesionalca za zaštitu mentalnog zdravlja i prevenciju i/ili upravljanje stresom, da je nivo stresa veći kod nedovoljno obučениh pomagača.

Rezultati su pokazali: ispitanici iz obe grupe su nedovoljno obučeni za zaštitu od stresa na poslu; da su socijalni radnici iz obe oblasti, u odnosu na psihologe, dobili značajno manji broj obuka za upravljanje stresom i zaštitu mentalnog zdravlja; da su psiholozi koji rade u oblasti zdravstva, u odnosu na njihove kolege koji rade u socijalnoj zaštiti, obučeniji, da imaju veći broj dodatnih obuka za zaštitu mentalnog zdravlja i upravljanje stresom na poslu. Ipak, obe grupe imaju potrebu za kontinuiranom obukom i primenom tehnika za relaksaciju i zaštitu od stresa i sagorevanja na poslu.

Dobijeni rezultati potvrdili su prvi deo opšte hipoteze koja glasi: očekuje se da su psiholozi i socijalni radnici koji rade u oblastima socijalne zaštite i zdravstva, zbog prirode posla, podložni visokom riziku od pojave profesionalnog stresa i sagorevanja na radu. Očekivanje da će nivo profesionalnog stresa biti viši kod zaposlenih u zdravstvu, nije potvrđeno, odnosno, rezultati su pokazali da je nivo profesionalnog stresa viši kod profesionalaca iz obe grupe koji rade u oblasti socijalne zaštite.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja su pokazali da na pojavu i nivo profesionalnog stresa i sagorevanja kod profesionalaca iz pomažućih profesija – kod socijalnih radnika i psihologa, utiče veći broj faktora među kojima: podložnost (osetljivosti) na stres, faktori direktno povezani sa prirodom posla i uslovima rada, zahtevi koje pred profesionalca postavlja radno mesto, karakter posla, dužina iskustva na poslu sa klijentima pod rizikom (period u kom je profesionalac bio izložen uticaju rizičnih faktora na poslu), kao i nedovoljna obučenost za zaštitu od stresa i upravljanje stresom na radu.

Rizik od rada sa klijentima/pacijentima sa socijalnim, psihološkim i zdravstvenim problemima povećava rizik od stresa i dovodi do pojave profesionalnog stresa kod socijalnih radnika i psihologa zaposlenih u oblastima socijalne zaštite i zdravstva.

Socijalni radnici iz obe oblasti su, u odnosu na psihologe, profesionalci sa značajno višim nivoom profesionalnog stresa.

Psiholozi u oblasti socijalne zaštite su grupa sa značajno višim nivoom stresa od psihologa u zdravstvu.

Rezultati do koje smo došli u našem istraživanju u saglasnosti su sa nahodima istraživanja Nacionalnog instituta za profesionalnu sigurnost i zdravlje (NIOSH), na čijoj listi od 16 najstresnijih profesija, profesija socijalni radnik ima skor 6.

Profesionalni pomagači zaposleni u socijalnoj zaštiti i zdravstvu svakodnevno se susreću sa ljudskim nesrećama, nasiljem i tugom zbog čega deo njih ne voli svoj posao. Nedostatak motivacije, uz postojanje drugih faktora rizika, povećava potrebu supervizije, edukacije i pomoći, kako bi ovi profesionalci izdržali svakodnevne psihičke i fizičke napore, da bi se zaštitili od stresa i da ne bi sagoreli na poslu.

LITERATURA

- Ajduković, M., Ajduković, D. (1994). *Pomoć i samopomoć u skrbi za mentalno zdravje pomagača*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb.
- Bensaba, S. (1999). *Stres je život*. Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Biro, M. (1990). *Samoopisne tehnike u kliničkoj psihologiji*. Medicinska knjiga. Beograd, Zagreb. 102–114
- Bensaba, S. (2002). *Živeo stres*. Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva-
- Beaton, R., Marphy, S.. (2002). Social support and relationship conflict in firefighters. In: Job Stress. *American Psychological Association*. Washington DC
- Beaton, R. Marphy, S. (1992). *Research implications of working with people in crisis*. In C. Figley (ed), *Compassion fatigue: Coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. New York: Bruner/Masel
- Bieliauskas, L. (1980). *Life events*. 17-OHCS measures & psychological defensiveness in relation to aid-seeking. *Journal of Human Stress*. 6:28–36
- Biro, M., Berger, J. (1985). *Praktikum za primenu i interpretaciju (MMPI)*. Beograd Savez društava psihologa Srbije.
- Caplan, R., Cobb, S. French, J. R. Van Harison, R., Pineau, R. (1975). *Job demands and worker health*. (Publication No. 75-160). Washington DC: National Institute for Occupational Safety and Health
- Chaplain, R. P. (1995). *Stress and job satisfaction :a study of English primary school teachers*. *Educational Psychology*. Vol. 15,4:473-489
- Corcoran, K. J. (1989). Interpersonal Stress and Burnout: Unraveling the role of Empaty. *Journal of Social Behavior and Personality*. Vol. 4:141–144.
- Flannery, R. B. (1987). From victim to survival: A stress approach in the treatment of learned helplessness. In: *Psychological Trauma*, BA van der Kolk (Ed.), p.217. American Psychiatric Press. Washington, DC
- Gallery, M. E. Whitley, T. W. Klonis, L. K. Anzinger, R. K, Revicki, D. A. (1992). A study of occupational stress and depression among e physicians. *Annals of Emergency medicine*. Vol. 21. 58–64
- Goliszek, A. (1993). *Stress management*. London: Bantam Books

- Harris, K. R. Halpin, G. G. Halpin. (1985). Teachers characteristics and stress. *Journal of Educational Research*. Vol. 78. 6:346–350
- Hurrell, J., Murphy, L. (1992). Preventing of work – related psychological disorders. In, G. Keita & S. Sauter (eds.) *Work and well-being: An agenda for the 1990s* :31-33. Washington, DC: American Psychological Association
- Kaličanin, P., Petrovič, D. (2001). *Priručnik o stresu*. Institut za mentalno zdravlje. Beograd
- Kyriacou, C., Sutcliffe, J. (1978). Teacher stress: prevalence, sources and symptoms. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 48.2:159-167
- Kyriacou, C., Sutcliffe, J. (1979). Teacher stress and satisfaction. *Educational Research*. Vol. 21.2:89–96
- Kyriacou, C. (2001). *Teacher stress: directions for future research*. *Educational Review*. Vol. 53.1:27–35
- Kyriacou, C., Pratt, J. (1985). Teacher stress and psychoneurotic symptoms. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 55.1:61–64
- May, H. J., Revicki, D. A. (1985). Professional stress among family Physicians. *Journal of Family Practice*. Vol. 20:165–171
- Manthei, R. (1996). Teacher stress in intermediate school. *Educational Research*. Vol. 38.1:3–19
- Milavić, G. (1995) Burnout sindrom, simptomi, prevencija i lečenje. Saopštenje na seminaru: *Trauma intervencije kod dece i adolescenata*, Beograd. Institut za mentalno zdravlje
- Petrović, V. (2000). Sindrom izgaranja. *Psihologija izbeglištva*. Beograd:245–255
- Pithers, R. T., Fogarty, J. (1995). Occupational stress among vocational Teachers. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 65.1:3-14
- Pithers, R. T. (1995). Teacher stress research: problem and progress. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 64.4:387–392
- Revicki, D. A., May, H. J. (1989). Organizational characteristics, occupational stress and mental health in nurses. *Behavior medicine*. vol. 15:30–60
- Revicki, D. A., Whitley, T. W. Gallery, M. E., Allison, A. J. (1993). Organizational characteristics, perceived work stress, and depression in emergency medicine residents. *Behavior medicine*. Vol. 19:74–81
- Revicki, D. A., Whitley, T. W. (2001). Organizational characteristics, occupational stress, and depression in rural emergency medicine technicians. *Journal of Rural Health*. Vol. 4:73–84
- Savicki, V., Cooley, E. J. (1982). *Implications of burnout research and theory for counselor educators*. Person. Guid. March
- Sauter, S. L., Murphy, L. R., M., Hurrell, J. (1990). *Prevention of work-related psychological disorders: A national strategy proposed by the National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH)*. *American Psychologist*, 45, 1146–1158
- Schleifer, L. M., Amick, B. C. (2002). System response time and method: Stress effects in computer-based tasks. *International Journal of Human-Computer Interaction*. Vol. 1:23–39
- Smilansky, J. (1984). External and internal correlates of teachers' satisfaction and willingness to report stress. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 54.1.84–92
- Trajkova - Stamenkova, V. (2001). Prevencija na mentalnoto zdravje na rabotnicite. *Mentalna higijena*. Skopje, NIP Studentski zbor.s..263–274

- Trajkov, I. (2005). Profesionalen stres kaj pomagatelne profesii-posledici od istiot. *Zbornik na trudovi* Filozofski Fakultet. 58 :475–491
- United Kindom Healthy and Safety Commision. *Menaging stress at work*. Discusion document. London.<http://www.cdc.gov/niosh/>
- United Kindom Institute of stress. (1998).”*Stress-America’s # Health Problem*”
<http://www.cdc.gov/niosh/>
- Weissman, M. (1996). *Assessing depressive symptoms in five psychiatric populations:A validation study*. American Journal of Epidemiology.106:203–214
- Zun, L. Kobernick, M., Howes, D. S. (1988). *Emergency physician stress and morbidity*. American Journal of Emergency physician stress and morbidity. American.Journal of Emergency Medicine.6.:370–374

Ivan Trajkov

University of Skopje , Faculty of Philosophy „Sv.Kiril i Metodij“,
Department of Psychology

PROFESSIONAL STRESS AMONG PSYCHOLOGISTS AND SOCIAL WORKERS EMPLOYED IN THE HEALTH AND SOCIAL CARE

SUMMARY

Professional stress is a problem which seriously affects the health and decreases the results of the employee in the workplace. The members of the professions whose primary job is helping people, including psychologists and social and health care workers, are exposed to high risk of developing stress and stress reactions. Everyday experience with misfortunes and traumas of others calls into questions the control over their own lives and makes grounds for development of severe forms of stress.

The aim of this research was to present the reaction to stress of the health professionals working in the fields of social and health care. We analyzed two fundamental questions about stress as follows: the risk of stress and levels of stress among psychologists and social workers. The sample involved 60 participants, psychologists and social workers employed in institutions for social and health care in the Republic of Macedonia.

Instruments: OTS-General test for stress, SPS-scale measurement of professional stress, MMPI-Minnesota multiphasic personal inventory; LOP- list of general information.

The results of the research into the influence of specific risk factors for the occurrence of stress showed that, because of job specificity, the respondents of both groups were at high risk of professional stress. Significantly more risky was the group of social workers in both studied fields. Psychologists working in the field of social care were at higher risk compared to psychologists working in the health care. The results of investigation of the level of professional stress and burn-out showed a high level of professional stress among respondents from both groups: 80% of respondents were at risk of occupational burn-out, 20% were in the burn-out phase. Significantly higher levels of professional stress and risk of burn-out were noted in the group of social workers compared to psychologists in both fields.

Research into the causes of professional stress and burn-out in members of both professions points to the conclusion that, except the risk at the workplace, significant causes of this phenomenon are: certain personality traits and attitude towards work, length of work experience, work with risk individuals and groups, and insufficient education of professionals to protect themselves against stress.

Key words: professional stress, burn-out, helper, helping professions

Јасна Љ. Парлић Божовић⁷⁴

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за педагогију,
Косовска Митровица, Србија

ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ ОБЛИКА ВАСПИТНОГ ДЕЛОВАЊА ПОЈЕДИНЦА У ДРУШТВУ⁷⁵

САЖЕТАК

Када је реч о развоју облика васпитног деловања појединца у друштву, неопходно је решити домен васпитног деловања. Схватања педагога и унутар струке су по овом питању веома разнолика. Одређују их различити приступи, аспекти, припадање различитим педагошким оријентацијама итд.

Чињеница око које се мишљења педагога подударују односи се на издвојеност човека у односу на остала жива бића, укључујући све тековине настале као напор вековних генерација у погледу унапређивања културе.

Стога, намера овога рада је да прикаже развој облика васпитних утицаја почев од оних која су неинтенционално и нужно пратилац људских заједница од почетка свог постојања па надаље.

Кључне речи: Појединац, друштво, облик, васпитни утицај.

Описати неку научну појаву претпоставља најпре је разумети, испитати и научно доказати у смислу назнаке појавних облика у којима се она јавља. Када се ради о историјском аспекту посматрања, развојни приступ појавама је од посебног значаја у прилажењу феномену васпитања. Педагози користе више уобичајених критеријума за класификацију облика и врста васпитања. Ако се за критеријум одреди област деловања или страна личности на коју се васпитањем делује, може се говорити о интелектуалном, моралном, естетском, физичком и радном васпитању. Други пак критеријум класификације је неминовно и узраст васпитаника, па у том контексту разликујемо предшколско, основношколско, средњешколско васпитање, те васпитање одраслих. Наравно, евидентни су и други критеријуми класификације, и кроз све њих прожет је историјски аспект прилажења овим појавама. Посебно је могућ историјски

⁷⁴ jasnaparlic@yahoo.com

⁷⁵ Рад је настао у оквиру пројекта III 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција” који финансира Министарство науке и просвете Републике Србије

приступ прилажења облицима васпитног деловања, ако буде изведен из контекста друштвено-економских формација, према ком се разликује васпитање у првобитној људској заједници, у робоваласничком друштву, потом у феудалном друштвеном уређењу итд. Међутим, код такве класификације облика васпитног деловања, фокус је на развојним облицима друштва, а васпитање је само пратилац. Развојни приступ васпитању тражи такву класификацију облика васпитног деловања појединца у друштву која се заснива на идентификацији типичних развојних облика овог феномена, при чему се типичност одређује на основу унутрашњих суштинских одлика васпитања, а не неког феномена са којим је васпитање у вези (Павловић, 2011:45). Стога, основни принципи класификације облика васпитног деловања појединца у друштвеној заједници могли би бити следећи:

а) Начин на који се остварује пренос културних тековина (механизми на којима почива конкретни облик васпитања);

б) моменат у развоју цивилизације у којем се неки облик васпитања јавља;

в) специфичне потребе у преносу културних тековина у датој фази развоја цивилизације на које је конкретни облик васпитања био одговор. Многи аутори за означавање укупности васпитног феномена као интеграције облика васпитања који постоје у датом историјском тренутку користе појам *васпитна формација* (Павловић, Шулц и други).

Шулц је користио појам *формација учења*. Овај појам код њега означава „релативно раширен и у институцијском и друштвеном окружењу познат комплекс увјета и модалитета учења. Што се разликује од увјета и модалитета учења друге врсте. Формације учења утврђују се у одређеним историјским ситуацијама као одговори на неки друштвени изазов, као нека врста општег решења проблема, иза којег се, након што се једном утврди, више не може вратити” (Шулц, 1987-1994: 188).

ОБЛИЦИ ВАСПИТНОГ ДЕЛОВАЊА

Ако се крене историјском инстанцом, први облик васпитног деловања постоји дуго колико и сам човек у виду спонтаног васпитања (Павловић, 2011: 49), случајног, ненамерног или неинтенционалног (Парлић Божовић, 2011: 7). Фаза у историји човечанства за коју се везује појава спонтаног васпитања јесте период у коме људи до основних средстава за живот долазе ловом, риболовом, сточарством, земљорадњом итд. Заједничка црта људи тога доба јесте чињеница да им ниво организације зависи од развоја и да имају низак ниво организације. То су заједнице састављене од мањег броја чланова које располажу ограниченим знањима па је њихова способност да контролишу околину врло незнатна. Такве заједнице показују високу специјализованост за своју околину,

али чланови унутар заједнице немају довољно високо специјализоване улоге (сви учествују у свему). Везе међу појединим групама су слабе и спорадичне. Свака заједница тежи да буде сама себи довољна (Павловић, 2011:51).

У тако примитивним заједницама, са ниским степеном знања, не постоји нарочита диференцијација улога међу њеним члановима. Тако постаје релативно једноставно обезбедити пренос знања и умења на нове нараштаје. Пошто се све одвија унутар заједнице, деца присуствују свим активностима одраслих, и усвајају све што је потребно за живот у заједници и њен опстанак. У таквој заједници одрасли једнако познају све, а то „све” одвија се и пред децом. Непотребно је било, у таквим ситуацијама, организовати било какву обуку (подвукао аутор). Одвијање свих активности је спонтано, по аутоматизму свакодневног живота у заједници.

НЕИНТЕНЦИОНАЛНО ВАСПИТАЊЕ

Општи јеванђељски, а и они други, еволуциони принципи подударни су у идеји да свака појава своје зачетке има знатно раније, пре испољавања у својој развојној форми. Стога је сасвим логично да и васпитање као феномен има своје елементарне прапочетке, који постоје пре испољавања у облику у коме га имамо данас. И у животињском свету је много примера да неке јединке (по правилу старије и компетентније) утичу на понашање других преносећи тако на њих неке навике и вештине. Међутим, и међу научницима који се баве понашањем животиња постоје неслагања око тумачења оваквих случајева. Неки аутори истичу објашњења да и животиње васпитавају своје младе неинтенционално док други такву тезу стављају под сумњу. Други пак прихватају да међу животињама постоји учење које се одвија под утицајем других јединки (социјално учење), али остаје дилема да ли је то учење имитацијом, тј. да ли свака јединка усваја неки облик понашања на одређени начин па онда опонаша њене реакције (Павловић, 2011:53), чак иако је недовољно јасно колико се неки процеси одвијају путем имитације, а колико путем неких других облика учења. Који год механизми учења лежали у основи, евидентно је постојање преноса навика и у животињском свету са једних на друге јединке. Но, ипак не можемо рећи да су ти облици социјалног учења који су присутни код животиња еквиваленти васпитном процесу. Код В. Младеновића чак налазимо да „васпитање нити почиње нити се завршава у школи. Човек је од рођења до смрти изложен васпитном утицају заједнице у којој живи. Ирационална страна тога утицаја није ни мање важна од планског васпитања” (Младеновић, 1936: XII). Тако да је сасвим евидентно конфронтирање идеја међу педагозима на тему васпитања у оквиру намерних и ненамерних утицаја.

Да би дете могло имитацијом усвајати неко понашање, потребно је да буде у сталном (или довољно честом) контакту са старијом (искуснијом) особом коју ће имитирати. Груписање деце у групе истог узраста је релативно новијег датума. У примитивнијим заједницама, вршњачке групе не формирају се често и не одржавају се дуже време. Пишући о истоузрастним вршњачким групама, Кон наводи да су такве групе „састављене на вештачки начин и постоје само у савременим, развијеним друштвима (дечји вртић, школски разред и сл). Једини облик комуникације деце и преадолесената у примитивним друштвима ловаца и сакупљача, као што су Бушмани Кунг, јесу раноузрастне групе у којима деца у игри усвајају начине радне делатности одраслих, развијају снагу и формирају навике одређеног понашања” (Кон, 1991, 203).

Тако неинтенционално (ненамерно или спонтано) васпитање у мањим и једноставнијим заједницама веома ефикасно омогућава да млади усвоје своје облике понашања који се тичу заједнице као целине, који су јавни и лако уочљиви. Међутим, спонтаним васпитањем се усвајају и други облици понашања који су прикривенији и које одрасли можда не желе да демонстрирају пред децом. Када деца достигну узраст који им омогућује израженију истраживачку активност, мало је тога што може остати скривено од њих.

Гудман рецимо за овакав облик васпитног утицаја користи термин „узгредно образовање” и каже да се оно састоји у узимању учешћа у текућим друштвеним активностима и на тај начин усвајању знања и вештина (Гудман, 1982). Виготски за учење у првим годинама живота каже да се оно одвија по по личном програму детета. Из укупне понуде у средини у којој се налази, дете само бира и узима одређене садржаје и тако креира властити програм учења. Такав тип учења Виготски назива „спонтаним” учењем, за разлику од учења које се одвија по споља наметнутом програму (Виготски, 1990). Пијаже је сматрао да је дете когнитивни туђинац јер оно мисли другачије од одраслих. Дете има извесне појмове о свету којима није подучавано (такви појмови су страни мишљењу одраслих). Ако их дете поседује, а њима није подучавано, морало их је стећи током своје спонтане интеракције са средином (Елкајнд, 1990). Осим наведених термина *неинтенционално образовање и васпитање*, користе се термини „ненамерно” те „инцидентално” учење (*incidental learning*). У педагошкој енциклопедији за ту одредницу је наведено да је то „учење стјецајем различитих околности, али не према неком унапред постављеном плану или програму” (Педагошка енциклопедија, 1989:115). Бранковић говори о васпитању за живот путем живота (Бранковић, 1999:78).

Бандура наводи да је могуће разликовати две врсте процеса којима деца стичу ставове, вредности и обрасце понашања. Неке социјалне вештине се стичу кроз процес директног поучавања или инструменталног условљавања.

За тај облик учења карактеристично је да родитељи и други агенси социјализације показују релативно јасно шта желе да дете научи. Други облик учења је тај кад дете активно имитира ставове и понашање родитеља мада родитељи најчешће нису имали намеру да их уче (Бандура, 1990: 115).

Говорећи надаље о васпитању у српској култури, Требијешанин наводи да је у традиционалној сеоској средини добар део социјализације отпадао на природно „спонтано” социјализовање које је почивало првенствено на учењу по моделу (Требијешанин; 2000: 92).

Тако са појавом сложенијих људских заједница заснованим на добро уређеној планској земљорадњи и заједница које граде прве градове, преношење културних тековина на нове нараштаје постаје сложеније и превазилази могућности неинтенционалног васпитања. Видови васпитања већ постаје свесна, планирана и организована активност која се из осталих активности заједнице издваја у посебну делатност. Пре тога, појавила се једна прелазна форма коју карактерише недовољно изражена свест о потреби да се нешто учини на плану преношења знања на младе. Одрасли чланови заједнице осећају потребу за таквим преношењем, међутим, то недовољно јасно показују, тако да то свој израз има у стварању одређених погодности за одвијање неинтенционалног васпитања. Ову форму васпитања имамо „кад група ловаца у лов поведе недорасле дечаке који ће присуствовајући лову и учити како се лови” (Павловић; 2011:61).

Тако се у овим прелазним видовима од неинтенционалног ка интенционалном облику васпитања уочава разлика у односу на ситуацију када дете присуствује некој активности зато што се случајно ту затекло по аутоматизму живота дате заједнице. У наведеном примеру са ловом деца нису морала бити присутна, већ их одрасли намерно воде подстакнути интуитивним знањем о важности те активности за дату заједницу. Овде је свест о васпитању на самом зачетку. Не ради се о планском обучавању младих, већ једноставно о стварању погодности да делује неинтенционално васпитање.

Још један прелазни облик васпитања од неинтенционалног ка интенционалном је шегртовање. Код овог облика васпитања ради се о преношењу културних тековина на друге кроз активност која је још увек у тесној вези са уобичајеним радним или другим активностима у заједници. Васпитач (најчешће је то одрасли) обавља своје уобичајене активности при чему је у улози помагача и ученика присутан васпитаник (Павловић; 2011:63). Он је ту са јасним циљем да учи и да буде поучаван. Важно је приметити да је васпитач у одређеним тренуцима прекида уобичајену активност или је мења, а са циљем да делује на васпитаника. Мајстор у некој занатској радњи ће морати често да одступи од уобичајеног рада да би показао шегрту како се обављају одређени

послови па ће и даље реаговати на његову активност, макар тако што ће га казнити за неку учињену ситуацију (грешку). Дакле, могуће је пратити један развојни низ у ком је васпитање прво искључиво спонтано, па се јавља прелазна форма где се стварају погодности да делује спонтано васпитање без неког виднијег одступања од уобичајеног тока активности да би се појавио појавио такав облик где се уобичајена активност мења како би намерно деловало на васпитаника. Јасно је да међу овим формама васпитања нису омеђене оштре границе, већ често једна прелази у другу, и обратно. Шегртовање је један од примера за овакву врсту васпитања. Иако се не односи само на ту врсту обуке, шегртовање најупечатљивији облик добија у класичном шегртовању код којег се млади (шегрти) доводе у ситуацију да раде код одраслог који је стручан за одрађену врсту посла (занатлија, мајстор) и кроз тај рад уче занат. Овај вид шегртовања је често и законски регулисан.⁷⁶

Дакле, облици шегртовања и зачеци школа су, због историјских околности, у неким крајевима остали као најразвијеније васпитне форме и у време кад су у другим земљама увелико развиле напредне форме. То је случај и са земљама нашега поднебља које су биле под турском влашћу. Надаље, у нашој прошлости примере шегртовања, осим класичног шегртовања у мајсторским радионицама и трговачким радњама, налазимо и у припреми будућих свештеника и монаха. Младићи и девојке који се спремају за монашки и црквени ред живели су у манастирима као искушеници и кроз искушенички живот бивали васпитавани за монаштво.

ИНТЕНЦИОНАЛНО ВАСПИТАЊЕ

У развоју људског друштва и цивилизације могуће је издвојити неке тачке које су значиле преласке у нове, више развојне етапе. Једна од таквих преломних тачака јесте прелазак са номадског живота малих заједница ловаца и сакупљача на седелачки живот у релативно трајним насељима. То се догађало у тренутку када су људи са сакупљачке привреде прешли на пољопривреду. Ово доноси тако велике промене у свим сферама живота. Пољопривреда је обезбедила веће количине хране тако да је на истом простору могло живети више људи. Сакупљачка привреда није могла поднети већу густину насељености.

76 Типичан пример интенционалног васпитања у нашој патријархалној средини је и пример са обуком у везу какав је постојао у Скопској Црној Гори. Вештина веза је била посебно важна јер је била доказ да је та вештина савладана и представљала је неку врсту иницијације. За девојчицу се рачунало да излази из детињства и да улази у свет одраслих када научи да изведе кошуљу. Да би девојчица у Скопској Црној Гори научила да везе, давана је као *чирак* на мајстора што је значило да иде на посебну обуку код стручњака за вез. „Мајстор” је одрасла девојка из куће или комшилука, која преко зиме учи девојчице у „кућарици” да везу (Петровић; 1907:369).

Још у првобитној људској заједници постепено је долазило до одређених промена. Човек је почео узгајати одређене биљке. Временом је развио добро организовану земљорадњу што је било предуслов за прелазак у ново развојно доба које је по много чему било знатно изнад неолита. Око 3000 година п. н. е. плуг је био већ у употреби. Веће количине хране добијене земљорадњом омогућиле су пораст становништва и његову концентрацију на једном месту што је предуслов за сложеније форме друштвеног живота. У долинама великих река у којима су, по правилу, и неолитске културе биле најразвијеније, развиле су се и прве цивилизације.⁷⁷

У првим цивилизацијама развија се и занатство. Копају се руде бакра, гвожђа, сребра, олова и живе. Развијају се поступци за топљење метала и израду предмета од њих. Производња тканина је почела врло рано. Производиле су се тканине од вуне, лана, памука, а и од свиле. У Сумеру је почела производња стакловине, у Египту су производили стакло.

Градови који су се градили и у којима су живели житељи ентичких цивилизација одржавају начин живота тих друштава и услове окружења у којима су градови ницали. По правилу, градови који су били на трговачким путевима, који су се развијали као трговачка седишта, били су већи, са већим бројем становника и богатим градским животом, док су градови који представљали центре власти имали мање житеља са слабије развијеним градским животом. Неки градови су имали по више стотина хиљада становника. Нормално функционисање живота у њима захтевало је постојање добре градске управе која се старала о општим градским пословима.

Културне тековине, сва знања и вештине којима су располагале древне цивилизације нису могли бити преношени на нове нараштаје само неинтенционалним васпитањем (без нарочите намере). Сада је присутан неупредиво већи број тих тековина које треба пренети на нове нараштаје. Затим, друштвени живот постао је далеко комплекснији. Заједнице у којима људи живе су много бројније, активности које се у њима свакодневно обављају су разноврсније

77 Код различитих аутора се могу наћи различита гледања и критеријуми по којима се нека култура може назвати цивилизацијом. Чајд говори о следећим критеријумима: 1. постојање градова и урбанизација, 2. да више нису сви зависни од производње, већ се ствара једна класа оних који живе од рада других, 3. да произвођачи плаћају порез или данак чиме се сакупља вишак производа, 4. да се у градовима срећу велике јавне зграде, 5. појава владајуће класе која се, искључена из производње рада, бави духовним радом, организацијом и планирањем, 6. појава писма која послешује појаву науке, 7. појава уметника као посебног слоја, 8. појава међународне трговине и 9. развој струковне поделе занатлија који својим радом подмирују потребе заједнице (Childe, 1965 цитирано код Павловић; 2010:72, а Павловић преузео од Kale; 1990:23). Кале наводи да је уобичајено мање строго гледиште према којем је довољно да буде присутна већина, а не сва побројана цивилизацијска достигнућа да би се могло говорити о цивилизацији.

тако да те заједнице попримају висок ниво организације. Чланови заједнице добијају специјализоване улоге. Више не учествују сви у свему. Зато се јавља потреба да се млади упуте у активности које су важне за заједницу на један организован и мање осмишљен начин. Учење кроз учешће у раду одраслих постаје све теже сем у случају мање развијених професија. Много од онога што раде одрасли је тако далеко од младежи у простору и значењу да је опонашање кроз игру мање кадро да оживи прави смисао тих делатности (Djui; 1970:9).

И други педагози наглашавају недостатке учења опонашањем. Васпитање, дакле, као неодвојиви феномен људске еволуције, добија димензију интенционалне нужности испољене у виду обучавања са појавом свесних, смислених, једном речју – људских активности. Употреба и израда оруђа, поред све техничке једноставности, није се могла научити искључиво подражавањем. Преношењем освојене „људскости” у смислу преношења духовног наслеђа племена или заједнице, васпитање добија својство друштвености, и то интенционалне друштвености јер су се морални кодекси и заједнице свесно и циљно преносили на младе (Кнежевић Флорић; 2000: 142).

Међутим, појава потпуно развијене форме интенционалног (намерног) васпитања повезана је са радикалним променама у свим сферама људског живота које је донела неолитска револуција, али се зачеци из којих се оно постепено развијало могу препознати много раније. Намерно васпитање подразумева активну улогу васпитача. Механизам на којем почива намерно васпитање није учење по моделу, као код ненамерног васпитања, него је то сада поучавање. Зато се развој интенционалног (намерног) васпитања може пратити кроз појаву и развој поучавања. Трагање за временом кад су се појавили елементарни облици поучавања и са условима који су до тога довели води нас у далеку прошлост.

Јасно је да је појава поучавања повезана са карактеристикама живота у заједницама у којима су рани људи живели и са културом коју су у тим заједницама изграђивали, а што је све у вези са тадашњим степеном развоја њихових интелектуалних моћи. Све су то повезани и међусобно условљени фактори. Од свих њих највећу постојаност у времену (па стога и највећу могућност да нам данас буду доступни за посматрање) имају неки остаци материјалне културе. Ту се посебно издвајају остаци оруђа, јер се анализом оруђа може сазнати много о карактеристикама, способностима и начину живота оних који су та оруђа израђивали. Наиме, изгледа да је за људе карактеристична снажна тенденција да понашање других интерпретирају функционално, као активности које су усмерене ка остваривању одређених циљева. Током еволуције когнитивни механизми су се обликовали тако да подражавају телолошко мишљење. Ова својеврсна опседнутост циљевима омогућује људима

да предвиђају понашање других (функционалном интерпретацијом њиховог понашања) и да усвајају културне тековине учењем у социјалном контексту (Csibra I Gergely; 2007: 15).

Све указује на то да су зачеци намерног васпитања били присутни још у најстаријем добу, али пуни ниво развоја овај облик васпитања добија са преласком у неолит и са појавом револуције која је живот људских заједница учинила знатно комплекснијим.

У контексту појаве поучавања потребно је додати да се код зоолога и етолога срећу ставови да поучавање постоји и у животињском свету. Такво третирање поучавања би појаву овог феномена померило у далеко старију прошлост и наметнуло нешто другачији начин његовог третирања. Питање је занимљиво посебно зато што је довело до озбиљних покушаја да се прецизно одреди који облици понашања се могу називати поучавањем и до настојања да се поучавање операционално дефинише (Павловић; 2009).

Учитељ је један од незаобилазних актера и у оном облику васпитања који следи након интенционалног, а које можемо назвати јавним (подвукао аутор) односно, масовним (Павловић; 2011: 89) васпитањем. Међутим, овде је још увек реч о улози учитеља у интенционалном васпитању. Форма поучавања где учитељ поучава једног или неколико ученика према неком свом програму и својим методама сусреће се нарочито код аристократије, а касније и код богатих представника грађанског слоја који својим потомцима такво еминентно васпитање могу приуштити. Тада су улогу учитеља преузимале различите особе, рођаци, пријатељи или би се унајмио посебан учитељ. Као што је нормално било запослити послугу за рад у кући, тако је било природно запослити породичног учитеља који учи децу.

Развој интенционалног васпитања водио је до његове све веће осмишљености и организованости што је на крају довело до појаве првих школа. Ове школе, иако још не значе појаву јавног васпитања, у ствари представљају прелазни облик од интенционалног (намерног) ка јавном (масовном) облику васпитања. Настајале су у древним цивилизацијама, и представљају клице из којих се оно временом развијало. Развојни пут је био постепен и дуготрајан. Одрасла особа која поседује одређено знање имала је компетенцију да повремено демонстрира те садржаје или да на какав други начин реагује на реакције млађе, некомпетентне особе са циљем да и она развије дату компетенцију. Повремено се дешавало да се реагује на једну, а некад на више особа груписаних у заједницу „слушача”.

Школе древних цивилизација задржавају неке типичне одлике интенционалног (намерног) васпитања. И када ради у групи, учитељ у суштини већи део времена ради са појединачним ученицима. Наводећи узроке лошег стања

у школама, Коменски између осталог каже да „није било начина да се у истом разреду у исто време ради са свим ученицима, већ се губила снага у раду са појединцима, а ако је било више ученика то је учитељима морало да задаје магареће муке, док се ученицима, на другој страни, давала прилика за неко-рисно беспосличење, али ако им је за то време и задаван какав задатак, то би изазивало гадну досаду” (Ibidem; 2000: 158). И оне активности које је учитељ успевао да реализује са целом групом углавном су се сводиле на хорско певање нечега што он изговори или прочита.

Иако је рад у старим школама знатно мање ефикасан од рада у ново-вековним школама, ипак је представљао помак у односу на оно што је омогућавало интенционално (намерно) васпитање. Омогућаван је пренос неких ексклузивних знања и специјализованих вештина на већи број чланова него што би то омогућило интенционално (намерно) васпитање. И у том смислу су старе школе представљале прелаз од интенционалног (намерног) ка јавном (масовном) васпитању.

ЈАВНО (МАСОВНО) ВАСПИТАЊЕ

Напредак људског друштва је радикално изменио начин живота људи. Уместо да само узимају оно што нађу у природи (лов, сакупљачка привреда), људи су почели и да узгајају животиње и биљке које користе за исхрану. Следећа значајна тачка у развоју цивилизације, која је драстично утицала на начин живота људи јесте индустријска револуција. До појаве капитализма, главни ресурс је била земља. На земљи су се узгајале домаће животиње, и земља се редовно обрађивала. Међутим, са индустријском револуцијом, ситуација се мења. Све важнији ресурс постаје енергија. Количина енергије која је била потребна за земљорадњу или занатску производњу могла се добити из могућности и снаге људи који су радили, или из коришћења снаге воде, ветра итд. Надаље, индустријско друштво је своју економију унапредило првенствено захваљујући коришћењу великих количина енергије добијене искоришћавањем фосилних горива (угаљ, земни гас и нафта). Те велике количине енергије омогућиле су да производња постане масовна. Према Тофлеру, друштво другог таласа засновано на масовности: на масовној производњи, масовној дистрибуцији, масовној потрошњи, масовним медијима, масовној рекреацији, масовном образовању, чак се праве и оружја за масовно уништење (Ibidem). Масовно искоришћавање фосилних извора енергије и на томе основана масовна производња добара основе су за све друге облике масовности. Из тих основа проистичу и остале карактеристике скривених кодова индустријског друштва које је скицирано према томе како их Тофлер наводи (Ibidem).

Наиме, карактеристике друштва одређују захтеве какве то друштво поставља пред васпитање, односно одређују специфичне васпитне потребе тог друштва. Да би васпитање могло удовољити тим новим потребама, формирао се нови облик васпитања који се и назива јавним (масовним) васпитањем. Производња се сели у фабрике. Масовна производња која почива на уопштеним знањима о производњи тражи велики број радника који имају таква знања. Технолошка знања не могу се шегртовањем пренети ни брзо ни релативно лако, а ни на велики број радника. То је било немогуће и у старим школама које су биле ретке и чија организација и начин рада не могу задовољити потребе за преношењем нових знања на широке масе становништва. Јавља се потреба да се релативно лако и брзо нека општа, у производњи употребљива знања, пренесу на велики број будућих радника. Такав се начин јавио и у облику предметно-разредно часовног система који је осмислио Јан Амос Коменски. Револуцији у области производње одговара револуција Коменског у области образовања и школства. Појава разредно-часовног система је тренутак са којим се у свом развијеном облику јавља јавно (масовно) васпитање (Павловић; 2011: 103). Продуктивност рада наставника је ниска, али то није представљало проблем, јер су потребе за преношењем знања у школама биле скромне, па су се могле задовољавати и таквом примитивном образовном технологијом.⁷⁸

Као што се тежи синхронизацији свих осталих активности у индустријском друштву, тако се тежи и синхронизацији у васпитању. Разредно-часовни систем јесте најдиректнији израз тежње за синхронизацијом у области васпитања. Коменски у рад школе уноси ред, рад и поредак. Јавља се подела ученика на разреде према јасним критеријумима, организација рада према часовима, прецизиран план према коме се ради и подела садржаја на предмете, осмишљени принципи на којима почива рад у настави омогућују да се релативно лако и брзо знања пренесу на велики број ученика и да све то усклађено функционише.

Тако први зачевци јавног (масовног) васпитања су се, природно, развили из намерног васпитања. Васпитач који поучава дете некој вештини често ће то радити у присуству друге деце којој такође треба обука у тој вештини. То су, међутим, биле тек почетне етапе у виду јавног (масовног) васпитања. Ти зачеци ће се даље развијати са појавом првих школа у старим цивилизацијама. За ове школе се може рећи да су биле синтеза интенционалног (намерног) и јавног (масовног) васпитања. Учитель велики део времена ради са групом уместо са појединцима, али таквом васпитању недостају неки елементи да би

78 Тежња за стандардизацијом школе изражена је у захтеву Коменског за уједначавањем метода коју примењују учитељи.

се могло сматрати масовним васпитањем у пуној мери. Ти елементи се први пут јављају у 17. веку са деловањем Јана Амоса Коменског и његовом реформом школе. Код Словена рецимо, након прогона из Моравске, Тирилови и Методијеви ученици Климент и Наум у Охриду средином 9. века стварају јак словенски просветни центар често називан „Охридска школа”. У тој школи, око које је било окупљено око 3500 ученика постојао је и „нижи курс” (за успешније) у току кога су се изучавале богослужбене књиге (Свето писмо, Јеванђеље, Апостоли, Часловац, Псалтир, Октоих, Требник и сл). Напокон у манастиру Св. Пантелејмона, задужбини Климентовој, најспособнији су изучаали и неке световне предмете: граматику, логику, дијалектику, реторику, грчки и словенски језик. У образовању у „Охридској школи” на свим назначеним нивоима доминирао је индивидуални метод обучавања са сваким се морало радити индивидуално” (Поткоњак; 2006: 39).

Као што је појава интенционалног (намерног) васпитања довела до интеграције са неинтенционалним (ненамерним) васпитањем, тако је и појава јавног (масовног) васпитања значила интегрисање новопостојећег јавног (масовног) са неинтенционалним и интенционалним васпитањем. Такве интеграције прерастају у васпитне формације. Нови облик васпитања се формира у дугом процесу израстања из старих облика тако да је у свакој фази свог настојања нови облик у функционалном јединству са старијим облицима из којих су се развили. На то мислимо о интеграцији нових и старих облика васпитања.

ВАСПИТАЊЕ УЗ ПОМОЋ МЕДИЈА

Најстарији зачеци медијског васпитања јављају се врло давно, са појавом писма, што значи пре појаве првих школа. По природи своје основне функције, школа је увек била место где се чувају, обједињују и стављају у функцију медији за похрањивање и пренос расположивих знања на датом ступњу развоја човечанства. Првенствено су школе задужене за ширење писмености и писане комуникације као најранијих примера употребе медија у комуникацији уопште, а онда у складу са тим и у оном сегменту комуникације који се односи на васпитање. У школама Сумера, ученици пишу на глиненим таблама па се и школе називају „кућама таблица”. У данашњим школама, ученици све више раде уз помоћ рачунара, па би у блиској будућности назив за школе могао бити „куће рачунара” (компјутера).

Након писма, готово сваки нови проналазак на пољу похрањивања и преноса информација налазио је примену у школи и знатно утицао на рад у њој. Тако је било и са проналаском штампе, проналаском начина да се звучни запис забележи на неки носач (претече грамофона, грамофон, магнетофон и др), са радијом, филмом и телевизијом па све до компјутера и глобалне мреже.

Сваки од тих медија делимично је ослобађао васпитање од неопходности за непосредним контактом између васпитача и васпитаника. Поучавање које се врши непосредном усменом комуникацијом не може постојати без истовременог присуства на истом месту и васпитача и васпитаника. Писмо је унело промене. Ученик из древног Египта могао је да комуницира са учитељем и посредством записа на папирусу, а не само непосредно – вербално. Сва каснија медијска средства су само даље повећавала могућности посредне комуникације.

Као што су се у неинтенционалном (спонтаном, ненамерном), током времена, накопљале карактеристике које ће довести до појаве интенционалног (намерног) васпитања, а онда унутар намерног васпитања накопљале карактеристике које ће довести до појаве масовног васпитања, тако се и унутар јавног (масовног) васпитања стварала основа за појаву медијског васпитања.

Већи значај јавног (масовног) за обликовање медијског васпитања карактеристичан је за време појаве најранијих зачетака медијског васпитања. У каснијем његовом обликовању често су везе са спонтаним и намерним васпитањем биле доминантније. Када су се појавила и раширила електронска средства масовних комуникација, њихов уплив у област васпитања остваривао се највећим делом мимо школе. Истина је да су сва та средства налазила своју примену у настави и другим школским активностима, да је много напора уложено у унапређење наставе увођењем нових средстава, али је то био несумњиво мањи део од укупног утицаја који су ови медији остваривали на васпитном плану. Већи део њихових утицаја остваривао се мимо масовног васпитања, у сферама где доминирају спонтано и намерно васпитање.⁷⁹

Промене које је нови век донео у школи одразиле су се и на свест о значају уџбеника. Коменски је написао више уџбеника који су у неким темама и данас актуелни.

Ницање медијског образовања из облика развојно старијих посебно је карактеристично за продор компјутера у област васпитања. Истина је да се компјутери уводе у школе, и да се под тежином тих утицаја школа мења. Већина дечје популације се са компјутером сретне у породици пре школе. Свакако, медији су из године у годину заузимали све значајнију позицију у области васпитања и образовања младих.

У модерном друштву најважнији ресурс постаје информација, односно знање. Као што смо видели код претходних развојних тачака, промена кључног

⁷⁹ Претече уџбеника појавиле су се у древном Сумеру „током друге половине трећег миленијума п.н.е. Сумерски школски систем је процветао и из тог периода је сачувао десетак хиљада глинених таблица, текстова ученичких вежби, урађених у процесу обраде школског програма, спискови слова и разних предмета, глаголске промене и преводи са сумерског језика на акадски” (Седова; 2005: 16).

ресурса доводи до темељних промена у производњи средстава за живот, организацији друштва, односима међу људима, укратко, мења готово све аспекте живота.

Чињеница је да медијско васпитање подразумева комуникацију у којој се врши пренос неких информација. Сам медиј који се користи у преносу информација одређен је различитим факторима почев од доступности различитих материјала до нивоа технолошке развијености који омогућује подесну употребу тих материјала.

Медији постепено улазе у све поре живота, шире се, развијају, јављају се у све различитијим облицима. Могу бити аутономни, који не захтевају спајање на неку посебну мрежу (књиге, штампа, аудио и видео записи итд), дифузни (захтевају повезивање са неким мрежама (телевизија, радио) и комуникацијски или интерактивни (омогућавају интерактивност, као телефон, комуникација интернетом) (Гоне;1998).

Скициран је и развојни пут који укључује неке прелазне облике: спонтаног васпитање – обреди иницијације и шегртовање – намерно васпитање.

Зачеци јавног васпитања јавили су се постепеним издвајањем из намерног васпитања још у претцивизацијским временима, затим преко претеча древних школа и преко тих старих школа старих цивилизација, а јавно васпитање је у своју развојну фазу почело улазити у 17. веку. Слично је и са медијским васпитањем.

Почетни елементи овог облика васпитања јавили су се са развојем средстава комуницирања. Интензиван развој медијског васпитања имамо и у другој половини 20. века, а у завршну фазу ће овај облик васпитања тек ући.

РЕЗИМЕ

Разумети актуелно стање неке појаве врло је тешко без познавања развојних токова који су до тог стања довели. Да би се феномен васпитања могао разумети у свом садашњем облику, потребно је познавати развојне облике који су му претходили и законитости према којима се одвијао процес смењивања облика васпитања током његове прошлости. У овом раду учињен је покушај идентификовања развојних облика васпитања. Настојано је објаснити да се појављивање тих облика одвијало у складу са неким општим еволуционим принципима према којима се одвија еволуција најразличитијих појава, те да се еволуција васпитања може сагледавати као део еволуције друштва, цивилизације и човека. Појава облика васпитања доведена је у везу са етапама у развоју цивилизације уз разраду тезе да је са сваким уласком у нову етапу развоја цивилизације долазило и до појаве новог облика васпитања. Такав нови облик се интегрисао са старијим облицима васпитања, градећи тако јединствену васпитну формацију карактеристичну за дату етапу у развоју цивилизације.

У ретроспективи општих принципа еволуције, евидентно је да се током тог процеса јављају нове структуре, да се зачеци тих структура јављају у оквиру раније постојећих структура стварајући својеврсан вид надградње старих структура. Почетне клице сваког облика васпитања јављају се знатно пре него што се дати облик појави у потпуно развијеном виду.

Ти зачеци новог облика јављају се унутар већ постојећих. За коренима интенционалног васпитања може се трагати у далекој прошлости, а у сасвим развијеном облику оно се јавља тек са првим цивилизацијама.

Зачеци интенционалног васпитања јављали су се унутар неинтенционалног (узгредног) васпитања током постепеног и дуготрајног издвајања васпитања из свакодневних животних активности у посебну делатност.

Скициран је и развојни пут који укључује неке прелазне облике: спонтано васпитање – обреди иницијације и шегртовање – намерно васпитање.

Зачеци јавног васпитања јавили су се постепеним издвајањем из намерног васпитања још у претцивилизацијским временима, затим преко претеча древних школа и преко тих старих школа старих цивилизација, а јавно васпитање је у своју развојну фазу почело улазити у 17. веку. Слично је и са медијским васпитањем.

Почетни елементи овог облика васпитања јавили су се са развојем комуникационих средстава комуницирања. Интензиван развој медијског васпитања имамо и у другој половини 20. века, а у завршну фазу ће овај облик васпитања тек ући.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бандура, А (1990). Улога процеса учења по моделу у развијању личности. У књизи: И. Ивич и Н. Хавелка (ред.). *Процес социјализације код деце*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
2. Бранковић Д. (1999). *Педагошке теорије*. Бања Лука: Универзитет у Бања Луци.
3. Виготски, Л.С.(1995). Развој виших психичких функција у доба пубертета. У књизи: Л.С. Виготски: *Дечја психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
4. Гоне, Ж.(1998). *Образовање и медији*. Београд: Клио.
5. Гудман, П. (1982). Ненасловљен текст у књизи: *Самерхил – за и против (стр.145–165)*. Београд: Просвета.
6. Дјуи, Џ. (1970). *Васпитање и демократија*. Цетиње : Обод.
7. Елкајнд, Д. (1990), Пијаже и образовање. У зборнику Мирић, Ј. (ред). *Когнитивни развој детета*. Зборник радова из развојне психологије (стр.173–185). Београд: СЗДП Србије
8. Кнежевић Флорић, О. (2000). *Праскозорје и цивилизације васпитања*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
9. Кон, И.С. (1991). *Дете и култура*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
10. Младеновић, В.(1936). *Опита педагогика*. Београд: Геца кон.

11. Павловић.З. (2009). Ране форме поучавања. У књизи: *Радови Филозофског факултета Пале*. 11-2009, књига 2 (127- 145) Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет.
12. Павловић. З.(2011). *Развојни облици васпитања*. Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет.
13. Парлић Божовић Љ. Ј. (2011). *Историја педагошких идеја у Србији*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет.
14. Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.
15. Схулзе, Т. (1994). Школа у обзорју повијести учења. У књизи Тиллман, К.Ј. (ур). *Теорије школе* (стр.179–199). Загреб: Едука.
16. Требијешанин, Ж. (2000). *Представа о детету у српској култури*. Београд: Југословенски центар за права детета.
17. Csibra, G., Gergelz, G. (2007). Obsessed with goals: Functions and mechanisms of teleological interpretation of actions in humans. *Acta Psychologica* 124, 60-78.

Jasna Lj. Parlić Božović

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy,
Kosovska Mitrovica, Serbia

HISTORICAL ASPECT OF INDIVIDUAL'S EDUCATIONAL ACTIVITIES WITHIN SOCIETY

SUMMARY

When speaking about the development of forms of individual's educational activities within society, it is necessary to define the domain of education. Interpretations given by pedagogues considerably differ upon this issue. They are determined by various approaches, aspects, belonging to various pedagogical orientations etc.

The fact that pedagogues agree upon refers to the isolation of the man in comparison to other living beings, including all the achievements as the results of human strivings to improve the cultural heritage.

Therefore, the aim of this paper was to present the development of forms of educational influences, starting from those which unintentionally and necessarily have accompanied the human society from the very beginning.

Key words: individual, society, form, educational influence

Радомир Д. Ђорђевић⁸⁰

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за социологију,
Косовска Митровица, Србија

ПОЈЕДИНАЦ У УРБАНОМ ДРУШТВУ – ГРАДУ

САЖЕТАК

На почетку XXI века, људска урбана екумена је преузела примат над сеоском. Велики градови су постали већински и стални дом човека. Савремена урбана екумена све више постаје могућим креатором садашњости и будућности *хomo урбануса*. Отуда би се могло рећи да савремени град омогућује све креативне потенције људског бића. Ипак, и поред неслућених могућности које омогућава савремена градска средина и изражавање најпозитивнијих развојних тежњи човека – појединца у савременом граду, упоредо се јављају и многоструке негативности *хиперполиса* на живот појединца.

Циљ овог истраживања јесте сагледавање живота појединца у великим градским агломерацијама. Истражиће се његове фрустрације и опсесије и које се појачавају и допуњују са сваком ширењем градског ареала. Услед таквих околности, и на које, све мање, може да утиче градска личност, долази и до (не)очекиваног понашања *хomoурбануса*, што у крајњем случају води и до његовог потпуног обесмишљавања живота.

Методологија која је заступљена у овом раду ослања се на методу посматрања и уочавања, као и на праћење масовних медијских средстава: филм, штампа, интернет, стручна литература из области културе и поткултуре.

Резултати који су из свега проистекли су: људска индивидуа у граду је у потпуности деперсонализована. Она све више губи и оно мало особености коју је поседовала и што јој је дато рођењем. Опхрвана сталним економским проблемима и обезличавањем свог живота и места у граду, појединац је изложен разноликим негативним утицајима који се манифестују у граду.

Закључак аутора овог истраживања био би: урбана средина, сагледана у таквим околностима, води крајњој дехуманизацији и деперсонализацији градске личности, а сам град претвара у своју супротност, *некрополис*.

Кључне речи: појединац, урбана средина, дехуманизација, деперсонализација, хиперполис, некрополис.

УВОД

Намера аутора овог рада је да појасни и елаборира савремена изражавања у граду и понашање појединца у њему. Данашњи савремени град умногоме се не само суштински разликује од градова у блиској прошлости, већ му је

⁸⁰ radomir.djordjevic@hotmail.com

дијаметрално супротан. Та његова пре свега визуелна, а потом и сва остала разноликост која га одваја од градова прошлостипоказује да савремени град и њему могући град будућности, доноси дијаметрално одређене нове појавности и односе међу људима, што нам говори да је град као највеће станиште људи савременог света постао полазно одредиште за многе његове активности – како оне дозвољене, тако и оне које се не могу сврстати у законодавне окви-ре. Град на овај начин доноси потпуно нове друштвене промене у контексту појединца у њему, као и самог друштвеног развоја. Како је савремени град првенствено стециште (пот)културних активности, ми смо се фокусирали на оне, које га маркирају и означавају, а тиме и усмеравају, ка неким будућим изражајностима. Никада у својој историји град није у тој мери постао доминантан фактор друштвених промена као град савремености. Данас он у тој мери доминира да једноставно све што је „производ људског духа” већим својим делом се зачиње у граду, као стецишту многобројних и разних профила људске умности, али и деструктивности истих. Отуда, у овом раду, пажња ће бити усмерена првенствено на оне које се испољавају у домену заступљености и изражавању људи, и који су, према свим показатељима и највећа у савременом граду. Њихова активност биће разматрана у контексту *масовне (под)културне изражајности*, као и одређених контракултурних (деструктивних) активности и које су све присутније у савременом свету. На овај начин, могућа веза која би се могла успоставити, била би: град – појединац - поткултура – друштвене промене. Разјашњење ове везе могло би довести и до извесних, могућих анализа и појашњења личности у граду, као и одговора на питање – куда стреми савремени човек у савременом граду, куда стреми његова популација и какаве су перспективе са тог аспекта, када се ради о друштвеном развоју у блиској будућности?

ГРАД НА ПРЕЛАЗУ МИЛЕНИЈУМА

Полазна назнака за овај део нашег разматрања, јесте град на прелазу миленијума, конкретније, град између другог и трећег миленијума нове ере. Очигледнода смо овим назнакама омеђили наша разматрања и на историјско време које желимо да истражимо. То је део савремене историје човечанства, или тзв. „ново доба”, односно, „њу-ејџ” (new age). (Милошевић,3.,1995:5). Иако је наведена историјска периодизација у основи тачна, појам „њу-ејџ-а” је карактеристичан преваходно за социолошка и културолошка разматрања. Ми ћемо у овим разматрањима користити како историјска тако и социолошка тумачења у разматрању савременог града.

Иако се тек закорачило и „зашло” у период трећег миленијума (тринаест година), може се од стране појединаца претпоставити да овакав кратак период

и не може бити релевантан за давање било каквих тумачења о нечему, поготово не на пољу друштвеног развоја. Ипак, из овога се не може извући закључак да овакав мали период који је прошао од почетка „новог доба” није довољан за одређена научна разматрања у које је закорачило човечанство. Мишљења смо да и такав мали временски период може бити добра основа за анализу одређених почетака друштвених промена, које захватају савремени град. Утемељеност оваквог мишљења заснива се, пре свега, на непрекидности историјског развоја света, као што се то десило и у далекој прошлости, почев од почетка првог миленијума, затим, на прелазу првог и другог миленијума. Тада су извршена снажна социјална реструктурирања. Она ће имати далекосежне последице у будућем, надолazeћем историјском времену. Сама појава религије – хришћанства, и њеног признавања у IV в.п.н.ере, снажно ће утицати на сва потоња, историјска дешавања у свету. Тадашње „ново” доба, које ће се развијати преко феудалног и капиталистичког друштвеног развоја, извршиће својеврсну пројекцију новог друштвеног развоја света.

Већ од краја XV века, па све до краја другог миленијума, и уједно при започињању новог миленијума, приметнуће се увелико клице новог развоја, новог друштвеног реструктурирања, као и сама прекомпозиција старије социјалне структуралности. Она ће се заснивати на новим друштвеним вредностима и новим начелима друштвене развојности света. Такво реструктурирање, које је захватило све поре друштвеног развоја, пренело се посебно на физичку – материјалну реструктуралност света. То се најупечатљивије изражава у савременим градовима, њиховој екумени, као и у самом животу људи у таквим новим – физичко-материјалним преобликованим људским стаништима.

Архитектуална реструктуралност савремених градова је све изразитија. Због све мањег и повољнијег градитељског простора, савремени градови почињу да се „шире” у висину, све више захваљујући и новооткривеним и композитнијим грађевинским материјалима. Прво је то захватило зградепословно-привредне олигархије, које су попримиле до сада невиђене фуристичко-архитектонске форме. Такве зграде високе су више од 500 метара и прави су мали појединачни градови за себе. „Град у граду” постаје све изразитији тренд. Али, савремени град се не шири само у висину, он своје основе поставља и испод нивоа мора, чиме се постављају основе за „subaqva-urbs-e” (подводне градове). Многи такви градови већ се налазе, или су још у експерименталној фази, у САД-у као и на обалама Саудијске Арабије, односно, неких мањих арапских држава (Кувајт, Бахреин) које су и изразито богате, са великим изворима нафте, и дозвољавају себи да експериментишу са архитектуром града.

Поред заузимања дубина мора, осваја се и површина мора – испуњавањем плитке обале мора, наносом земљиног шута, како би се стварала вештачка острва и полуострва и на којима се изграђују туристички објекти. Да ли се у овакве земаљске градове данас могу убрајати и први обриси тзв. васионских или космоградова, који се изграђују састављањем делова васионских станица – то је питање које ће архитекте и футуролози тек разматрати. У сваком случају, извесне претпоставке за појаву таквих станишта људи већ су у експерименталној фази.

Све овакве пројекције, дају нам недвосмислено, супериорност људске маште да своја станишта пројектује свуда и на сваком месту. Више није у питању како, већ начин избора и модалитета изградње новог града. Да ли присуствујемо остварењу онога што је већ назначено у бајкама, остварењу „чардака ни на небу ни на земљи”? И превише назнака говори нам овоме у прилог. Треба их само добро учити.

НОВИ ГРАД ЗА НОВЕ ЉУДЕ – „НОВИ ГРАД” И „НОВА КУЛТУРА”

„Нови град” на прелазу из другог у трећи миленијум подразумева, или би морао да подразумева, и „нове људе” (ма како то необично звучало), способне да својим доприносом и поимањем нове стварности изградње нове облике друштвености и друштвеног развоја. Када је о овоме реч, првенствено се мисли на младе људе, у пуној животној снази, способне да се прилагоде или усвоје све новине и изазове који се постављају пред њих.

Сусрећемо се са особеном генерацијом или генерацијама, које заправо свој живот креирају све више путем разноврсних медија комуникације и високих начела технократског капитализма. Нове генерације су под снажним утиском високих технологија које их са свију страна притискају, желећи заправо да од њих направе „нове људе” који ће им бити апсолутно верни, а у томе ће им помоћи и окупираност информацијама. Свакако, у неким пређашњим временима, недостатак информација била је велика мана прошлих генерација, што је опет искоришћавано тако да су се недостатком информација људи држали у положају зависности. Са друге стране, ново време доноси обрнути редослед: имамо вишак информација – али се с тога није променила и поновна зависност људи. И у једном и у другом случају, зависност па и експлоатација људи попримила је само другачије облике, које су заоденуте тзв. демократским развојем друштава. „Њу-ејџ” је коначно пред нашом реалношћу и тешко је одупрети се његовим у основи заводљивим изазовима. Као последица свега што нас је задесило, на прагу новог миленијума, као и нове реалности која је увелико присутна међу нама, имамо као несувислу последицу најчешће несналажење људи пред изазовима новог па и плашење и одбијање људи да се

суоче са реалношћу. Људи старије доби су углавном збуњени пред реалношћу која им се сервира и дискретно се повлаче пред својим усудом. Омладина пак све активније суделује у разноврсним пројектима, како би на време „ухватила” корак и била прилагођена новим вредностима друштвеног развоја.

Данас смо пред изазовима неочекиваних друштвених промена, које се скоро и не могу предвиђати. Њихова учесталост је у тој мери недокучива, да се скоро нико и не усуђује да било шта предвиђа у погледу даљих исходишта друштвеног развоја. Свет и истина о њему, рекло би се да је на длану, али истовремено и далеко од тога да се он може рационално схватити и објаснити. Људи су заправо стално трагали за рационалношћу света, али им је сазнање стално измицало. Много је мисли и разматрања упућено на рачун сазнавања и смисаоности света, али се, као што то историјска пракса показује, увек, и у много чему управо грешило, и када га је требало рационално објаснити. Савременост света је у истом проблему. И даље се покушава са његовим разумевањем и увек, као по неком правилу, измиче та задња смисаона карика која га објашњава. Ипак, некадашњи, прошли свет, и савремени свет, умногосте се разликују, макар и по томе што се свет у знатнијој мери променио у односу на некадашњи – од пре неколико стотина година, када је започело и снажна друштвена тектоника и преструктуисање друштвених начела. Томе су, допринеле и сталне и наступајуће друштвене промене, које су захватале свет, почев од XVI века. Каснији редослед друштвених промена и развоја само је ишао конзистентно, и у једном смеру – ка супремацији технолошког над оним обичним, људским, свакодневним. Данасмо само сведоци такве модерне супремације. Обичан човек, обични људи (обично старије доби), скоро да и не могу да се снађу у новим друштвеним околностима које су издигнуте високо на пиједестал нових врхунских вредности човека. Међутим, које су то, заправо *вредности савремености*? Могло би се рећи, да су то (између иних) и ове: *људска парцијалност – сегментираност, осамљеност, (не)морализам, вулгаризам, асексуализам, феминизам, фетишизација, индоктринација, маскултурализам (шунд, кич), друштвена патологија, фобизам, стрес(изам), мултикултурализам, расизам – нацизам, деструктивизам (политички, друштвени), новирелигиоизам, виртуализам*. Ово су само појединачни, и већ присутни сегменти друштвене стварности новог доба. Неки од њих, били су, у мањој мери присутни и раније, али многи и данас настају.

ЉУДСКА ПАРЦИЈАЛНОСТ

Никада у својој историји људско биће није у тој мери било изолованије него што је то данас. Данашњи човек је изгледа „довољан сам себи” или бар тако личи да јесте. Ипак, ово је само привид. Људска јединка и те како вапи

за друштвеношћу. Човек је по дефиницији свих друштвених наука друштвено биће, а ипак у пракси свакодневља то не изгледа тако.

Данас, више него икада у својој историји, његову друштвеност заменила је технологија „високе резолуције” (ХД), која дочарава људској јединки да је он ипак у средишту догађања, макар то доживљавао из своје ТВ фотеле, гледајући свет и догађања у њему. Он је у свемупривидно учесник, јер му се сликом „високе резолуције” (ХДТВ) дочарава да је он истински учесник догађаја – али, то је само привид. Он поред свог ТВ апарата гласно протестује (ако се не слаже са оним што му се не свиђа у свету), али се на томе све и завршава. Да би се колико-толико опустио (релаксирао), усамљени маргиналац убрзо прелази на други ТВ програм – емисију, која је концепцијски заснована на опуштању гледаоца. Тако се завршава, обично, „радни дан” *homo-novus*-а, који и није у сталном радном односу. Сутрашњи дан је скоро идентичан првome, и много се не разликује од претходног. Несвес-тан „игре савремености живота”, савремени човек много и не размишља о својим начелима, и обликовањима свог живота од стране другог или других, ма шта то значило.

Изгубљен у свакодневици људског битисања и супремације техничке савремености, њему остаје само његов живот испрекидан у деловима сновиђења не природне већ теледириговане стварности. Парцијалност је тотална и дефинитивна. Његови пријатељи више нису стварни људи, већ ТВ, мобилни телефон, таблети (tablets), ноутбук (notebook), нетбук (netbook), и пре свих интернет и друштвене мреже на њему: Facebook, Google, Twitter, Skype, You Tube итд. Преко ових средстава везе, ОН „види” људе, и што му даје привид, да је у друштву са „другим људима”, али заправо, ради се о виртуелној комуникацији између учесника која даје само привид да сте у друштву са људима. Појединац је у свему осталом посебан, сегментиран, или пак, случајни учесник дешавања у свету. Пошто није ни присутан на месту догађаја, он се много и не пита, нити се жели његово мишљење. Оно јеу већини случајева ионако бескорисно.

Ипак, постоје и таква друштвена догађања, и у којима, тзв. електронске друштвене везе могу имати и позитивно исходиште. То се дешава онда када се *виртуелни појединци* путем друштвених веза обавештавају међусобно, и моле да узму учешћа у некој друштвеној акцији, и помогну својим присуством на терену и уколико се таква акција дешава у граду, одакле је и сам „виртуелни” учесник. И поред оваквих позитивних иступања појединаца у граду, нарочито оних, којима је стварни свет незанимљив и којима виртуелан свет постаје „стваран”, долази до појединачних одступања од усвојених назора и улази на моменте у стварни материјални свет пун бременитости.

ОСАМЉЕНОСТ И КУЛТУРНА СВАКОДНЕВНИЦА

Колективност људског живота заувек је изгубљена модернизмом живота савременог човека. Данас је он „човек сенка” који лута изгубљен на сивилу уличног асфалта и окупан хиљадама нијанси боја, које почињу да светле у предвечерје ноћног живота. Између две крајности – дугих и стереотипних улица (које наликују једна на другу) и поткултурног хип-хоп-а улице, човек савремености привидно задовољава неке од својих прохтева, али су оне далеко од његових реалних и стварних потреба. Фајф (Fufe, N., 2002:205) наводи да све већа сегментираност живљења, лакоћа раскида брака, непоуздано за-послење, и изнуреност радом у систему капитализма, доводи човека у положај усамљеног маргиналца, који после испијања тура пића у слободним данима (субота, недеља) одлази у свој стан да би остатке вечери и сутрашњег дана провео зурећи у екран ТВ-а, који му постаје најближи друг.

Његово интересовање за било чим озбиљнијим и на нивоу културног скоро да је немогуће. Изнуреност од тежине свакодневног посла у бици за опстанак довела га је у положај антикултуралности. Савремени човек више није спреман да сатима гледа или слуша (некада) високо дефинисана уметничко-културна дела, јер, заправо, он нити има, нити је у позицији да спроведе своје културно обогаћивање. Његова позиција сведена је на крајње једноставан начин: што мање размишљања над стварношћу, што мање размишљања о томе шта је то аутор врхунског уметничког дела желео да саопшти јавности. Он једноставно нема времена за образовањем на начин како су то ради-ле претодне генерације. Све више имамо (или се постепено ствара) „инстант грађанин”, и он жели живот примерен његовим потребама. Његове потребе се сведе на слушање и виђење вести из света и света гламура на ТВ-укоји може да задржи његову пажњу. Свако дубље размишљање о животу доводи га у положај безизлазности што може да га доведе у положај очајавања или неке дубље депресије.

(НЕ)МОРАЛИЗАМ

Моралне норме су одувек биле вид препознатљивости једног друштва, односно, у којој је мери једно друштво поштовало установљена традиционална правила понашања, која су у великој мери „изникла” на обичајним вредностима једног друштва. По својој дубини старости, моралне норме формирају се веома рано, и оне су плод једног друштва које је спознало себе и своје вредности осећања, веровања, поштовања својих начела, али и начела дру-гога. Моралне норме и њихове норме упражњавања развијене су нарочито у оним друштвима која су по природи свог постојања још увек у извесном

„историјском вакуму”, а која су по природи и историјски гледано херметичка. То пак надаље значи да таква друштва нису у тренду савремености епохе којој припадају, већ још увек у свом развоју негују извесну историјску самоизграђеност. Не журећи за савременошћу изражавања, таква друштва још увек у својим редовима негују извесна морална начела, која прво њима одговарају колективно, док су за одређена светска морална начела још увек и у великој мери затворена. Отуда, за таква друштва, светска морална начела су увек декадентна и непроменљива. Свакако да има таквих размишљања па и примера. На пример, наш најближи сусед – Република Албанија, која је тек од недавно закорачила на светску позорницу, али је и даље задржала моралне норме из давнина. Морална и обичајна начела Албанаца и њима истоветних Шиптара на Косову и Метохији и даље су присутна у већем делу друштва. Моралне норме у виду кодекса понашања у Албанији и на КиМ-у су и даље присутна, без обзира на нека светска слична искуства која су увелико мењају.

Светски „морализам”, ако уопште тако нешто постоји у међународним нормама понашања, највише се може уочити у светским политичким односима. Заједничка нит која спаја многе народе света јесте управо живот на заједничкој нам планети. Отуда се људи, зарад њих самих, морају понашати према моралним начелима, јер их будућност планете од које сви зависе умногоме приморава на то. Неки проблеми као што су све већа индустријска загађеност, пробијање озонског омотача, складиштење нуклеарног отпада, загађеност вода и океана и др. постају светским проблемима, али они су и у великој мери тестови моралности светских друштава, односно, како ће се понашати (пре свих) велике силе, које и највише доприносе светском загађењу планете Земље. Зато, са једне стране имамо званична тумачења ОУН око светских негативности, и шта би требало урадити да би се она смањила (што се може узети као пример извесне сарадње на поштовању договорених моралних начела и извршавања истих), а с друге, та иста донесена морална начела од стране већине светских држава се не поштују доследно или се уопште не поштују. Нарочито у овоме предњаче велике силе, које не презају и од лажног морализма – напада на слабије, а у исто време, бране „своје моралне” стратегије. Зато, о морализму у свету можемо говорити са више аспеката и зависно од тога са које стране посматрамо исту ствар. Из угла великих земаља, иста дилема неће бити иста, као из угла или погледа малих земаља. Када таква поређења применимо на индивидуалном плану, сусрећемо се такође са низом реперкусија, која доводе до лажног морала или неморализма. Он се огледа пре свега у опсегу људских права и демократских начела. Зато није ни најмање неуобичајено да једна морална начела важе у једној земљи, а друга у другим земљама, или да се једна признају у једним земљама, а да се у другим земљама

не признају. Обичајно-историјски морал, који се некада формирао најпре у сеоским срединама, данас се увелико ствара у градским насеобинама. Град увелико формира морал, примерен стању и пракси на терену и у складу са функцијама које он обавља. Градски морализам је тим више преузео на себе „васпитавање” људи у амбијенту града и градске политике, али и индустрије коју развија. Између праве и лажне моралности, град је на страни ове друге, јер постојеће околности у граду формирају и (не)морал људи.

ВУЛГАРИЗАМ

(Не)моралан човек склон је вулгаризму. Из њега избија примитивизам у свом најгорем облику, поништавајући и оно мало достојанства које савремени човек има у себи. Вулгаризам се огледа првенствено у медијској сфери. Град савремене епохе, на почетку трећег миленијума, скоро да и не може да опстане, уколико се у њему не дешавају „чуда”, која обично прате вулгаристичка и тривијалистичка схватања. Вулгаризам захвата све поре живота савременог човека у граду. Опхрван између жеља и могућности, могућег и немогућег, човек у граду прибегава вулгарном животу, не схватајући да га он одвлачи све даље и даље у најдубље границе бестијалности. Оно што је према свим здраворазумским и мисаоним промишљањима нормално понашање, у граду модерног времена проглашава се мање вредним, истовремено пружајући човеку у граду вулгарни начин живота и опхођења са другим и себи сличним. Вулгарност у граду савремености изражава се на сваком кораку: почев од самог међусобног сусретања двоје становника града (без дужног и обостраног уважавања), до колоквијалног и вулгарног речника грађанина у свакој прилици и на сваком месту, без основних сазнања о културном опхођењу, па све до сфере мултимедијалног изражавања, где се пропагирају аргументи и сви видови порнографије живота у великом граду.

МЕТРО-(А)СЕКСУАЛИЗАМ

Град на почетку трећег миленијума својим физичким волуменом изазива скоро страхопоштовање свих оних личности које се први пут суочавају са њим угледавши га. Може се само претпостављати коликом дозом чуђења од стране придошлица савремени град делује на њихово перцептивно опажање.

Али, после напрасног, свеукупног чуђења, придошлица доживљава ново – појединачно, људско. Различитост полова је само „привид”, док је асексуализам све присутнији и скоро уобичајена нова форма изражавања међусобног дружења људи у граду. Породица као основна, природна, и доминирајућа форма заједништва људи све више уступа место новим тенденцијама изражавања

„блискости” људи – хомосексуализму, или пак, супротно овоме – асексуализму, односно, неинтересовању за супротни пол. Такав начин живота у великом савременом граду, постаје све доминантнији, а затим и легализованији, путем различитих тзв. невладиних група, које путем злоупотребе демократских начела врше снажан притисак на легалне органе власти, како би се успоставила нова изражајност међу половима. Почиње се у форми малих назнака, да би се потом извршио снажан притисак, на све структуре државне власти, како би се озаконио (а)сексуализам и хомосексуализам у свим варијантима. Притисак почиње својеврсним геј-парадама љубави, а потом и стварањем „законитих геј удружења”, као изразом отворености и демократичности друштва, за све оно што би се могло подвести под паролу: „*Све што је људско, није ми страна*”. (А)сексуализам је, с друге стране, мање видљивији, и он се огледа у све већој самоћи појединаца у граду, како мушких, тако и женских индивидуа.

Савремени град тако постаје град декадентности људских поступака и намера. Он пропагира најконтраверзнија мишљења и поступке дела популације великог града, која се потом осталом делу нуде као легитимна и нормална. Притисак који је извршен у једној држави и њеним градовима, преноси се потом на све остале државе које су првенствено сиромашне. Да би удовољили великим и богатим земљама Запада, сиромашне земље су приморане, да зарад олако обећане просперитетне „будућности” крше своје донете прописе и оне међуљудске односе који су, посматрани са аспекта нормалности, заправо неморална и противрече људском разуму. Свакако, да се у овом случају „нормално” изврше у своју супротност „неморалност”.

Супротност полова на једној, и сједињавање истих полова на другој, или пак нарцисоидни сексуализам оба пола, изражавају се и у виду новотермина за такве поступке индивидуа – „*метро-мушкарац*”, или пак, „*метро-жена*”. И метро-мушкарац и метро-жена у једном су исти – у изражавању и наглашавању своје сопствене сексуалности уз помоћ новог начина коришћења савремених козметичких препарата, како би се на тај начин добиле нове „иконе” градске сексуалности. Познат је у том смислу пример фудбалера Дејвида Бекама, као најпожељније метро-иконе савременог градског живота. Са женске стране, свакако би се могле навести као пример метро-жене, америчка богаташица и наследница де лукс хотела „Хилтон” – Парис Хилтон или рок певачица Мадона. Својим сталним необичним поступцима у јавности, потом и начином понашања своје личности, оне изражавају метросексуалност великог града. Заправо, и код једног и код другог пола, сексуализам је пренаглашен до савршенства, потпомогнут обилато савременим, урбано-козметичким дизајном личности, као и употребом савременог урбаног маркетинга, а чији је крајњи циљ – пропаганда и стварање нових врста олигархијског капитала.

Његово устројство има пре свега за циљпропагирање козметичке индустрије и њених препарата, индустрије забаве, индустрије игара на срећу, индустрије спорта, индустрије моде.

Контрадикторност слике почетног стварања *метро-мушкарца* и *метро-жене*, као специфичних секс-симбола, далеко је од истинитости. Она је пре свега лажна и опсцена. Заправо, иза тако створених урбаних икона крије се у основи лажни сексуализам –(а)сексуализам, односно, дубока морална и друштвена криза, као и потенцијална, али и стварна, незаинтересованост за међуполна сусретања. Савремени град је учинио урбаног човека фикцијом у сваком погледу, па и у погледу његове стварне полности и њеног изражавања. Као израз таквих стремљења у савременом граду, филмска и ТВ продукција креирају остварења која и сликом одсликавају таква стремљења у великом граду. Позната је у том смислу ТВ серија „Секс и град”, која, скоро сасвим отворено, презентује и репрезентује милионима гледалаца савремена међуполна сусретања (скретања) у великом граду, у граду, за који се често каже *град неона и светлости*, или, град који *никада не спава*. Опсценост, ласцивност и бизарност која прати људску сексуалност у великом граду су стална и неисцрпна, само се модификација применљивости мења од једног до другог или осталих бројних других случајева.

ФЕМИНИЗАМ

Феминизам у својој основи има за циљ изједначавање полова између мушкарца и жене. Овај у основи друштвени покрет своју почетну активност задобио је 60-их година у Америци, као израз борбе за женска права, која су у истој земљи била у потпуности у супротности са оним што се догађало на терену. Ако овоме придодамо да се у назначено време јавила и тзв. „сексуална револуција”, као и стварање тзв. „хипи-покрета”, онда можемо себи да представимо време у којем настаје друштвени покрет *феминизам*.

Женски покрет и женска права, треба пре свега потражити у друштвеним и производним односима капиталистичког начина производње. Морамо и назначити и следеће – да је све до 60-их година у САД преовладавао строги пуританизам који није дозвољавао појединачне људске слободе, нарочито када су у питању жене и њихова женска права. Пуританска и конзервативна америчка средина тог времена умела је својим обичајним правима да веома ригорозно спроводи „репресију понашања и дозвољених слобода” када су у питању жене.

Велики градови који су све више почели да доминирају после прве половине двадесетог века не само у САД, већ и широм планете, чини се да су понајвише поспешили и учинили „прогресивност” у погледу „ослобађања” женског бића. Такви градови су обично концентрација различитих ентитета

и раса. Такви градови пре свега доприносе великој потражњи за новим пословима – нарочито оних који се могу третирали као женски. Крај двадесетог века је време великих промена преструктурирања радних места и то у корист женског пола. Данас можемо скоро са сигурношћу да тврдимо да већину важнијих послова у граду обављају лица женског пола. Све више жена било је потребно за нове послове у градској средини. Ипак, оно што се није очекивало, на крају се изродило у своју супротност – у хиперинфлацију женске радне снаге у граду. То је пак довело, посредно, до снижавања надница за рад жена у корист мушкараца, за којима је потреба за послом била на уравнотеженијем нивоу. Таква ситуација је имала за последицу формирање женских организација за права жена у оном обиму који имају и мушкарци. Временом, као последица свега претходног, женске организације су прошириле свој домен права из домена производње и економије на област равноправности полова, како у самом процесу рада – захтевајући иста примања са мушкарцима за исти обављени рад, али и на домен сексуалности и материнства. Нарочито је то било изражено у захтевању права на абортус, као и личном непочињавању вековних правних норми, које су давале предност мушкарцима (верност у браку, брига о мужу, без обзира на његове грешке у браку, слобода изражавања женског бића у свим социјалним и сексуалним доменима). Као пример занимљивог презентирања феминистичких уверења имамо и филмско експериментисање. Тако на пример имамо већ поменути филмску серију интригантног назива „Секс и град”, која је на неки начин узбуркала конзервативну мушку популацију у скоро свим земљама где се приказивала. Скидање табуа за женска бића, која су вековима била поштована, при крају двадесетог века коначно падају. Жена се ослободила свих оних забрана које су је спутавале, и да на неки начин, „истражује себе” као сексуално и људско биће. Период друге половине двадесетог века скоро да је бар за већи део света био ослобађајући. Феминистичка удружења однела су победу над супротним полом, макар то било само у домену неких права.

Свакако, феминизам још увек није успео у свим доменима преструктурирања друштва, али је постигао свој циљ: да се проблем жене у друштву издигне на виши ниво и сагледава на нов начин – означимо га и демократским. Чинећи већу популацију од мушкараца, у скоро свим земљама жене су постале свесније своје важности у друштву, у којем су доминирали мушкарци. Самим тим што су схватиле да њихов глас такође може бити од пресудне важности у политичком одмеравању противничких партија, жене су стога и могле тражити све више и она права која им по природи ствари такође припадају. Равноправан социјални статус са мушкарцима, равноправан однос међу половима, изједначеност у погледу примања за исти посао са мушкарцима, доступност рукодећих места у процесу рада, равноправност у сексуалном

погледу и др. Ипак, ма колико да је феминизам у почетку засењивао својом луцидношћу и захтевима у погледу равноправности са мушким полом и за једнако третирање полова, дошло се поступно до све већег застрањивања почетних захтева и начела.

Данас феминизам нема ону снагу коју је имао средином двадесетог века и у потпуној је дефанзиви. Феминизам је данас бледа сенка свега оног што га је својевремено чинило прогресивним. Околности у којима се данас развија савремени свет учинили су га прилично обезличавајућим, па тиме и идејно прилично неупотребљовим за даљи прогрес у друштву.

ФЕТИШИЗАЦИЈА И ИНДОКТРИНАЦИЈА

Нема сумње да је велики град стална инспирација за све профиле људске личности и њиховог понашања. То се може уочити и у све већој, урбаној фетишизацији градских симбола, знакова, и у спроведеној тзв. кодификацији градских „сигнала”, који временом, прерастају, у својеврсну индоктринацију становника великих градова.

Велики град, на тај начин, постаје невидљива и неприметна тврђава за своје грађане, несвесне тога да их на сваком кораку прати невидљива „рука” или „сведидеће око”, првенствено намењено појединцу и његовом понашању. Грађанин великог града на тај начин постаје објекат, а не субјекат својих чула, јер га вештачка чула града нечујно воде до свих оних њему знаних или незнаних тајни које почивају у таквом великом граду. „Знакови поред пута” (Иво Андрић) су увелико разасути у граду. Наша чула их несвесно усвајају, не питајући се – откуда они овде, због чега су на месту на коме су. Критичка свест индивидуе све више постаје безпредметном или потпуно изгубљеном или непотребном. Велики град, једноставно, „гута” нашу радозналост и нашу упитаност у сврху постојећег. Ми више не питамо, ми једноставно већ носимо на својим леђима „израслину” свих токова живота којима велики град обилује, похрањених у стални емисиони одашиљач, безличног и надзирајућег „великог градског брата”. Фетишизација свих и разноврсних сигнала у граду је све присутнија, па и више, неголи што то се то на први поглед може уочити. Споменимо неке нама најпознатије светске градске симболе: „Кока-Кола”, „Мекдоналдс”, „Пепси-кола”, а од домаћих, (ТВ) „Пинк” и “Егзит” фестивал. Све побројано је само делић савременог живота у граду. Негде више или негде мање, све је исто, само је разлика у нијансама изражајности. Индоктрираност личности у граду је очигледна. Она је опседнута, њена чула усвајају и примају кзнању да се живот у граду развија по својим законима и параметрима. Ко тако створена градска правила кодификације не поштује, ни град њега неће да поштује. Нешто касније, показује се и друга и посве црна страна метрополиса.

Град постаје заправо некрополис, за сваког ко се није снашао и повиновао правилима мегалополиса. Без имало милости и жалости, такав град се ослобађа својих неверних (читај – неспособних) становника. Преживљавање и победа најспособнијих, у вечитој борби у граду, доноси модерном граду напредак, развој, промене. Једино га оне чине стално стимулативним за живљење, да би се ускоро, поново, и можда још драстичније, иступило пред нове изазове будућности.

МАС-КУЛТУРАЛИЗАМ

Мас-култура је нови и општи назив за савремену културу, која данас доминира у светским размерама и којасе, у многим сегментима, разликује од традиционалног схватања и поимања културе и њеног изражавања. Један од облика таквог новог изражавања културе јесте субкултура (поткултура), која је у знатнијој мери извршила припрему за настанак још једног и новијег облика културног изражавања – масовне културе.

Поред израза „масовно друштво” који нам се сугерише да се више не може говорити о појединачним друштвима, већ само о људским заједницама народа, цивилизацијама, свет је закорачио и у масовну културу, као делу тог истог, масовног, глобалног светског друштва. Масовна култура израсла је на основама нових облика развојности света, који у свим сегментима добија обрису масовности. „Културна масовност” (масовна култура) само је нормалан продукт таквог развоја савременог света. Све већа технологизација, урабанизација и индустријализација света, довела је нужно, до стапања многих некада особених форми културног развитка људских заједница. О националним културама које још увек држе до својих културних особености скоро да се више и не може говорити у општем контексту. Чак и оне најособеније културе које су се и највише одржале као такве скоро да су пред нестанком.

Општа технолошка убрзаност и развојност света достигла је неслућене развојне потенцијале будућности света. Савременом човеку и савременом друштву више није проблем како „нешто” произвести, већ како то „нешто” учинити још флексибилнијим, изазовнијим и моћнијим. Како је технолошки напредак света постао доминантним, мало по мало, а затим све брже и брже, падали су „национални културни зидови” пред заједничким, општим и универзалним вредностима које су се рађале са настанком робно-индустријске масовности, у свим областима сваколиког друштвеног, културног и националног изражавања. Израз масовна култура отуда јесаму нужан поредак ствари у развојности света. Ако савремени човек у граду за неколико секунди може да путем својих технолошких направа буде (виртуелно) присутан у сваком кутку наше планете, па чак и да активно узме учешћа око разних питања која

и не припадају формално његовом културном праисходишту, онда је посве јасно да национална култура више није најсигурнији „зид безбедности” пред тзв. изазовима спољашњег окружења (била она лоша или добра).

Погубност херметичког културног затварања скоро да припада прошлости. Ипак, овакав став није у потпуности универзалистички. Постоје и даље земље (народи) који држе до својих културних артефаката, и који веома тешко прихватају универзалне одлике масовне културе. Штитећи своју културну особеност, неке од земаља упадају у својеврсну културну изолацију од осталог тзв. универзалног света културе—масовне културе. „Масовна је култура дакле нужно идеологизирана и изопачена, замишљена да превари пасивну масу својих потрошача” (Kellner, 1995:30у: Senjaković, R., 2001:35). Будућност времена донеће свакако корективни чинилац сазнања, односно, да ли су наметнуте, опште вредности масовне културе, било негативне или пак позитивне, у довољној мери стимулативне или дестимулативне да се прихвати или неприхвати нови модел културних вредности.

Мултикултурализам, који се најпре развио у САД, до саданас није уверио да је могуће природно избрисати (макар то било и у најбољој намери) макар и једну особеност националних култура, а да то не захвати (по правилу увек негативно) целину наметнутих образаца масовне културе. Тако и даље остају „гето-културе” које су у већини случајева мимикричне. Зато се дешава да оне јавно практикују наметнуте стандарде масовне културе, али дубоко у себи задржавају особености своје изворне културе.

ДРУШТВЕНА ПАТОЛОГИЈА (ФОБИЗАМ, СТРЕСИЗАМ)

Друштвена патологија у савременом граду, постаје и одвише активна и све више узнемиравајућа за људске групе и заједнице у граду. Својом пре-димензионираношћу, својом нехуманом архитектуром, као и својом међу-субјективном отуђеношћу, град постаје пријемчив за разне врсте патолошких друштвених стања. Поред већ медицински дијагностицираних стања личности у граду које су првенствено плод живљења у граду (депресивна и неуролошка стања) јављају се и друга, која понекад измичу посматрању истраживача (пљачка, просјачење, убиства, хулиганство, сексуална патологија – секс-трафикинг, спонзорство (спонзоруше); нео-робовласништво, вештичарење, криминал сваке врсте и много друга патолошка стања). Сем познате студије Е.Диркема о суициду, ми скоро да и немамо неко веће дело или истраживање о патологији друштва у граду.

У таквом положају, многи становници великих градова су под сталним стресним ситуацијама, које доводе до различитих патолошких уверења личности, и које се претварају у сталне, до краја живота. Фобије су сталан пратилац

живота становника у граду. Грађани се плаше самоће, изласка на улице, отвореног простора (агорафобија), уласка у лифтове, уличног мрака, тровања храном, уласка у метро (могућих диверзија), уличног бандидизма, наркоманије, нарко-мафије. Фобизам с једне и стресизам с друге стране, најчешће увлаче становнике града у још тежа патолошка стања и која се често завршавају на најгори могући начин.

РАСИЗАМ –НАЦИЗАМ И ДЕСТРУКТИВИЗАМ (ПОЛИТИЧКИ)

Расизам и нацизам су стална и пратећа појава мултикултуралних друштава и градова. Велики градови су стециште разних етничких група које су притом различитих уверења, животних назора, културних образаца, религијских уверења. Градови тако не постају „лонцем за топљење” – како нас је дуго у то уверавала социолошка чикашка школа. Напротив, живот у граду има своје законитости – почев од оних кодифицираних, па све до оних који измичу друштвеној контроли. И док су се САД увелико сусретале са појавама расизма и нацизма на свом простору (бели и црни расизам), у Европи је такво друштвено стање дошло као последица увоза јефтине радне снаге из сиромашних земаља (најчешће афричких и азијских). Европа која је после Другог светског рата постајала мултикултурална, нарочито при крају двадестог века почела је да се сусреће са свим облицима расизма и неонацизма. Многоструко повећавање становника појединих досељеничко-етничких групација угрожавала је домицилно становништво. Живећи у појединим предграђима, ново-дошло становништво се својевољно затварало у етнички гето, желећи тиме да избегне стална расистичка шиканирања или пак реакцију разних профашистичких и нацистичких групација од стране домаћег становништва. Фудбалски терен и одигравање утакмица постају простор на ком започиње будућа крвава драма у којој предњаче разне поткултурне групе – међу њима најпознатија скинхедси. Расистички настројени, скинхедси предњаче у расистичком прогањању „обојених” или верски непожељних становника у својим градовима (Ђорђевић, Р.,1998;49). Западна Европа је постала трусно подручје за све њене становнике који нису по изгледу, боји коже и верском уверењу као већина западноевропљана. Муслиманско становништво је нарочито на удару, због својих различитости у погледу вере, Индуси такође. Црначко становништво је најугроженије. (Нео)нацизам је поново доминантан. Европа још увек живи од „злогласних успомена” које јој је као тестамент оставио А. Хитлер. Од испољавања незадовљства према другима „који нису као они”, Европљани су убрзо упали у најдубљи деструктивизам према придошлицама из разних земаља и континената. Само у Немачкој, више пута је долазило до отворених напада према муслиманском становништву – посебно према турском.

У Енглеској, Француској, такође имамо сличну ситуацију. Посебно у Француској расизам према свима који су другачији од Француза прелази у отворену борбу. Али и са друге стране, стране која је угрожена, нарочито у Француској, долази до бунта обезвређених. Улице и скверови Париза, као највећег града француске државе, и града у којем је највише придошлица са стране, постају временом ужарене и експлозивне, у сваком погледу. Расизам и нацизам постају тако саставним делом прогреса и друштвених промена савременог света.

НОВЕРЕЛИГИЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ (РЕЛИГИЈСКИ ВИРТУЕЛИЗАМ)

Са развитком глобалне електронске комуникације – интернета, појавиле су се друштвене заједнице специфичног социјалног профила, које искључиво егзистирају на интернету. Оне су виртуелне, јер је њихово утемељење као и деловање електронско. У виртуелне заједнице убрајамо: *Веитице, Гноме, Гуруре, Патријархе, Хришићане, Антихришићане* и многе друге. Њихов настанак дугује мо савременој метрополизацији и електроиндустријализацији света (интернета – глобалне комуникацијске мреже), док је прва земља у којој су настајале овакве виртуелно-религијске заједнице – САД. Тако на мрежи интернета, поред већ побројаних религијских заједница егзистирају још и *Нови пророци, Анђели, Секте* (различитих оријентација), *Религијски култови (Неопагани, Велика мајка, Електронски хиндуизам, Свештенички сталеж, Апокалиптични пророци, Заједница култа мртвих звезда* и многе друге (Ђорђевић, Р., 1978:418,420). Све побројане заједнице глорификују своја начела и мисаона полазишта. Једна од заједничких карактеристика свих ових заједница јесте да пропагирају чуда која ће се десити уколико поклонимо наше поверење једној од групација. У сваком случају, иза свега се крије обично трговање људским душама, односно, имамо тзв. савремене „ловце на људске душе”. Интернет у међувремену постаје велики избор различите „робе”, који је доступан свима који су прикључени на ову глобалну електронску мрежу. Према званичним подацима за 1999.г. на интернету је постојало око 700 *ловаца на људске душе*. Њихов генерални циљ јесте прикупљање што већег броја присталица, њихово потчињавање и овладавање њиховим душама. У том смислу, путем интернета врше се опскурне церемоније и залуђивање људских душа и њиховог ума.

ЗАКЉУЧАК

Савремени град у великој мери измиче тоталном сагледавању градског живљења. Сведоци смо генерација које још увек могу да потврде све негативне оквире у којима се одвија живот грађана. За друге људе, такав модеран

и велик град је пре свега могућност да се у њему остваре многи снови. За друге, град постаје сопствена „гробница”, у којем нема чему више да се нада. Извесно је само његово назадовање, до краја сопственог живота.

Велики савремени град према Вирту Л., (L. Wirthu:1963, у: Вујовић, С., Петровић, М.:2005;111) условљава живот људи у њему. Отуда, становнике великог града карактеришу следеће особине.

- Издиференцираност и друштвена слојевитост.
- Просторна и друштвена покретљивост становништва.
- Појава и учешће многих организованих група.
- Превага друштвених контаката у секундарним групама над контакти-ма иних група.
- Сегрегација друштвених слојева и класа са акцентом на економском положају.
- Анонимност, отуђеност људи чак и у самим заједничким зградама, те безличност међуљудских односа.
- Замирање суседства.
- Опадање утицаја породице и занемаривање улоге очинства.
- Опадање друштвене контроле.

ЛИТЕРАТУРА

- Gir, Č., (2011.), *Digitalna kultura*, Beograd, "Clio".
- Вујовић, С., Петровић, М., (2005.), *Урбана социологија*, Београд, "Завод за уџбенике и наставна средства".
- Đorđević, Dr R., (1978.), *Leksikon potkultura*, Niš: "Zograf".
- Đorđević, Dr R., (2001.), *Grad i društvene promene – poruke urbane kulture*, Niš: "Bona – fides".
- Ђорђевић, Р., (1998), *Време скинхедса*, Ниш, "Бона-фидес".
- Prizori ulice* (2002.), Priredio: Nikolas Fajf, Beograd: "Clio".
- Milošević, Z., (1995). *Religija novog svetskog poretka*, Šabac, "Beli anđeo".
- Senjković, R., (2001.), *Propaganda, mediji, heroji, mitovi*, "Polemos 4", Zagreb.
- Prajs, S. (2011.), *Izučavanje medija*, Beograd, "Clio",
- Pušić, Lj., (1997.), *Grad, društvo, prostor - Sociologija grada*, Beograd, "Zavod za udzbenike i nastavna sredstva"

Radomir D. Djordjevic

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of sociology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

AN INDIVIDUAL IN THE URBAN COMMUNITY – A CITY

SUMMARY

At the end of the 21st century, human urban community prevailed over the rural one. Big cities became permanent residence of the majority. Modern urban community becomes a more possible creator of the present and of the future of *homo urbanus*. Therefore, it could be said, that the modern city provides all of the creative potentials to the human being. However, besides unlimited possibilities, which are provided by modern urban environment and expression of the most positive development achievements of the individual in the modern city, multiple negative features of the hyperpolis influence the life of a man.

The author deals in his work with the life of the individual in the big agglomerations, and with his frustrations and obsessions which are being augmented with each spreading of the city area. Due to these circumstances, which are affected less by the person from the city, the behavior of the *homo urbanus* becomes unexpected which eventually leads towards his pointless view of life. Urban environment, considered in such circumstances, leads towards ultimate dehumanization and depersonalization of the city character, and the city itself turns into its opposition – *necropolis*.

Key words: individual, urban environment, dehumanization, depersonalization, hyper-polis, necropolis

Александар Павловић⁸¹

Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, Србија

ЈАВНИ РИТУАЛИ У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ (БАДЊИ ДАН И МИТРОВДАН)⁸²

САЖЕТАК

У раду настојимо да уз навођење конкретних радњи, актера, временских и просторних оквира, прикажемо неке од јавних ритуала који се међу Србима у северној Косовској Митровици практикују од рата 1999. године наовамо, а које је могуће довести у везу са концептом *ретрадиционализације*, односно *ревитализације вере*, који обележавају процес транзиције на простору Србије на крају 20. и почетком 21. века. У питању су ритуали који се у организацији Српске православне цркве обављају на Бадњи дан и Митровдан, у које спадају јавно налагање бадњака, с једне стране, и кретање литије кроз град на дан градске славе, с друге стране. Истраживање за потребе рада обавили смо 2012. године, током Бадњег дана и првог дана Божића, затим на Митровдан, 7–8. новембра. До чињеничне грађе дошли смо методом опсервације са учествовањем, као и вођењем интервјуа са главним организаторима бадњеданске и митровданске прославе, на првом месту са старешином Цркве Св. Димитрија, односно спровођењем анкете међу грађанима, учесницима и једног и другог јавног ритуала. Резултати истраживања указују на то да је значај практиковања наведених ритуала међу Србима у северној Косовској Митровици нераскидиво повезан са њиховим актуелним друштвено-политичким положајем, који карактерише готово свакодневно ванредно стање, испуњено напетостију због ризика од избијања сукоба са албанским становништвом, као и неизвесношћу у погледу решавања институционално-правног статуса (севера) Косова и Метохије. Значај бадњеданске и митровданске прославе посебно се огледа на симболичком плану, пре свега у потреби српског становништва да у конфликту са *онима другима*, односно Албанцима, искаже свој верски и етнички идентитет.

Кључне речи: Бадњи дан, Митровдан, јавни ритуали, Срби, Косовска Митровица.

ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ У СВЕТЛУ РЕТРАДИЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ

За транзицију у Србији карактеристичан је процес *повратка традицији*, започет крајем 80-их и почетком 90-их година 20. века, када на простору бивше Југославије дуготрајна друштвено-економска криза ескалира убрзаним урушавањем постојећег политичког система. *Повратак традицији*, или

⁸¹ alek.pavlovic@orion.rs

⁸² Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

ретрадиционализација, како тај феномен називају стручњаци, према Слободану Наумовићу био је директно проузрокован инструментализацијом традиционалних елемената, као кључних симболичких вредности у популистичкој реторици, те у спектакуларним политичким ритуалима, за разрешавање кризе легитимитета политичког система, чиме су актери тог система остварили његову трансформацију, а да истовремено нису отишли са власти (Naumović, 2009: 9-10). Пракса употребе традиције, као средство за превазилажење узрока кризе и прилагођавање њеним последицама, из домена политике убрзо се проширила и на многе друге области друштвеног живота. Ревитализација верске традиције имала је у томе једну од кључних улога. Владајућа политичка гарнитура отклања вишедеценијску резерву према религији и пружа руку помирења Српској православној цркви у намери да потврди али и да ојача своју новопрокламовану етнонационалистичку оријентацију, којом је постепено замењивана нешто раније промовисана формула југословенства и „реформисаног и богатијег социјализма” (Naumović, 2009: 66).

Повратак вери, као тренд подржан са највишег државног нивоа, постаје једна од кључних тема у јавној комуникацији и медијима, и једно од кључних обележја „духа времена” у Србији с краја 20. века. Црква стиче све већи утицај у јавном животу друштва, што резултира све бољом организацијом црквених институција и на локалном нивоу. Важну улогу у промоцији верских идеја имала је популаризација верске литературе,⁸³ исто тако и оживљавање празника и обреда који су у претходним деценијама упражњавани искључиво тајно и у кругу породице, или нису упражњавани уопште. Као специфично у том смислу јавља се омасовљење слављења крсне славе и крштења деце, чак и код оног дела популације који се ранијих година држао подаље од религијских светковина и прописа, доживљавајући себе као комунисте и атеисте.

Исход *повратка вери* у периоду транзиције гласи да се црква у Србији данас неретко појављује као „водећа национална институција”, која даје свој суд о многим стварима које се тичу савременог друштва – све до захтева за променом свеукупног културног модела и повратка на модел који би „проистицао из православне вере и свеколиког народног искуства” (Malešević, 2007: 239). Томе су у великој мери допринели и потези нових власти након 2000. године, када је црква захваљујући разним уступцима стекла разне привилегије и улогу важног чиниоца у друштвено-јавном животу. Преко веронауке и празновања

83 Неки од наслова који су се појавили до краја последње деценије 20. века, међу којима су поједини, као уибеници, после 2000. године ушли и у школску наставу веронауке су: *Да нам буду јаснија нека питања наше вере* (1998), *Нема лепше вере од хришћанске* (2000), *Шта све треба да зна свака православна девојчица* (2000), *Шта треба да зна сваки православни дечак* (2000), и др. (Радловић, 2003: 28–30).

Св. Саве ушла је у школе, Богословски факултет враћен је у састав Београдског универзитета, представници политичких партија на власти и у опозицији присуствују црквеним обредима (Radić, 2005: 196), једном приликом је чак и председник Републике ишао у посету Москви на челу црквено-државне делегације, чији је други део чинио патријарх Павле (Rajić, 2005: 118), итд.

Ревитализација вере у српском друштву крајем 20. и почетком 21. века не може се, међутим, објаснити само утицајима који су иницирани *одозго*. Према ставовима појединих аутора, наиме, *повратак вери* није могуће посматрати само као елемент стратегије владајуће елите, већ и као потребу која је дошла *одоздо*, од самог становништва. Радмила Радић сматра да су економска и друштвена криза 80-их година 20. века створиле могућност да се део латентног незадовољства грађана искаже кроз окретање цркви и религији, одакле се цркви пружила шанса за сопствену ревитализацију. У исто време, непостојање опозиције у претходној, социјалистичкој фази изградње друштва привлачило је цркви све оне који су другачије мислили, јер су у њеном окриљу могли да нађу какав-такав облик легалног отпора (Radić, 2003: 188-189). Драгољуб Б. Ђорђевић, поред дубоке моралне, политичке и економске кризе која југословенску заједницу захвата од средине девете деценије 20. века, узроке десекуларизације српског друштва види и у следећем: 1) у десекуларизацији читаве Источне Европе, која наступа сломом социјалистичких система, а услед које, снажењем ислама и католицизма у окружењу, долази до јачања православља и Српске православне цркве; 2) у сукобима са Албанцима на Косову и Метохији, који „изричито погађају свест и подсвест Срба и подстичу повратак православљу и СПЦ” (Ђорђевић, 1995: 17). Александра Павићевић, пак, полазећи од концепта *вертикалног људског постојања*, преузетог из теолошке литературе, реактуелизацију религије у Србији посматра као исходиште вишедеценијског неуспелог спровођења модернизације југословенског друштва, која је у идеолошком смислу укључивала десакрализацију и атеизацију, а која не само да није пружила одговоре на нека темељна питања људске егзистенције, као што су есхатолошка димензија времена, тежња за апсоултом и вечношћу, тежња да се савлада данас једина преостала тајна – тајна смрти, већ је довела и до разградње раније релативно утврђених традиционалних система вредности, проузрокујући тиме крајње неповољна психо-социјална демографска кретања (Павићевић, 2006: 22-24). „Оправослављење“ српског друштва иста ауторка при том види само као стихијску и краткотрајну појаву, оличену већином у „новој“ религиозности, под којом подразумева пре свега селективно и формално испољавање верских осећања и припадности (крштење, венчање, прослава породичне славе, прослава великих хришћанских празника), а што на свакодневицу „верника“ и на њихов етички систем углавном нема пуно

утицаја. Разлог томе проналази и у самој цркви, која, како каже, с једне стране није била довољно спремна, такође ни заинтересована да духовно профилише и усмерава потребе, осећања и хтења своје „покајане” пастве, док је с друге стране, зближавајући се са државом, практично добровољно пристала на инструментализацију свог ауторитета (Павићевић, 2009: 1418, 1423).

СУКОБ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И ПОДЕЛА КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ НА ЕТНИЧКОЈ ОСНОВИ

Популистичка реторика владајућих елита, заснована на употреби традиционалних елемената и на етнонационалистичком дискурсу, политичку кризу у Србији и бившој Југославији с краја 80-их и почетка 90-их година 20. века додатно погоршава, што веома брзо, након победа националистичких партија и коалиција на првим вишестраначким изборима одржаним у свим југословенским републикама, доводи до ескалације оружаних сукоба и распада некадашње заједничке државе. За разлику од осталих земаља Источног блока, које се у процесу транзиције крећу у правцу европских интеграција, југословенско друштво почетком последње деценије 20. века улази у међуетничке ратове са драстичним последицама: стотинама хиљада погинулих и рањених лица, огромним материјалним, привредним и инфраструктурним разарањима, колонама избеглица протераних из својих кућа. Ратови се од 1991. године воде прво у Словенији, затим у Хрватској, Босни и Херцеговини, да би 1999. године климинирали сукобом на Косову и Метохији. Одједи ратова из последње деценије 20. века присутни су, међутим, и данас. Једно од подручја са још увек снажно израженим етничким поделама јесте управо Косово и Метохија, које је од рата 1999. године и увођења међународног протектората практично подељено на два дела – јужно од реке Ибар, са доминантним албанским живљем, и северно од реке Ибар, са већинским српским становништвом.

На самој линији наведене поделе налази се Косовска Митровица, град који река Ибар од 1999. године такође дели на два дела – јужни, насељен готово искључиво Албанцима, и северни, већински настањен Србима. Према проценама организације OSCE, у северном делу Косовске Митровице, заједно са селом Суви До, данас живи укупно око 22.530 Срба, рачунајући и оне који су после рата прешли из јужног дела града, као и пет до седам хиљада оних који су избегли из Приштине, Истока, Вучитрна и других места и градова који се налазе на ширем подручју Косова и Метохије јужно од градске општине. Поред Срба, са исте стране реке живи и око 4900 Албанаца, настањених у самом граду и у селима Суви До, Гушевац и Винарце, око 1000 Бошњака, 580 Горанаца, 210 Турака, 200 Рома и 40 Ашкалија (*Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, November 2011).

Северна Косовска Митровица, сасвим парадоксално, данас представља вероватно најмултиетничкији део Косова и Метохије, будући да поред српског становништва њу насељавају и припадници других етничких група. У питању је, међутим, „мултиетничност” организована у енклаве које су углављене једна у другу као руске бабушке (Derens, 2009: 170). Наиме, на прилично малој површини, која се састоји од свега три-четири веће улице и неколико стамбених блокова, живе Срби, Албанци и остали, тако да им се, нарочито када је реч о прве две заједнице, животни простори најчешће не преклапају, већ наслањају један на други. *Три солитера* у том мозаику представљају посебан феномен. Реч је о малом стамбеном кварту, који чине три високе зграде, а који се налази на обали Ибра, непосредно преко пута јужног, албанског дела града. То је албанско острвце у српском граду, чији становници гравитирају махом ка јужној Косовској Митровици, прелазећи Ибар преко малог пешачког моста који су саградили француски војници КФОР-а, док у српски део града готово да и не залазе. Истовремено, у *Три солитера* живи и неколико Срба, затворених у своје станове, без било каквог контакта са својим комшијама Албанцима. Из станова излазе само по потреби, углавном због одласка на посао или у куповину неопходних животних намирница, и то искључиво у српски део града (Derens, 2009: 170–171). Слична ситуација влада и у четврти по имену Бошњачка махала. До почетка рата 1999. године њени становници живели су у релативно добрим односима, да би од поделе Косовске Митровице на две зоне Бошњачка махала постала албанска енклава у српском делу града (Derens, 2009: 171).

Иако се свакодневица становништва одвија наизглед исто као и у многим другим градовима у унутрашњости Србије, међуетничке тензије у северној Косовској Митровици нису нимало неуобичајене. Од 1999. године хронологија конфликта између Срба и Албанаца обилује бројним догађајима. Дана 3. фебруара 2000, на пример, нападнут је један српски кафић, приликом чега је повређено 15 људи. Да би се осветили, Срби су напали Албанце и убили осам лица. У немирима у Бошњачкој махали само десет дана касније повређено је пет људи (Derens, 2009: 173). Најтрагичнији сукоб, са највећим бројем жртава, одиграо се 17. марта 2004. године, када су у атмосфери општег насиља према Србима на Косову и Метохији, у јужном делу Косовске Митровице организоване демонстрације, у којима су хиљаде албанских демонстраната, предвођене екстремистима, покушале да на силу пређу мост преко Ибра. Војници КФОР-а су том приликом савладани, а укупан биланс сукоба са српском страном био је велики број мртвих и повређених међу Албанцима (Derens, 2009: 178).

Један од догађаја који је међуетничке тензије између Срба и Албанаца додатно заоштрио одиграо се у другој половини месеца јула 2011. године, када су косовске власти покушале да на прелазима према Србији поставе

своје царинске институције, на шта је са српске стране на подручју Косова и Метохије северно од Ибра одговорено блокирањем свих важнијих путева, а како би довожење албанских цариника до прелазних пунктова било онемогућено. Реакција тада није изостала ни у северној Косовској Митровици. Због бојазни да може доћи до масовног преласка Албанаца из правца јужно од Ибра, који би кризну ситуацију покушали да искористе за успостављање контроле над северним делом града, али и услед појачаног ризика од избијања немира у квартовима насељеним албанским становништвом, Срби су и тамо блокирали неколико саобраћајница. Блокаде су постављене према главном и тзв. источном мосту на Ибру, затим на улазу у Бошњачку махалу, али и на улазу у етнички мешовито, али релативно мирно *Микро насеље*. Неке од блокада до данас су уклоњене, али неке и даље стоје, као што је то, рецимо, блокада на кључном месту раздвајања између две стране, а то је главни мост преко реке Ибар.

ЈАВНО НАЛАГАЊЕ БАДЊАКА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Иако се често мисли да је давнашњег порекла, јавно налагање, односно спаљивање бадњака на Бадње вече феномен је који се међу српским становништвом јавља релативно скоро, тек у 20. веку. Појављује се у време Краљевине Југославије, када ову праксу присваја и промовише држава, односно војска, а затим у транзиторном периоду постсоцијализма, када то чини црква (Вучинић Нешковић, 2008: 60). Као саставни део божићних ритуала, који је одувек везиван са породичним, кућним окружењем, спаљивање бадњака први искорак у јавност доживљава у време владавине краља Петра II Карађорђевића и кнеза-намесника Павла, када почиње да се практикује на трговима и раскрсницама у близини војних постаја. Организовала га је војска, почевши од церемонијалног одласка у брање бадњака, преко обреда у којем су војници налагали бадњаке у присуству свештеника, који је обављао црквени део обреда, и становника насеља у којем се свечаност одвијала. „Смисао овог поступка нераскидиво је био повезан са државном идеологијом југословенства, а чији је ослонац била управо војска. Основна логика била је да војници, за које је у периоду Кнежевине и Краљевине Србије налагање бадњака редовно било организовано у кругу касарне, као привременом и принудном ‚дому‘, популаран празник попут Божића прославе са народом, којем служе и чији су саставни део” (Вучинић-Нешковић, 2008: 61–63).

Након Другог светског рата, тачније од 1947. године и доношења директива Комунистичке партије Југославије којима се забрањују прославе верских празника ван круга цркве, јавно налагање бадњака на целој територији ФНРЈ,

касније СФРЈ, више није било могуће. Током неколико наредних деценија, обреди у вези са Божићем, као и са осталим верским празницима, „биће затворени у оквире црквене порте и куће, између којих ће опстати једва приметна веза, где ће бити препуштени свештеницима и црквењацима, односно домаћинствима која ће их обављати тихо, у потаји, или која ће их пак одбацивати” (Вучинић Нешковић, 2008: 66–68). До промена у том смислу долази крајем 80-их година 20. века, када Српска православна црква враћа свој утицај у друштву, захваљујући чему њене поруке почињу поново да проналазе пут до најширих слојева становништва. Ревитализацијом религије, и под окриљем догађаја који су уследили распадом Југославије, међуетничким сукобима, свеопштом друштвено-економском кризом, практиковање верских обреда поново, по други пут, искорачује у јавне просторе. „Они који су тајно налагали бадњаке или то уопште нису чинили претходних деценија, посебно млади људи, сада су то хтели да учине на видљив начин, а то значи на заједничком огњишту, пред свим члановима своје заједнице. Српска православна црква је том налету националних и верских емоција, као потреби за потврђивањем традиционалног идентитета, изашла у сусрет, те су парохијски свештеници заједно са својим црквеним одборима постепено почели да организују колективно налагање бадњака. Црква је тако обезбедила да они који ,немају где‘ или су ,заборавили како‘ да ложе бадњаке, то ураде пред црквом, чиме је овај догађај постао значајан симболички акт, али и прилика за народно весеље” (Вучинић Нешковић, 2008: 70–71).

Јавно налагање бадњака, као део прославе Божића у организацији Српске православне цркве, данас је распрострањено у целој Србији, Црној Гори, Републици Српској, деловима Хрватске са српским становништвом, али и међу Србима у земљама Европске уније, Северне и Јужне Америке и Аустралије (Вучинић Нешковић, 2008: 71). Оно се од рата на Косову и Метохији 1999. године практикује и у делу Косовске Митровице северно од Ибра. Обавља се у порти Цркве Св. Димитрија, подигнутој 2005. на узвишењу непосредно изнад града, на локацији која је пажљиво бирана, тако да црквено здање буде видљиво из свих градских подручја, односно са обе стране реке. Према речима старешине Цркве Св. Димитрија, протојереја ставрофора Милије Арсовића, Срби у северној Косовској Митровици око црквеног здања почињу да се окупљају и пре него што је оно завршено. То се нарочито односи на прославање већих верских празника, попут Божића, када се већ након постављања црквених темеља крајем 2001. године креће са практиковањем одговарајућих верских обреда, између осталог и са налагањем бадњака. На питање да ли су се бадњаци јавно налагали и пре 1999. године, у порти Цркве Св. Саве која се налази у делу града јужно од Ибра, протојереј Арсовић одговара позитивно,

истичући да је реч о традицији која је после поделе града само настављена, јер, како каже, „то је исти народ који је остао овде, мада у Косовској Митровици сада има и људи који су из Истока, Пећи, Приштине, Вучитрна, из разноразних крајева (...)”.

Црква Св. Саве у јужном делу Косовске Митровице остала је након поделе града углавном недоступна српском становништву сконцентрисаном на градском подручју северно од Ибра. При том, током неколико дана ескалације насиља према Србима на Косову и Метохији марта 2004. године запаљена је и девастирана од стране албанских екстремиста. Са обележавањем верских празника у Цркви Св. Саве, и поред тога, настављено је све до данас, чак и после подизања Цркве Св. Димитрија у северном делу града. У том смислу од посебног значаја било је то што је штета начињена у Мартовском погрому у међувремену делимично санирана. Обележавају се, додуше, само већи празници, када представници цркве, са једним бројем верника, претежно Срба избеглих из јужног дела града, до Цркве Св. Саве одлазе под пратњом припадника Косовске полицијске службе. Тако је било и на Божић 2012. године, када је група људи, на челу са старешином и свештенством Цркве Св. Димитрија, у два аутобуса прешла реку Ибар, након чега је у Цркви Св. Саве обављена литургија. У јужни део Косовске Митровице кренуло се у 10 часова, после божићне литургије одржане у Цркви Св. Димитрија.

Божићна литургија у Цркви Св. Димитрија и обилазак Цркве Св. Саве у јужном делу града последње су по реду радње јавног карактера у склопу црквеног обележавања Бадњег дана и првог дана Божића (6. и 7. јануара) у северној Косовској Митровици. Претходе им радње које се одвијају дан раније, током Бадњег дана, које почињу још у раним јутарњим часовима, када грађани аутомобилима доносе бадњаке из шума у Житковцу, Жеровници, према Бањској, итд, а које се завршавају јавним налагањем бадњака у порти Цркве Св. Димитрија у касним поподневним, односно раним вечерњим часовима. Према речима проте Милије, те радње, закључно са посетом Цркви Св. Саве, организује *домаћин*, а то је свештенство Цркве Св. Димитрија, које чине три свештеника и ђакон, заједно са председником Општине, и уз помоћ свих „људи добре воље”.

* * *

У наставку излагања покушаћемо да хронолошким редоследом прикажемо бадњеданске радње у северној Косовској Митровици у организацији наведених *домаћина*, уз посебан осврт на јавно налагање бадњака у порти Цркве Св. Димитрија. Приказ ћемо дати према подацима које смо забележили на Бадњи дан 2012. године.

08:00 – 09:30: У Цркви Св. Димитрија служи се јутарња бадњеданска литургија. Литургију служе свештенство Цркве, на челу са старешином протом Милијом, и епископ рашко-призренски Теодосије. Присуствује јој велики број грађана, испуњавајући унутрашњост црквеног здања до последњег места. Литургију прати хор „Бранислав Нушић” из северне Косовске Митровице, који чини четрдесетак пре свега младих људи.

09:30 – 09:50: По завршетку литургије, епископ рашко-призренски Теодосије обраћа се присутним грађанима следећим речима: „Бадњи дан је дан радости за све нас и најаву великог и најрадоснијег празника рођења Господа нашега Исуса Христа. (...) Заиста је лепо видети овај храм препун верног народа и деце који су дошли да се на овој светој литургији причесте и сједине са Господом. Тако је бивало, тако је сада и ако Бог да тако ће бити и убудуће”. Епископ Теодосије изражава жељу да Бадњи дан буде празник мира, љубави и сваког добра, и „да Господ искорени свако зло из наших душа и свако зло међу народима, да се народи не сукобљавају већ да мисле на нашег Творца, на свога избавитеља и спаситеља“. Након обраћања грађанима епископ додељује три архијерејске захвалнице: 1) Радивоју Кречковићу, директору предузећа *Електрокосмет* (у саставу *Електропривреде Србије*), за помоћ православним храмовима на Косову и Метохији; 2) Драгану Спасојевићу, грађанину из Косовске Митровице, за допринос у изградњи новоподигнутог, помоћног објекта у порти Цркве Св. Димитрија; 3) хору „Бранислав Нушић“ за 20 година рада и постојања.

09:50 – 10:10: Грађани у колони приступају епископу Теодосију да приме благослов. Деци се деле новогодишњи и божићни поклони које је припремила Црква; деле се и мали крстови у кутијама који се уз огрлицу могу носити око врата. Протојереј Милија Арсовић упућује позив грађанима да присуствују и вечерњој бадњеданској служби, са почетком у 16 часова, након које ће бити освештан и запаљен велики, црквени бадњак. Прота позива и одрасле да као поклон приме мале крстове, на шта се ови одазивају, примајући при том и нафору, односно комад освештаног хлеба. Хор „Бранислав Нушић” све време, уз мање паузе, пева пригодне бадњеданске песме (на пример: „Бадњаче, бадњаче, ти наш рођаче, добро си нам дошао и у кућу ушао”, итд).

10:20 – 10:50: Освећење новоподигнутог, помоћног објекта у црквеној порти. Реч је о згради са две просторије – мањом (собом) и већом (салом). Обред врши епископ Теодосије уз пратњу проте Милије. Један од свештеника Цркве Св. Димитрија благосиљаном водицом свети просторије објекта.

После обреда, у тек освештаном објекту износи се послужење за присутне грађане, међу којима већину чине чланови хора „Бранислав Нушић”. Служе се сокови, слаткиши, врућа ракија.

16:00 – 16:35: У Цркви Св. Димитрија свештенство са старешином Цркве служи вечерњу бадњеданску службу. Као и на јутарњој литургији службу прати хор „Бранислав Нушић”. Епископ рашко-призренски Теодосије није присутан, будући да је током дана отпутовао у манастир Дечане, где ће учествовати у централном бадњеданском обреду на Косову и Метохији. Током читавог Бадњег дана, још од раних јутарњих часова, у Косовској Митровици влада готово право невреме, праћено кишом, суснежицом и снажним, олујним ветром. Ходајући градским улицама, непосредно пре него што ћу се у поподневним сатима упутити ка Цркви Св. Димитрија, размишљам о томе хоће ли лоши временски услови утицати на одзив Митровчана да присуствују вечерњој бадњеданској служби, али и на реализацију освећења и налагања бадњака у црквеној порти. Нешто пре него што ћу сазнати одговор на то питање, око 15:45 часова, стижем у црквено здање где констатујем да сам међу првима који се тамо затиче. Само пар минута касније, међутим, у цркву почиње да стиже све више грађана, у толиком броју да ће се сумње које сам имао у вези са масовним присуством Митровчана црквеном обреду веома брзо показати као потпуно неоправдане. У 16:00 часова, када вечерња бадњеданска служба почиње, црквено здање је препуно људи. Има и оних који још увек пристижу. Пошто стојим близу црквеног олтара, дакле на самом челу окупљеног света, не могу ни да претпоставим да су испред главног улаза у цркву остали грађани за које унутра једноставно више није било места (да су тамо сазнаћу након завршеног обреда, када се на вратима цркве, излазећи ван ње, будем мимоилазио са онима који су у њу тек тада могли да уђу). До 16:20 часова црквени обред се одвија према одговарајућем протоколу. У том тренутку несатаје струје, услед чега у унутрашњости цркве наступа скоро потпуни мрак.⁸⁴

84 Рестрикције струје у северној Косовској Митровици већ годинама уназад нису нимало необичајена појава током зимских месеци. До рестрикција долази услед немогућности слабог електроенергетског система Косова и Метохије да одговори на повећану потрошњу струје у периоду године када многа домаћинства за грејање користе управо тај енергент. Рестрикције се доста дуго јављају и као последица нерешеног питања дистрибуције и наплате електричне енергије на подручју северно од реке Ибар. После рата 1999. године, наиме, у Приштини је основана *Косовска електроенергетска корпорација (КЕК)*, чиме се управљање производњом и потрошњом струје на Косову и Метохији одваја од *Електропривреде Србије (ЕПС)*, а што српско становништво дочекује са неслагањем, одбијајући да рачуне за утрошену електричну енергију плаћа косовским, односно албанским институцијама. Споразумом о енергетском сектору између Београда и Приштине тај проблем требало је да буде решен, међутим проблеми у снабдевању струјом и даље постоје.

Са обредом се и поред тога наставља и без било каквог прекида, под светлошћу неколико батеријских лампи, ускоро се приводи крају. Старешина Цркве и свештенство уз пратњу песме хора „Бранислав Нушић” излазе кроз главна црквена врата, након чега ће приступити освећењу и налагању бадњака у црквеној порти. Грађани који су присуствовали обреду упућују се за њима и такође излазе из цркве.

16:35 – 17:00: Завршетак вечерње бадњеданске службе обележен је ватрометом, испаливаним у правцу града из непосредне близине Цркве Св. Димитрија, са њене југоисточне стране. Истовремено, дијагонално у односу на позицију са које је ватромет кренуо, што значи на неких двадесетак метара северозападно од цркве и њеног главног улаза, старешина Цркве са свештенством започиње обред освећења црквеног бадњака. Посечен и донешен у раним јутарњим часовима, након чега је током дана стајао наслоњен на зид до главног улаза у цркву, бадњак висине неколико метара до тог момента већ је био постављен уз дрвену конструкцију, направљену од цепаница у облику куле, где ће након освећења бити запаљен. На поменуту конструкцију, при том, поред црквеног бадњака наслоњено је и неколико бадњака које су донели грађани. Сам чин освећења одвија се тако што старешина Цркве, протојереј Арсовић, све послане бадњаке прска светом водицом док их један од свештеника кади тамјаном. Након тога приступа се њиховом ложењу. У подножје поменуте куле од цепаница приноси се на штапу упаљена ватра, која се затим великом брзином шири и захвата целу дрвену конструкцију, заједно са бадњацима. С обзиром на изузетно јак ветар који је у тим тренуцима дословно брисао све пред собом на узвишењу на којем се Црква Св. Димитрија налази, могуће је да је дрвена конструкција на коју су бадњаци били наслоњени пре обреда натопљена течним горивом, а како би се ватра након паљења без тешкоћа разгорела. Паљење бадњака поверено је председнику Општине, Крстимиру Пантићу, који је присуствовао и свим претходно наведеним радњама током Бадњег дана. Председник Општине а затим и старешина Цркве обраћају се окупљеним грађанима, желећи им срећно Бадње вече и срећан предстојећи Божић. У том тренутку, у црквеној порти налази се бар неколико стотина становника северне Косовске Митровице. Ускоро креће нови ватромет, сада са узвишења непосредно изнад цркве, са западне стране, на којој се налази кула звонара.⁸⁵

85 Оба ватромета, пре и после налагања бадњака, организују *домаћини* прославе. Према речима протојереја Арсовића, организовање ватромета није ништа необично, имајући у виду, како каже, „да би се некада, за сам Бадњи дан, Србин увек огласио и опалио по неки метак”. Осим тога, додаје, ватромет је и „нешто што је лепо за видети, лепо за око”.

17:00 – 17:40: Након завршеног обреда запаљени бадњаци остављају се да горе. Свештенство Цркве Св. Димитрија и председник Општине повлаче се у новоподигнуту црквену зграду, док у црквеној порти на окупу и даље остаје велики број грађана. Њима се на пункту формираном од два три спојена стола, петнаестак метара југозападно од главног улаза у цркву, послужује врућа ракија, коју услед хладног времена многи веома радо испијају. Карактеристично је да је међу учесницима целог догађаја, почевши од вечерње службе у цркви па до налагања бадњака, можда највише младих. Девојака има подједнако колико и младића. Управо се млади најдуже задржавају у црквеној порти пошто је обред налагања бадњака завршен. Неки међу њима, окупљени око запаљене ватре, певају песме из одавно познатог репертоара српских патриотских песама. Неки су, пак, заокупљени бацањем петарди чији пуцњеви стварају гласну, на тренутке и заглушујућу буку. Већина, међутим, моменте док бадњаци горе проводи у дружењу, разговору и међусобном честитању Бадње вечери. Пре него што ће се у већој мери разићи, покушавам да разговарам са неким од њих. Настојим, под један, да сазнам који је разлог њиховог присуства обреду налагања бадњака у порти Цркве Св. Димитрија. Неки од одговора које том приликом добијам су следећи:

„Зато што прослављамо Бадњи дан. Овде смо да би као православни верници обележили тај догађај како доликује”.

„Зато што је ово један од највећих хришћанских празника и мислим да га је лепо обележити овако, у цркви, и са овим људима које волимо. Мислим да је јако лепо провести празник овде”.

„Да прославимо рођење Исуса Христа, сина Божијега”.

„Овде смо вечерас да прославимо рођење Господа Исуса Христа, да обележимо Бадње вече као и сваке године. То нам наша православна вера дозвољава и ту смо, ето, редовно. Раније смо били доле јужно, у Храму Св. Саве. Као што знате, Храм Св. Саве је запаљен и изграђена је нова црква, на овом простору. Овде се одржавају овакви скупови, прославе, паљење бадњака (...)”.

„Ту смо зато што славимо Бадње вече. Ми смо Митровчани и ред је да на овај дан будемо овде, испред наше цркве и са нашим народом”.

Интересантно је, са друге стране, чути шта испитаници кажу о томе зашто се бадњак налаже. Ово су неки од одговора на то питање:

„Бадњак се налаже да буде топла соба када се роди Исус Христ. Да буде топла соба. Да нам загреје срце и душу. Да нам осветли пут спасења”.

„Паљење бадњака најављује ваљда рођење Исуса Христа”.

„По традицији, тако се чека рођење Исуса Христа, сина Божијег”.

За разлику од својих млађих суграђана, који на постављено питање дају мање-више уједначене, и углавном кратке, сведене одговоре, протојереј ставрофор Милија Арсовић, са којим разговарам у новоподигнутом објекту у порти Цркве Св. Димитрија, знатно је опширнији. О налагању бадњака, али и нешто више о самом празновању Божића, он даје следеће објашњење:

„Када је у питању Божић, то је празник над празницима, темељ свих осталих празника, јер да није било Божића не би било ни Васкрса, не би било ни Духова, не би било ни Цркве Христове, не би било ни хришћанства. (...) Када славимо тај празник, Црква Христова је прописала пост од шест недеља, који се завршава Бадњим даном, мада се и на Бадњи дан пости. У календару наше Свете цркве Бадњи дан је уписан као посебан празник јер бадњак симболизује дрво храстово које је огрејало Господа Богомладенца у Витлејемској пећини. Због чега храст? Због тога што храст садржи толико калорија, толико вредности, да је то једно од најјачих дрва које садржи у себи све елементе који су добри и корисни. (...) Сви ми дакле знамо да се Господ наш Исус Христ родио у Витлејемској пећини и да је било хладно време, као и да је свети праведни Јосиф заложио ватру да би се Богомладенац огрејао. То је бадњак. Зато се он на Бадње вече, уочи Божића, пали”.

О празновању Божића, нарочито са аспекта значаја који тај догађај има за становнике северне Косовске Митровице, протојереј Арсовић износи још једно запажање. Оно не говори о бадњеданским радњама само кроз призму обредних асоцијација на догађаје који се обележавају у верском кључу, већ и кроз перцепцију њиховог друштвеног контекста, као чиниоца окупљања и хомогенизације српског становништва у Косовској Митровици данас:

„Божић је празник када сви ми славимо, јер као што постоји домаћа слава у свакој кући – крсна слава, као што постоји слава у једном граду, као што је то у Косовској Митровици Св. Димитрије, или у Звечану Св. Георгије, или у Лепосавићу Св. Василије, Божић је српска слава. Значи то није слава Цркве, слава појединца, она је слава свих нас. Ту се заиста огледа једна заједница без које ништа не бива и ништа не значи. То сте видели и сами данас на светој литургији, на Бадњи дан, коју је служио наш владика Теодосије. Видели сте колико је младог света причешћено и колико је људи примило свету тајну причешћа”.

17:40 – 18:10: У порти Цркве Св. Димитрија остаје још неколицина људи, углавном младића окупљених око ватре која и даље гори. За то време, у сали новоподигнутог црквеног објекта, у неформалном разговору са старешином и свештенством Цркве задржава се двадесетак грађана, међу којима је, по свему судећи, и неколико лица која су помагала у организацији свих догађаја који су се претходно, током читавог Бадњег дана, одиграли поводом црквеног обележавања овог празника. Реч је о црквеном одбору, или „људима добре воље”, како их назива протојереј Арсовић, а који су одабрани међу представницима становништва блиских цркви. Наведеним радњама завршена су бадњеданска окупљања чији је покровитељ Српска православна црква. Оно што следи јесте одлазак кућама, где ће у приватном, породичном окружењу, Митровчани провести предстојеће Бадње вече.

ЛИТИЈСКИ ОПХОД У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ НА ДАН ПРОСЛАВЕ ГРАДСКЕ СЛАВЕ МИТРОВДАНА

Ревитализацијом религије у транзиторном периоду с краја 20. и почетка 21. века долази до обнављања још једног јавног ритуала у организацији Српске православне цркве. Реч је о литији, односно литијском опходу који се кроз насељено место обавља кретањем обредне поворке коју чине црквено свештенство и мештани, а обично на дан славе посвећене неком од хришћанских светаца као наводном заштитнику дотичног места. Као један од најсложенијих обредних комплекса међу Србима, како овај опход назива Ивица Тодоровић, у којем је, с једне стране, могуће препознати повезаност са сличним опходима који се јављају и код других православних и римокатоличких народа, а с друге – повезаност са заветином, тј. сеоском славом која се спроводила на српском селу (Тодоровић, 2006: 272–273), литија се, према православно-хришћанској интерпретацији, врши „да би се измолила милост Божија за освећење жита или подарење неке друге милости и благодати, или да би се отклонила каква

општа несрећа, опасност, непогода или невоља” (Стошић, 2001: 83). Према истом схватању, будући да њоме црква из освећене средине свога храма излази у спољашњи свет, а са циљем да све оне који у том свету живе „облагодати”, основни циљ литије јесте очишћење од грехова, освећење народа, тј. целокупне заједнице, чиме црква заправо шири простор свог дејства и утицаја (Тодоровић, 2006: 273).

За „класични” период одржавања ритуала литијског опхода може се узети раздобље између два светска рата, с обзиром на то да након Другог светског рата долази до његове забране од стране нових, комунистичких власти. Литијски ритуал је у насељима многих области са српским становништвом до тог доба неизоставно извођен сваке године, са замишљу да се тим путем обезбеђују добробит и плодност сваке врсте, односно са реалним ефектом обједињавања шире друштвене заједнице (Тодоровић, 2005: 14–15). После скоро пола века, од 1947. године када је забрањен па до почетка 1990-их, литијски опход, са јачањем утицаја Српске православне цркве и са поновним искорачивањем верских обреда у јавне просторе, опет почиње да се практикује. Са посебним интензитетом оживљава у градовима, у којима почиње да се обавља на дан градских слава које у част појединих хришћанских празника и хришћанских светаца улазе у званичне календаре градских свечаности.

Литијски опход се у периоду након 1999. године и поделе града на два дела практикује и у Косовској Митровици на подручју северно од реке Ибар. Практикује се 26. октобра по старом, тј. 8. новембра по новом календару, на празник Митровдан који становници града славе као градску славу. Тај се датум као градска слава обележава сходно уверењу да је Косовска Митровица добила име по некадашњој цркви из средњовековног, немањићког периода, подигнутој у част Св. Димитрија Солунског, античког заповедника Солуна, који је страдао због ширења хришћанства, а којем је празник Митровдан управо посвећен. Митровдан се, другим речима, као градска слава обележава према предању да Св. Димитрије, којем је дотична црква била намењена, представља у ствари заштитника града. За цркву која је у средњем веку подигнута њему у част сматра се да се налазила на истом или приближно истом локалитету на којем је 2005. године подигнуто ново верско светилиште.

Литијски опход у северној Косовској Митровици на дан градске славе обавља се после свечане празничне литургије која се служи у Цркви Св. Димитрија. Поворка се формира у црквеној порти непосредно након што је литургија завршена, да би убрзо затим кренула градским улицама. Литију организује свештенство Цркве, на челу са црквеним старешином протојерејом ставрофором Милијом Арсовићем, а чине је грађани који су присуствовали литургији или који су се током њеног служења у црквеној порти окупили. Празничну литургију по правилу служи неко од високих представника Српске

православне цркве, као што је то на пример епископ рашко-призренски Теодосије, који потом такође учествује у литијском опходу.

Литија на Митровдан углавном иде јасно одређеном трасом, која подразумева пролазак следећим улицама северне Косовске Митровице: Колубарском, Милана Шуфлаја, Дрварском, Колашинском (поред *Три солитера*), Краља Петра првог. У питању је неколико улица које захватају централно градско језгро, при чему се литија приликом кретања зауставља на више места: код Медицинске школе, испред главног моста преко реке Ибар, на Тргу Шумадија. Кретање литије градским улицама описује дакле круг којим се на пар места додирују и делови града настањени албанским становништвом. Та места су квартал *Три солитера* и простор испред главног моста преко реке Ибар, који спаја јужни и северни део града, а који у читавој Косовској Митровици фигурира као главни симбол етничке, српско-албанске поделе.

* * *

Овде ћу настојати да хронолошки прикажем литијски опход у северној Косовској Митровици, уз навођење порука неких од његових главних актера. Приказ ћу дати према подацима које сам прикупио на Митровдан 2012. године.

08:00 – 10:10: У Цркви св. Димитрија служи се празнична литургија. Литургију служи епископ рашко-призренски Теодосије, уз саслужење 20 свештенослужитеља и пратњу хора „Бранислав Нушић”. Литургији присуствује неколико стотина грађана, заједно са председником Општине Крстимиром Пантићем, начелником Косовскомитровачког округа Недељком Раденковићем, помоћником директора Канцеларије за Косово и Метохију Владе Републике Србије Мирком Крлићем, као и неколико гостију из Републике Српске. У средишњем делу литургије епископ Теодосије се обраћа окупљеним грађанима. Између осталог каже:

„Нек је срећан данашњи празник, јер данас је Митровдан, Свети великомученик Димитрије, заштитник и овог храма и овог града и свих људи који живе у њему. Исто тако, који је много пута спасао град Солун, и тамо су његове мошти, у предивном храму, и побожни Хришћани се данас њему моле широм света, да нас он заштити, јер је нашао слободу пред Господом, страдавши за њега. Тако се и ми молимо Светом великомученику Димитрију да заштити овај град. И да заштити овај народ и да онако како је увек Хришћанима давао победу над овим светом да нама дарује победу. Не само овде на земљи, већ ону победу над сваким злом, над грехом, над смрћу. Јер шта нам

вреди ако овај живот проживимо, а изгубимо душу своју, изгубимо вечни живот. И зато противећи се свету, противећи се греху и свему ономе чиме се овај свет противи Христу треба да и ми победимо овај свет и да душе наше васкрсну са надом да вечни живот има царство небеско”.

10:10 – 10:20: Након завршене литургије грађани прилазе епископу Теодосију да приме причешће. Људи полако излазе из цркве и окупљају се у порти где се формира литијска поворка. Поворку у великом броју сачињавају млади, међу којима је много деце школског и средњошколског узраста. На чело поворке стаје управо неколико младића, од којих један носи дрвени крст украшен цвећем, двојица икону Св. Димитрија, а двојица по један црквени барјак. Иза њих ређају се такође млади; два младића носе славску свећу и славски колач, док пар десетина момака и девојака носи иконе хришћанских светаца, попут Св. Саве, Богородице, итд.

10:20 – 10:30: Формирање литијске поворке приводи се крају, након чега литија креће. На челу поворке налази се укупно до стотинак лица млађих узраста, поред којих упоредо корача старешина Цркве Св. Димитрија протојереј Милија Арсовић. Иза њих иде свештенство са епископом Теодосијем, затим председник Општине Крстимир Пантић, начелник Косовскомитровачког округа и помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију. После њих долази хор „Бранислав Нушић”, а онда и остали учесници литије. Према процени, укупан број људи који учествују у литијском опходу износи више стотина до хиљаду, можда и преко тога.

10:30 – 10:40: Литија се од порте Цркве Св. Димитрија креће Колубарском улицом, да би се након што прође целом њеном дужином укључила у Улицу Милана Шуфлаја, скрећући улево. Наведена улица протеже се из правца *Микро насеља* и поред градске болнице спушта се до Улице Владе Ћетковића, која се, опет, спушта до Трга браће Милић, односно до самог главног моста преко реке Ибар. Поворка се, међутим, до моста преко Ибра не спушта тим правцем, већ из Улице Милана Шуфлаја, а пре Улице Владе Ћетковића, скреће десно, улазећи у Дрварску улицу. Том се улицом, затим, креће до Медицинске школе, где застаје.

10:40 – 10:50: Код Медицинске школе литија стоји неколико минута. Епископ рашко-призренски Теодосије држи молебан читајући Јеванђеље, након чега литијску поворку благосиља освећеном водицом. Учесници поворке епископову молитву слушају преко озвучења, док молебан појањем прати хор

„Бранислав Нушић”. Испред улаза у Медицинску школу литију и молитвени обред прате запослени радници и наставно особље школе.

10:50 – 11:00: Литија наставља да се креће Дрварском улицом. Пролази поред *Три солитера* и спушта се до Колашинске улице која се протеже дуж обале Ибра. Учесници поворке иза епископа Теодосија, свештенства, представника локалне самоуправе и Канцеларије за Косово и Метохију, затим и хора „Бранислав Нушић”, а који су најбројнији, корачају ћутке, мада је међу њима много више оних који међусобно разговарају о различитим, углавном свакодневним темама. Међу ученицима школа понегде се чује жагор, понекад и смех. Колашинском улицом поворка стиже до главног моста преко реке. Ту застаје.

11:00 – 11:10: Испред главног моста преко реке Ибар епископ Теодосије, уз саслужење неколико свештеника, поново држи молебан и благосиља поворку освећеном водицом. Молебан појањем прати хор „Бранислав Нушић”. Према мосту, у дужини од неких 20-30 метара, раширена је велика српска тробојка, тако да заклања мост и сваки пролаз преко њега ка јужном делу града. На тробојци је ћирилицом написана порука: „УВЕК С ВАМА – Р. С. БАЂА ЛУКА”.

11:10 – 11:15: Литија од главног моста преко Ибра наставља да се креће Улицом краља Петра првог према самом центру северне Косовске Митровице. Пролазак поворке кроз главну и најдужу улицу у овом делу града са прозора својих станова или са тротоара прате бројни грађани. Кретање литије одвија се уз звуке пригодних црквених песама које стижу са разгласа, који се, постављен на аутомобил, на челу поворке креће од самог поласка испред црквене порте.

11:15 – 11:25: Литија стиже до Трга Шумадија, где поново застаје. Трг представља централну тачку у северној Косовској Митровици, познату и по споменику руском конзулу Григорију Степановичу Шчербини, убијеном у том граду 1903. године. Епископ Теодосије се на Тргу по трећи пут оглашава читањем молитве. Хор „Бранислав Нушић” га и овога пута прати певањем молитвених стихова. Епископ се у молитви моли за спас душа Срба пострадалих на Косову и Метохији и другде.

11:25 – 11:35: Након молебана епископ Теодосије се са свештенством пење на позорницу која је на Тргу Шумадија у годинама после 1999. подигнута од дасака. На позорницу се пењу и председник Општине, начелник

Косовскомитровачког округа, помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију, чланови хора „Бранислав Нушић”, два младића који носе икону св. Димитрија. Епископ се беседом обраћа окупљеним грађанима, који сада више нису у поворци, већ су кружно распоређени око позорнице:

„Овај град данас слави Светога Димитрија (...) А сами знамо шта смо прошли, само ових последњих 13 година, од 1999. године до данас. И да није било силе Божије, да није било молитава и заштите Светога великомученика Димитрија заиста не би ни ми данас опстали у овоме граду. Али помоћу Божијом и заштитништвом Светога Димитрија, ево, усправно стојимо, непоколебљиво, овде, живећи у овом граду и само тако овај град ће и бити наш и биће српски. Каже отац Јустин у својој једној проповеди да се не бојимо људи овога света, да се не бојимо силе, моћи, да се не бојимо мноштва оружја, војски, све је то ништа наспрам Христа кога имамо у срцу нашем. И каже он када би сви стали на једну страну, а на овој другој страни био Христос, један Хришћанин, онда заиста би била победа тамо где је тај Хришћанин јер он у срцу свом носи Христа. И ми данашњим даном потврђујемо да смо Христови, и потврђујемо да смо опредељени за веру православну и да смо опредељени да чувамо оно што је најсветлије (...) и да чувамо слободу коју су нам предали наши оци проливајући крв, управо за ту слободу. Ево и овде код споменика Григорија Шчербина, који је убијен у овом граду, и ми смо сведоци да овај народ непоколебљиво стоји усправно, чувајући своју веру, овај град и оно што је најсветлије, свето и честито. Како би Свети великомученик Димитрије помогао и од сада као што је и до сада молитвама заштитио овај град, ми грађани морамо да волимо свој град и да га чувамо. А волећемо свој град ако будемо водили рачуна, ако буде овај град чист и ако будемо у њему свето и побожно чинили. Нек је благословен данашњи празник и срећна слава. Амин”.

11:35 – 11:45: На позорници је постављен сто на којем се налазе славски колач, славска свећа, посуда са освећеном водицом и гранчица босиљка. Епископ Теодосије, заједно са председником Општине Крстимиром Пантићем, двојицом свештеника, начелником Косовскомитровачког округа и помоћником директора Канцеларије за Косово и Метохију приступа ломљењу славског колача. Након што је колач изломљен, окупљеним грађанима обраћа се председник Општине:

„Поштовани суграђани, браћо и сестре. Захваљујући Божијој милости и нашем заштитнику светоме Димитрију, овде смо у прилици да у каквом-таквом миру прославимо нашу градску славу, славу црквене општине Косовска Митровица. Нека нам свети Димитрије подари мудрост, храброст и стрпљење да истрпимо сву неправду која нам се чини свих ових година, да победимо сваку пакост и злобу коју наши непријатељи спремају, а Божија воља ће стићи све оне који су нам чинили неправду. Нека нам је срећна слава свима и да је убудуће славимо у миру, здрављу и весељу. Живели”.

11:45 – 11:55: Литијски опход и прослава Митровдана завршавају се управо скупом на Тргу Шумадија. Након обраћања председника Општине, прота Милија Арсовић преко разгласа позива грађане да уколико то нису урадили у цркви приђу епископу Теодосију да приме причешће. Окупљених грађана сада је већ много мање него што их је било када је литија стигла до главног градског трга. Веома брзо и последњи учесници поворке се разилазе. На позорници и око ње још неколико тренутака остају епископ Теодосије, прота Милија, свештенство, председник Општине, начелник Косовскомитровачког округа и помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију. Ту је и пар новинарских екипа које узимају изјаве од главних организатора и учесника митровданске прославе. Свечаност се завршава појањем хора „Бранислав Нушић”.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Приказ бадњеданских и митровданских радњи које организује Српска православна црква имао је за циљ да понуди конкретан опис појединих јавних ритуала које је међу српским становништвом у Косовској Митровици могуће срести данас. То је, на првом месту, учињено са идејом да се уопштавајуће бављење појавама као што су јавно налагање бадњака и литијски опход, што би подразумевало тумачења заснована на одсуству јасних временских и просторних координата, замени сагледавањем прецизно одређених догађаја, а како би се дошло до етнографског материјала који би могао да послужи за евентуална компаративна или поновљена истраживања истих феномена. Приказ бадњеданских и митровданских ритуала истовремено је дат и као допринос истраживањима савремених појава у култури српског становништва на Косову и Метохији, којих је до сада недовољно, а која је важно спроводити посебно ако се има у виду значај сагледавања улоге тих појава у условима деловања крупних друштвених, политичких и економских процеса који се на том подручју у периоду транзиције с краја 20. и почетком 21. века одвијају. У том смислу, од

нарочитог значаја свакако су истраживања културних феномена управо у Косовској Митровици, граду који је од 1999. године подељен на етничкој основи и у којем свакодневицу Срба детерминишу сложени друштвено-политички, али и безбедносни чиниоци.

Оно што из датих приказа произлази јесте закључак да су јавни ритуали поводом обележавања Бадњег дана и Митровдана у северној Косовској Митровици структурирани на три нивоа, и то: 1) на нивоу простора, 2) времена, и 3) учесника. Обележавање Бадњег дана међу Митровчанима, наиме, везано је за Цркву св. Димитрија и њену порту; оно се одвија у оквиру јасно назначених временских интервала, почевши од 08:00, односно 16:00 часова; међу актерима прославе могуће је, с једне стране, уочити организаторе, или *домаћине*, у које превасходно спадају представници Српске православне цркве и локалне самоуправе, као и, с друге стране, посетиоце, учеснике у прослави, које чине припадници српског становништва северне Косовске Митровице. Слично је и када је реч о прослави градске славе Митровдана. Она се одвија такође у Цркви св. Димитрија и њеној порти, али и ван ње – дуж јасно дефинисане трасе која обухватајући неколико улица описује круг око градског језгра, као и на неколико пунктова који се на тој траси налазе (Медицинска школа, главни мост преко реке Ибар, Трг Шумадија); и прослава Митровдана обавља се у оквиру мање-више прецизно одређених временских интервала, и то од 08:00 часова, када почиње празнична црквена литургија, па од око 10:30 часова, када из црквене порте креће литијска поворка, до око 12:00 часова када се литијски опход скупом на Тргу Шумадија завршава; као учеснике прославе Митровдана, најзад, могуће је такође разликовати организаторе и главне актере, међу које се убрајају представници Српске православне цркве, локалне самоуправе и појединих политичких институција, односно посетиоце и учеснике у које спадају припадници шире српске заједнице у северној Косовској Митровици.

С обзиром на то да бадњеданске и митровданске јавне ритуале организује Српска православна црква, уочљиво је да се радње које се поводом тих празника одвијају у самом здању Цркве св. Димитрија, а у које пре свега спада служење литургије, практикују готово потпуно у складу са црквеним канонима, тј. онако како налаже православна црквена пракса. Карактеристично је, међутим, да са измештањем бадњеданских и митровданских радњи ван црквеног здања строга канонска начела прелазе у други план, одакле треба претпоставити да се до начина њиховог практиковања дошло усклађивањем између схватања свештенства и локалне друштвене заједнице. Јавно налагање бадњака и литијски опход у северној Косовској Митровици на дан градске славе могуће је дакле посматрати као производ прилагођавања обе стране у условима ревитализације религије у српском друштву на прелазу из 20. у 21. век, а који се манифестовао и на плану омасовљавања обављања обредне

праксе под отвореним небом. То прилагођавање карактерише својеврсни компромис, што значи да се оно одвија у преплитању идеја и пракси званичне хришћанске религије, односно учења православне цркве, и онога како широки слојеви становништва на субјективном плану разумеју и доживљавају основне теолошке појмове православља које усвајају у контакту са свештенством, из верске литературе, и из медија.

Организатори налагања бадњака и литијског опхода, као и њихови учесници, те догађаје интерпретирају махом у складу са одговарајућим хришћанским представама. Колико су, пак, налагање бадњака и литија усклађени са потребама становништва северне Косовске Митровице можда најбоље говори популарност коју ови обреди међу њима уживају. Током налагања бадњака у порти Цркве Св. Димитрија било је окупљено далеко више света него што је то био случај за време јутарње бадњеданске литургије и вечерње бадњеданске службе, када је црквено здање и иначе било испуњено до последњег места. Слично се догодило и на Митровдан, када је број грађана који је учествовао у литији био осетно већи у односу на број грађана који је присуствовао празничној литургији у Цркви Св. Димитрија. Велики део Митровчана који су учествовали и у једном и у другом ритуалу чинили су млади, који су тај догађај искористили за виђање, дружење, забаву.⁸⁶ Организовање ватромета, за који и сам старешина Цркве Св. Димитрија каже да је био сасвим прикладан, онда и точење вруће ракије, чину налагања бадњака само додатно су давали карактер догађаја који пре наликује каквом народном весељу него стриктно прописаном црквеном обреду; карактер профане свечаности митровданском литијском опходу, слично томе, давало је то што су тај догађај многи грађани такође искористили за виђање, дружење, разговор, и сл.

Јавно налагање бадњака и литија на дан градске славе више од свега представљају важан симболички акт. Ти догађаји садрже симболику индивидуалне и групне идентификације са православном верском традицијом. Њихова симболика се огледа и на пољу етничке идентификације. Поруче организатора и ставови учесника оба ритуала више него добро сведоче у прилог томе. Јавно налагање бадњака, и уопште празновање Божића, онда и прослављање Митровдана, грађани виде као догађаје са којима се поистовећују као православни верници, али и као догађаје чији је задатак да окупља српско становништво северне Косовске Митровице. Симболика обрета налагања бадњака и литијског опхода у процесу самоидентификације стога добија на

86 На налагање бадњака, на пример, немали број девојака дошао је нашминкан и лепо дотеран. Од једне испитанице сазнајем да многи млади у северној Косовској Митровици налагање бадњака доживљавају као догађај „који се не пропушта“. Пре него што ће се тим поводом упутити ка порти Цркве Св. Димитрија, окупљају се у самом граду, у неком од кафића, и сл.

нарочитом значају, утолико више уколико се узме у обзир свакодневица Срба у Косовској Митровици, која је нераскидиво повезана са животом у етнички подељеном граду и тиме условљеним међуетничким тензијама у односу на албанско становништво. Одатле не чуди што те догађаје прати масовна посећеност, која је у најдиректнијој повезаности са потребом српског становништва да у конфликту са *онима другима*, односно са Албанцима, искаже и потврди свој верски и етнички идентитет. Учествовањем у јавном налагању бадњака и литијском опходу, наиме, Митровчани северно од Ибра оснажују осећај унутаргрупне повезаности и заједништва. Улогу тих догађаја, у смислу симболичког потенцијала који садрже, могуће је сходно томе третирати као веома важну управо у постојећем сукобу између наведене две етничке скупине, и то посебно са аспекта њиховог значаја у друштвено-политичкој мобилизацији српског становништва северне Косовске Митровице у циљу артикулисања властитих интереса. Запажено учешће представника локалне самоуправе у оба ритуала, као и учешће представника Владе Републике Србије, затим симболика кретања литијске поворке, која на свом путу долази у директан контакт са градским просторима насељеним албанским становништвом, потом и поруке високог представника Српске православне цркве упућене становништву да истраје у борби за опстанак у свом граду, само неки су од елемената који на тако нешто могу јасно да указују.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучинић-Нешковић, В. (2008). *Божих у Боки Которској: Антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду и Чигоја штампа.
- Derens, Ž. (2009). *Kosovska zamka*. Beograd: HESPERIAeudu.
- Đorđević, D. B. (1995). Sekularizacija, religija i razvoj Jugoslovenskog društva. u B. Đurović (ur.), *Religija i razvoj* (str. 14–21). Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije.
- Malešević, M. (2007). „Opravoslavljenje” identiteta srpske omladine. u M. Malešević, *Žensko: Etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji* (str. 231–250). Beograd: Srpski genealoški centar.
- Naumović, S. (2009). *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić”.
- Павићевић, А. (2006). *На удару идеологија: Брак, породица и полни морал у Србију у другој половини 20. века*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Павићевић, А. (2009). Да ли су антрополози дужни да буду (не)религиозни?. *Теме*, год. XXXIII, бр. 4, 1413–1434.
- Radić, R. (2003). Verska elita i modernizacija – teškoće pronalaženja odgovora. u L. Perović (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka III* (str. 153–190). Beograd: Izdanje autora.

- Radić, R. (2005). Džepna istorija Srpske pravoslavne crkve. u S. Lukić i S. Vuković (ur.), *Zašto se u crkvi šapuće* (str. 173–198). Beograd: Peščanik.
- Радуловић, Ј. (2003). „Учење вери“ – конструкција родних идентитета путем популаризације православне теолошке литературе. у Д. Радојичић (ур.), *Традиционално и савремено у култури Срба* (стр. 25–46). Београд: Етнографски институт САНУ.
- Rajić, Lj. (2005). Crkva u školi. u S. Lukić i S. Vuković (ur.), *Zašto se u crkvi šapuće* (str. 110–119). Beograd: Peščanik.
- Стошић, Љ. (2001). *Мали речник црквених појмова*. Београд: Ars Libri; Бањалука: Бесједа.
- Тодоровић, И. (2005). *Ритуал ума: Значење и структура литијског опхода*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Тодоровић, И. (2006). Хришћанска и претхришћанска димензија ритуала литијског опхода. *Гласник Етнографског института САНУ*, LIV, 271–287.

Aleksandar Pavlović

Institute of Serbian culture, Priština / Leposavić, Serbia

PUBLIC RITUALS IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA (CHRISTMAS EVE AND DEMETRIUS)

SUMMARY

The subject of this paper is to present the public rituals among the Serbian population in northern Kosovska Mitrovica, which the author linked with the process of retraditionalization in transition period at the end of the 20th and early 21st century, when religious tradition in Serbia is being revitalized and the influence of religious institutions is being renewed. A special attention was paid to the ritual of the public laying the yule log in the churchyard of Saint Dimitrije, as well to the procession through the town on the day of the town saint Demetrius. The author wished to elaborate both rituals within clearly defined spacious and timely frames including the recognizable organizers and main participants. The justification of the mentioned approach is seen in the methodological imperative to work on the description on the precisely determined events instead of generalized description of Christmas and Demetrius rituals based upon the lack of clear timely and spacious coordinates, so as to come to the concrete ethnographic material which could serve as eventual comparative or repeated researches of the same phenomena. The author considered this paper as a contribution to research of contemporary cultural phenomena among the Serbs in Kosovo and Metohia, particularly among the Serbs in northern Kosovska Mitrovica, the place ethnically divided from the war in 1999, in which everyday life of Serbian population is filled with tension because of the risk of conflict with Albanians, nothing less with uncertainty regarding the resolution of the institutional and legal status of (the North) Kosovo and Metohia. The research was conducting in 2012, during the Christmas Eve and the first day of Christmas, then on Demetrius on November the 8th. Empiric data were gathered by the method of observation with participation, and by having an interview with the main organizers of Christmas Eve and Demetrius celebration, that is by conducting a poll among citizens - participants of the ritual of public laying the yule log and the procession through the city on the day of the city Saint. The results obtained show that the mentioned rituals were structurized at three levels: the level of space, time and participants. They were structurized, also, between the official Orthodox canons and people's secular views and needs, therefore they include elements due to which they are rather like some kind of people's merry party than strictly regulated ecclesiastical rituals. Both rituals are to be very typical because of the fact that they contain a stratified symbolism: the symbolism of individual and collective identification with the Orthodox religious tradition, and the symbolism of ethnical identification are being interwoven. The public laying the yule log and the procession on the day of the town saint the organizers and the citizens perceive as the events which the population of northern Kosovska Mitrovica are identifying with as the Orthodox believers. Furthermore, they see them as the events serving for the gathering of the Serbian population in northern Kosovska Mitrovica, and at the same time strengthening of feelings of mutual connection and unity. The mentioned symbolism is impossible to be observed independently

of interethnic tensions which have been present among the citizens of the town for years, and which are being manifested through its split into two parts. Taking into account a long-term socio-political conflict between Serbs and Albanians in Kosovska Mitrovica, the rituals of yule log laying and Demetrius procession as symbols of religious and ethnical identification of the Serbian population are obviously being given a special importance.

Key words: Christmas Eve, Demetrius, public rituals, Serbs, Kosovska Mitrovica

Јагода Петровић⁸⁷

Универзитет у Бања Луци, Факултет политичких наука,
Студијски програм социјалног рада, Бања Лука, БиХ

ПСИХОСОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ ДРУШТВЕНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ СИРОМАШНИХ У РЕПУБЛИЦИ СРПскоЈ⁸⁸

САЖЕТАК

Друштвена транзиција и ратни сукоб у периоду од 1992. до 1995. године у Босни и Херцеговини значајно су утицали на сиромашење и социјалну искљученост људи. Држава БиХ састоји се од два ентитета (Република Српска и Федерација БиХ – са десет кантона) и Брчко Дистрикта. Према Уставу БиХ систем социјалне заштите је у надлежности ентитета. Током 2010. године у Републици Српској је реализовано истраживање чији је циљ био утврђивање социјалне искључености сиромашних и реакције система социјалне заштите на овај проблем. У истраживању је кориштена метода анкетног испитивања на узорку од 600 породица (2.084 испитаника из категорије незапослених, расељених, повратника, Рома и корисника социјалне заштите). Помоћу поштанског упитника испитано је 36 представника центара социјалне заштите. Путем интервјуа с 20 социјалних радника дошло се до сазнања о примјени теоријско-методских приступа у психосоцијалном раду.

Резултати истраживања су показали бројне аспекте друштвене искључености сиромашних. Психосоцијални аспекти се показују кроз беспомоћност, бесперспективност и упућеност на туђу подршку. Институционална помоћ, коју чине минорна новчана давања, одржава стање депримираности. Сиромашни немају поверење у социјалне службе. Они се ослањају на примарне социјалне мреже, што отежава друштвено укључивање. Нови приступи у психосоцијалном раду треба да допринесу реконструкцији секундарних и терцијарних социјалних мрежа.

Кључне речи: сиромаштво, друштвена искљученост, психосоцијални рад.

УВОД

Неповољне друштвене прилике у Босни и Херцеговини на почетку друге деценије XXI века у великој су мери последица ратних дешавања у периоду од 1992. до 1995. године и транзиције која је уследила у мирнодопском раздобљу.

⁸⁷ jagodapetrovic@yahoo.com

⁸⁸ Рад је настао као резултат истраживања у оквиру израде докторске тезе под називом „Улога социјалног рада у друштвеном искључивању сиромашних“, која је одбрањена на Факултету политичких наука Бањалука и која је финансијски подражана од стране Министарства науке и технологије Републике Српске.

Службени попис становништва у БиХ није проведен последњих двадесет година, те се не могу дати прецизни социодемографски подаци. Према попису из 1991. године у БиХ је живело око 4,3 милиона људи у 1,3 милиона домаћинства са просечно 3,4 члана. Национална структура била је следећа: 44% Бошњака, 31% Срба, 17% Хрвата, 6% Југословена и 2% „осталих“. Процењује се да данас у БиХ живи мање од 3,5 милиона становника.

Услед рата покренуло се око 2,2 милиона људи, што чини више од 50% укупног становништва БиХ. Око 1,2 милиона људи потражило је избегличку заштиту у више од стотину земаља широм света, а око милион људи расељено је унутар земље. Према регистрацији из 2000. године, у БиХ је било преко пола милиона (551.752) расељених лица. Од тог броја 248.289 било је настањено на простору Републике Српске. Иако је кроз процес имплементације имовинских закона предатним власницима враћена њихова имовина, тачан број повратника тешко је утврдити. Процењује се да око милион становника чине повратници (УНХЦР, 2012).

Деастација материјалних добара, а посебно стамбеног фонда, директно се одражава на процес интеграције становништва које је мигрирало. Током рата у БиХ је уништено или оштећено 451.900 стамбених јединица (ИМГ, 1995), што чини више од трећине (37%) предатног стамбеног фонда. У протеклом периоду обновљено је око 70% кућа и станова.

Политичко-административно уређење БиХ је сложено. Два ентитета и три конститутивна народа (Бошњаци, Хрвати, Срби) чине окосницу територијалног и политичког устројства. Уочава се неколико нивоа власти. Поред поделе на државни и два ентитетска нивоа (Република Српска и Федерација БиХ), власт је поверена Брчко Дистрикту, а унутар Федерације БиХ подељена је на десет кантона/жупанија. Према овој дистрибуцији власти у БиХ функционише 13 влада са 138 министарстава, али и 141 општина (79 у ФБиХ и 62 у РС) са својим административним апаратом.

У садашњем друштвено-политичком уређењу БиХ социјална заштита је у надлежности ентитета. Према Уставу Републике Српске, Република обезбеђује помоћ грађанима који су неспособни за рад и немају средства за издржавање (члан 4, став 4) и гарантује минимум социјалне сигурности грађана, те осигурава функционисање јавних служби (члан 61). Општина се стара о задовољавању потреба у социјалној заштити.

Системом социјалне заштите су обухваћена лица која се налазе у стању социјалне потребе, која су сврстана у скупину малолетних и пунолетних корисника. Првој групи припадају деца без родитељског старања, ометена у физичком и психичком развоју, деца чији је развој ометен породичним приликама и васпитно занемарена и запуштена малолетна лица.

Групи пунолетних корисника припадају материјално необезбеђена за рад неспособна лица, стара лица без породичног старања, особе с инвалидитетом, лица с друштвено негативним понашањем и лица којима је због посебних околности потребна социјална заштита. Њима су доступна следећа права: новчана помоћ, додаток за помоћ и негу другог лица, помоћ за оспособљавање за рад деце и омладине, смештај у установу социјалне заштите или смештај у другу породицу, помоћ у кући, једнократна новчана помоћ, здравствено осигурање корисника и услуге социјалног рада. Општине, у складу с финансијским могућностима, могу да утврде и друга права и прописују услове за њихово остваривање, сходно специфичним потребама локалних заједница.

Поставља се питање да ли овако конципиран систем социјалне заштите и пракса социјалног рада може квалитетно да одговори на нове социјалне проблеме као што су сиромаштво и друштвена искљученост.

СИРОМАШТВО И ДРУШТВЕНА ИСКЉУЧЕНОСТ – РЕЗУЛТАТИ ДОСТУПНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Очекивало се да ће прелазак на тржишну економију поправити животни стандард становништва у БиХ. Уместо очекиваног општег прогреса, створена је велика диспропорција између малог броја имућних и великог броја оних који се могу назвати губитницима. Друштвена искљученост, заснована на сиромаштву, захватила је велики део популације, а висока стопа незапослености и широко распрострањено сиромаштво постали су послератна константа.

Истраживања сиромаштва, базирана на домаћим интелектуалним и институционалним ресурсима, све више се ослањају на концепт друштвене искључености. На то је утицало интензивно присуство међународних организација чији су методолошки и концептуални приступи уграђивани у друштвено-политички, али и истраживачки ракурс. Ако се прихвати став да искљученост „прије представља релативно лабав скуп идеја које предочавају свијет у специфичним околностима него концепт с теоријском супстанцом и кохерентношћу, који надилази националне и политичке оквира” (Сарацено, 2001: 9; према Шућур, 2004: 45), онда се може рећи да је овај појам још увек недоречен. Према концепту Европске Уније, друштвена искљученост се одређује као процес у коме се појединци потискују на друштвену маргину и бивају спречени да у потпуности учествују у друштву. Узроци искључености се виде у сиромаштву, недостатку основних знања и могућности за доживотно учење, или у дискриминацији. „Ово их додатно удаљава од запослења, прихода и могућности образовања, као и од друштвених мрежа и оквира и

активности у заједници. Овакви појединци имају мало приступа власти и органима доношења одлука и на тај начин се често осећају немоћнима и неспособнима да узму контролу над одлукама које утичу на њихов свакодневни живот” (Савет Европске Уније, 2004: 8). Ово одређење обухвата и субјективно стање друштвено искључених, које се односи на осећај беспомоћности и немогућности да утичу на доношење одлука које се тичу њихове егзистенције. Осим тога, друштвена искљученост се повезује с појмом сиромаштва. „Ипак, јединствен је став истраживача и креатора социјалне политике да се ради о сложенијем појму од сиромаштва и динамичној категорији која делује у дужем временском периоду, односно о концепту који захтева дубљу реконструкцију социјалне политике” (Колин, 2008: 201). Према томе, концепт друштвене искључености захтева холистички приступ и постаје аналитички инструмент за истраживање и сузбијање сиромаштва. Он нарочито помаже разумевању сиромаштва у модерним друштвима у којима сложене социјалне структуре генеришу сиромаштво.

Важан извор информација за процену сиромаштва у БиХ је Анкета мерења животног стандарда (Living Standards Measurement Survey – LSMS), која је у БиХ спроведена 2001. године као прво репрезентативно истраживање социоекономског положаја грађана на нивоу домаћинстава. Анкета је рађена на узорку од 5.400 домаћинстава у 25 општина из оба ентитета (Светска банка, 2001: 2). Методом модуларне анкете у области демографије, становања, образовања, запошљавања, миграције, здравства, приватизације, кредита, социјалне помоћи, потрошње, непољопривредне пословне активности и самосталне пољопривредне активности прикупљени су подаци о домаћинствима и појединцима, као и о доступности и кориштењу услуга и програма влада. Подаци из Анкете омогућили су да се одреди линија сиромаштва у БиХ и утврди проценат сиромашног становништва. Као генерална линија сиромаштва за БиХ утврђен је укупни износ потрошње од 2.198 КМ по особи годишње, у који спада минимум хране од око 2.100 калорија по особи дневно, те трошкови здравства, образовања и становања. Утврђен је и износ за минималне прехранбене потребе, односно екстремна линија сиромаштва, у износу од 760 КМ по особи годишње. Испоставило се да трошкови исхране чине тек 34,5% износа који чини генералну линију сиромаштва, што значи да су непрехрамбени трошкови битни за социјално функционисање. Стандард 19,5 % становништва је испод линије генералног сиромаштва (25% у Републици Српској и 16% у ФБиХ), а преко 30% је било незнатно изнад те линије. Процењено је да су најугроженији млади, расељене особе, особе у класичном стању социјалне потребе, незапослени и пензионери с ниским примањима.

Подаци из Анкете о животном стандарду (Светска банка, 2003) додатно су допринели разумевању сиромаштва. Показало се да је у БиХ 27% одраслог становништва сиромашно с образовног аспекта, а да 16% пати због сиромаштва у здравственом смислу. С аспекта запошљавања сиромашно је 22% радно способног становништва. Стамбени услови били су испод прага сиромаштва за 11% становника, а 29% је живело у условима „правног сиромаштва”, бора- већи у становима за које немају власничка или станарска права. Према укуп- ној анализи, 72% одраслих у БиХ сиромашно је бар у једном од ових аспеката (Светска банка, 2003: 11).

Теоријском и операционалном усвајању појма социјалне искључености допринела су истраживања УНДП-а, ослоњена на домаће статистичке и ис- траживачке институције. Истраживања УНДП-а за потребе Система раног упозоравања (Early Warning System) потврђују распрострањеност, тежину и тренд пораста сиромаштва. УНДП кроз своје кварталне извештаје о хуманом развоју доприноси стварању слике о друштвеној искључености. Извештаји упозоравају да приходи домаћинства у БиХ нису довољни за покривање сва- кодневних текућих потреба.

Досадашња истраживања су показала да је сиромаштво широко распрос- трањено, да су сиромашни хетерогена групација и да је велики број породица изложен ризику западања у сиромаштво. Резултати су послужили за израду два значајна државна документа: Стратегије за борбу против сиромаштва 2004–2007 и Стања социјалне искључености у БиХ. У овим документима дати су званични показатељи сиромаштва и социјалне искључености, те је указано на ризичне групе искључених.

У Извјештају о хуманом развоју за БиХ (УНДП, 2006) анализирана је со- цијална искљученост, те су дати подаци о генералној, екстремној и дугорочној социјалној искључености. *Индекс генералне социјалне искључености* базиран је на индикаторима који одражавају животни стандард, здравље, образовање, учествовање у друштву и приступ услугама. Констатовано је да је 50% стано- вништва у БиХ социјално искључено у барем једном од ових подручја. *Индекс екстремне социјалне искључености* процењен је на 22%, што значи екстремну искљученост од основних процеса и потреба. *Индекс дугорочне социјалне ис- кључености*, који износи 47%, односи се на проценат становништва које има ограничене изборе за побољшање своје ситуације у дужем периоду.

У Средњорочној развојној стратегији БиХ за период 2003–2007 иденти- фиковане су скупине становништва изложене ризику од сиромаштва. Међу њима су незапослене особе, старе особе, класични социјални случајеви, ра- сељене особе и повратници. Уз напомену да у међувремену није усвојена нова Стратегија за борбу против сиромаштва у БиХ, подаци из овог документа били

су полазиште за истраживање друштвене искључености сиромашних на подручју Републике Српске. Неки од резултата овог истраживања послужили су за анализу приказану у наставку текста.

ДРУШТВЕНА ИСКЉУЧЕНОСТ СИРОМАШНИХ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Током 2010. године проведено је истраживање чији је научни циљ био унапређење сазнања о могућностима социјалног рада у борби против сиромаштва и друштвене искључености. Извршена је анализа аспеката друштвене искључености сиромашних како би се показала повезаност овог проблема с проблемом сиромаштва. На основу тога, као и на основу дескрипције друштвене реакције на проблем сиромаштва у Републици Српској, циљ је био да се укаже на потребу примене нових теоријско-методских приступа у социјалном раду. Друштвени циљ истраживања био је унапређење праксе социјалног рада у сузбијању и ублажавању сиромаштва и друштвене искључености.

Ради обезбеђивања објективних, поузданих, проверљивих и ваљаних научних сазнања у истраживању су, поред основних општенаучних метода, кориштене методе анализе докумената, анкетног испитивања, поштанског упитника и интервјуа. Статистичка метода је, осим у сврху обраде података прикупљених у анкетном испитивању и интервјуу, кориштена за приказ и анализу званичних показатеља установа и институција које се баве појединим сегментима сиромаштва и социјалне искључености. Методом анализе докумената испитивани су стратешки документи, стручни извештаји, програми и пројекти надлежних министарстава, служби и установа.

У циљу испитивања аспеката друштвене искључености сиромашних реализовано је анкетно испитивање. Заједнички критериј за формирање узорка била је висина прихода, утврђена као званична линија сиромаштва у БиХ. Узорак је чинило 600 породица с 2.084 члана из трију општина (типично урбана, урбано-рурална и рурална). На основу резултата претходних истраживања, у којима су идентификоване групе с високим ризиком западања у сиромаштво и социјалну искљученост, формирано је пет субузорака: незапослени, расељени, повратници, Роми и корисници социјалне заштите. Из сваког субузорака анкетирано је по 120 испитаника. Према старосној структури у узорку је било 29% малолетних лица, 58% особа у доби од 18 до 64 године и 13% лица старијих од 65 година. Најстарији испитаник имао је 91 годину. Просечан број чланова домаћинства био је 3,5. Жене су биле заступљене с 48%, а мушарци с 52%.

Ради што потпунијег увида у улогу социјалног рада у укупној друштвеној реакцији на сиромаштво и социјалну искљученост, представницима центара

и служби социјалне заштите прослеђен је поштански упитник. Од укупно 62 адресанта одговор је послало 36 установа, што чини 58%. Један упитник је био неважећи.

Такође, у десет центара за социјални рад обављен је интервју с двадесет социјалних радника који раде на утврђивању права на материјално обезбеђење. Од двадесет интервјуисаних социјалних радника један је имао средњу стручну спрему, осам вишу, девет високу, а два су били магистри социјалног рада. Према старосној доби четворо је било млађе од 30 година, по осморо у старосној доби између 30 и 50 година и преко 50 година. Најмлађа саговорница имала је 27, а најстарија 61 годину.

Постављене су три опште хипотезе: да традиционални концепти сиромаштва и дефинисања сиромашних занемарују одлике савременог сиромаштва и могућности успешног друштвеног укључивања сиромашних; да психосоцијални рад нема значајан утицај на социјално укључивање сиромашних због карактера постојећих друштвених и институционалних услова реакције на сиромаштво; да се скромни донети психосоцијалног рада у превазилажењу друштвене искључености сиромашних дугују и његовим теоријско-методолошким слабостима.

ПСИХОСОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ ДРУШТВЕНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ

Резултати истраживања су потврдили бројне аспекте друштвене искључености сиромашних у Републици Српској. Пошто је у овом тексту акценат на психосоцијалним аспектима, остали ће бити тек у кратко споменути.

Економски аспекти се испољавају, пре свега, кроз високу стопу незапослености. Без сталног радног односа је 94% радно способних пунолетних чланова домаћинства, што је скоро троструко више у односу на званичну стопу незапослености од 35%. Дуготрајна незапосленост је једно од обележја искључености из тржишта рада. Од укупног броја незапослених у Републици Српској, њих 45% чека посао преко три године, док у скупини сиромашних 77% чека на запослење дуже од пет година, а 88% дуже од две године. Неконкурентност на тржишту је последица и неповољне образовне структуре (42% без основне школе, 26% с основном школом, 6% квалификованих радника, 24% са средњом школом, 2% са вишом и високом школском спремом). Известан је наставак тренда лошег образовања, будући да 27% деце из сиромашних породица превремено прекида школовање.

О животном стандарду сиромашних група становништва говоре следећи подаци: 88% домаћинстава не поседује аутомобил; 99% нема занатске машине и пољопривредну механизацију; без замрзивача је 55% домаћинстава, без машине за прање веша 40%, без музичких уређаја 90%; преко 50% домаћинстава

нема телефонску линију, а 95% нема рачунар. Стамбени проблеми су најизраженији код расељених лица, од којих је 92% без властитог крова над главом.

Аспекти политичке искључености виде се кроз неучествовање у одлучивању о битним условима живота, непосредно или преко слободно изабраних представника, те кроз неучествовање у управљању на различитим нивоима друштвеног организовања. Припадници сиромашних скупина у већини случајева (92%) нису чланови политичких странака, нити су општински одборници, народни посланици или чланови органа месне заједнице. Политичка активност своди се на гласање, будући да 83% излази на изборе.

О партиципацији сиромашних у културном животу говоре седећи подаци: 98% никада није посетило позориште, 91% не посећује музеје и изложбе, 82% не иде у библиотеке и биоскопе, 94% не посећује рекреационе центре, а на спортске утакмице понекад одлази 25% испитаника. Пресудан разлог за неучествовање у културном животу је недостатак новца за улазнице и куповину прикладне гардеробе (52%). У осталим случајевима ради се о неразвијености културних потреба, апатичном стању у коме сиромашни живе или о удаљености културних установа.

Стање дуготрајне материјалне оскудице, неизвесност преживљавања, незначајне друштвене улоге, немогућност утицаја на промену услова живота и друштвених околности води ка песимистичном виђењу будућности. Према исказима о виђењу будућности издвојене су две групе сиромашних. У једној групи су они који верују у позитвне промене или им се надају, а у другој су они који су индиферентни или сматрају да ће бити још горе. Само 12% очекује значајне промене боље, а 6% се томе нада. Већина (44%) нема став у вези с будућим дешавањима, 26% сматра да се ништа значајније неће променити, а 12% да ће бити још горе. Потпуна бесперспективност очитује се код корисника социјалне помоћи, од којих се само 5% нада да ће у будућности бити боље. Слични показатељи су забележени код расељених. Роми показују значајан оптимизам. Њих 42% сматра да ће доћи до значајних промена боље. Ово се може тумачити као израз специфичног менталитета, али и као резултат реалног стања. Наиме, сиромашни делови ромске популације сусрећу се с проблемима становања, запослења, остварења прихода и сл. Тешко је очекивати даља погоршања. Сем тога, врло жива активност институција власти на свим нивоима и јачање ромског цивилног сектора отварају наду. Повратници негују извешан оптимизам у погледу будућих дешавања, па је 28% изразило наду у боље сутра. Овај оптимизам темељи се на већ оствареном успеху уласка у властите куће, које су у дужем периоду користиле расељене породице. Додатно га подстиче однос међународних организација и државних институција које подстичу процес повратка.

Осећај бесперспективности повезан је са спремношћу за лични ангажман у мењању животне ситуације. Само 21% сиромашних сматра да може лично да утиче на побољшање живота. Спремност за лично суделовање је најизраженија код повратника, будући да 28% сматра да може лично допринети променама. Пасиван однос је најизраженији код корисника социјалне заштите, што кореспондира с песимистичним виђењем будућности: само 5% испитаника се нада позитивним променама, а 1% сматра да томе може лично допринети. Себе не виде као *иницијаторе* и *актере*, него као *кориснике* промена које треба да осмисли неко други. Једна група очекује да ће се њихова ситуација поправити када деца заврше школовање и тиме врше трансфер одговорности на млађи нараштај. Друга група очекује да се чланови породице запосле, што зависи од објективних околности, односно од услова на тржишту рада и поштене конкуренције при запошљавању. Трећа група „својим“ доприносом сматра одлазак у иностранство. Типичан одговор је: „Ако добијем визу за одлазак у неку другу државу, где би више обрађали пажњу на нас”. То не значи борбу за мењање ситуације у постојећим околностима, него бежање из датих друштвених услова. Расељени очекују бољитак обновом и изградњом својих кућа, али од стране донатора или државних институција. Повратници су вољни да допринесу својим радом, под условом да им се за то створе претпоставке. То се види из изјава: „ако ми неко врати украдену опрему за пекару“, или: „ако добијем пољопривредну механизацију”. Остаје мали број оних који јасно виде смисао личног залагања и који заиста верују да сами могу мењати животну ситуацију. Њихово виђење своди се на две врсте личног доприноса: рад и политичко ангажовање. Прву врсту илуструју изјаве: „да шијем код куће“, „да обављам зидарске послове“, „да покренем пољопривредну производњу“, „да направим фарму кока носилца“, „да узгајам стоку“. Другу врсту илуструју изјаве: „већим одлучивањем у општини“, „већим учешћем у доношењу одлука у локалној заједници“, „освајањем гласова, јер сам кандидат за одборника“, „тако што ћу изаћи на изборе и, ако победи наш миљеник, биће боље свима”. Свеобухватно и конструктивно виђење дао је један повратник који сматра да ће друштвени положај побољшати „својим радом, обрадом земље и уређењем села, заједно с другим повратницима с којима сам уредио пут и редовно га одржавам“. Малобројне индивидуалне потенцијале требало би подржати, а код оних који их не исказују, требало би их подстицати и развијати. Психосоцијални рад утолико више добија на значају.

УПУЋЕНОСТ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНУ ПОМОЋ

Будући да не могу самостално да превладају егзистенцијалне проблеме, сиромашни су упућени на туђу помоћ и подршку. Ову чињеницу потврдила је анализа психолошких аспеката социјалне искључености, према којој 91%

испитаника очекује нечију помоћ. Највећи број (42%) очекује помоћ од органа власти Републике Српске. Општину и месну заједницу 18% види као најпозваније, а 13% очекује помоћ од родбине, пријатеља или суседа. Само 7% се узда у подршку центра за социјални рад, а остали у помоћ државних органа, удружења грађана и месне заједнице.

Због укупно лоше животне ситуације и осећаја беспомоћности, сиромашни се често обраћају различитим институцијама, организацијама и установама као што су општинске службе, међународне и домаће невладине организације, Црвени крст или центри за социјални рад. Највише обраћања усмерено је ка Заводу за запошљавање (32%). На другом месту је центар за социјални рад са 26% примљених захтева за помоћ. Следе одсеци за избеглице и расељена лица и домаће невладине организације са 9% обраћања. Када су у питању невладине организације, треба истаћи да се углавном ради о обраћањима Рома ромским удружењима. Њихова удружења су све активнија и подржавана од међународних донатора. Они који се нису обраћали некој установи за помоћ, нису то учинили не зато што немају проблеме, него зато што нису знали коме би требало да се обрате. Иако су очекивања највише усмерена ка ентитетским органима власти, помоћ најчешће стиже са општинског нивоа. То још једном указује на реалну околност – да људи своје конкретне животне проблеме могу најефикасније да решавају у локалним заједницама. Од укупног броја различитих видова помоћи током године, 27% је стигло од центра за социјални рад, 26% од општинских одсека за избеглице и расељена лица, 19% од општинског бироа за запошљавање, 12% од локалних удружења грађана, 6% од општинских организација Црвеног крста и 3% од општинских одељења борачко-инвалидске заштите. У 7% случајева конкретну помоћ пружиле су међународне организације и државни органи.

Раскорак између малих очекивања од центара за социјални рад и значајног учешћа ових установа у конкретној бризи индиректно говори о недостатку квалитета помоћи и услуга. Наиме, у структури помоћи коју су пружили центри за социјални рад са 84% доминира новчана помоћ. У структури помоћи других установа и организација такође преовладавају новчано-натурална давања. озбиљније реакције и другачији видови подршке изостају. У двема кључним тачкама – запошљавање и образовање одраслих - подршке скоро да и нема. Ситуација је још неповољнија када су у питању олакшице и подршка у школовању деце из сиромашних породица, чиме би се избегла међугенерациска репродукција сиромаштва. Већина родитеља (93%) није користила услуге и помоћ током одгајања, школовања и васпитања деце. Деца из сиромашних породица ретко добијају стипендије или бесплатно образовање (1%); свако стото дете може да плати приватне часове; боравак у

дечјим установама као што су јаслице, вртићи или дневни боравци у школи доступан је за 4% сиромашне деце. Родитељи наводе да је главни разлог некориштења ових услуга недостатак материјалних средстава. Неки сматрају да нема потребе за овим услугама, будући да претежно незапослене мајке време проводе код куће.

Квалитативна анализа о пруженој подршци може се дати на основу оцене ангажованости појединих организација и установа. Бирајући између три понуђене опције („веома брину“, „брину кад се обратиш“ и „уопште не брину“), сиромашни су оцењивали однос радних организација, месних заједница, општинских органа, центара за социјални рад, ентитетских и државних органа власти и удружења грађана. Њих 76% сматра да надлежне установе уопште не брину о њиховим потребама, сваки пети сматра да установе „брину кад им се обрати“, а само 2% да су установе веома посвећене решавању проблема сиромашних. Према мишљењу 91% испитаника најмању бригу показали су државни органи, 87% сматра да организација у којој раде не посвећује никакву пажњу њиховим животним тешкоћама, 81% даје лошу оцену месној заједници, 77% истиче небригу општине, а 62% сматра да центар за социјални рад уопште не брине о њиховим потребама.

Мрежа јавних установа социјалне заштите није у стању да свим потенцијалним корисницима обезбеди остваривање законом дефинисаних права и кориштење услуга социјалне заштите. С друге стране, приватне установе и невладине организације још увек нису значајније заступљене у укупном систему социјалне заштите, па центри за социјални рад остају кључни носиоци у систему социјалне заштите. Међутим, уместо проширења, долази до сужавања опсега њиховог деловања. То се уочава већ при компарацији садашњег обухвата корисника у односу на онај из периода 1990–2000. године. Током рата и у првим послератним годинама преко 70% становништва Републике Српске користило је неки од видова социјалне заштите као што су хуманитарна помоћ, новчана помоћ, психосоцијална помоћ, стамбено збрињавање и др. Последњих година системом социјалне заштите обухваћено је 5–7% најугроженијих становника. Ако се посматра покривеност становништва сталном и једнократном новчаном помоћи, онда је овај омер још мањи. У односу на процену броја релативно сиромашних у Републици Српској, 5% је покривено социјалном помоћи у виду новчаних давања, а у односу на укупан број становника тек 1% добија сталну или једнократну новчану помоћ.

Ефекти социјалне заштите се мере пуким преживљавањем и задовољавањем елементарних егзистенцијалних потреба корисника, иако су, са становишта људских права, реалне потребе пуно веће. Њихово задовољавање

захтева редефинисање циљева и предмета социјалне заштите, а у складу с тим, обухвата корисника, садржаје права, функцију носилаца и метода социјалног рада.

ОСЛАЊАЊЕ НА ПРИМАРНЕ СОЦИЈАЛНЕ МРЕЖЕ

Послератна породица претрпела је бројне промене, што илуструју следећи подаци. Од 600 породица које су биле обухваћене истраживањем, 15% носилаца домаћинства су удовице или удовци. С обзиром на податке о корисницима престација по основу борачко-инвалидске заштите, може се закључити да су ратна страдања високоузрочна. Идентификовано је 5% разведених лица. Заједно с групом удоваца/удовица, то чини 20%. Дакле, свака пета породица је структурално нарушена. У брачни однос није ступило 25% пунолетних испитаника. Свака друга нежењена и неувдата особа је старија од 25 година, а свака четврта је прешла тридесету годину живота. Многи се не одлучују на брачни живот и формирање породице зато што немају адекватну материјалну основу – стамбени простор и новчане приходе.

Један од високо рангираних породичних проблема, одмах после материјалне оскудице и незапослености, су здравствени проблеми. Када је у питању здравствена заштита, треба имати у виду два могућа вида искључености. Један се односи на немогућност појединца да због психофизичких обољења нормално и независно функционише. Други се односи на остварење права на здравствено осигурање, могућност приступа здравственим установама и квалитет здравствених услуга. Код сиромашних особа присутни су проблеми како у погледу њиховог здравственог стања, тако и у погледу квалитета здравствене заштите. Међу домаћинствима која имају оболелог члана, 52% се сусреће с тежим хроничним обољењима, а 28% са значајним психичким сметњама својих чланова. Следе разне врсте физичког инвалидитета, те оштећења вида, слуха и говора. Упркос проблемима с којима се суочавају сиромашне породице, ова микро-заједница се доживљава као најважнији стуб подршке. Изјаве 75% носилаца домаћинства говоре о складним породичним односима, о узајамном разумевању и договарању у вези са свим животним проблемима.

Мрежа сродника је, такође, важна потпора. Свака друга сиромашна породица сусреће се са својим блиским сродницима свакодневно или седмично. Њих 22% блиске сроднике виђа барем једном месечно. Исто толико је оних који се са сродницима сусрећу два-три пута годишње, поводом слава, сахрана, венчања, рођендана. Мање од 10% нема контакте са сродницима из објективних разлога, због којих се „свако окренуо својим проблемима”. Новчана помоћ сродника доминира код расељених, корисника социјалне помоћи и службено

незапослених, док повратницима родбина најчешће помаже при санирању здравствених проблема или у обнови имовине. На родбинску помоћ најмање се ослањају Роми, од којих 83% нема никакву помоћ. Генерално, 70% сиромашних породица има значајну помоћ од сродника. Изузимајући разговоре и савете као важан вид подршке, свака друга породица добија конкретне видове материјалне помоћи у виду новца, намирница, обуће, лекова и сл. У општој оскудици индикативан је податак да 30% сиромашних породица од родбине добија новчану помоћ, која најчешће долази из иностранства.

Суседи су незаобилазан ослонац у свакодневном животу, о чему говори податак да 83% сиромашних породица остварује редовне контакте са суседима кроз узајамне кућне посете. Број кућних посета се подудара с подацима о суседској подршци, која се испољава у виду разговора, савета, санирања здравствених проблема, помоћи у намирницама и обављању кућних послова. На новчану помоћ суседа може да рачуна само 1% породица. Пошто сиромашни махом живе у сличном социјалном окружењу, не могу очекивати већу финансијску помоћ.

Мрежа пријатеља је у 95% случајева сведена на особе које су истог или сличног друштвеног статуса. На сужавање социјалног круга указује и податак да се блиски пријатељи проналазе у непосредном окружењу, у насељима где је концентрисано сиромашно становништво. Ово је типично за ромска насеља, али није редак случај ни код других сиромашних скупина. Најновији пример су насеља расељених. За њих се граде посебне зграде за алтернативни смештај, а уколико се сами одлуче за градњу кућа, често земљиште добијају у периферним деловима општине. Подаци о пријатељској мрежи потврђују тезу да се сиромашни друже са себи сличнима и да сужавају круг социјалних комуникација на људе сличног социјалног статуса.

Анализа социјалне умрежености показала је да су сиромашни упућени на примарне социјалне мреже. Њихов свакодневни живот одвија се унутар микросоцијалног окружења које чине породица, сродници, суседи и пријатељи. Они преферирају неформалне социјалне мреже, будући да су им затворени многи канали свакодневног комуницирања, а формалне, статусно условљене социјалне мреже су им најчешће недоступне. Подршка сродничке, суседске и пријатељске мреже доприноси „гашењу“ неких акутних проблема, али не и изласку из хроничног стања сиромаштва. Подразумева се да је породица прва природна и друштвена група у којој се налази ослонац. Међутим, у сиромашним скупинама је заступљен висок проценат структурално нарушених породица (породице погинулих бораца, преминулих носилаца домаћинства, разведених). Евидентан је и велики број зависних чланова породице као што су деца, болесни, старе особе, лица ван радног односа.

Снага породичне заједнице може да спречи ускраћеност и искључивање, али, уколико је слаба и дуготрајно изложена неповољним околностима, она додатно отежава друштвено укључивање.

Развој и напредовање деце из сиромашних породица су ограничени. Осујеђена материјалном оскудицом, деца превремено прекидају школовање, избегавају наставу или показују лоше резултате у учењу. Тек свако десето дете из сиромашних породица има могућност за учење страног језика, обуку за рад на рачунарима, активно бављење спортом или стицање неких других знања и вештина. Неповољне радне улоге, низак друштвени статус и углед рефлектују се на следећи нараштај и показују као социјално наследна матрица. Тако се „круг сиромаштва“ затвара. Сужавање социјалног круга се манифестује и кроз избор пријатеља у непосредном окружењу (суседству), где је, најчешће, концентрисано сиромашно становништво. У овом типу мреже сиромашни контактирају и идентификују се са себи сличнима. Унутар скупина сличног друштвеног статуса сужавају круг социјалних односа, што ограничава изворе подршке. Помоћ која се добија унутар примарних мрежа помаже у преживљавању. Тако микросоцијалне везе, као једине преостале, одржавају status quo и учвршћују узак социјални круг. Из перспективе тог затвореног круга не помишља се на мењање животне ситуације.

ЗАКЉУЧАК

У психосоцијалном смислу, укљученост значи осећај припадности различитим друштвеним мрежама. Да би била потпуна, она се испољава кроз испреплетеност веза појединца у примарном, секундарном и терцијарном друштвеном окружењу. Поред микросоцијалне мреже, за пуну друштвену укљученост битна је умреженост у макросоцијалне и мезосоцијалне мреже. Евидентна је оскудна партиципација сиромашних у секундарним и терцијарним социјалним мрежама као што су радни колективи, јавне организације и установе, политичке организације, удружења грађана. Свођење социјалних веза на примарни ниво поспешује друге видове искључености. За превладавање сиромаштва пресудно је развијање секундарних и терцијарних мрежа.

Психосоцијални аспекти искључености су неминовна последица искључености из тржишта рада, социо-културног и политичког живота. Демотивисаност, узрокована неповољним друштвеним положајем и бројним неуспелим покушајима, прераста у осећај одбачености, мање вредности и бесперспективности. Бесперспективност води ка беспомоћности појединаца, па и целих група. Зато не чуди што већина сиромашних не верује да може лично допринети побољшању животне ситуације. Поновљени неуспеси у покретању и превазилажењу сопствених и породичних проблема доводе их у пасиван

положај и упућеност на друштвене институције. Комбинација социо-културних и психолошких фактора искључености води ка затварању психолошке спирале искључености у виду специфичног друштвеног (не)функционисања. Оно се испољава кроз сужавање социјалних комуникација унутар скупина сличног друштвеног статуса, кроз самоидентификацију сиромашних са себи сличнима и развијање негативног става према друштвеним институцијама, али и према моћним и утицајним појединцима. Социоекономско понирање, губљење и нарушавање социјалних веза завршава се губљењем поверења у сопствене могућности.

Психолошка димензија има важан значај за социјални рад, који треба да тежи томе да укључи кориснике у процес промене животне ситуације оснаживањем, самоорганизовањем и сарадњом на релацији корисник – социјални радник. То подразумева психосоцијални рад. У ширем смислу, психосоцијални рад треба да буде подлога, основа, суштина различитих облика деловања у социјалном раду, с тим да „социјални рад треба да покаже веће интересовање за однос између клијента и његовог окружења, нарочито његовог друштвеног окружења” (Howe, 1997: 118). Истовремено, треба ојачати психосоцијални рад, у ужем смислу схваћен као својеврстан модел деловања у коме се социјални радник бави тиме у каквим условима људи живе, с каквим се потешкоћама сусрећу, како то доживљавају, како се понашају, да ли те потешкоће успешно превладавају, како да користе своје индивидуалне ресурсе и ресурсе социјалног окружења. Реч је о коришћењу знања о психичким факторима људског понашања и међуљудских односа у пракси социјалног рада. То је „процес психичког и социјалног оснаживања појединца, његове обитељи и социјалног окружења, како би у себи и својој непосредној околини пронашао или стекао снаге и начине за успјешно суочавање са стресом и превладавањем кризе, поступну изградњу нормалног, психички здравог и пуновриједног начина живота, без штетних посљедица по себе или друге“ (Ајдуковић, 1995, према Ајдуковић и Кајверт, 2001: 10).

У пракси ће то, између осталог, значити и пружање квалитетних услуга саветовања које су, према члану 55 Закона о социјалној заштити Републике Српске од маја 2012. године, уведене као обавезан вид подршке корисницима социјалног рада. У ком правцу ће се развијати овај вид психосоцијалне подршке, остаје да се види.

ЛИТЕРАТУРА

Ајдуковић, М. и Кајверт, Љ. (2001). Супервизија психосоцијалног рада као специфични облик професионалног развоја стручњака у саставу социјалне скрби, *Љетопис социјалног рада*, Вол. 8, 2, 195–214.

- Howe, D. (1997). *Увод у теорију социјалног рада*, Београд: Научно-истраживачки центар за социјални рад и социјалну политику ФПН.
- IASSW i IFSW. (2004). Глобални стандарди образовања у социјалном раду, *Социјална мисао*, 2, 77–103.
- Колин, М. (2008). Обрасци живота у сиромаштву и нове парадигме Европске уније, *Социологија*, 2, 191–206.
- Милосављевић, М. (2009). *Основе науке социјалног рада*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Петровић, Ј. (2011). *Улога социјалног рада у друштвеном укључивању сиромашних* (необјављена докторска теза). Факултет политичких наука, Бањалука.
- Процјена оштећености стамбеног фонда у БиХ (1995). Сарајево: ИМГ.
- Средњорочна развојна стратегија БиХ 2004–2007. (2004). Сарајево: Вијеће Министара БиХ, Влада ФБиХ, Влада РС.
- Шућур, З. (2004.) Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација, *Ревизија за социологију 1–2*, 45–60.
- Закон о социјалној заштити Републике Српске, Службени гласник РС, 37/12.

Jagoda Petrović

University of Banja Luka, Faculty of political science, Department of social work,
Banja Luka, BiH

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL EXCLUSION OF THE POOR IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

SUMMARY

Social transition and war conflict in the period from 1992 to 1995 in Bosnia and Herzegovina had a significant effect on poverty and social exclusion of people. The state of Bosnia and Herzegovina consists of two entities (Republic of Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina with 10 cantons) and Brčko District. According to Bosnia and Herzegovina Constitution, the system of social care is in the jurisdiction of entities.

During 2010, a research was taken in the Republic of Srpska which for the purpose had to define social exclusion of the poor and reactions of social care system to this kind of problem. Throughout the research, a questionnaire method was applied on 600 families (2.084 examinees) from the category of unemployed, displaced, returnees, Romani and social care beneficiaries. Thirty six representatives of the social care center were tested using the postal questionnaire. After interviewing 20 social care workers it was found that theoretical-methodological approach was used in psychosocial work.

Research results showed numerous aspects of social exclusion of the poor. Psychological aspects were demonstrated through people's helplessness, the absence of any perspective and their redirection to someone else's support. Institutional aid consists of minor financial assistance. That maintains the condition of deprivation. The poor do not trust in social services. They rely on primary social networks. All that makes the social inclusion more difficult. New approaches in psychosocial work should contribute to the reconstruction of secondary and tertiary social networks.

Key words: poverty, social exclusion, psychosocial work

Александар М. Петровић⁸⁹

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за филозофију,
Косовска Митровица, Србија

НЕПРИЈАТНА РАЗМАТРАЊА О ПЕРМАНЕНТНОЈ МОБИЛНОСТИ И НЕСИГУРНОСТИ САВРЕМЕНОГ ЧОВЕКА

САЖЕТАК

У савремености као да смо неприсутни код већине важећих знакова високе европске културе. Самеравање с варварским инстинктима, који су преплавили европску културну сцену последњих деценија, је и знак идентификације с агресивношћу која нас је погодила крајем прошлог миленијума. Поставља се питање у којој се мери уопште може одолевати варварству ако је оно постало доминантно, а ћутање релевантних фактора који би „могли да му узму меру“ пословично. Ако је идентитет који је формиран у флукуацији социјално-економских фактора након Другог светског рата могао да издржи премутације које му се непрекидно намењују, није ли то и након ових агресивних кофликата протеклих деценија, који мирне душе могу да се назову и грађанским ратом у бившој Југославији, такође довољно супстанцијално упориште за оптимизам? Демографски и економски фактор је скептичан, мада регулативност ентелехије државног права остаје непољуљана у убеђењу да светска заједница и може да се одржи једино тако да поштује принципе властитог установљавања. То што је евидентно да Србија хода више на коленима, неголи што пузи, не значи да ће бити и наша трајна судбина. Перманентна мобилност у којој мултинационални капитал држи наш народ не би ли од њега измузао што више банкарских транснационалних (и веома персоналних) профита, може да постане и контрапродуктивна. Устајање би могло да значи како се одваја према принципу понуде нечега што је квалитативно вредније од разлога за тугаљиво сатирање, а то се збива онда када културно назадовање остави међусобице које и сачињавају раздор као разлог егзистенције, те се квалитетом покаже да има шта да се понуди савременом свету и човечанству уопште.

Кључне речи: перманентна мобилност, источно питање и Други светски рат, постмодерна ситуација и словенски свет

Свет светује светлењем тла и хоризонта, а тако се одвија и живот. Он је у себи смењив као годишња доба или дан и ноћ, ритмичан према периодима и сасвим аритмичан у погледу психичког и интелектуалног напретка, духовног стасавања или достизања сећања среће. Међутим, као да се још увек рађе клонимо оних знања која упућују на могућности којима се човек усрећује

⁸⁹ aleksandarpet1@gmail.com

дубинском мером, што није повољна особина. Привлачност трагања за светлом није тек позитивистичко решавање на авантуру у којој би евентуално могли да стекнемо привилегију опседнутости властитим јакством. Ту знано или незнано посредује симпатија на космичкој равни, тако да редукција на апсурдни егоизам може да се појми као више него непримерена ствар, која почива на занемаривању врлина, на избегавању обавеза и инфантилном бегу од одговорности. Ако бисмо се тим поводом обратили Платону, он би препоручио да се ваља вратити с пута застрањивања на пут који неће изазивати и ширу штету по развијање врлина храбрости и самосавладавања, јер је без врлине само онај који не може да схвати правду и ред, добро закона, не може да достигне склад са животом полиса. „Полис“ није било каква заједница, него она која подразумева слободне људе који умеју да воде бригу о општем добру, у основи оно што се пружа из целокупног живота народа и начина његовог живота, тј. домаћинска и домостројна заједница слободног народа где је дужност сваког грађанина да је помаже, унапређује и брани. Бављење политиком преко те народносне једначине с грађанским поретком јесте политика која не значи ништа друго него (не неки управни апарат или организацију која покорава поданике) – само живљење у полису. Приватни грађанин који би бринуо само о својим интересима, издвајајући своју „посебност“, схватан је више као могућа патологија до које долази услед тешког неспоразума с властитим опстанком, или пак услед нераздевања као плода поремећених душевних хоризоната због ненаклоњене судбине. Платон је трагао за „здравом државом“, унеколико развијајући и одређени „систем“ или синтетичко гледиште с обзиром на садржинске моменте поимања и полазећи од неког утврђеног става, али није узимао за озбиљно физичкогеографске аспекте државне конфигурације у геолошком и антрополошком хоризонту. Народ или група људи, или историјом издвајане нације, пренебрегаване су подједнако као и свакодневни послови, обичаји и начин живота, јер су просто део периферије живота. У његовом средишту налази се проблем значаја учења и сазнавања, који је као васпитни и образовни оквир разматрања посматран као такав да задире у све основне садржаје који изискују проблематику решавања организације живота у заједници, тј. задире у етосна правила и начела понашања која одређују њену исправност.

Многоглаво нагонско биће човека смештено је у пожудном делу душе и разликује се од храброг и мисаоног дела, наиме духовног дела човека као „човека у човеку“ (Платон, 1976. - *Држ.*, 588e). Тај људски део душе може да се покаже када многоглави и лавовски део бивају стављени под контролу, наиме, када се припитоме и потчине човеку у нама. Васпитањем се ојачава и уздиже тај крхки елемент наше душевности кога блокира подљудско, тако да се успешним обликовањем психе уздиже владавина над животињским нагонима (*Држ.*, 590d). Живот у „полису“ подразумева „знање оног политичког“,

као онај слој знања о политици који је повезан с јуридикским студијама и претпоставља компаративна знања правне и политичке науке. Питање „*шта је праведно*“ по својој непосредности не претпоставља јуридикску праксу процесуирања у процедури техничког усклађивања са важећим нормативима, већ се пре односи на исправно разумевање делова људске психе и њене структуре, као и практичних ставова ума. Правна мисао разрађивана је у „Солоновим законима“ и уграђена је у културну политику Јеладе, а софисти су тај културни проблем успостављања врлинског живота начели са сасвим другачијим размишљањима о пореклу педагогије и културних парадигми. Платон их је сагледавао осветљавањем скривених претпоставки јелинског васпитања и образовања, с чијим слабљењем је и откривао разлог обезвређивања и изопачавања државног живота његовог времена. Прави предмет разматрања државних ствари је, отуд, праведан човек и његова државотворна снага (*Држс.*, 472а), који у датом окружењу околног света, тј. одговарајућем простору и атмосфери, изграђује карактер. Савршен човек може да се обликује само у савршеној држави, а за образовање такве државе потребно је и знање о обликовању таквог човека, будући да јавна атмосфера као услов није ништа безначајно. Узор је оно што као идејна норма сачињава савршенство, а у њеној природи лежи то да је однос према њему дат као искуство приближавања и удаљавања (*Држс.*, 472с, 473а-б), па, стилизован за дијалошку форму, Платонов Сократ употребљава човеков неискорењиви нагон за подражавањем да би истакао могућности приближавања узорности. У том следу то није само историјско-митски или говорнички модел у смислу стилске фигуре, него етосно мерило које подразумева реалнији однос, тј. подразумева пређене етапе и јасно знање о удаљености од циља, тако да пре може да се упореди са значајем канона у вајарству или узора људске фигуре према сразмерама и облицима парадигматичних врста (*Држс.*, 472d).⁹⁰

Према логици суштине, коју је научно продубио Хегел, егзистенција није синонимна с пуким постојањем, него са „суштином која је изашла у непосредност“ или у апсолутну негативност рефлексije, тако што се укинула у једној новој непосредности. У укинутости посредовања или укинутости основа

90 Будући да је узор ствар апстрактне опшности, он се спаја с нагоном за подражавањем који уобличава општи појам у типском утеловљивању човека. Подражавање захтева да се тај узор спроводи у утеловљивање до остварења, а на тај начин идеја постаје енергична или остварива за себе, не захтевајући никакво посебно доказивање. Међутим, Сократова „портретисања најбоље државе“ и оваква поређења с вајарским умећем по узору на Сократовог оца Софрониска просто су спуштање до опипљивости биографских података који не морају да обезбеде ни метафоричан ранг представе, а ни поимајући ниво аналогije. Пре би било на месту да се спомене производни и стваралачки карактер човекових снага, које претпоставља *Стари Завет* у домену законодавства, а такође и *Нови Завет*, у истицању потребе за преображавањем самог човека „из века у век“ (Св. Апостол Павле).

природности обичајне идеје она даље егзистира, тако да се добило мерило друге природности које више не лежи у фактима, него у уму који се остварује посредовањем. Држава је, тако, идеја слободе мишљења у свом постојању, која се за појединца као слобода остварује рефлексивним посредовањем између „природне обичајности породице“ и „обичајности државног права“. Појмови савести и одговорности тиме постају и правне категорије, конститутивне за институционални живот заједнице.

Панепистемолошки јаз који је философија духа отворила с неусаглашеношћу апсолутног знања и кретања у стварности, спекулативних (сазрцатељних) увида и света живота, код Ивана Иљина је схваћен као задатак што приближнијег усклађивања. Он је спровођен кроз захтев за обновом у којој се крчи пут указивању на душевну и духовну радост („појуће срце“ – оно срце духовног средишта, исихастичког „тела тела“ /св. Гр. Палама/), али не као нешто необавезујуће спонтано или произвољно, већ као слободна стваралачка активност ума и душе човекове, тј. као именујућа законодавна одређивања ствари, где слобода подразумева *одговорност* пред Богом и људима. Толико су његова одговорна животна искуства обременила дубинска сазнања искуства мишљења, да се богатство одређења до којих је доспео профинило до крајње елеганције разветлости и једноставности. Реч *очигледност* отуд за њега има тежину појма „апсолутне идеје“ у хегеловској енциклопедичној слојевитости, за чије значење је он увек могао да препоручи читање његове докторске дисертације *Философија Гегеля как учение о конкретности Бога и човека*, а што је и до дан данас једно од најбољих његових разумевања.

Иљин је проживљено и промишљено прошао и социјалну патологију нашег времена, као и сву девијантност интелектуалног бремена које носи савремена изградња културних вредности. То је унапредило и оне појмовне генералије које је у културној историји могуће именовати духовном кризом. Историјско мишљење на тај је начин код Иљина иманентно упијено у непосредност разматрања, тако да су његове констатације опремљене да лако залазе у интимна догађања у сфери културе, налазећи им поприлично болне тачке у највећој близини суштине ствари: „И само су још философи настављали да говоре о Богу, међутим и њихова изјашњења су постајала све глувља и глувља; из страха пред рационалистичким баријерама и захтевима одређених закључака у проблематици материје – постепено су ово питање скидали са дневног реда. Скрупулозна посматрања су се вршила са тачке гледишта *технике* (а не *истине!*). Али, иза тог леденог поветарца механичког погледа на свет губиле су се унутрашње реалности духа и префињене везе човекове душе. Расцепкани човек је распредао доктрину раскола примењену на спољашњем свету и подривао остатке своје духовности у бездушном, лишеном сазрцања,

самопосматрању. *Аналитички ум, бескорена и распојасана воља, и недуховни нагони самоодржања* – то је све што му је остајало. Све остало је подвргнуто подсмеху: вера, стид пред сопственим беживотним срцем, стваралачко сазрцање као предзнак „бесплодне фантазије“ итд.“ (И. А. Иљин, 2010). То је виђено конкретизованим на антрополошком плану као „унутрашња подељеност“ или „духовни расцеп“, с дубинским душевним катеховањима сазнања као што је оно да се подељеном човеку сунце не смеје. Дијагноза, која је *очигледна*, гласи: „духовно расцепкани човек је – несрећан човек“. Овај етички постулат из „*Погледа у даљину*“ уследио је пре свега зато што такав човек „не уме да овлада својим благом, не уме да распореди богатство које му је дато. Ако је реч о светлости, „зна“ само шта је то светлост, али је не сазрцава као сјај и не осећа радост због ње. Расцепкани човек – то је духовно онемоћао човек. Својих убеђења нема; у питањима исповести је немоћан; у сфери истине је оскудан. Његове речи ваља прихватати чисто фонетички зато што је њихов смисао неједнозначан, а духовна вредност – миголјива величина. У свакој животној ситуацији он може да поступи „тако“, а може и „друкчије“; у њему нема нечег срчног и нема смисла повезивати се с њим. У њему нема најважнијег, најдрагоценијег темеља духовног карактера – свеобухватног, оног једног, *јединственог центра живота*“ (И. Иљин, 2010). Видети и сјај знања (јер /божанска/ светлост је само знање – Гр. Палама), то интерпретативно значи „поближе упознати оно што се зна“ (Хегел), тј. не застајати на спољашњем сјају, него залазити у суштину ствари, напуштати наивну претпоставку да нам образовање духа није неопходно. Своју анализу људске унутрашње подељености он је сачињавао са искричавим стилем који носи и иронију и труд да се укаже на излаз из такве ситуације истовремено: „У њему као да постоји неколико центара једновремено; свакоме од њих он се куне у верност и умишља да је виши од било каквих подозрења. Чим се један од тих центара испостави не сасвим погодним, или се расклима, он одмах „прелази у други стан“, тамо се угнежђује удобније и борави – ни са чим повезан, на све спреман, ни у шта не верујући, ништа не волећи, брз на издају, а задовољан собом. О истинском свом положају и о својој великој несрећи – једва да сумња“ (И. Иљин, 2010). Пнеуматолошки моменат суштину из појмљених представа уздиже у присвојеност, у властити устав знајносне, освештене блискости која очигледно прожима и целокупну Хегелову замисао историје философије: „Суштина самог духа је моје суштинско биће, сама моја супстанција – *иначе сам ја нешто ништавно*); - та суштина је, тако да кажем, упаљиви материјал који може да буде *запаљен, осветљен* од стране опште суштине као такве, као предметне. И само уколико се тај *фосфор* налази у човеку, могуће је то схватање, то паљење и осветљавање; само на тај начин постоји у човеку осећање, наслућивање бога

и знање за њега. Без тога ни божански дух не би био оно што је опште по себи и за себе...“ (Хегел, 1983).⁹¹ То да „сам ја нешто ништавно“ избија из трагичног момента егзистенције у његовој пунктуалности временовања у коначности, упозоравајући на претњу да дух сустане крећући се искључиво међу коначним сврхама и налазећи одушка у онтичким скретањима на ниже равни, које га ту придављују до очајавања и издисања појма. Ако је човек одређен временом у којем живи, то не значи да мора да се бави „привременим“ стварима тзв. „духа времена и моде“ и да „одржава ствари у непромењеном стању и облику“, јер је то дух у историјском појављивању, кроз чије напредовање и стасавање у разумевању човек расте у времену.

Апстрактна свеопштост Бога као „суштина суштине“ сагледава се кроз људску апстракцију, која се сада конкретизује и чини несаломиву тачку људске историје смисла. Смрт Богочовека Христа у коначности је смрт саме смрти, у којој се порицање и само пориче, негира се крајња негативност и израња духовни живот. Бог је умро, али је тиме убио смрт рађајући се из ње, тврди Хегел, тако да је преузео на себе коначност у свим формама, те тиме извршио растављање од зла у људској природи. Хегел је тај историјски догађај назвао чином апсолутне и божанске љубави којим се укида природно бивствовање и воља у бесконачности обраћања и преокретања у истиско бивствовање. У њој је апсолутна љубав садржана кроз враћање себи самом у темељном објављивању сазнања да је Бог сам Света Тројица, Отац, Син и Дух Свети.

Идеју сада носи појединац као личност у двоструком кретању суштаства, који је том трансценденталном аперцепцијом остварио унутарпоимајуће одношење према суштини бића или сачинио конкретизован рефлексивни прстен бивствовања кроз одговарање на питање о истини свега што јесте, упрстењавањем у тај прстен који Хегел назива „Наука логике“.⁹² Већ је систематика

91 „Религија, пак, у стању је да зна за ту суштину; и индивидуалност, окружена спољашњом егзистенцијом, мора да се разликује од ове суштине. Суштина је дух, не неки апстрактум: „Бог није неки Бог мртвих, већ Бог живих, и то живих духова... Без пријатеља беше велики изградитељ света, те / Осећајући недостатак тај створи духове многе / Блажена огледала блаженства свога. / Највише суштаство већ не нађе ничег себи сличног; / из путира целокупног царства духова / Пенуши се за њ бесконачност“ (Г. В. Ф. Хегел 1983, *Ист. фил. I*, прев. стр. 65, 66).

92 Идеја мудрости је неопходна као услов енергичне присутности властите „суштине бића“, а до ње допиремо кроз заузимања становишта као радног подмета светскоисторијског догађања, постављања суштине која се развија кроз дијалектичка супротстављања продубљујући то становиште. Субјективност тако подразумева и идентификацију с диференцијама и њихов заједнички идентитет, с чиме се допире до властите ту и овде бивствујуће истине заједно с оним моментом истине који подразумева постојање у свету у развијеним представама заузиманих становишта појединца као „бивствујућег бића“, ту-бивствујућег или просто људског бивања у опстанку. Обликовање оног што је појмиво претпоставља потпуну слободу појмивости као свеукупних видава бивствовања који се сабиру у себи

искуства научне свести, спроведена у Феноменологији духа, показала незаобилазност пута из карактера образовања појма стасалог до разумевања духовне ситуације човека који временује, живи у својој коначности кроз истине енергија његових свесних поимања, тј. кроз моћи да одстрани све оно што томе не припада и успостављањем сагласности с природом кроз уздизање, допустила ономе што јесте да бива тако како јесте, у сједињавању као акту који карактерише само то пролажење и унутарпоимајуће отварање према истини. Натурализација и накнадно скептицизовање ствари тажи томе да ове факте релативизује и потисне. Када је у питању излаз из такве невоље, Иљин је сасвим следио Хегела, те као врсту духовног оздрављивања препоручивао рад: „Свако од нас мора да буде признат, да себе препоручи радом, да се потврди, да својим радом обезбеди себе и своју породицу. На тај начин се код људи штити инстинктивно самопоштовање које, затим, прераста у осећање сопственог духовног достојанства. Тако, сваки истински успех на земљи јест успех рада. У раду, природа и култура се сједињују тесним везама, а човеку припада радост да у том вечном процесу буде посредник. Свет се не врти узалуд, и не без смисла: он се бори за савршенство макар у том смислу што дозвољава човеку да завири у сопствену грађу и да, у извесној мери, управља својим корацима. Човеку је дата срећа да, са све већим резултатом, и у све већим размерама, удева своје радне и стваралачке снаге у тај патећи свет који се бори, где још увек чекају необухватне, непредвидљиве могућности културног повиновања. Духовни рад изнурује човека не мање него физички. Сваки благородан човек, добијајући, покушава да се оправда пред природом и својим ближњима. И у праву је. Он „удева себе“ у своју њиву, у свој разбој, у своју књигу – и већ се међу људима не осећа као „готован“. Ево где је *искупитељска благодат рада*“ (И. Иљин, 2010).

Мисаона одговорност се код њега огледа и у начелном ставу озбиљног схватања питања људске коначности, према којој у животу, као и у историји, поправног испита нема, јер је сваки тренутак изазов и нуђење новине која поставља нове задатке и открива достигнућа која ваља вребати или сазрцавати, тј. хватати и дешифровати. И у овом важном моменту он следи своју стару интерпретативну линију Хегелове философије: „У свакодневљу то се именује „искуством“ и „културним традицијама“. Али, свако животно искуство – то је залиха просудби и познања; а свака традиција – драгоценост наслеђе ранијих

својствено средиште путем образовања свести која установљава методички разрађене правце кретања према том средишту и систематизацију искуства пређеног пута. Њу је Хегел спровео увођењем у саму ствар путем „феноменологије духа“ и рашчланио осветљавањем резултата размишљања у „енциклопедији философских наука“, с чиме се задобила потпуна слика и дејствујући облик поимања у развијеној предметности предмета као научно формулисаној идеји.

откривења. Док је човек жив, тражи тачан пут (по философији, то је „метод“, реч која потиче из старогрчког језика). А тачан пут – то је онај исти који води *конкретној супстанцији света, то јест према идеји Бога, према Божијем ткању.*“ С тиме је ишло и уверење да ограничена веровања у тзв. „срећан систем“ треба напустити као последицу недостатка просвећености и трагати за истинском социјалном правдом, за стимулативном повезаношћу нагона с привредном делатношћу у три фактора: „...три фактичке власти: *власт личног рада, власт јавног мњења и власт државе.* Нешто слично има своје место и у приватној својини – неколебљивој основи живота, коју нико није успео да искорени во вјеки вјеков, чак ни у комунистичкој држави. Она је њему поверена, њему дата, њему гарантована, чврсто му припада само зато што је призната, поштована и неприкосновена у мишљењу других људи, то јест живи од лојалности других – и живи дотле док та лојалност не истекне. Показати да *приватна својина обавезује, да приватно право мора да се схвата као друштвени дуг, и да тако треба делати,* чак и тада кад држава нема, на том плану, никакве чврсто донесене прописе“ (И. Иљин, 2010).

Сматрајући, попут Хегела у *Основним цртама философије државног права*, да приватно власништво сачињава друштвени темељ људског достојанства, он се такође залагао за организације и акције солидарности које се баве питањима радне способности, да дају савете, кредите, налазе послове (да доприносе „праву на укључење“ у сферу производње). Ипак, можда највећи значај *Књиге промишљања и надања* лежи у оном излагању у коме је Иљин своје велико педагошко искуство, које је стекао на једној од најбољих светских школа, санктпетербуршком универзитету, такође дубоко промислио и сажео до развојног становишта суштине научног позива као таквог, као *тихог богослужења*: „Млади академац мора да се научи да самостално и непосредно *перципира* свој предмет, да га проналази, издваја, доживљава, созерцава и истражује. А искусни академик мора да се постара да му пренесе ово умеће. Доцент је ту да стане између слушаоца и предмета управо ради тога да би изазвао њихов животни сусрет, да би узорно организовао ову стваралачку перцепцију, да би се одмах затим повукао и саставио растављено. Он као да узима студента за руку и води га ка *извору* да би му показао како овај извор стварно изгледа, како га треба тражити, како с њиме ваља поступати и како се *преко овог извора долази до самог предмета*; управо због тога такозвана „практична настава“ или „просеминари“ и „семинари“ имају у универзитетској настави посебан значај, уводећи студента у научну лабораторију. Академско мишљење *полази* од непосредног искуства; академска спознаја црпи из *извора*; академско истраживање је самостални доживљај истраживача, одговорна борба за истину, критичко тумачење, вежба (аскеза)

моћи суђења, вештина доказивања и показивања. Кроз ово се формира лични „поглед” и „уверење” које је израсло из лично доживљене очигледности. Једном речју – академија остварује „метод” и васпитава за „метод”. Метод је грчка реч; она означава *пут ка циљу*; у познаји – *борбу за истину*. Академија управо и јесте *школа самосталне борбе за истину*. Читавог свог живота научник-истраживач се бори *са самим собом*, како би стекао неопходну чистоту, проницљивост и гипкост духа; *са предметом*, како би га испитао, сагледао и приказао; *са језиком*, како би њиме на прави начин овладао и прилагодио га. Он се бори због истине, како би је стварно доживео, учврстио и изразио. Стога, ако се ствар схвати на прави начин, академија не само да није супротстављена религији већ она, баш напротив, представља *једну од најплеменитијих форми религиозности*; стваралаштво истинског научника је *тихо богослужење*” (И. Иљин, 2010).

Бављење практикама мотивационог понашања људства од старине тако открива интерпретативно тло припреме за сусрет с оним што само време изнутра носи и што кроз будућност надлази из саме вечности која се поима у времену, не бивствујући нигде споља или онострано прошлом и садашњем, јер се иначе упада у врзину коло које носи методолошки анархизам и нихилизам.. Негативности у оваквим супротстављањима су производи једног егалитарног (поравнавајућег) друштва, оријентисаног ка добити, ка једино профитној економији која прикрива деловање егоистичких порива из старих отуђења, гностицистичких, непросветљених и у основи необразованих засада. Без извесности о општој добробити тешко да ће моћи да се избегне падање у варварство под гримасом интересног етаблирања природних сазнања стицаних у крилу обичајне религије, што такође указује и на хоризонт учесталог појављивања катастрофалних људи који ће дезавуисањем културних напора човечанства да га уведу у неред и баце у појмовно очајавање, из кога се још давно Хегел избављао с великим напором и тешком муком.

Апсолутно бивствовање и мишљење као идеја у јединству појма и реалности ваља да буде сасвим конкретна, тј. да у спекулативном размештају поприми ранг духовног карактера као појава срасла са суштином и стасала за свет као успостављена духовност од апсолутне пуноће силе добра са којом је он и стваран.⁹³ Рани феноменолошки приступ стварима коначности, у којима наука

93 Густав Сиверт је упоредио тај рад појма са стваралачким елементима игре у дечијој педагогији, где се правила игре не мењају док игра траје, али самоукидање трајности не мора да буде ограничено, него само орочено. Онај ко брже схвата, лакше пристаје на измене правила, на унутрашњу противречност појма чије је исходиште саморазумевања у развијеној форми она потребна непосредност на којој се заснива, тако да је и свестраност идејног приступа у Хегеловом апсолутном ставу подразумевала свођења на једноставност и помирујуће срастање с тоталитетом бивствовања: „Also weltet in ihrer absoluten

о искуству свести, као *Феноменологија духа*, расветљава диференцијације свести унутар ње саме, претпоставља развијање појма као вишестрано образовање саме те свести кроз улажење у себе путем иступања према целокупности одређења која подразумевају властитост односа. Дух тиме не извршава некакав „пад у време“ (Хајдегер), него тек неки његови моменти као коначни, јер је време „негативно јединство“ самог постојања, које има за сврху да упутује на усвајање у ходу истине феноменологије духа – јасно је упркос Хајдегеровим анимозитетима. Она значи да се у сфери властитости догађа самоконституција садржаја и унутрашња артикулација субјективности према форми мишљења, дакле не нешто узето по себи и које самим тим остаје генерално спољашње и изолује се од самог садржаја, него нешто што интериоризује објективне садржаје у унутрашњост рефлексије и тиме осветљава својственост саме предметности предмета. Општост и појединачно тиме немају своју позицију суштине једино као копулативни акт, него у свему оном чему реч даје значење присуствују у двострукости кретања мисли као захватања оваквих или онаких видова садржаја поимања, који ту присутност и значе. Међутим, приписивати таквом заузимању става солиписизам и самодовољност (попут ничеанаца и неосубјективиста) сасвим је погрешно, будући да је захтев за посредовањем и објективношћу разумевања просто услов његове исправности. Без коректног разумевања губи се и свака одређеност појма, која се такође показује и онда када су кривљења и увртања интересним кључевима непрегледна.

Незаситост производи и ону неравнотежу која подрива државне привреде и уноси економске кризе, љуљајући стабилност институција и нарушавајући односе међу људима као грађанима државе. То утилитаристи нису желели да виде. Када напушта похлепу, из живота нестаје шикана, гасне тупо честохлепље и човеку се отвара недогледно поље добронамерности и солидарности. Активна, стваралачка солидарност, тиме се тиче како личног, тако и друштвеног живота.

Differierung, in der Maß-losigkeit ihrer Leidenschaften ein Fieber, eine Krankheit, die im Licht der `ein-scheinenden Vernunft` wie im Geschich des einerseits zerrüttenden, andererseits sich selbst vernichtenden Wiederstreits vergeht. So ist die Differenz des Tod der Entfremdung und Verzweiflung, der sich im Licht und in der Macht vernünftigen Denkens als Scheintend entlarvt oder ins Leben des Geistes zurückfindet. Die sich selbst differierende Identität, im Fortgang die Negativität negiert...vernünftlichte Identität.”/„Такође се налази у њеном апсолутном разликовању, у подлози губљења мере као температура, болест, у светлу „једносјајећег ума“ што с једне стране има погубну судбину, а са друге омажује у поништавајућем противречењу самом себи. То је разликовање смрти оног што се изванштава и подваја, а то у светлу и сили умног мишљења као сијајуће отпуштености или га повратно налази у његовом животу у духу. Сам себи разликујући идентитет, у идеју даље негира негативност... умни идентитет“ (Gustav Siewerth, *Gott in der Geschichte: Die Gottesfrage bei Hegel und Heidegger*, Konstanz: Trialogo Verlag, 1971., S. 101).

Што се више човек бави интересима свог ближњег или супарника, тиме им је он дражи, јер пре наилази на једнодушност и подршку у мислима и у делима као дијапазону објективног духа у његовој обичајности.⁹⁴ То је, уједно, претпоставка и за здрав човеков нагон да га тера да у себи изабере тачно одређени правац према неком привредном напору, да га покреће према њему, да му даје снаге да подноси невоље због њега. По томе човек осећа интерес за резултате свог рада, тежи да постигне непосредне успехе и, када успе, осећа радост. Сваки човек лишен корена (земље) мора опет да се укорени, да добије свој кров и да изгради себи дом, јер људски инстинкт жели да се часно уграђује у земљу као удео његове (анорганске) природе.⁹⁵

Недуховним нагоном не може да се сазда култура и уопште ништа не може да се изгради ни у једној области, па ни у привреди и економији. Привређивање не сме да се сматра ни природом условљено, али ни као духовно неконтролисано делање, јер кад човеком завлада искључиво корист и ништа друго не види, ту о култури уопште не може да буде речи. То да приватна својина обавезује, да приватно право мора да се схвата као друштвени дуг и да такво делање такође треба да обавезује, чак и тада кад држава нема ни чврсто донесених прописа, део је схватања људског достојанства. Превладавање грубе користи уз помоћ слободног духа чини, у коначном збиру, социјално законодавство природном нормом народног морала, јер тамо где живи народ отвореног срца, живе савести, уз братске везе и частан правни поредак, држава не треба да се бори принудом с неправдом и експлоатацијом међу људима,

94 Превазилазећи настројеност „требања“ као апстрактно доброг, Хегел је обичајност (ћудоредност) одредио као довршење објективног духа и слободу у реалности, где самостална слобода постаје природом, а за коју каже: „Настројеност индивидуа јест знање супстанције и идентитета свих његових интереса с цјелином; а да други посједници себе међусобно знаду и да су зблиски само у том идентитету, то је повјерење – истинска, ћудоредна настројеност“ (Г. В. Ф. Хегел, *Енциклопедија филозофијских знаности*, прев. Д Грлић, Сарјево: Логос, 1987, стр. 426; § 515). То истиче и студија Узелац Милан, *Метафизика*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 2006.

95 „Супстанцијални, природни сталеж, има у плодној земљи и тлу своју природну и чврсту моћ; његова дјелатност добија свој правац и садржај с помоћу природних одређења, а његова се ћудоредност оснива на вјери и поуздању. Други, рефлектирани сталеж упућен је на моћ друштва, на елемент који је стављен у посредовање, предоцбу и у неку скупност случајности, а индивидуа на своју субјективну окретност, талент, разум и марљивост. Трећи, мислилачки сталеж, има за свој посао опће интересе; попут другог, има он властитом окретношћу посредовану и попут првога, али цјелином друштва осигурану супсистенцију“ (Г. В. Ф. Хегел, *Енциклопедија филозофијских знаности*, прев. Д Грлић, Сарјево: Логос, 1987, стр. 430; § 528). Природна и чврста моћ институције брака, коју амалгамише љубав, и институције обраде земље је нешто исто толико архаично колико и савремено. Вера и поуздање и код мислилаштва ваља да буду прожети истом суштином, како би оно опште могло да се конкретизује докинутом непосредношћу поимања, које је самим тим уздизано у свој афирмативнији степен прозирности.

па јој је довољно да јасно формулише осећање свеопште праведности и да афирмише народну вољу (Шутовић, 2009).⁹⁶

Но, то постављање туђих интереса са својим сопственим (не као полтронска идентификација с агресором), него она која мора да стекне своје место не само кад је реч о већ познатим људима, него и о оним непознатим. Није само Хегелов ученик Карл Маркс разглашавао како је експлоататорска привреда недостојна, те да нечије старање да превари неког другог унижава и компромитује не само потоњега, него и оног који то чини. То за последицу има да се у лику страхова пред сваком инвестицијом збива одлив способних људи из привредне сфере, таје се порези и хрематистички користе резерве, скривају противречности финансијских показатеља, а расте масовно неповерење људи једних према другима, док упади финансијске полиције у лични живот грађана и жестоки економски застоји програмирају дуготрајно таворење у антисоцијалном безизлазу. То је добро познато и из искуства прошлог века с друштвеним формацијама које су наглашавале колективизам и уравниловку, јер из расподеле и контроле прихода „на равне части“ може да произађе само поравнавање по просеку или једнодимензионално униформисање, а из њега опет може да произађе само свеопшти јад и несташица с вазда ровитом социјалном кохезијом. Радни сектор се повија у социјалној нестабилности и приближава ратном стању, а оно се отвара на себи својствене начине – узајамним оптужбама политичких елита, осећањем несигурности у најширим народним слојевима, приређивањем забава које ће да одврате пажњу од притиснутости услова живљења пратећим медијским ударима у јавности, као и неутемељеним заговарањима хрематистички пожељних (тзв. „ловарних“), те шиканама оних који нису увезани с премоћавајућим центрима моћи који владају.

96 Своје разматрање о технологији власти и деструкцији вредности проф. др Милојица Шутовић закључио је ставом да и данашње „настајање демократских вредности није имуно од разочарења, одбојности, фрустрација, себичних стратегија, панике. Али, упркос томе теоретичари и практичари либералне демократије морају преузети терет доказивања на питању искупљивања демократије у очима грађана, ако она по диктату међународном или по дефиницији производи сиромаштво, маргинализовање људи без наде, отуђеност. Друго, да ли је вероватно да се увођењем демократије и слободног тржишта програми масовног побољшања квалитета живота у корист најнеповлашћенијих могу одложити за дуг период времена, а да се тиме не створи дубоко расцепљено друштво у коме би демократија тешко могла да ухвати корена. „Ко у слободи тражи нешто друго доли њу саму, створен је да би служио“ (Токвил, 1994, стр. 169)” (Милојица Шутовић, *Вредности и насиље*, Београд, 2009, стр. 43–44). Правоснажност израђивања добитка може се оцењивати и с друге стране, не само са стране социјалне правде, него и са стране природе. Треба се на нов начин односити према природи, треба је послушквати, уносећи новине проналазака, примењујући методе интензификације и рационализације економике, откривајући нове производне могућности, нова тржишта за промет и томе слично, а да се под тим не подразумевају сиромаштво најамних радника и методе израбљивања као циљно поље подухвата. Пристојан однос с природом награђује се богатством које је стечено часно.

Тамо где се људске страсти скупљају и ускипте, тамо су и у читавом социјалном миљеу повређени, будући да мржња и непријатељство заклањају поглед (свако види оно чега нема, па противник почиње да се мрзи без објективног повода, с покушајем да „читав бели свет“ буде од њега одбрањен, а с чиме се губи осећај за правду и воља за истину, јер се нештедимице сеје и расипа отров клевете).⁹⁷ Вековни напори савести, очигледних вредности, укуса, управљени према једној чврстој тачки гледишта и према праведности разликовања, према победи над лажи, према савладавању саблазни, беспрекорности расуђивања, као да се руше, а њихово место заузима првосаздани духовни хаос, „надолazeћа анархија“.⁹⁸

Поставља се питање како вратити поверење у умност поретка у коме се налазимо у ситуацији када сви симптоми указују на страну оних људи чије се духовно око и рефлексивни нерв није пробудио и који ступају у живот с ободреним нагоном и уснулим духом. Феноменолошки гледано, сами феномени у таквим душевним склоповима бивају ускраћивани за своју слободу, не допушта им се да засјаје целовито као они који јесу то што јесу у могућности степена своје снаге показивости и допуштене изражајности по неорганској и органској природи. Слобода феноменолошког приступа је, изгледа,

97 Ко окривљава и оговара „свог ближњег“ (барем према хришћанској вери је тако), за то би морао да предочи доказе у форми моралног и правног доказивања који те оптужбе оправдавају. Али, већини то не пада на памет, а поготово медијски истичућим се радницима с Ђоновима на образима. Маса је радознала, похлепна за сензацијама и почесто рада да наивно поздравља намештена проказивања. То се зауставља тек реаговањем лица које располаже потпуним доказима и које основано опомиње, будући да тек то може тако дезинформисану масу да приведе разуму. Политичка дезоријентација или врло слаба и готово немушта оријентација, повезана с економским турбуленцијама и наглим губљењем запослења, упућује на зло које се узноси с оцрњивањем честитости („добро је оно објективно, или оно које би требало да буде објективно“ /Хегел, *Осн. црте фил. права*, § 129, прев. стр. 228/) која се понижава, с пратећим понижавањем образованости, где се утврђене вредности научно, графички прегледно и „доказиво“ обезвређују, како је то већ одавно обезбеђено за блиске сусрете вредновања и насиља.

98 „Метафоре рата (против тероризма, сиромаштва, сиде) претварају се у стварне ратове. У ствари, владајуће елите (класе) Запада увек су биле разапете између економског интереса, који је увек ишао упоредо с културним токовима отворености према свету, и повратка политици која се прилагођава ксенофобији преко пропаганде, лажних анкета, потчињавања јавног мишљења, оснивања некад незамисливих центара моћи, система цивилног шпијунирања, стварања турбуленција у страним земљама. Оне су одувек биле интернационално усмерене, али је њихов интернационализам увек представљао нуспроизвод њиховог национализма, тако да су законске основе за своје интервенције широм света тражиле у сопственим принципима, а не у међународним институцијама... урушавања државне власти у многим деловима света кроз транснационалне криминалне мреже и разнолико испољавање организованог насиља, повратак природи и хобсовском хаосу „рата“ (war) свих против свих као „најзначајнији сукоб нашег времена“ (Creveld, 1991: 22) у којем је нарушен цивилни поредак, како је Роберт Д. Каплан описао свет, скривајући фразу „надолazeћа анархија“ (Kaplan, 1994)“ (Милојица Шутовић, *Вредности и насиље*, Београд, 2009, стр. 103–104).

ипак могућа само кроз изграђивање образованости у школи „Феноменологије духа“, јер се ту појаве стапају са схватањем, достиже се оно што, разликујући разлике, одстрањује апстракције и пушта „конкретност“ да дође до изражаја. И Иван А. Иљин је мислио да „действительно Гегель именно возродил этот термин, раскрыв за ним обстояние величайшей значительности: „конкретно“ то, что особым образом „сращено“, возникнув из двойственности или многообразия... Катарзис познания состоит в том, что от „конкретно-эмпирического“ отмечается „эмпирический“ характер, но сохраняется идея „конкретного“; а от „абстрактного-формального“ отделяется „формальный“ характер, но сохраняется идея „абстрактного“. Высшая сфера образуется через спекулятивное обновление обеих сохраненных идей и их свеобразное взаимное проникновение” (И. А. Иљин, 1994, стр. 135). Материјални моменат ту не може да буде нешто непремостиво у ходу према чистоти појмљеног, будући да је усклађен с највишом идејом која га обухватајући сажима у себи на пристала одређења, тако да је и посебностима преко појединачности отворен пут за налажење сагласности с општошћу или са свему заједничком свеопштошћу. Та раван свеобухватне општости јесте појам који постоји ван бивања и позиционисања суштина, те га не условљава никаква релација с материјалним узроком или могућом, с њиме повезаном, егзистенцијом зла на очигледан или неочигледан начин. И у данашњем свету трају потраге за новим, социјално прихватљивим и правичнијим формама привређивања и живљења.

Покушаји да се улове суштине тих трагања, које се не одвијају без борбе, показују истоветну црту успостављања норми људског достојанства које ће бити спровођене оплемењивањем ратничких порива и неговањем правичности, ма шта да она иначе значила. Запуштеност и немар ту могу да буду само суштинска прошлост и превазиђеност у сваком погледу, како је философска традиција о томе размишљала одувек. На нас државне реформе утичу мало или незнатно, али покретање препородних амбиција као да спада у традиционални менталитет, јер обећава опоравак духа, а ако би се он опоравио, опоравило би се и све остало, тако да би национални идентитет поново постао довољно универзалан да понесе сву тежину одговорности за развој на националној равни. Могуће је да би с буђењем дубљих патриотских осећања можда могао да се опорави и смисао за одговорност, што су државе у историји чиниле толико пута. Успостављање спокојности заједница показује се као могуће само доспевањем до низа утемељених принципа који обичајност чине енергичном, испуњеном вољом и надом на успехе. Утемељење таквих начела ваља да буде подржано од критичког духа да би разлике у својим одређивањима могле да буду прецизније учаване и диференциране. Идентитет и диференција почивају на оном тлу где се корени и тзв. „објективна воља“, која је сама историјски већ уграђена у институције и животне индивидуације на

њима више или мање сходан начин, тако да ни данас без обнове етоса, тј. обичајних правила која прихватљиве норме разликују од неприхватљивих, нема ни заузимања за вредности на основу којих је могуће унапређивање културе. Осветљавати претпоставке разума и утицати на отклањања од ирационалних страсти, суочавати се с конкретном предметношћу, то је оно што подиже дух и поставља вредности које нису од данас до сутра. Такве вредности остварују оне претпоставке воље које граде стабилне институције, а с њима сва посртања имају наде на опоравак свих врста идентитета, без угрожености у њиховом основу и пратећих пострадавања. Да ли се за то налази расположива снага, да ли та идеја показује знаке присутног дејства, показаће историјски опстанак словенског света, за који још увек многи мисле да је у стању да допринесе побољшањима човечанства.

ЛИТЕРАТУРА

- Хегел, Г. В. Ф. (1979), *Феноменологија духа*, Бгд., (Н. Поповић).
- Г. В. Ф. Хегел (1987), *Енциклопедија филозофских знаности*, прев. Д Грлић, Сарајево: Логос.
- Г. В. Ф. Хегел (1983), *Историја филозофије I*, прев. Н. Поповић, Београд: БИГЗ.
- Gustav Siewerth (1971), *Gott in der Geschichte: Die Gottesfrage bei Hegel und Heidegger*, Konstanz: Trialogo Verlag.
- Платон (1976), *Држава*, прев. А. Вилхар, Б. Павловић, Београд, БИГЗ.
- Иван Александрович Иљин (2010), „*Поглед у даљину*“: Књига промишљања и надања, Београд.
- И. А. Иљин (1994), *Философија Гегеля как учение о конкретности Бога и человека*, Санкт-Петербург: „Наука“.
- Узелац Милан (2006), *Метафизика*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача.
- Милојица Шутовић (2009), *Вредности и насиље*, Београд.

Aleksandar M. Petrović

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of philosophy,
Kosovska Mitrovica, Serbia

UNPLEASANT CONSIDERATIONS ABOUT PERMANENT MOBILITY AND INSECURITY OF CONTEMPORARY MAN

SUMMARY

Abstract: In the modern era it seems that we are absent from the frames of the current European culture. Comparison with barbarian instincts, which have overflowed the European cultural scene in the last decades, is also the sign of identification with the aggression which shook our society at the end of the last millennium. It makes a question, in what amount man can be resistant from the barbarism, if it becomes dominante, and silence of a 'relevant factors' who can stop it - proverbial. If the identity formed during fluctuations of the social-economic factors after World War II could resist the constantly imposed permutations, isn't it, after all aggressive conflicts in the past decades which could be called a civil war in the former Yugoslavia, a sufficient substantial stand for optimism? Demographic and economic factors are sceptical, though the regulations of the state law entelechia remain consistent that the world community may persists only by respecting the principles of its own constituency. The fact that Serbia is presently more going down on its knees than crawling, does not mean that destiny will not change. Permanent mobility during which multinational capital keeps our people under control in order to make the most of financial (and very personal) profit may become counterproductive. Rebel is might possible in the shape of a principe offer of something more qualitative and more valuable than a reasons for his perishing, and it happends when the culturall regressing leaves the conflicts who make a clashes as a reason of existence, and by the quality shows offers to the contemporary world and humanity in common. Neglecting and carelessness as a things of the past by essence and autstrip in every case, are apporeticly have a chance fir the finding exit, as it see in the praevious philosophical tradition. With the awoke of a deeper patriotic sences, where the person is not felling un the private nor in front of the state reason, but not in front of them interests also, it may be curraged sence for the responsibility, what states in the history maded so many times, and philosophy rejoiced with it.

Key words: permanent mobility, question of the East and II World War, postmodern situation and a world of Slavs.

Марко П. Атлагић⁹⁹

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за историју,
Косовска Митровица, Србија

ТРАНЗИЦИОНИ ПРОБЛЕМИ СИСТЕМА ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ

САЖЕТАК

Аутор говори о процесу глобализације и промјенама које она изазива на свим пољима друштвеног живота. Посебно анализира процес транзиције, очекиване резултате и стварна достигнућа, те о раскорак који се десио у њезиној примјени код нас. У процесу транзиције посебно анализира процес васпитања и образовања, који је требало да буде моторна снага економског развоја нашег друштва. Посебно се критички сагледавају реформски процеси у васпитању и образовању, као и примјена Болоњске декларације код нас. Аутор примјећује да се у контексту реформских, транзиционих процеса посебно занемарило васпитање, па се залаже за његов „повратак“ у друштво.

Кључне речи: транзиција, образовање, васпитање, реформа, идентитет.

Наше доба је вријеме трансформација и промјена на глобалном плану. Глобализација, као универзални процес интеграција и промјена на међународној основи, захватила је готово све сфере научног, привредног друштвеног и политичког живота. У тежњи за доминацијом и сферама утицаја, интензивира се конкурентска борба без скрупула, првенствено у домену политичких и економских односа. Упоредо са процесом глобализације развијају се и процеси међузависности и интеграције, како у домену технологије и економије, тако и на политичком плану. Да би се искористила шанса и избјегле опасности, развија се процес реструктурирања и удруживања, односно стварања партнерстава и стратешких савеза, како компанија, тако држава и региона. Све се мијења таквом брзином да свака наредна година скоро и не личи на претходну. Сходно томе, нове околности захтијевају другачије понашање и континуирано прилагођавање, односно управљање промјенама (Атлагић, М., Мацура М., 2011: 304).

Србији, а и земљама у региону, посебно је тешко слиједити процес глобализације, зато што морају уједно извршити и болан процес транзиције.

⁹⁹ atlagicmarko@gmail.com

Транзиција је појам којим се означава прелаз друштвених односа реалсоцијалистичких земаља у капиталистичке друштвене односе, односно прелаз социјализма у парламентарну демократију. У економском смислу те ријечи, то значи пријелаз са планске привреде на слободно тржиште. Заправо, у економском смислу ријечи, транзицијом желимо да на што безболнији начин друштвену имовину учинити приватном имовином, са препознатљивим и одговорним власником и уклопити се у глобалне токове пријелаза у постиндустријско друштво, односно друштво знања, које ће бити покретачка снага свеукупних друштвених и економских односа (Мацура М .2012:33).

Шта су грађани и држава Србија очекивали од транзиционих промјена? У првом реду очекивали су неколико веома важних ствари везаних за побољшање животног стандарда, као што су:

1. интензивни раст индустријске производње,
2. континуирани раст инвестиционих улагања и освајање нових тржишта,
3. већи доток страног капитала и улагање у привреду земље,
4. бржи раст запослености,
5. бољи стандард становништва, посебно средњег слоја,
6. нагли пад корупције и криминала,
7. квалитетније васпитање и образовање.

Међутим, транзиционе промјене у Србији нису ни издалека оствариле те прокламоване, односно очекиване вриједности. Умјесто тих очекиваних вриједности, грађани Србије и држава Србија добили су:

1. драстичан пад индустријске производње,
2. замирање инвестиционих улагања и споро освајање нових тржишта,
3. преспор доток страног капитала,
4. велики пораст незапослености,
5. слаб стандард грађана Србије,
6. нагли пораст корупције и криминала,
7. лошији квалитет васпитања и образовања.

Међутим, мотор свих транзиционих и глобалних промјена требало је бити знање. То значи да је Србија најпре требало да изврши трансформацију васпитања и образовања, на новим, савременијим основама. Трансформација васпитања и образовања требало се извршити не само у појединим његовим сегментима, него читавог система у цјелини. Србија није прихватила модел да се изврши трансформација читавог система васпитања и образовања јер није имала храбрости, а то значи да није имала визију. Тај процес трансформације система требало је да иде ка већој демократизацији и децентрализацији. Систем васпитања и образовања није, на адекватан начин, пратио

демократизацију и децентрализацију српског друштва у цјелини (Јовановић Н., 2011:335; Марковић, Ж. Д. 1999).

Србија је транзиционим промјенама промјенила друштвени систем, тј. одрекла се социјализма и увела капитализам. Међутим, не можете живијети у капитализму, а васпитавати и образовати на социјалистички начин. Нормално да се поставило и питање промјена и у васпитању и образовању. Најпре се требало редефинисати општи циљ васпитања, јер постојећи социјалистички „свестрано развијене личности са богатим интелектуалним, моралним естетским, радно техничким и физичким карактеристикама” очито није одговарао новим капиталистичким односима. Можда је његово редефинисање требало ићи ка личности знања у функцији рада и живота? Може се поставити питање каквог знања, да ли уско стручног, информативног или радно техничког знања? Чињеница да ми нисмо, до данас, извршили редефиницију циља васпитања, а започели смо некакве промјене. То је исто као да градимо кућу, али без темеља, јер основа сваког система васпитања јесте његов општи циљ (Бранковић З. 2011:902).

На основу тако редефинисаног циља васпитања (Качапор, С., 2012: 69) требало је одредити, и редефинисане васпитно-образовне задатке. Наравно, из таквих редефинисаних циљева и задатака слиједили би васпитно образовни задаци појединих наставних предмета. При томе би се посебно требало водити рачуна о традиционалним моралним и цивилизацијским вредностама. У моралном васпитању имали смо и васпитни задатак, однос према друштвеној имовини (Блум, 1981). Ми смо тај морални задатак напустили у транзиционим превирањима, али нови нисмо одредили, који је можда требало да гласи: однос према приватној и државној имовини. Такво дефинисаном моралном задатку требало је да одредимо и његов садржај. Наравно, то смо изоставили. Зато смо у пракси добили рђав однос младе генерације према приватној и државној имовини, па је врло често уништавају.

Транзиционе промјене нису заобишле ни породицу, као један од најважнијих фактора васпитања и образовања. Наше друштво требало је поставити за циљ здраву и цјеловиту породицу, као важан и незаобилазан фактор васпитања и образовања у новим друштвеним односима (Станисављевић Петровић, З., 1998). Међутим неочекивани транзициони економски социјални односи, довели су нашу породицу у такав положај да она не може испунити свој васпитно-образовни задатак. Такви економско социјални односи довели су све више до нецјеловитих породица („крњих”), односно до породице са једним родитељем. Таквом виду породице допринела су и ратна догађања, која су, у великом броју, оставила породицу само са њезиним једним чланом (Петровић: 2009). У таквим околностима, наша породица је постала све нижег образовног

нивоа, па умјесто да постане значајан и незаобилазан фактор васпитања и образовања, она је постала кочница тог развоја, односно није могла извршити своју васпитно-образовну функцију.

Исто тако, и брак је требало од социјално-економске категорије, чији је циљ био одржавање иметка две породице кроз рађање насљедника, претворити у заједницу љубави, среће, поштовања и разумјевања. Транзициона криза умјесто таквог брака довела је брак у кризу, како на емотивном тако и на економском плану, чије су последице довеле до све чешћих и веома брзих развода бракова, што је довело до нових, како социјално-економских, тако и до васпитно-образовних проблема у породици, јер она није могла извршити своју основну функцију.

Међутим, развојем друштва развија се и човјек, чији је живот испуњен промјенама, прекидима и наставцима, миром и немиром, процесима и крајевима, а између њих су прелазни периоди (транзиције), током којих се развијају дефинисани задаци. Сам психолошки живот човјека у цјелини, има много психолошких фаза развоја, прекретница, тренутака доношења важних животних одлука. Заправо, личност наших ученика или студената, и не само њих, јесте личност у настајању, личност саткана од прошлости, садашњости и будућности. Према томе, животне транзиције изазовне су јер нас подстичу да напустимо познати, утабани пут и терају нас да се суочимо са будућношћу унаоч ризицима који се неминовно јављају. Најпознатије животне транзиције су: полазак дјетета у обданиште, полазак у школу, прва љубав, одвајање од родитељског гнијезда, улазак у свијет одраслих, завршетак школовања, прво за-послење, губитак посла, ступање у брак, рођење дјетета, полазак у војску и др.

Транзициона криза у Србији довела је васпитање и образовање до забрињавајућих размјера. Оно заостаје за друштвеним потребама, посебно за потребама младог нараштаја који треба да се васпитава и образује за живот и рад у трећем миленијуму.

У периоду српске транзиције, тј. од 2000. до 2012. године, развијање и његовање патриотизма је било тотално занемарено. Међутим, у наредном периоду о овом веома важном васпитном задатку треба посебно повести рачуна. У том погледу потребни су нам нови програмски и методолошки приступи, јер су патриотски саджаји били врло често укоњени иза наставних планова и програма.

Нове транзиционе промјене у систему васпитања и образовања неминовно траже и промјене у образовању и стручном усавршавању наставника. Оно је данас далеко испод потребе успјешне педагошке праксе. Врло често су се, на семинарима за стручно усавршавање наставника, појављивале особе из невладиних организација, чије су стручне и образовне могућности биле далеко

испод нивоа самих наставника. То се врло негативно одразило на цјелокупно васпитање и образовање. Ово је само још један доказ да парцијална рјешења промјена, без већег ослањања на досадашња искуства и остварења, не могу уродити плодом. Наш васпитно-образовни систем захтјева истинску реформу и реконструкцију, рекао бих на нивоу педагошке револуције.

Ми морамо схватити да је педагогија глобализма или педагогија без граница традиционална константа и цивилизацијско достигнуће, што захтјева одговорност према свим напредним тековинама у образовању у Европи и свијету, под условом да се преузимају заједнички модели образовања, што захтјева да се заједничка димензија образовања у нашој реформи одговорно и опрезно користи, без потцјењивања властитих искустава и домета у читавом васпитно-образовном систему. Да бисмо постигли већи квалитет образовања, потребна су и већа издвајања из државног буџета за васпитање и образовање и максимално коришћење националне историје педагогије у пројектима реформе образовања, а ми смо управо то занемарили.

Систем васпитања и образовања треба бити јединствен (Арсич, З., 2012: 32) и у функцији економског прогреса, сузбијања ширења мржње и подијела и стварања предуслова за европске интеграције. Напомињем да је мржња посљедица невоспитања, која доводи до ускогрудности, чија посљедица може бити и убиство ученика, што нам се, на жалост, често дешава посљедњих година (Поповић, Милинковић, Златковић). Зато је требало свеобухватно прићи анализи васпитања, како оног у школи, тако и оног у породици и друштву у цјелини, а не „протјерати” васпитање из друштва, па нам се као посљедица тога вратила мржња.

Транзиционе промјене које су се одиграле у нашој земљи нису мимоишле ни ћирилично писмо. Ћирилица, као писмо у службеној употреби у школи и другим државним и јавним установама, медијима и јавној употреби има неповољни положај, а треба јој дати адекватно мјесто и положај сходно њеној уставној одредби. То је крупно национално, културно и цивилизацијско питање, о којем нису довољно водиле рачуна ни држава и васпитно-образовне установе.

У транзиционом периоду кризе васпитања и образовања појавила се права поплава приватног школства, са одређеном тенденцијом да и странци масовно отварају не само школе, него и факултете у нашој средини, тако да се поједини инострани културни центри у нашој земљи такође баве образовањем наших ученика и студената. Ову проблематику потребно је врло брзо анализирати и системски проучити, како би је ставили на оно мјесто које јој припада у укупним транзиционим промјенама. Исто тако, намеће се потреба доношења посебног плана за рационализацију и организацију приватног васпитања

и образовања, јер је стање на овом пољу васпитно-образовног рада алармантно. Посебно је алармантно стање у високом школству. Морамо хитно напустити либерални модел образовања у нашем друштву. То не могу издржати највеће и најразвијеније капиталистичке земље Запада, а камо ли ће мала и неразвијена и ратом уништена Србија.

Када је у питању мрежа високошколских установа, хитно морамо примјенити европски модел (Ђорђевић и Поткоњак:1983). Према том европском моделу, на један милион становника долази један универзитет. Србији је данас, према том моделу, потребно 10 универзитета. Међутим, умјесто тога она данас има 17 универзитета, и то 7 државних и 10 приватних. Либерални концепт оснивања универзитета код земаља у транзицији врло је опасан, јер он врло брзо може срзати квалитет образовања. Нажалост, то се код нас у Србији и десило (Вуксановић и др., 2008) Имамо поплаву приватних универзитета. Врло често немају ни основна средства и простор за извођење наставе, али су ипак акредитовани од стране Министарства просвете Републике Србије. Приватни факултети су брз начин долажења до новца. Настава се на приватним универзитетима понекад изводи у напуштеним зградама, фискултурним дворанама и цигланама. Све ће се то одразити на укупан економски живот земље, јер без квалитетног кадра нема економског развоја земље.

Наши универзитетски професори у највећем дијелу немају адекватно педагошко-психолошко образовање, што се одражава на однос студената према наставницима, али и на процес оцијењивања (Копас, Вукашиновић, Анђелковић: 2006). Оцјењивањем се данас на универзитетима нико не бави. То најбоље показује чињеница да из те веома важне педагошке дјелатности немамо научних радова. Зато би један од најважнијих задатака Министарства просвјете Републике Србије требало бити педагошко-психолошко усавршавање универзитетских наставника. Наставници на универзитетима су нам превише оптерећени извођењем наставе, јер изводе предавања на два, три, пет, па и десет факултета, трчећи за зарадама. То доводи до формализма како у извођењу наставе, тако и у знању наших студената. А наша просвјетна инспекција њом гледа и ништа не предузима. Вјеровали или не, наше Министарство просвјете нема ни попис универзитетских наставника, а то се ради намјерно, јер би било видљиво ко крши закон и изводи наставу на више факултета. Нама демократизација, децентрализација и департизација већ дуже вријеме балансира између прокламације и стања централизације, бирократизације и квазидепартизације (Атлагић: 1979), у чему наставници све више имају статус обесправљених, без одговарајуће синдикалне и професионалне заштите, све до ускраћивања права на законом уређени штрајк када је угрожена егзистенција запослених у васпитању и образовању (Атлагић: 1979а).

Педагошки позив у цјелини је веома угрожен са више страна, а посебно брзим развојем образовања, лошом политиком у вези са материјалним и друштвеним положајем, неодговорним и непрофесионалним понашањем појединих наставника који су у свом избору позива залутали на катедре, а њих нема мало (Атлагић: 1979б). Поред тога, он је угрожен укупним положајем овог занимања на друштвеној лествици занимања, а посебно је угрожен тиме што су га у васпитању и образовању наших ученика и студената напустили сви, па је остао сам.

У вријеме економске кризе, школе и факултети треба да предузму мјере за заштиту породичног буџета од разних видова профитерства, ситне и крупне трговине, било да је ријеч о куповини уџбеника за једнократну употребу, сувишних радних свезака, о рекреативној настави и екскурзијама, као и о свим ванредним издацима родитеља. Имамо случај да се купују дупли уџбеници, један се оставља у школи, а други носи кући. То је педагогија плачке родитеља. Исто тако, Министарство просвете Републике Србије је покренуло акцију да у школе уведу ормариће за сваког ученика, како би своје ствари стављали под кључ, наводно да би сузбили крађу. То је нечувени антиваспитни потез. Није циљ да ученици затварају своје ствари један од другог, већ да их отворено држе, дјелујући једни на друге да се ствари не краду. И акцију дуплих уџбеника покренуло је Министарство просвете Србије, а шта онда можемо очекивати од школа и факултета. Факултети су прича за себе. Ту се наплаћују огромне своте за бизарне ствари. Ту не постоји никаква контрола, посебно на приватним факултетима.

Уписна политика школа и факултета је на застаријелим основама, без икаквих ослањања на потребе тржишта рада, односно потреба за разним занимањима, тако да је она у функцији „одлива мозга” и социјалних случајева који су стихички школовани, па је нужна у уписној политици коријенита промјена. Нострификација диплома стечених на студију у иностранству је више него драматична. Диплома стечена у иностранству нострификује се на српским универзитетима од једне до десет година. Цијена нострификације дипломе је застрашујућа. Он се креће од 500 до 2000 евра. Само ради успоредбе, нострификација у европским земљама кошта у просјеку 70 евра. Било би добро да нострификацију диплома стечених на страним универзитетима врши Министарство просвете Републике Србије уз сарадњу са факултетима, а да се цијене нострификације сведу на разумну мјеру.

Сарадња школа и педагошких установа је традиционално неразвијена, формализована, често и бирократски постављена, што значи да је неефикасна. То значи да је данас неопходно да школски педагози, наставници и Министарство просвете пронађу могућност богатије сарадње са родитељима, гдје би педагошко образовање родитеља добило приоритет (Атлагић: 1980в).

У цијелини, можемо слободно казати да се развој васпитања и образовања код нас у протеклој деценији, дакле у ери транзиције, кретао у оквиру парадокса и противријечности: константно декларисање и обећање реформи васпитања и образовања, а истовремено све знатније погоршање материјалне основе, рапидно отежани услови за педагошко стручно усавршавање кадрова, и праћење иновација (угашени дјечији листови, часописи, семинари, заводи и др.), централизацијом и етатизацијом руковођења у васпитању и образовању је створена контрапродуктивна атмосфера несигурности, страха и пасивности, понижавајуће су укинуте многе награде и друштвена признања за истакнуте педагошке раднике и установе.

Методологија и концепција, односно стратегија развоја васпитања и образовања у нашој земљи, није се довољно ослонила на педагошку науку, нити на богато српско искуство, већ знатније на препоруке (и налоге) из европских центара и на сертификате институција. Међу европске реформске документе спадају, поред осталог, и Лисабонска декларација 1997. године о дипломама, Сорбонска декларација из 1998. године о главној улози универзитета у развоју културних димензија и зоне високог образовања у Европи, затим Болоњска декларација из 1999. о европској зони високог образовања. Ови и слични европски документи за трансфер васпитања и образовања, поред одређених неспорно корисних идеја, оптерећени су централизацијом и бирикратизацијом васпитно-образовне политике и стратегије развоја. Недовољно уважавају достигнућа универзитетске педагогије у Европи и свијету. Универзитет је доведен у несагледиве проблеме и деградацију. Пре реформе васпитно-образовних усанова, потребно је било реафирмисати Министарство просвете Републике Србије. То је државни ресор, који треба да воде кадрови који посједују бар основна знања из педагогије, и да познају колико-толико васпитно-образовну стварност, праксу српског и страног школства, да имају идеје и амбиције за окупљање и подстицаје стваралаца и иноватора. Структура и организација српског Министарства просвете је застарјела, нефункционална и неефикасна, па га треба хитно реконструисати.

На крају, поред изнијетих примједби на систем васпитања и образовања у Србији, ево још неких.

1. Назив Стратегије треба да гласи „Стратегија развоја васпитања и образовања у Србији до 2020.године”, а не тако да она у свом називу већ изоставља ријеч васпитање. То је доказ колико творци стратегије држе до васпитања. Та ријеч није нашла мјесто у тексту Стратегије, осим на неколико мјеста.

2. Држава мора у наредном периоду повећати издвајање из БДП најмање 6 одсто за финансирање науке, за васпитање и образовање, као за најрентабилнију инвестицију, која ће, с једне стране, смањити сиромаштво, а с друге стране –

3. Треба јасно редефинисани општи циљ васпитања, као и редефинисане циљеве и задатке васпитно-образовног рада. Када се полази од општег циља васпитања, онда треба видјети да ли је то свестрано развијена личност са богатим интелектуалним, моралним, естетским, радно-техничким и здравствено-физичким карактеристикама или нешто друго. Исто тако требало је редефинисати задатке моралног васпитања. Не може више да стоји да је један од задатака моралног васпитања однос према друштвеној имовини, јер ње више нема, али смо га могли редефинисати, па је могао гласити правилан однос према приватној и државној имовини. Дакле, сваки поједини задатак сваког појединог одгоја (од пет традиционалних) требало је редефинисати, а то није учињено.

4. Исто тако, требало је зацртати да се успостави Министарство за породицу, јер је породица од вишеструког значаја за здраво и прогресивно друштво. Однос државе према породици, родитељству и рјешавању проблема слабог прираштаја, традиционалан је, лицемјеран и нехуман, а уједно иде у корак ка нестанку српске државе и нације.

5. Република Србија је, већ подуже вријеме, препуштена стихији и тумарању у развоју васпитања и образовања, зато се дуго избјежавало да се донесе Стратегија, а сада када је донијета, од стране Владе Р. Србије, доживјела је пре почетка примјене страховите критике, зато је и донијета од стране Владе, а не Народне скупштине Републике Србије, јер би је Скупштина засигурно усмјерила правој визији до 2020. године.

6. Напомињем да није било ни минимума националне одговорности да се прије изради једне Стратегије са педагошке, економске и организационе стране. Контроверзна, непедagoшка, недемократска, комерцијална и политичка кампања и наметање Болоњске декларације без критике је против будућности ученика и студената Р. Србије јер овај бирократски чин нигдје у Европи није добио педагошку, па ни практичну потврду.

7. Министарство просвете треба да носи име Министарство васпитања и образовања, а не Министарство просвете, јер је то средњовјековни и ненаучни термин.

Оно би требало да има одјељења: за специјално васпитање и образовање, образовање дјецe и омладине у расејању, за медијску педагогију, усавршавање руковођења, планове и програме, уџбенике, вредновање васпитања и образовања, васпитање и образовање одраслих, физичку и здравствену културу, заштиту педагошке баштине, ученички и студентски стандард, професионално усавршавање, међународну сарадњу итд. Нормативима о кадровској опремљености ресора и одјељења треба утврдити стварне потребе и електронском технологијом рационализовати рад, како се не би гомилали

сувишни кадрови. Посебну пажњу треба посветити Заводу за унапређивање васпитања и образовања, како у кадровском, тако и у материјалном смислу. То мора бити „наука у малом”.

8. Министар васпитања и образовања треба да буде интелектуалац, стручњак и личност која посједује елементарну информисаност о савременим токовима васпитања и образовања у свијету, да је бар упознат са стањем педагошке праксе у нашој земљи, да посједује амбиције и смјелост организовања научног реформисања система васпитања и образовања, а не стручњак који тек треба да упознаје тако велики и деликатан систем. Избор државног секретара и помоћника министра морао би бити вршен по још строжим критеријумима, који подразумјевају домицилност у датој области, јер ни генијални пројекти реформе васпитања и образовања немају шансу да се реализују уколико имамо неспособне, полустручне руководиоце и тимове. У овом ресору, под једнаким другим условима, предност треба да имају жене.

9. Министарство за спорт (физичку културу) мора одговорити државним интересима, посебно потребама младих, само под условом да се претходно организује разговор стручњака о његовој концепцији, циљевима и организацији, јер садашње стање у спорту угрожава национални интерес развоја, по чему смо у најдубљој кризи на европским просторима.

10. Међу приоритетима Министарства васпитања и образовања треба да буде реафирмација угледа педагошког позива у друштву, што подразумјева досљедно и енергично утврђивање, који од наставника и сарадника на факултетима нису подобни за ову мисију(позив) по професионалним, етичким и културним критеријумима. Трговци за катедром, корумпирани појединци, сви који су равнодушни према васпитаницима и који бјеже од учења треба што пре да напусте школе и факултете у корист развија Србије.

11. Министарство просвјете треба под хитно да скине Србију са стуба срама у Европи због тога што педагошки радници (васпитачи, учитељи, професори, педагози) нису добили „националне пензије”, а богати спортисти чији су „производи” повремени пехари и медаље јесу, док су „производи” педагошке армије за катедром – људи, интелектуални капитал, финансијски и крупни капитал, слобода и демократија. Ову националну бруку у друштву знања у 21. вијеку, у светосавској, вуковској и пелагићевској Србији, сасвим извјесно оштро би осудили вожд Карађорђе и његов веома уважени попечитељ просвјештенија Доситеј Обрадовић, чија је химна „Востани Србије” изведена и на инаугурацији председника Србије Томислава Николића. Скидајмо Србију са европског стуба срама, да бисмо учитеље дигли на пијадестал друштва учења, слободе и демократије.

12. Под хитно треба наставним планом и програмом вратити наставу историје, најмање по два часа седмично од петог до осмог разреда основне школе, и у свим разредима средњих школа, без обзира на усмјерење. Познавање националне и опште историје наших ђака је катастрофално. Поједине наставне јединице из програма, поготово из националне историје, треба хитно вратити у програм.

13. Најхитније треба средити ствари у нормативном смислу када су у питању закони. Хитно треба донијети нове законе о основној школи, о средњој школи, и високом образовању јер до сада ту област обрађује неколико закона, док би козметичко дотјеривање досадашњих закона довело до још већег хаоса, до погрешних тумачења, сувишног парничења, мешетарења и експериментисања у области у којој би правила требало да буду кристално јасна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсић, З. (2012). Основне претпоставке и услови за превазилажење дисконитетности између предшколског и основно-школског ступња васпитања и образовања. *Наше стремљење* 11. Алексинац: Висока школа за васпитаче струковних студија, 32–44.
2. Атлагић, М. (1979). Мишљење ученика о школским ауторитетима, *Наша школа*, 1
3. Атлагић, М. (1979а). Децентрализација школских ауторитета, *Школа данас*, Мостар.
4. Атлагић, М. (1979б). Ставови ученика о настави и наставним предметима, *Наша школа*, Сарајево.
5. Атлагић, М. (1980в). Без педагошког образовања родитеља нема успјешног одгоја. *Родитељи и школа*. Загреб.
6. Атлагић, М. и Мацура, М. (2011). Савремени трендови у процесу глобализације. *Зборник радова Економског факултета*. Косовска Митровица: Економски факултет.
7. Бранковић, З. (2011). Приоритет у васпитању и образовању, *Наше стварање*, 11. Алексинац: Висока школа за васпитаче струковних студија.
8. Блум, Б. С. (1981). *Таксономија или класификација образовних и одгојних циљева*. Књ. 1. Београд: Републички завод за унапређивање васпитања и образовања.
9. Бежен, А. (2008). *Методика – знаност о проучавању наставног предмета*. Загреб: Учитељски факултет и Профил.
10. Вуксановић, Г. и др. (2008). Студенти и реформа високог образовања као чинилац евроинтеграција балканских земаља – пример Србије. *Геокултура развоја и култура мира на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет.
11. Вилотијевић, М. (1999). *Дидактика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства и Учитељски факултет.
12. Ђорђевић, Ј., Поткоњак, Н. (1983). *Педагогија*. Београд: Научна књига.
13. Јовановић, Б. (2004). Педагошко комуницирање. *Комуникације и медији у савременој настави*. Зборник радова. Јагодина: Учитељски факултет и Београд: Институт за педагошка истраживања.
14. Јовановић, Н. (2011). Образовање у транзицији. *Култура полиса*. год.8, 335–340.

15. Качапор, С. (2012). Предузетништво као циљ и исход васпитања и образовања. *Зборник радова Филозофског факултета*, XLI(1).Косовска Митровица: Филозофски факултет.
16. Копас Вукашиновић, Е., Анђелковић, З. (2006). Квалитет рада универзитетских професора. *Педагогија*. Вол. 61, бр. 3,349–357.
17. Мацура, М. (2011). *Пројектовање организационе структуре на основама савремених технологија*. Докторска дисертација. Београд: ФОН.
18. Матијевић, М., Богнар, Ј.(2002). *Дидактика*. Загреб: Школска књига.
19. Марковић, Ж. Д.(1999). *Транзиција и образовање*. Београд: Просветни преглед и Учитељски факултет.
20. Петровић, М. (2009). *Брак и породица*. Београд: Metaphyzica.
21. Поповић, М., Милинковић, М., Златковић, З. *Приручник за ненасиље*: Организација креативног центра ОКО.
22. Станисављевић Петровић, З. (1998). *Сарадња породице и вртића*. Ниш: Филозофски факултет.

Marko P. Atlagić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of History,
Kosovska Mitrovica, Serbia

TRANSITION PROBLEMS OF THE SYSTEM OF EDUCATION AND UPBRINGING IN SERBIA

SUMMARY

The author discusses the globalization process and the changes it provokes in all spheres of social life. He specifically analyses the process of transition, expected results and actual achievements and the clash that occurred in its application in our country. In the process of transition, he particularly analyses the process of upbringing and education that should have been the engine force of the economic growth of our society. Reform processes in education and upbringing are critically assessed in particular as is the application of the Bologna Declaration in our country. The author notes that in the context of reform and transitional processes, upbringing was peculiarly neglected so the author speaks in favor of restoring upbringing to society.

Key words: transition, education, upbringing, reform, identity

Небојша Милићевић¹⁰⁰

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за психологију,
Ниш, Србија

Биљана Пејић

УЕИУ- Удружење за емпиријска истраживања уметности Србије

ЕСТЕТСКЕ ПРОЦЕНЕ ГРУПНИХ И ИНДИВИДУАЛНИХ СЕРИЈСКИХ РЕПРОДУКЦИЈА

САЖЕТАК

Методом групне и индивидуалне серијске репродукције (Bartlett, 1932), студенти уметности су репродуковали почетне геометријске, реалистичке и апстрактне стимулусе (3x3) у 10 фаза. Репродукције су процењиване на димензијама: склада (X), украса (P) и дистантности (D). Циљеви истраживања су били да се испита: 1) да ли постоје разлике у проценама групних и индивидуалних серијских репродукција и 2) да ли процене естетских димензија групних и индивидуалних серијских репродукција показују сличне или различите трендове. Квалитативна анализа естетских процена указује на извесне специфичне разлике. Број потврђених хипотеза у односу на добијене трендове процена појединачних естетских димензија је скоро једнак код групне и индивидуалне репродукције. Резултати потврђују да се законитости теорије естетског одлучивања са три нивоа (Огњеновић, 1980) могу применити код оба метода репродукције, а тиме индиректно и код испитивања настајања индивидуалног уметничког дела.

Кључне речи: естетска процена, серијска репродукција, теорија естетског одлучивања, склад (X), украс (P), дистантност (D).

„Слике су само истраживање и експеримент. Никада не правим слику као уметничко дело. Све су оне истраживања. Трагам стално, те у читавом том истраживању има логичког редоследа”.

(Picasso, 1956; Интервју са Александром Либерманом, уредником магазина „Vogue“).

У овом раду Бартлетовом методом серијске репродукције (Bartlett 1932/1995), на основу процена субјеката уметничке и неуметничке популације, испитиване су естетске димензије репродукованог визуелног материјала

100 nesa2206@gmail.com

и њихов тренд. На такав посредан начин покушано је да се делимично разјасни сам процес настајања уметничког дела и то пре свега у светлу теорије естетског одлучивања са три нивоа (Огњеновић, 1980, 1991, 1994).

Сер Фредерик Чарлс Бартлет (1886–1969) допринео је увелико развоју социјалне и когнитивне психологије открићем и применом метода серијске репродукције. Код овог метода, први учесник у ланцу чита, слуша или посматра одређени садржај, а затим тај садржај репродукује. Репродуковани садржај се преноси другом учеснику у ланцу који добија исти задатак и тако до краја низа, то јест, до последњег учесника. Током репродукције промене у материјалу се дешавају у погледу брзине, интензитета и броја трансформација. Бартлет налази да се у репродукованом материјалу јављају три главне врсте трансформација:

- а) *симплификација* или *упрошћавање садржаја* – где долази до поједностављења садржаја, смањивања дужине и губљења детаља,
- б) *рационализација* – где се непознат садржај замењује познатим и блиским тако да се добија облик прихватљив и разумљив испитанику, и
- ц) *наглашавање* или *доминација* – када неки делови оригиналног материјала током репродукције постају посебно наглашени или доминантни.

Бартлетова открића превазилазе област психологије памћења и примењују се у социјалној психологији, али и у психологији уметности, као и у области преношења културе уопште (Mesoudi, 2004, 2005, 2007).

Вард (Ward, 1949, према Martindale, 1990) у лабораторијским условима успева да методом серијске репродукције симулира стварне промене током историје на примеру раних британских новчића. Цртеж античког оригиналног новчића је после неколико репродукција личио на галски новац из каснијег периода, да би на крају добио облик раног британског новца. Кумулативне грешке приликом копирања подударале су се са стварним историјским променама!

Мартиндејл (Martindale, 1990, 1989) у експериментима серијске репродукције налази потврду своје теорије естетске еволуције. Према његовом мишљењу, промене у експериментима серијске репродукције одговарају стварним променама током историје уметности. Он закључује да нам експерименти серијске репродукције пружају „*директан метод за постављање историје уметности на експерименталне основе*” (Martindale, 1990, стр. 342).

Постоји, међутим, један проблем. Док учесници у експериментима имају задатак да направе по сећању што тачније копије, дотле уметници имају за циљ да направе оригинална уметничка дела. Мартиндејл то решава тако што испитаницима даје измењену инструкцију да своју

репродукцију учине оригиналнијом у односу на претходну. На тај начин се симулира оно што се дешавало током историје уметности. По Мартиндејлу, сваки уметник је био принуђен да своје наредно дело учини за нијансу оригиналнијим како би опстао у свету уметности. Резултати његових експеримената су слични ономе што се дешавало у многим уметничким традицијама (Martindale, 1990).

Друга теорија значајна за настанак овог рада је Огњеновићева теорија естетског одлучивања са три нивоа.

Експерименти Лабораторије за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду, у протеклих тридесетак година, показали су да естетско одлучивање није јединствен процес већ да се састоји од три квалитативно различита нивоа. На најплићем нивоу когнитивна подоперација Х доноси одлуку у прилог хармоније, добре форме, ритма и склада. Подоперација Р доноси одлуку у прилог украса, богатства детаља, редуданце. Подоперација Д доноси најтајанственију одлуку из новог семантичког простора, и потребно јој је најдуже време за одлучивање, то јест, обраду информација (Огњеновић, 1997).

Огњеновић је претпоставио да се три модуса доношења естетске одлуке могу посматрати и као три принципа естетизирања током историје уметности, као и да се у историји појединачних стилова може наћи исти редослед:

*„...стил се јавља као једноставна, новоорганизована форма, састављена од упрошћених елемената, да би затим ушао у нову фазу украшавања, редуданце а потом превазишао себе отварањем квалитативно новог семантичког простора” (Огњеновић, 1997, стр.108).**

Да ли је модел естетског одлучивања са три когнитивна модула применљив и на процес стварања индивидуалног уметничког дела? Нека истраживања то наговештавају.

Ристић (2006) је испитивала израженост Х, Р и Д модуса естетске одлуке у процесу стварања сценског догађаја, и у процесу стварања глумачке улоге на аматерском, академском и професионалном нивоу. Налази иду у прилог теорије естетског одлучивања са три нивоа у низу.

Милићевић (2001, 2005, 2010) на примеру детаља припремних скица у настајању Пикасове „Гернике” открива правилност у смени естетских принципа.

Естетски модуси и њихов тренд испитивани су и у експериментима серијске репродукције. Да ли и овде важе законитости доношења естетске одлуке са три нивоа?

Пејић и Милићевић (2006) испитивали су повезаност фаза серијске репродукције са Х, Р и Д димензијама мерених скалама семантичког диференцијала. Методом серијске репродукције са класичном инструкцијом придржавања верности оригиналу, десет испитаника репродуковало је три визуелна стимулуса. Регресиона анализа показује да осим апстрактног цртежа који је испитаницима био претежак за репродукцију, остала два стимулуса показују пад вредности на складу, украшености и смисаоној дубини.

Милићевић и Пејић (2006, 2007, 2011) у експерименту серијске репродукције на неуметничкој популацији користе додатну инструкцију – да се свака наредна репродукција за нијансу улепша у односу на претходну. Добијени резултати упућују да димензије Х, Р и Д испољавају тренд који је у складу са теоријским очекивањима. Склад (Х) опада током репродукције, а украшеност (Р) и смисаона дубина (Д) расту код једноставних геометријских и реалистичких стимулуса, док код апстрактних цртежа постоји супротан тренд.

Намеће се питање: да ли се експерименти серијске репродукције могу применити и у испитивању генезе индивидуалног уметничког дела? Кумулативне промене које се дешавају у серијским репродукцијама од једног до другог испитаника нису карактеристичне за индивидуални процес креативног стварања где стваралац промене уноси сам. Из тог разлога је у истраживању које следи, поред класичног експеримента „*групне*” серијске репродукције са инструкцијом повећања оригиналности коју је користио Мартиндејл (1990), примењен и експеримент „*индивидуалне*” серијске репродукције да би се што верније симулирао процес генезе уметничког дела. Овде појединац у десет фаза репродукује по сећању своје сопствене репродукције.

МЕТОД

Поступак

Полазећи од Огњеновићеве теорије естетског одлучивања са три нивоа и досадашњих резултата спроведено је истраживање у три фазе.

У првом делу три групе од по 10 студената Факултета уметности у Нишу – Одсек сликарство (укупно 30) репродуковале су методом класичне „*групне*” серијске репродукције три врсте цртежа – геометријски, реалистички и апстрактни у десет фаза. При томе, испитаници су имали инструкцију да цртеж који се налази пред њима учине за нијансу оригиналнијим. Тако је добијено 90 стимулуса за даље истраживање.

У овој фази коришћен је класични једноструки ланац серијске репродукције где се репродукује одређени садржај (по један од три групе цртежа), тако што први субјект копира оригинални садржај, други прави копију на основу копије првог, трећи копира на основу копије претходног и тако редом до

последњег, десетог у низу. Сваком испитанику је дата инструкција да своју репродукцију „*учини за нијансу оригиналнијом*“. Сваки учесник у експерименту је појединачно посматрао цртеж из једне серије. Време репродуковања није било ограничено. Сваки субјект је репродуковао по један цртеж из сваке серије посебно (укупно три). При репродуковању новог цртежа међан је редослед субјектата како би се елиминисао утицај вештине цртања, прецизности у репродуковању, као и утицај индивидуалних стилова и идеја на даљи ток репродукција.

У другом делу, 3 студента Факултета уметности у Нишу су репродуковали по 3 стимулуса (по један из групе геометријских, реалистичких и апстрактних) у 10 фаза методом „*индивидуалне*“ серијске репродукције уз инструкцију „повећања оригиналности“. Тако је добијено још 90 нових стимулуса за потребе даљег истраживања.

У овој фази коришћена је „*индивидуална*“ серијска репродукција са инструкцијом „повећања оригиналности“. У литератури се користи термин „*интрасубјективна*“ („*within subjects – serial reproduction*“) (Xu & Griffiths, 2005). Док „*групна*“ или „*интерсубјективна*“ серијска репродукција омогућује да се прикаже преношење информације у групи, индивидуална серијска репродукција представља метод којим се испитују трансформације у памћењу појединца. Субјект репродукује приказани модел, а после извесног времена показује му се његова сопствена нацртана репродукција и затим захтева да је поново репродукује уз инструкцију да је „*учини за нијансу оригиналнијом од претходне*“ и тако редом до десете у низу.

У трећој фази студенти *психологије* су процењивали добијене стимулусе из прве две фазе (укупно 180). Репродукције су процењиване на скалама семантичког деиференцијала без временског ограничења.

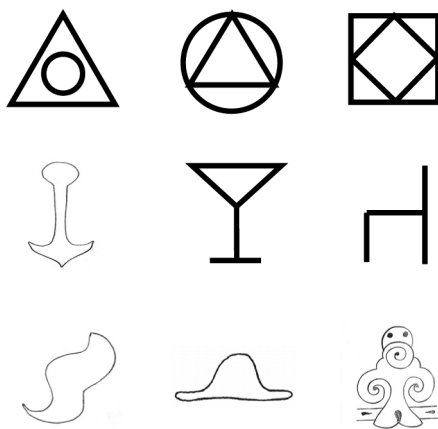
Анализиране су добијене естетске процене и њихов тренд у функцији редоследа репродукције. Такође су упоређиване процене „*групних*“ серијских репродукција са проценама „*индивидуалних*“ серијских репродукција.

Стимулуси

1. Почетни стимулуси

У експерименту су коришћене три групе почетних стимулуса (Слика 1) и то:

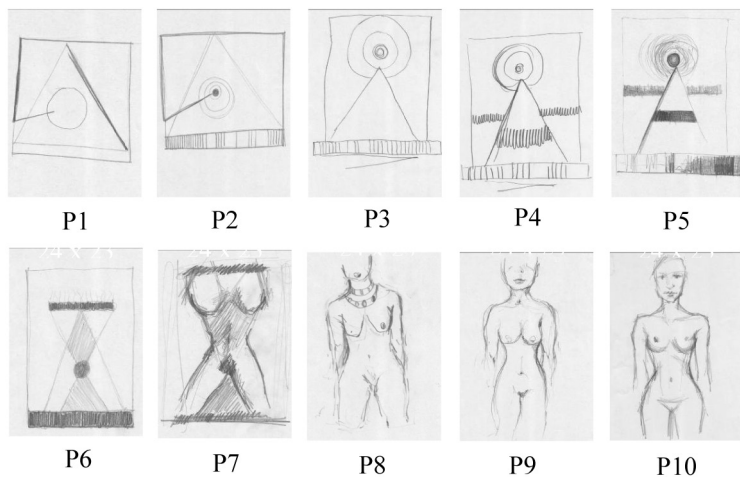
- а) три једноставна *геометријска* цртежа: (троугао са кругом у средини, круг са уписаним троуглом, и квадрат са квадратом у средини);
- б) три реалистичка, схематизована цртежа: сидро из Бартлетове серије, 1932/1995, схематски цртеж часе и схематски цртеж столице;
- в) три апстрактна цртежа, без видљивог значења.

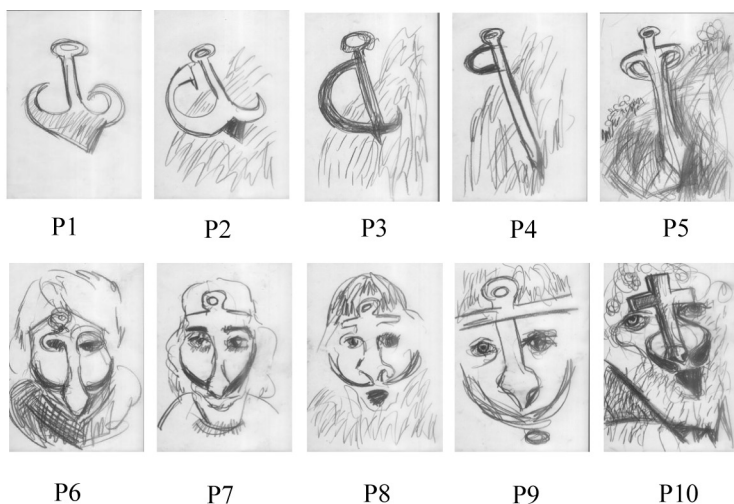
Слика 1. Почетни стимулуси у истраживању
(геометријски, реалистички и апстрактни)

2. Стимулуси – репродукције

Групном репродукцијом добијено је још 90 стимулуса који су дати на процењивање и методом индивидуалне репродукције још 90 стимулуса, тј. укупно 180. На Слици 2 и 3 су дати примери добијених репродукција.

Слика 2. Десет репродукција геометријског стимулуса - троугла са кругом
у експерименту „групне“ серијске репродукције са инструкцијом
„повећања оригиналности“

Слика 3. Десет репродукција реалистичког стимулуса – „сидра” из Бартлетове серије (1932) у експерименту „индивидуалне” серијске репродукције са инструкцијом „повећања оригиналности”

Узорак

Узорак испитаника који су процењивали стимулусни материјал добијен „групном” и „индивидуалном” серијском репродукцијом био је пригодан и састојао се од укупно 270 студената психологије Филозофског факултета

Инструменти

За процену добијених стимулуса – репродукција коришћене су скале семантичког диференцијала сврстаних у пет димензија:

- а) димензија склада (Х) (асиметрично – симетрично, непрецизно – прецизно и хаотично – сређено);
- б) димензија украса (Р) (осиромашено – украшено, скромно – раскошно, глобално – детаљно);
- ц) димензија дистантности (Д) (плитко – дубоко, уметнички – неуметнички, упечатљиво – неупечатљиво).

Хипотезе

На основу Огњеновићеве теорије естетског одлучивања са три нивоа постављене су следеће хипотезе:

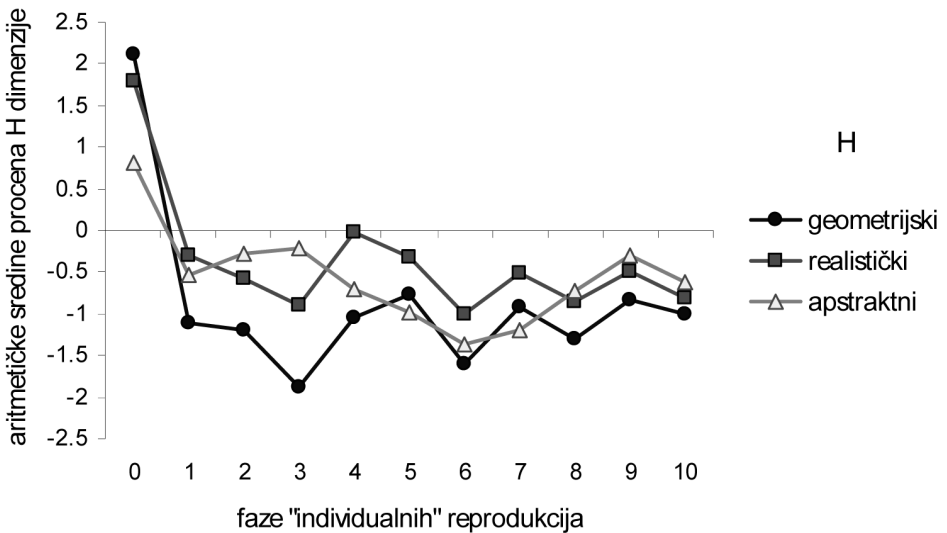
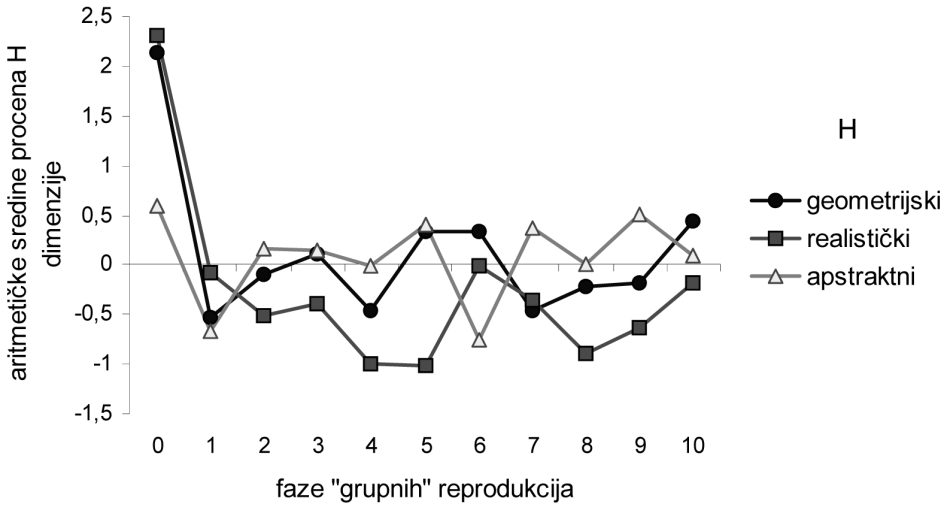
- а) процене Х димензија ће линеарно опадати у функцији фазе репродукције;
- б) процене Р димензије ће током фаза репродукција расти до одређеног максимума, а затим опадати;
- с) процене Д димензија ће линеарно расти у функцији фазе репродукције.

РЕЗУЛТАТИ

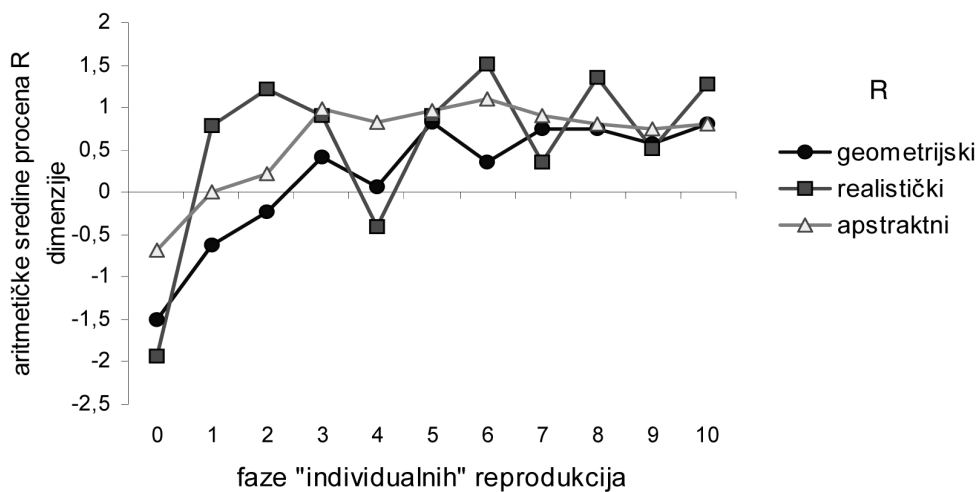
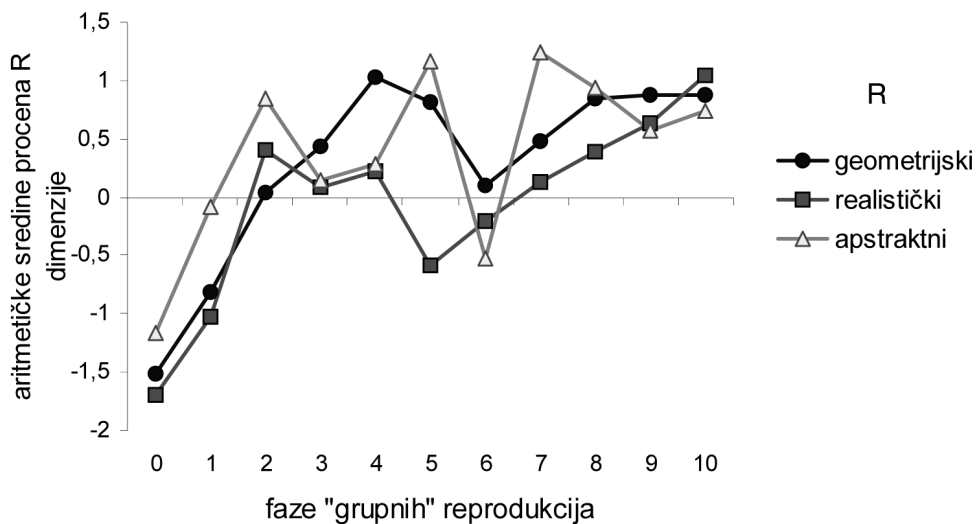
Процене Х димензије

Добијени резултати не потврђују полазну хипотезу да ће током фаза репродукције процене димензије склада опадати (слика 4) осим код процена реалистичких стимулуса добијених методом „индивидуалне серијске” репродукције.

Регресиона анализа код процене Х димензије стимулуса није показала статистичку значајност ни код једне од три врсте стимулуса (геометријски, реалистички, апстрактни) репродукованих методом „групне” серијске репродукције.

Слика 4. Естетске процене Х димензије различитих фаза „групних” и „индивидуалних” серијских репродукција геометријских, реалистичких и апстрактних стимулуса

Слика 5. Естетске процене P димензије различитих фаза „групних“ и „индивидуалних“ серијских репродукција геометријских, реалистичких и апстрактних стимулуса

Када су у питању процене „индивидуалних“ серијских репродукција очекивани тренд је добијен једино код репродукција реалистичких стимулуса (Табела 1).

Табела 1. Резултати регресионе анализе процена *X* димензије „индивидуалних” репродукција

Врста стимулуса	r^2 лин.	df	F	p
геометријски	.15	(1, 9)	1.60	нс
реалистички	.35	(1, 9)	4.90	0.05*
апстрактни	.28	(1, 9)	3.43	нс

Напомена: нс – није статистички значајно; * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Процене *P* димензије

Процене *P* димензије и код „групне” и „индивидуалне” репродукције показују очекивани тренд током фаза репродукције који је у складу са претпо-ставкама Огњеновићеве теорије естетског одлучивања са три нивоа.

Почетни стимулус и почетне репродукције су оцењене као мање украшене. Ипак, код завршних репродукција не долази до очекиваног пада *P* димензије. Код геометријских и реалистичких стимулуса уочљиве су максимално изражене вредности димензије украса (*P*) код завршних фаза.

Анализа тренда, применом квадратне регресије код „групних” репродукција показала је да фазе, тј. редослед серијских репродукција, могу бити добар предиктор процена димензије украса (*P*) код геометријског и реалистичког стимулуса. али не и апстрактног (Табела 2).

Табела 2. Резултати регресионе анализе процена *P* димензије „групних” репродукција

Врста стимулуса	R^2	df	F	p
геометријски	.79	(2, 8)	14.90	.002**
реалистички	.60	(2, 8)	6.05	.025*
апстрактни	.43	(2, 8)	2.95	нс

Напомена: нс – није статистички значајно; * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Одговарајуће квадратне једначине објашњавају 79% варијансе код репродукција геометријског и 60% код реалистичког цртежа. Определили смо се за квадратну једначину јер она највише одговара теоријским предвиђањима и постављеним хиротезама. Код апстрактног стимулуса процене показују сличан тренд пораста, али код шесте фазе долази до изразитог пада вредности *P* димензије.

Табела 3. Резултати регресионе анализе процена Р димензије „индивидуалних” репродукција

Врста стимулуса	R^2 квад.	df	F	p
геометријски	.89	(2, 8)	33.90	.000***
реалистички	.35	(2, 8)	2.19	нс
арстрактни	.90	(2, 8)	36.89	.000***

Напомена: нс – није статистички значајно; * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Када су у питању репродукције добијене „индивидуалном” серијском репродукцијом значајан коефицијент детерминације код процена димензије украса (Р) добијен је код геометријских и апстрактних стимулуса (Табела 3). Одговарајуће квадратне регресионе једначине објашњавају 58% варијансе процена *геометријских* и 79% варијансе процена *апстрактних* стимулуса. Тиме су и овде, као и на узорку студената психологије, на истим врстама стимулуса у 2/3 случајева потврђене полазне хипотезе.

Процене Д димензије

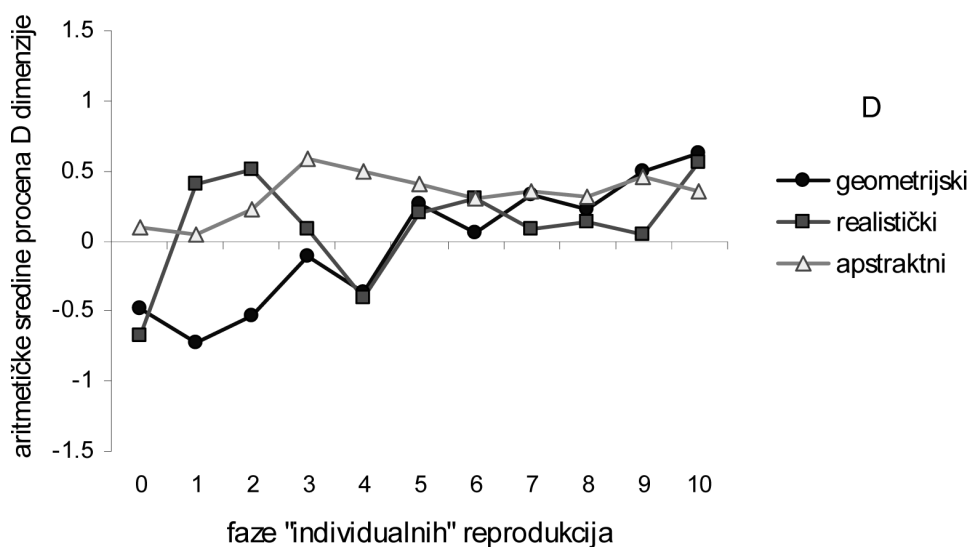
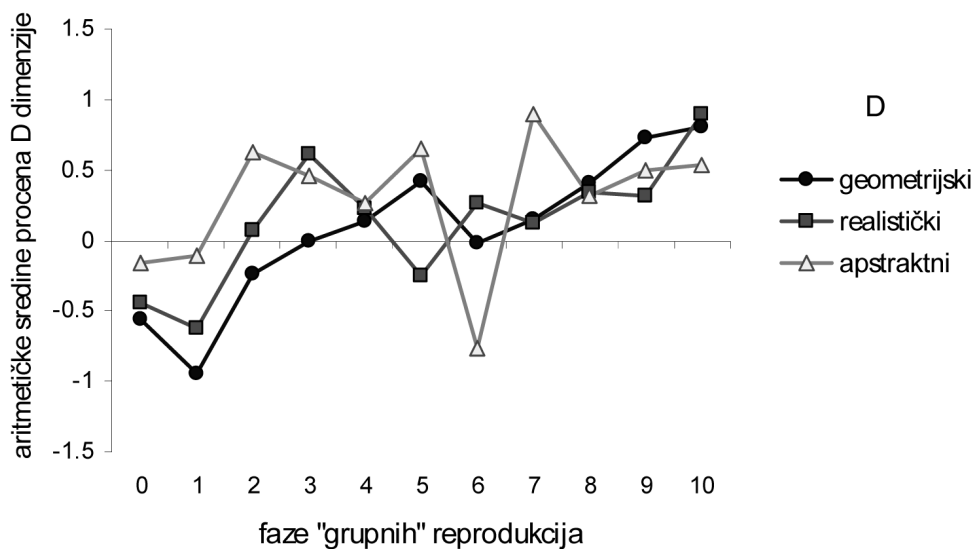
Код процена Д димензије хипотеза да ће семантичка дубина репродукованих стимулуса постепено расти потврђена је код „групних” репродукција геометријских и реалистичких стимулуса, а код „индивидуалних” репродукција једино код геометријских стимулуса (Слика 6).

Код процена репродукција добијених „групном” серијском репродукцијом значајан коефицијент добијен је код геометријских, $r^2 = .80$, $F(1, 9) = 36.96$, $p < .001$ и реалистичких стимулуса, $r^2 = .49$, $F(1, 9) = 8.64$, $p < .05$, али не и код апстрактних (Табела 4).

Табела 4. Резултати регресионе анализе процена Д димензије „групних” репродукција

Врста стимулуса	r^2 лин.	df	F	p
геометријски	.80	(1, 9)	36.96	.000***
реалистички	.49	(1, 9)	8.64	.016*
арстрактни	.09	(1, 9)	0.93	нс

Напомена: нс – није статистички значајно; * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Слика 6. Естетске процене Д димензије различитих фаза „групних” и „индивидуалних” серијских репродукција геометријских, реалистичких и апстрактних стимулуса

Код процена репродукција добијених „индивидуалном” серијском репродукцијом редослед фаза репродукција се показао као добар предиктор код процена Д димензије репродукција геометријског стимулуса: $r^2 = .86$, $F(1, 9) = 57.76$, $p < .01$. Фазе репродукције могу објаснити 86% варијансе. Процене дистантности (Д) расту током фаза репродукција геометријских стимулуса (Слика 6) што је

у складу са постављеном хипотезом и Огњеновићевом теоријом естетског одлучивања са три нивоа (Огњеновић, 1980). Хипотезе у вези естетских процена дистантности „индивидуалних” репродукција реалистичких и апстрактних стимулуса нису потврђене.

ЗАКЉУЧЦИ

Из наведених резултата можемо извести више закључака.

1. Фазе репродукције се нису показале као добар предиктор процена Х димензије код „групних” репродукција. Нагли пад склада већ у првој репродукцији, може да говори о настојању да се буде што „*оригиналнији*” тако да у каснијим репродукцијама није било пуно простора за даље смањивање хармоничности (Х). Код „индивидуалних” репродукција очекивани пад је забележен једино код реалистичких стимулуса.

2. Процене димензија украса (Р) у почетку расту у функцији редоследа репродукција, а касније се смањују. Ово у потпуности одговара постављеној хипотези у складу са теоријом естетског одлучивања са три нивоа професора Огњеновића. Код геометријских стимулуса уочљиве су максимално изражене вредности димензије украса (Р) код завршних фаза. Ово показује да је украшавање један од главних начина „*повећања оригиналности*” код испитаника без уметничког образовања, али и код ликовно образованих испитаника (Милићевић и Пејић 2006, 2007). Ипак код ликовно образованих испитаника украшавање је урађено суптилније и са више укуса него код испитаника без ликовног образовања.

3. Процене Д димензије „групних” репродукција показују тренд који одговара претпоставкама Огњеновићеве теорије естетског одлучивања код геометријских и реалистичких стимулуса. Код „групних” репродукција апстрактног стимулуса процене Д димензије нису достигле значајан коефицијент детерминације очито због значајног пада у шестој фази. Репродукције из шесте фазе су процењене ниским скоровима на скалама украшености (Р) и дистантности (Д). Реч је о репродукцијама детаља Табаковићеве апстрактне слике који је био и најсложенији у поређењу са осталим почетним стимулусима. Шести испитаник који је репродуковао овај детаљ, нацртао је поједностављен цртеж човека налик дечјем цртежу. По квалитету ова репродукција заиста заостаје за осталим што потврђују и изузетно ниски Д скорови у овој фази. Ови резултати упућују да студенти психологије као процењивачи имају солидно изграђен естетски укус.

4. Из анализе изнетих резултата види се да је подједнак број хипотеза (44%) потврђен код процена репродукција добијених „групном” и „индивидуалном” серијском репродукцијом. Мартиндејл (Martindale, 1990) сматра да класична

серијска репродукција представља директни пут у симулацији стварних стилских промена током историје уметности. И у овом истраживању, код процена стимулуса добијених „групном” серијском репродукцијом евидентирани су у већини случајева трендови слични Мартиндејловим налазима (Martindale 1990). Али, и код резултата процена симулуса добијених у експерименту „индивидуалне” репродукције, за коју смо претпоставили да по својим карактеристикама у већој мери симулира индивидуални креативни процес, добили смо врло сличне резултате. И поред разлика ове две врсте серијских репродукција који се могу уочити у квалитативној анализи добијених стимулуса, квантитативни резултати су врло слични. Број потврђених хипотеза у односу на добијене трендове процена појединачних естетских димензија је скоро идентичан. Највећи број хипотеза потврђен је код процена димензије украшености (P) код обе врсте репродукција.

Резултати у половини случајева потврђују да се законитости теорије естетског одлучивања са три нивоа (Огњеновић, 1980) могу подједнако успешно применити и код испитивања индивидуалног настајања уметничког дела као и у истраживању стилских промена. Да ли у настајању индивидуалног уметничког дела постоје слични процеси као и током историјских развоја и мењања стилова? Да ли и уметник у мукотрпном процесу стварања појединачног дела пролази сличан процес као и бројни уметници током историје уметности или својих индивидуалних уметничких каријера? Вајсберг (Weisberg, 2004) сматра да у генези дела уметник наставља своју „језгровну” („kernel”) идеју и да у стваралаштву нема „наглих почетака” и “бурне експериментације”. Све је један дуг процес који се преноси са једног уметника на друге, као и са једног индивидуалног дела на друга. Вајсберг тако налази у настајању Пикасове Гернике утицај прошлих времена, као што је утицај Гојиних слика, на пример, графике *Ужаси рата* (*Los desastres de la guerra, 1810*) али и утицај Пикасових сопствених ранијих дела као што је графика *Минотауромахија* (*La Minotauromachie, 1935*) или слика *Уметников студио*. Ову последњу је уметник започео, али је био прекинут у тренутку бесомучног бомбардовања Франкових снага када та основна идеја налази свој пут и отелотворење у монументалном делу као што је Герника. Према томе, идеја о сличности процеса током естетске еволуције, тј. промена током историје уметности, индивидуалних каријера али и процеса настајања индивидуалног уметничког дела није нова.

„Експериментална ситуација серијске репродукције далеко је од сложености стварног креативног процеса али може бар делом да наговести промене које се дешавају у том процесу. Ове промене могу бити квантитативно забележене на основу естетских процена процењивача на различитим

димензијама” (Милићевић, 2010). Наведени резултати истраживања процена естетских димензија „групних” и „индивидуалних” репродукција то добрим делом потврђују.

ЛИТЕРАТУРА

- Bartlett, F. C. (1995). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. New York: Cambridge University Press. (оригинално издање 1935).
- Martindale, C. (1989). Personality, situation, and creativity. In J. Glover, R.R. Ronning and C. R. Reynolds (Eds.), *Handbook of creativity: Perspectives on individual differences* (pp.211–232). New York. Plenum Press.
- Martindale, C. (1990). *Clockwork Muse, Predictability of artistic change*, New York, Basic Books.
- Mesoudi, A., & Whiten, A. (2004). The hierarchical transformation of event knowledge in human cultural transmission. *Journal of Cognition and Culture*, 4, 1–24.
- Mesoudi, A. (2005). *The Transmission and Evolution of Human Culture. Doctor thesis*. The University of St. Andrews. (Електронско издање)
- Mesoudi, A. (2007). Using the methods of experimental social psychology to study cultural evolution. *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology*. Преузето 16.06.2010. са www.jsecjournal.com – 2007, 1 (2). 35–58. (Електронско издање).
- Милићевић, Н. (2001). *Пикасова Герника – генеза детаља – бикове главе*, VII Научни скуп: Емпиријска истраживања у психологији, Београд, стр. 26.
- Милићевић, Н. (2005). *Настајање Пикасове Гернике у светлу когнитивних аспеката естетског одлучивања*, магистарски рад, Универзитет у Београду.
- Милићевић, Н. (2010). Методе серијске репродукције визуелних стимулуса у испитивању креативног процеса, докторска дисертација, Универзитет у Нишу
- Милићевић, Н. и Пејић, Б. (2006). *Естетски модуси дорађених серијских репродукција*. XII научни скуп, Емпиријска истраживања у психологији, Београд, резимеи.
- Милићевић, Н.и Пејић, Б. (2007). *Естетске процене у експериментима серијске репродукције са различитим инструкцијама*. XIII научни скуп, Емпиријска истраживања у психологији, Београд, резимеи.
- Милићевић, Н., Нешић, В. и Пејић, Б. (2011). Примена Бартлетових експеримената серијске репродукције, у *Личност и социјалне ситуације - Зборник поводом 100 година од рођења Николе Рота*, Универзитет у Нишу, Издавачки центар Филозофског факултета.
- Огњеновић, П. (1980). Један или више нивоа естетске одлуке. Рад *ЛЕП*, 1, 1–14.
- Огњеновић, Р. (1991). Processing of aesthetic information. *Empirical studies of the Arts*. 9, 1. 1–9.
- Огњеновић, П. (1994 б). Психологија уметности – истраживања у нас. Институт за психологију, *Психолошка истраживања* 6, 53–55.
- Огњеновић, П. (1997). *Психолошка теорија уметности*. Београд, Институт за психологију.
- Пејић Б. и Милићевић Н. (2007 а). *Провера скале процене естетског доживљаја*. Емпиријска истраживања у психологији, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. Резимеи, стр. 25–26.

- Pejić B. i Milićević N. (2007 b). *Serial reproduction a aesthetic dimension*. XIth European Congress of Psychology, 7 – 10 July, Oslo, Norway.
- Ристић, И. (2006). *Модуси естетске обраде у процесу стварања позоришне представе*. магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Weisberg W.R. (2004). On Structure in the Creative Process: A Quantitative Case Study of the Creation of Picasso's Guernica. *Empirical study of arts*, Vol. 22(1). 23–54.
- Xu & Griffiths, (2005) A rational analysis of the effects of memory biases on serial reproduction, *Cognitive Psychology vol 6-2,p 1007–26*.

Nebojša Milićević

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Psychology, Niš, Serbia

Biljana Pejić

UEIU-Serbian Association of Empirical Studies of the Arts

AESTHETIC ASSESSMENTS OF GROUP AND INDIVIDUAL SERIAL REPRODUCTIONS

SUMMARY

The paper aims at explaining more closely the serial reproduction method (Bartlett, 1932) concerning the aesthetic dimensions of the reproduced material. If we accept Martindale's idea (Martindale, 1990) that the serial reproduction method represents a direct way towards the experimental research of historical changes in style, then it can be assumed to reflect, to a great extent, all that is taking place in an individual art production.

Within two experiments using the method of serial reproduction (Bartlett, 1932), having the instruction to 'increase originality', students of art have reproduced three groups of visual stimuli: geometrical, realistic and abstract (3x3) in 10 steps. In the first experiment, a group reproduction (between-subject design) has been used, and in the second, an individual reproduction (within-subject design). In that way, a total of 180 reproductions has been obtained for further research work. In the second phase of the research, the students of psychology (N=270) have evaluated the obtained reproductions using the semantic differential scales. The scales of harmony (H), decoration /redundancy/ (R) and distance (D) (Pejić & Milicevic, 2006) have been used and constructed according to the theory of aesthetic decision-making within three levels (Ognjenovic, 1980).

The aims of the study were to investigate: 1) if there were differences in the evaluations of individual and group serial reproductions and 2) were there similar or different trends in the evaluations of group and individual reproductions.

Quality analysis has indicated some specific differences. The numbers of confirmed hypotheses in the evaluations of group and individual reproductions have been equal. The results have shown that 44% of hypotheses have been confirmed when it comes to expected trends according to the theory of aesthetic decision-making within three levels. The decoration assessment (R) and distance (D) have grown within the function of reproduction phases, while in harmony (H) the expected trend has not been found.

The obtained results have shown that the theory of aesthetic decision-making within three levels (Ognjenovic, 1991) may be successfully applied in both experiments of serial reproduction, i.e. indirectly in the research of genesis of individual work of art.

Key words: aesthetic evaluation, serial reproduction, theory of aesthetic decision, harmony (H), redundancy (R), distance (D)

Дејан Тубић¹⁰¹

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности, Косовска Митровица, Србија

УМЕТНОСТ СЕЦЕСИЈЕ КАО ГЛОБАЛНА ТРАНЗИЦИЈА СРПСКЕ КУЛТУРЕ ОД ТРАДИЦИОНАЛИЗМА КА МОДЕРНИЗМУ

САЖЕТАК

У сфери ликовних уметности сецесија је представљала културну и уметничку епоху, идеју, покрет, модел материјалистичке и идеалистичке филозофије. Есенцију идеје и концепта сецесије представљала је антагонистичка реакција на званичну и канонизовану естетику доминантних облика академизма. Основни концепт ове тезе базиран је на критичко-теоријској анализи визуелно-контемплативне стварности уметности српске сецесије која је омогућила транзицију српског друштва од традиционализма ка модернизму као доминантном облику макро и мега културе. Разматрање феномена и онтолошке суштине уметности српске сецесије као уметности и глобалне културе на прелазу 19. у 20. век намеће ангажовање интегралног методолошког приступа проучавања. Сецесија је кроз свој уметнички инструментаријум реализовала нове, до тада непознате, концепте естетске стварности који су визуелно осликавали и манифестовали реалност тадашње духовне и психичке стварности српског друштва, породице и појединца. Морфологија уметности сецесије није имала праволинијску, логичну и очекивану генезу, већ се кретала пулсирајућим импулсима који су кореспондирали са слојевитом прошлошћу, садашњошћу и будућношћу српског народа.

Кључне речи: Транзиција, сецесија, уметност српске сецесије, национални идентитет, историцизам.

Теза овог рада заснива се на тврдњи да феномен транзиције који терминолошки дефинише политичко-економско-културолошко-социјално-психолошке облике трансформације појединца, породице и друштва није појава типична само за задњу четвртину 20. и почетак 21. века већ да је константно присутна кроз историју развоја човечанства. Пикови транзиционе кривуље на дијаграму историје константно су присутни, међутим њихова ритмика је различита и не подлеже устаљеној и предвидивој правилности понављања.

101 dejantuba@gmail.com

Основни концепт заступљен у овој тези базираће се на тежњи да се уметност сецесије представи као доминантан облик визуелног манифестовања транзиције са којом се светско, европско и српско друштво у периоду краја 19. и почетка 20. века трансформисало од традиционалистичког ка модерничком. Слојевита структура „уметности сецесије” и/или „уметности српске сецесије” као једна од визуелних манифестација тадашње глобалне транзиције, захтева да се у оквиру теоријско-полемичке расправе њене онтолошке суштине одбаци традиционо дефинисана подела ликовних медија на сликарство, скулптуру и архитектуру. Такав теоријски став може се објаснити појавом синтезе тих медија и брисањем граница њиховог разграничења. Модерничка интеграција визуелних уметности есенцијално се појављује управо са концептом и реализацијом естетике сецесије.

Разматрање феномена уметности сецесије и покушај њене дефиниције као форме глобалне културолошке транзиције подразумева ангажовање свеобухватног методолошког приступа истраживања, анализу материјалне и духовне културе човека, као и онтолошке суштине свих сфера уметности.

Транзиција представља прелаз из једног социјалног, економског, историјског, индивидуално и колективно психолошког, у другачији, различит и нови квалитативно-квантитативни општекултуролошки модел. Контекст транзиције кроз њен модалитет кризе и декаденције појединца, породице и друштва је неминован, као што су њена циклична понављања кроз историју неизбежна. Криза доводи до разбијања до тада канонизованих правила и културолошких стереотипа. Ток транзиције који се есенцијално заснивао на позитивној прогресији друштва базиран је на идеји реализације хуманистичких тежњи и различитих концепта филозофије социјал-демократије. Транзициона трансформација друштва кроз историју давала је крајње позитиван ефекат пре свега у сферама аристократије и владајућих структура и представљала феномен који се може означити синтагмом „елитистичка транзиција”. Супротно „сецесијска транзиција”, захватала је готово све слојеве становништва чиме је представљала сферу социјалне или демократске транзиције појединца, породице и друштва. У том контексту „сецесијска транзиција” даје значајан допринос феномену глобализације. Паралелно са „сецесијском транзицијом” дешавала се и она која је била пропраћена облицима ангажоване и авангардне културе каква је нпр. била уметност експресионизма.

У периоду трајања транзиционих процеса култура индивидуе, друштва, нације среће се са опасношћу појаве недостатка креативности, аутентичности

и правих вредност. У околностима транзиције јављају се различите појаве као продукт прогресије културе на принципима аутоматизма. У таквим околностима уметност, без недостатка правих креативних и иновативних решења, посеже за провереним и потврђеним културним образцима и моделима из прошлости. Сецесијска транзиција је представљала компромисно решење, нудећи архетипске обрасце прошлости које је успешно инфилтрирала у многе концепте авангардног модернизма.

У теорији ликовних уметности термин сецесија означава идеју, покрет, визуелну културу и културу живљења која се јавила као реакција (одвајање) на „званичну” и канонизовану уметност чији је програмски и естетски профил диктиран од тадашњих европских уметничких академија. Бунт и ексцес првих уметника који су своје идеје и удружења означавали термином *Сецесија*, као и њихово одвајање од Академија антиципирани су многе будуће концепте макро и мега културе модернизма. *Уметност сецесије као глобална транзиција српске културе од традиционализма ка модернизму* у контексту теме овог научног скупа „*Појединац–породица–друштво у транзицији*“ исказује дихотоме структуре и антагонизме естетских особености.

Појава индустријског доба и капиталистичког функционисања привреде наметала је динамичну културолошку револуцију која је мењала профил онтолошких вредности човековог постојања. Тако се јавља нова глобална слика светске културе која је наметала друштву и појединцу неминовну транзицију у којој су се прихватили нови феномени и модели уметности. Један од продукта таквих глобално-културолошких новина је и појава естетике сецесије која ће представљати доминантан фундамент у даљем моделовању визуелне културе друштва и појединца.

„Сецесијска глобализација” као модалитет транзиционог кретања потврђивала је тежњу европске културе ка вишој форми демократизације и социјализације које су се одвијале у сферама појединца, породице и друшта. Уметност сецесије се није појављивала само као визуелизација различитих морфолошких процеса тадашњег друштва већ је и сама имала активно учешће у његовој свеопштој дефиницији. Гроф Лаборд је истицао да је ради уздизања француске уметности на виши ниво потребно повећати број уметника и борити се за коначно уједињење уметности и индустрије што би довело до опште демократизације културе. Такве тежње и појаве у култури тадашње Европе омогућиле су да високо софистицирана естетика сецесије из амбијента урбаног инфилтрира у рурални миље у коме постаје део етно и фолклорне културе. Појава „руралне сецесије” обогаћује слојевитост и структуралност естетике тог стила. Квалитативно-квантитативни

ниво и садржаји урбане сецесије у руралној средини се поједностављују. У таквим околностима сецесија се формира без правила урбане генеологије, појављује се као естетски фрагмент који не улази у дубљи дијалог са потребама реализације стила. У амбијенту руралне средине академизована сецесија се спушта на ниво вештине и знања и сеоских мајстора и занатлија. У таквим условима сецесија се синтетизује са локалним варијантама етноса и фолклора. Такве појаве иницирале су постојање крајње локалних варијанти тог стила или микро модела уметности сецесије.

Појава различитих форми модернизма у српској култури пре свега се непосредно везују за Београд као доминантан културни центар. Уметност сецесије прекида са таквом традицијом, или барем умањује супремацију престонице. Естетика сецесије постаје присутна како у најзначајним културним центрима српског народа, тако и у многим варошким и сеоским амбијентима. Готово да не постоји веће насеље у коме се не појављују елементи инструментарија естетика сецесије. Феномени означени синтаagmaма урбана и рурална сецесија такође дају допринос сецесијском концепту опште глобализације и социјализације уметности. Нове социјалне околности омогућиле су сваком појединцу да приушти доживљај, комуникацију, па чак и власништво над делима која припадају уметности сецесије. Таква појава представљала је још један вид демократизације и социјализације уметности који се у овом случају може повезати са феноменом персонализације уметничког и уметности. Постајући присутна у свим сферама визуелне стварности уметност сецесије се инфилтрира у естетику која обликује уметничко за потребе индивидуе.

Парадигматични примери уметничких дела европске и српске сецесије рефлектовали су естетику која се преносила на екстеријере и ентеријере породичних кућа, на модне детаље, све до најситнијих детаља на накиту. Међутим, утицаји су се некада кретали и у супротном смеру, са предмета за свакодневну употребу који су увожени из Европе копирана је њихова визуелност и инкорпорирана у сфере монументалног. Дела примењене уметности која су импортована у Србију, као што су најразличитији облици покућства, одевања, техничких уређаја, накита, доносила су естетику сецесије која је постајала део најразличитијих модалитета српске сецесије.

Примери европске примењене уметности који су могли да утичу на визуелну естетску стварност уметности српске сецесије

Једна од есенцијалних програма сецесије и „сецесијске транзиције” заснивала се управо на идеји да се уметност и уметничко уведу у сферу свакодневног живота. Различити социјални нивои у којима је егзистирала естетика сецесије доприносили су да „сецесијска транзиција” постане општеприхваћени културолошки феномен који ће се инфилтрирати у најразличитије интелектуалне, економске, политичке слојеве и нивое тадашњег српског становништва. Идеја модерне о изједначавању уметности и живота први пут заправо постаје масовније присутна са јачањем филозофије уметности сецесије. Такав концепт се остваривао кроз многе могућности које је нудила хиперпродукција уметничких дела насталих занатским и индустријским умножавањем и њиховим инфилтрирањем у све социјалне структуре друштва. Демократизација и глобализација уметности са сецесијом може се објаснити и кроз феномен реификације уметничког дела, односно изједначавања

уметничког дела са индустријски произведеним артефактом, односно робом. Аспект довођења уметности и уметничког дела на ниво свакодневног и утилитарног предмета такође истиче значај сецесије у општој морфологији и укупном доприносу обogaћивања онтолошке слојевитости уметности и рано-модернистичке транзиције.

Значај допринос особеностима транзиције појединца, породице и друштва на прелазу 19. у 20. век наглашавају контрадикторности које леже у онтолошкој суштини сецесије. Хетерогеност феноменолошке, тематске, иконографске, социолошке, контемплативне структуре сецесије заснивала се на присутности многих анимозитета и антагонизама. Уметност сецесије карактеришу различити облици дихотомих и политомих садржаја и естетских вредности. Улога и значај уметности сецесије у генеологији транзиционих кретања намеће разматрање њена два основна егзистенцијална аспекта. Први који подразумева материјалну структуру дела и чисто визуелно-ликовну проблематику, и други у коме су синтетисани духовно, метафизичко, социолошко, психолошко, ирационално.

Поред присуства дуализма материјализма и идеализма, сецесија испољава и многе друге супротно поларизоване вредности. Теорија сецесије наглашава непосредну комуникацију, зависност и релације уметничког дела и његовог творца уметника. Сецесијски дуализам таквог типа може да илуструје личност и стваралаштво Надежде Петровић. На многим њеним сликама присутни су ликовни и реторички елементи симболизма и сецесије. Други део дуалистичке целине испољава се у самој личности, животној филозофији, борби за афирмацију и еманципацију жене, авангардној модерности у оквиру српских културолошких прилика.

Парадигматичан пример поларизације различитих схватања сецесије као стила може представљати уметничко и теоријско дело Адолфа Лоса. У свом теоријском делу *Орнамент и злочин*, које представља и један од његових најзначајнијих чланака о проблему декоративног у уметности, аутор износи своје крајње негативан став о улози декоративног у архитектури, као и о уметности сецесије генерално. Тако се појављује још једна дихотома структура сецесије коју потврђује и чињеница да се један од најзначајнијих представника стила изражава као фанатични антиорнаменталиста, што онтолошке вредности сецесије доводи до апсурда. Сецесијска дихотомија декоративног и антидекоративног наглашена је чињеницом да је стваралаштво Адолфа Лоса, од стране многих аутора увршћено у проблематику и морфологију уметности сецесије.

Доминантни облик дуализма уметности сецесије исказује се кроз њену естетику коју истовремено карактеришу и хомогеност и хетерогеност стилских особености. Дихотомичност сецесије исказује њено позиционирање на релацији фигуративно-апстрактно. Синтеза фигуративног и нефигуративног присутна је кроз флорално-геометријско-зооморфне мотиве у сликарству и

скулптури. Новине које је уметност сецесије доносила, представљале су део плуралистичког концепта модернизма. Политомност сецесије испољава се у њеној мултидисциплинарности, односно кроз проналажење различитих естетских образаца манифестованих у различитим визуелним медијима. Дихотомичност сецесијског концепта лежи и у њеном деловању како на естетику утилитарног тако и нефункционално-декоративног. Једна струја уметности српске сецесије тежила је потврђивању националног идентитета и припадности, културног интегритета и аутохтоности, друга, интернационално умерена, омогућавала је продирање савремених културолошких идеја из западне Европе. Различито испољеним дуалистичким концептима уметност српске сецесије је потврђивала две супротстављене, хронолошки паралелне естетске премисе тог стила.

Истовремено окретање и посматрање и прошлости и будућности у уметности сецесије илуструје бог Јанус, чије је једно лице заглавено у прошлост, некада тако далеко досежући до самог архетипа, а друго са погледом упртим како у непосредну, тако и далеку и неизвесну будућност. Уметност сецесије непосредно и суштински својим онтолошким структурама кореспондира са прошлошћу што јој је омогућило и олакшало дијалог и антиципирање будућности. Међутим, уметност сецесије се налазила ту где јесте у садашњости егзистирајући чврсто у свом времену и простору. Сецесијска рецепција и прошлости и будућности успостављала се на високом нивоу контемплативности, али готово никада са потребом за агресивним, експресивним или радикалним представљањем како у сфери визуелног тако и сфери мисаоног.

Сецесија је у својој иконографској и иконолошкој структури веома слојевита и интригантна. Унутрашњи садржај уметности сецесије својом вишеслојном структуром превазилази до тада постојеће у сфери ликовних медија. Тај моменат је најлакше објаснити новим модернистичким амбијентом у којем се налазио тадашњи уметник. Бурне и динамичне промене у социолошкој, индустријској, технолошкој сфери које су захватиле тадашње човечанство утицале су на другачију рецепцију стварности, ново поимање религиозности и моралних кодекса. Таква ситуација на нивоу макрокултуре профилисала је нове психолошке моделе, појаву савремене митологије, промене у перцепцији хришћанске религиозности. Све то је репродуковало нове поларизације поимања смисла човекове егзистенције. Тематика у уметности је осцилирала од најдубље религиозности до потпуне световности. Сецесијски иконографски симболи, у садржајном смислу, често се појављују као супротности. На једној поларизованој страни су представе крина, ириса, лозе, пауна, лабуда, фигуре играчица, испуњени животном енергијом, лепотом и сјајем, а на другој страни појављују се скелети, демони, пусти градови, усамљене обале, црна језера, уклетни вртови, туга, меланхолија и усамљеност. На појаву тако различито

наелектрисане атмосфере у представљеној иконографији утицали су сама личност уметника као и читав низ случајних или намерних околности. Тако се сецесијски садржаји крећу од оптимистичких (Паја Јовановић), до оних песимистичких, са апокалиптичним и морбидним садржајима (Голубовић, Коен).

Истовремена заступљеност, у сецесијском делу, чисто декоративних и чисто духовних садржаја представља још једну нелогичност, али и аутентичност уметности сецесије. Сецесијски маскерони исказују паралелну егзистенцију декоративних елемената и контемплативних садржаја који се појављују као прикривени и притајено присутни. Ти садржаји дуалистичког значења су посматрачу визуелно приступачни и читљиви, међутим, из другог или трећег плана дела избијају идеалистичке поруке обавијене тајанственошћу, мистичношћу и интригантношћу.

Лазар Трифуновић закључује: „Целокупна ликовна уметност могла би се стилизовати и приказати као два одвојена круга који живе независно један од другог. У једном доминира класична концепција уметности, естетске мере реда и броја, - у другом: уметност магије, култа и симбола. Пошто један део модерне уметности представља револуционарни раскид са класицистичком концепцијом, он је нужно и законито у трагању за својом прошлошћу и својом историјом морао да се упути некласичним ликовним цивилизацијама и да у њима тражи свој духовни континуитет.” Таква поларизација се не може применити на уметност сецесије. Она је спојила те две традиције и од њих створила једну кохерентну целину.

Дуализам сецесије се појављује и кроз интровертност и екстравертност те уметности. Истовремено аутистично затварање у свој интимни свет и потпуна отвореност ка спољним садржајима и комуникација са окружењем могу се посматрати као још једна дихотома структура те уметности.

Хомогеност уметности сецесије, у различитим сферама свог постојања, заснива се, апсурдно и противречно, на различитим идеологијама и концептима, супротстављеним естетским решењима, колизијама различитих теоријских ставова итд. Међутим, и поред чињенице о амбивалентности критичких ставова према онтолошким вредностима, постојању теоријских апсурдности при покушају стилске и естетске дефиниције, уметност сецесије је успела да сачува своју аутономност и изгради чврсте темеље своје позиције у историји уметности.

У периоду трајнаја сецесије јавља се тежња да се методом психоанализе продре у најнеприступачнији део човековог постојања, у сферу људске душе. Проучавање нематеријалне суштине о којој су говорили Сигмунд Фројд и Карл Густав Јунг изазвала је револуцију у светским научним круговима. Паралелно са таквим научним теоријама у уметности се појављују значајна

имена која у свом делу рецепцијом спољашњег фаворизују унутрашње, односно духовно постојање. Најзначајнији уметници таквог концепта делују у круговима блиских уметности сецесије. Представници који су фаворизовали такве вредности у европској уметности су Густав Климт, Егон Шиле, Оскар Кокошка, Коломан Мозер, Франц фон Штук, Жорж Мине.

Представе замишљених, забринutih, медитативних лица, погледи на доле, летаргична расположења постају доминантан иконографски симбол слојевите сецесијске контемплативне стварности. Шта је заправо био повод за изражавање таквих емотивних садржаја? Сецесија је за све време свог постојања синтетизовала и репородуковала симболистичко-идеалистичке садржаје. То се може објаснити особеностима контемплативне суштине сецесије која, ни у ком случају, није била индиферентна на нуспродукте модернистичке културе. Тако се као један од садржаја сецесије појављује тежња за исказивањем страха и незадовољства од егзистенцијалне кризе, различитих видова отуђења, нестанака идентитета и моралних вредности, негативних продуката модернистичког концепта живљења итд. Поменуте негативне појаве модернистичке макрокултуре утицале су на унутрашње, нематеријалне садржаје уметности, који су се исказивали и кроз уметност сецесије. У контексту изреченог као конструктиван метод у трагању за онтолошком дефиницијом уметности сецесије намеће се компаративна анализа са хронолошко-естетско-стилским паралелама. Експресионисти су имали агресиван и крајње негативан став према савременом историјском тренутку који су изражавали кроз анархично понашање уметника, експесне и агресивне садржаје њихове уметности. Футуристи су у својим теоријским приступима имали позитиван став, којим су супротно општим правилима авангардизма раног модернизма глорификовали савремени свет. Теме и мотиви у импресионистичком сликарству су одбацивали критички ангажоване облике уметности и исказивали нихилистички однос према модернистичким моделима организације друштва. За разлику од стилских савременика сецесија (као и сродни покрети који су јој предходили и који представљају њене пост варијанте) је прихватила феноменологију модернизма без потребе за изражавањем екстремно негативног или позитивног става. Сецесија је критику савременог тренутка исказивала шифрованом реториком, као и ставовима који су оставарени кроз форму мисаоног, медитативног, метафизичког. Управо присуство контемплативне стварности на доминантан начин одређује припадност стилу сецесије. У сфери класичних медија сликарства и скулптуре уметност сецесије егзистира на коришћењу фактографског и тачног натурализма у представљању фигурације. Међутим, иза фотографске тачности и дескрипције материјалног као есенцијална структура сецесије појављују се метафизика и филозофија идеализма.

Феномен у овом раду означен синтагмом „поглед на доле” се појавио и постао визуелна максима још у сликарству назерена и прерафаелита.

Транзиција у којој се српско друштво кретало од традиционализма ка модернизму била је захваћена Балканским и Првим светским ратом. У том „ратном” периоду као доминантна појавност визуелне културе појављују се естетике импресионизма и сецесије. При дефинисању тих стилских и језичких феномена, теоретичари крећу од идеје да су то две различито поларизоване естетске тенденције. Импресионизам је, примарно, трагао за појавношћу светлосних визуелних ефеката. Таква ликовност представљеног заснивана је на позитивистичким ставовима. Светлост је представљала есенцијално полазиште које је било довољно за реализацију уметничке стварности. Супротно од импресионизма уметност сецесије је у својој онтолошкој структури балансирао између визуелно-декоративног и контемплативног. Аутентични спецификум културног наслеђа, историјски тренутак и персоналноста уметника омогућили су да се у српском сликарству оствари успешна синтеза сецесије и импресионизма, што је оквиру за европску уметност представљало атипичну симбиозу. Жермен Базен у свом покушају дефинисања онтолошке суштине импресионизма каже: „Ово сликарство представља човечанство ослобођено предачких опсесија, како религије, тако историје, а такође и метафизике...

Примери (фрагменти) дела европске и српске уметности као илустрација идејности, нематеријалности, метафизичких садржаја који у многим структурама одређују стил уметности сецесије. Ти феномени су у овом раду термилошки дефинисани синтагмама: *контемплативност, поглед на доле, медитативност*

Интересантно је да се српски импресионизам није одрекао присуства ни једне Базенове антиимпресионистичке карактеристике. Поменути спорни и контрадикторни концепти српског импресионизма и сецесије кулминацију достижу у периоду балканских и Првог светског рата.

Искуства минхенских ђака омогућили су импресионистичкој перцепцији природе и сунчеве светлости да се смело инфилтрира у симболистичко-интимистичку иконографију и нарацију. Светлост, меланхолија, интимна исповест душе постају доминантна тематика српског ратног сликарства. Тако се, у оквиру српске уметности, може говорити о појави неколико аутономних феномена који се могу означити синтагмама „ратна сецесија”, „ратни импресионизам”, „симболистичка сецесија”.

Почетак Првог светског рата анимирао је већину српских сликара који су студирали у Минхену у раздобљу између 1912. и 1918. године. Они одлучују да прекину студије и учествују у одбрани своје земље. Војевали су на многим бојиштима, ратовали на Солунском фронту, рађавани и лечени на Крфу, Бизерти и Тунису. У Балканским ратовима борило се двадесетак српских сликара, а у Првом светском рату више од четрдесет. Врховна команда је увела звање „Ратни сликар” још у току Првог балканског рата, које је у периоду Првог светског рата преименовано у звање „Ратни сликар Врховне команде”.

Национална трагедија и ратна страдања нису прекинуле развојни пут српске уметности, напротив, може се закључити да је у том периоду национално

сликарство успelo da animira mnoge do tada nepoznate strukture tog mediја. Читава плејада сликара у чијем делу је била присутна и естетика уметности сецесије наставиће да ствара и током рата. Велики број сликара војника, активних учесника рата, као иронијом судбине, у најтежим тренуцима националне историје створиће нека од најзначајнијих дела српског раног модернизма.

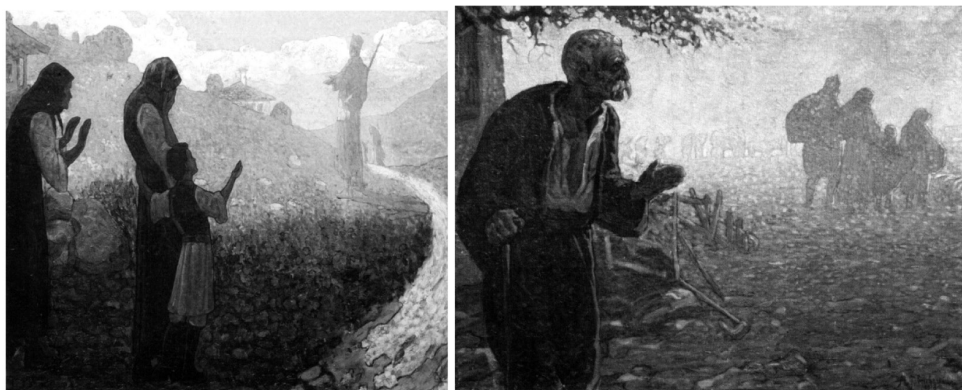
Импесионизам је по много чему представљао владајућу естетику у предратном периоду. Тај модел ликовног изражавања остаће доминантан у српском сликарству и у периоду Балканских и Првог светског рата. Међутим, српски импесионизам ратног периода доноси значајно нове садржаје који су се пре свега исказивали кроз нови и специфичан сензибилитет слике који се није ослањао само на спољне импесије. Битна компонента српског импесионизма јесте присуство унутрашње, духовне, метафизичке структуре која је потицала из симболистичко - сецесијске естетске стварности. Инструментаријум сецесије је налазило своје место у структурама импесионистичке уметности, тако су се готово сви српски импесионисти у једном тренутку свог стваралаштва снажно ослањали на сецесију. Коста Миличевић се током 1918. по други пут, као реконвалесцент, нашао на Крфу, на острву на коме је насликао пејзаже који по много чему представљају зенит његовог и српског импесионизма. На „крфским пејсажима» Миличевић је одбацио непосредну ратну тематику. На тим сликама визуелно доминира чист пејзаж, најчешће неоптерећен ниједном представом људске фигуре. Међутим, методологија синтетичке анализе тих дела указује на присуство слојевитих контемплативних и метафизичких садржаја којима је уметник исказивао патњу, страх, апатију и резигнацију изазвану трагичним тренутком у коме се налазио народа коме је и сам припадао.

Коста Миличевић, *Изглед Крфа*, 1918, уље на картону, 28 X 45,5 цм, МСУ, Београд

Српски импресионистички пејзаж добија нов и неуобичајени задатак, постаје визуелни одраз уметникове интима изражене кроз симболистичко-интимистичко интонираној атмосфери на слици. Лазар Трифуновић је приметрио да Миличевихевим крфским циклусом доминира „она сивоплава молска интонација”.

Симболистички импресионизам присутан је и у делу Малише Глишића, Михаила Миловановића, Милоша Голубовића, Петра Раносовића, као и код многих других ратних сликара. Кроз готово читав сликарски опус Милоша Голубовића пулсира присутност естетике сецесије. У околностима ратног страдања Голубовић ствара серијале слика на одређене теме које се истичу изразито симболистичким садржајима. Такав ми је и циклус слика под називом *Испраћај*. Фигуре, визуелне форме и општа ликовност на тим сликама остварују аутентичну сецесијску атмосферу и декоративност.

Милош Голубовић, *Испраћај*, 1918, уље на платну, 60 X 83 цм,
вл. Војни музеј, Београд

Милош Голубовић, *Испраћај XX*, 1918, уље на платну, 57 X 79 цм,
вл. породица Голубовић

Васа Поморишац се у пролеће 1916. нашао у саставу Друге бригаде Прве добровољачке југословенске дивизије. За време војевања и службовања у Врховном штабу као „ратни сликар“ Поморишац је урадио већи број слика и цртежа које нажалост највећим делом нису сачуване. Аутор каталога ретроспективне изложбе Васе Поморишца одржане у Музеју савремене уметности у периоду новембар 1986. – јануар 1987. Љиљана Стојановић наглашава Поморишцев став да као директни учесник рата своја сликарска запажања бележи пре свега естетиком сецесије. То потврђује и *Чежња за*

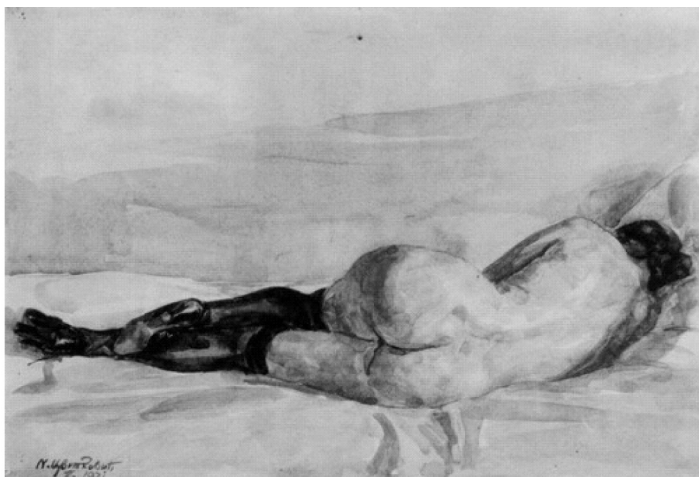
отаџбином, слика настала 1918. године. Меланхолично симболистичка атмосфера, метафичка димензија, декоративни сецесијско-витражни клоазонизам, присутни на поменутој слици, потврђују Поморишца као сликара чије дело припада естетско-стилским тенденцијама у овој студији дефинисаним синтагмом „ратна сецесија“.

**Васа Поморишца, *Чежња за отаџбином*, 1918, уље, 28 X 34 цм,
Војни музеј у Београду**

У контексту европске уметности „сецесијска транзиција” најављивала је тежњу за легализацијом сексуалних слобода и либералнијег представљања еротског у јавности. Најнепосреднији утицај на социјализацију до тада забрањених и интимних тема утичу парадигме бечке сецесије Густав Климт и Егон Шиле. Провокативни мотиви са експлицитно представљеним еротским сценама у уметности до периода сецесије су скривани од очију јавности и шире публике. Откривајући и продирући у суштину фројдовских и јунговских феномена еротичности и сексуалности, уметност сецесије је дозвољавала себи да прекорачи све дотада познате прагове моралних норми. По први пут јавно представљена и демократизована уметност превазилази ниво еротског улазећи у сферу порнографских садржаја. Сликаство сецесије давало је легитимност хомосексуалности. Такви сецесијски садржаји нису доприносили вулгаризацији уметности. Сецесијски еротизам као тематика пре свега је егзистирао на нивоу психолошко-контемплативних садржаја.

Најеротичнија слика у српској уметности тог периода је *Акт са леђа* Наталије Цветковић. Слика је настала у време јачања женске самосвести, али и у епохи када српска јавност још није била спремна на такве ликовне садржаје. Такву констатацију потврђује и поменути акт који је насликан акварелом, јефтином ефемерном сликарском техником у блоку за цртање. Слика је била намењена циљаној публици, једном интимном затвореном кругу пријатеља, односно *Женски акт* и није био намењен широкој публици и излагању на јавним изложбама.

Наталија Цветковић, *Женски акт*, 1921, акварел, 21 X 30 cm, Народни музеј, Београд

Еротско које је залазило у најдубљу интиму, акт европског типа, модеран, провокативан, смео, биле су теме и мотиви које се нису појављивале у српској уметности. Међутим, у контексту слободe представљања еротског у српској уметности сецесија је у начелно значила отварање ка европским концептима. Појављује се представа акта, која је, међутим, ренесансно конципирана. У сликарству Паје Јовановића акт се појављује тек са инфилтрирањем симболистичко-сецесијских и ар деко структура у његов „академски реализам”. Од српских уметника блиских сецесијском концепту у чијем делу је експлицитно и/или имплицитно присутна тема еротског могуће је поменути: Пају Јовановића, Наталију Цветковић, Бету Вукановић, Милоша Голубовића, Бранка Поповића, Здравка Секулића, Ђорђа Јовановића, Симеона Роксандића, и парадигму српске сецесије Ивана Мештровића. Мисао Едварда Луис Смита: „Еротске слике су тако постале значајно оружје у бици за модернизам”, могуће је, само делимично, прихватити у контексту српске уметности.

Дефиницију уметности српске сецесије као приоритетне визуелне естетике у периоду транзиције српског друштва, породице и појединца на прелазу 19. у 20. век пре свега одређује њена слојевита и комплексна структура. Најадекватнији модел одређења онтолошке суштине те уметности нуди филозофски прагматизам кроз идеју да је део одговора дат и самим отварањем питања шта је то уметност сецесије и кајим механизмима се инфилтрирала у сферу тадашњих транзиционих кретања. Немогућност одређења јасне и потпуне дефиниције сецесије и потребе за сталним проширивањем граница теоријских ставова намећу коришћење иновативних модела при интерпретацији те естетике у оквирима српске културе. Имагинарна, ирационална, тајанствена, са присуством експлицитних и имплицитних структура уметност сецесије је наметала потребу за истраживањем њених свесних и несвесних естетских појавности. Више него икада раније у историји тај правац, стил и феномен уметности је успостављао контемплативну комуникацију на релацији уметничко дело - прималац.

Током 19. и 20. века у епохи модернизма интерпретација феномена уметности и уметничког подигнута је на виши теоријски ниво. Као најпопуларнији методолошки приступ јавља се теорија морфолошке и генеолошке прогресије која је уметност 19. века интерпретирала кроз аспект праволинијског кретања праваца (стилова): класицизма, романтизма, реализма и импресионизма. Поменути уметнички правци су се надограђивали и надовезивали на предходни, најчешће, естетиком реакције, антагонизма и супротности. У оквиру тако постављене вертикале развоја уметности естетика сецесије се тешко интегрисала што је додатно доприносило немогућности теоријског одређења њене онтолошке суштине. Био је то разлог због кога је најчешће сецесија као стилско-естетско-уметнички феномен систематски изостављана из општих прегледа историје уметности. Сецесија није проналазила празан простор за своју интеграцију у узрочно-последичној, праволинијској, али у исто време и турбулентној генеалогiji уметности друге половине 19. и прве половине 20. века.

Као продукт грађанског друштва уметност сецесије је прихватала социолошко-психолошке моделе бидермајерске културе и инструментаријум којим је представљала „улепшани свет” тадашњег средњег и вишег слоја грађанства, чиме је естетика сецесије постала најмасовнија и најнепосреднија визуелност тадашње српске културе. Егзистирала је на нивоу материјалног и духовног постојања, као визуелна култура, мода, дизајн, примењена уметност, глобална естетика и контемплативни садржај. Идеологија сецесије у своје егзистенцијалне слојеве укључивала је различите филозофске, естетске, научне, социолошке, психолошке феномене који су успостављали непосредну и сталну кореспонденцију са религијом, митом, архетипом, литературом, историјом,

музиком, глобалном уметничком традицијом. Естетика сецесије достигла је вредности планетарне културе која се исчитавала као укус и мода тадашњег тренутка, откривала је другачије филозофско тумачење суштине постојања човека, конституисала нову визуелну и контемплативну стварност појединца, породице и друштва тадашње транзиције.

ЛИТЕРАТУРА

- Frankstel, P. (1964). *Umetnost i tehnika*, Beograd.
- Трифуновић, Л. (1973). *Сликарски правци 20. века*, Београд, 136-153.
- Trifunović, L. (1972). *Vreme srpskog impresionizma*, Beograd.: Muzej savremene umetnosti.
- Los, A. (1952) *Ornament i zločin*, Zagreb.
- Fahr-Becker, G. (2002). *Art Nouveau*, Amer Map Corporation.
- Кадијевић, А. (2004). *Два тока српског архитектонског ар нувоа: интернационални и национални*, Београд.
- Hall, J. (1998). *Rečnik tema i simbola u umetnosti*, Zagreb.
- Трифуновић, Л. (1973). *Стара и нова уметност*, Београд.
- Протић, М. Б., (1970). *Српско сликарство XX века*, Београд.
- Вучинић, З. (2009). *Ратни сликари 1912 – 1918*, Београд.
- Трифуновић, Л. (1973). *Српско сликарство 1900-1950*, Београд.
- Stojanović, L. (1987). *Vasa Pomarišac*, Beograd.
- Edvard. L. S. (1973), *Erotizam u umetnosti zapada*, Beograd.
- Челебоновић, А. (1974). *Улепшани свет - Сликарство буржоаског реализма од 1869. до 1914.*, Београд.

Dejan Tubić

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of history of art,
Kosovska Mitrovica, Serbia

**THE ART OF SECESSION AS GLOBAL TRANSITION
OF THE SERBIAN CULTURE FROM TRADITIONALISM
TO MODERNISM**

SUMMARY

In the field of fine art, Art Nouveau was a cultural and artistic epoch, an idea, a movement, a model of materialistic and idealistic philosophy. The essence of the idea and the concept of secession were antagonistic reactions to the popularly canonized predominant aesthetic academism. The basic concept of this thesis is based on a critical-theoretical analysis of the visual-contemplative reality of the Serbian secession that enabled the transition of Serbian society from traditionalism to modernism as the dominant form of macro-and mega-culture. The explanation of the phenomenon and the ontological essence of Art Nouveau in Serbian art and global culture at the turn of the century impose the engagement of integrated methodological approach to the study. Through its art instrumentation, Secession implemented new, previously unknown aesthetic concepts of reality which visually depicted and manifested the intellectual and psychic reality of the Serbian society, families and individuals. Morphology of Art Nouveau did not have a straight, logical and expected genesis; it was guided by pulsating impulses which corresponded to stratified past, the present and the future of the Serbian people.

Key words: transition, secession, Serbian Art Nouveau, decorative, national style, historicism

Петар Анђелковић¹⁰²

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за социологију,
Косовска Митровица, Србија

ДЕМОКРАТИЈА ТОПОВЊАЧА НАКОН ДВА ВЕКА - КОРАК НАПРЕД ИЛИ ДВА КОРАКА НАЗАД-

САЖЕТАК

Оно што побуђује на размишљање које, ако доследно иде до краја, као код Кампија, неминуовно води у апсурд, јесте она иста загонетка пред којом је својевремено застао и Алексис де Токвил: „Најнеобичније није то што је Француска револуција прибегла поступцима који су по први пут били стављени у покрет и што је зачала посве нове идеје: оно што је заиста неубичајено јесте да толики народи доспевају до тачке када такви поступци могу да буду делотворно употребљени, а таква начела лако усвојена“. Како је могуће да тако различити народи с лакоћом усвајају и примењују све те поступке и идеје? Како се све то тако лако пресађује и прима на сва тла – тако различита по култури, богатству и традицији? Како је могуће да и након два века савремени свет, чија су уста пуна прича о „слободи“, „демократији“, „људским правима“... и који се куне у „хуманизам“ и „људске вредности“, такорећи ни корак није одмакао од „демократије топовњача“ из доба Француске револуције?

Кључне речи: демократија, револуција, слобода, манипулација.

Жудња за влашћу заиста није ништа друго
до нагон за компензацијом нечијих осећања
инфериорности доказивањем супериорности.

Адлер

Неслагање је оно што спасава демократију
од тихе смрти иза затворених врата.

Луис Х. Лафам

УВОД

У Србији је у току демократска револуција. Од раскрснице на којој сада стојимо, укупани и пометени, могућа су два пута: или болан повратак у токове аутентичне цивилизованости, или још болнији суноврат у амбисе неоварварства. Трагање за новим (*старим*) идентитетом, суочено с бројним

¹⁰² profapetar@gmail.com

(*спољашњим и унутрашњим*) проблемима, у ишчекивању новог почетка има исходиште у жељи да, доспевши у време света, останемо ту за свако време. Основа новог почетка свакако је и истинска демократија. „Сила узме земљу и градове“, каже један стих из *Женидбе Душанове*. Али ова са којом се суочавамо данас, сила глобализма, не отима само земљу и градове, већ, под плаштом развоја демократије и људских права, узима душу, пустоши дух, поништава памћење, подрива веру, усисава вољу за спасењем и обесмишљава сваки отпор и напор у очувању оних кључних вредности на којима је засновано наше историјско, културно и национално постојање, наш идентитет. Сведоци смо разбијања прелепих вазни, рушења модела и ништења примера на којима су васпитаване претходне генерације; сведоци смо наметања нам страних критеријума и страних мерила, страних вредносних система који су дубоко супротни нашој духовној традицији. Промене духовног бића какве се код нас врше, услед своје далекосежности могле би се у неком будућем времену показати не баш довољно промишљеним и лако спроводивим. Након епохалног историјског урушавања комунистичког пројекта, али и све очигледнијег транзиционог промашаја који нас је, уместо у бољи, одвео у периферни свет, све се више јавља потреба за одређивањем новог пута Србије који, без сумње, мора бити пут изграђивања демократских институција и принципа прилагођених српском етносу, а не слепо копирање „демократије топовњача“, касније прерасле у „вестерн демократију“, која је свету нанела толико зла.

Шта демократија јесте и шта би требало да буде?

Демократија припада сфери колективног одлучивања. Наиме, у свим заједницама (од најмањих до највећих) морају се доносити одлуке у име целе заједнице (колективне одлуке). Демократија, дакле, тежи таквим идејама да одлуке које утичу на заједницу као целину треба да доносе сви чланови заједнице, као и томе да сви треба да имају једнако право да учествују у доношењу одлука, али и у контроли спровођења тих одлука. Циљ демократије је да се према свим људима односи једнако, односно, као што је још давно Цереми Бентан устврдио, „свако да се рачуна као један, а нико да се не рачуна као више од једног“. Демократија не може бити у потпуности окарактерисана само као владавина већине, иако су инстанца општих избора и колективно доношење одлука најважније. Наиме, и већина може владати на тирански начин, те су често у историји, у име народа, чињене велике неправде. Када се говори о владавини већине, поставља се суштинско питање: како контролисати власт већине у демократији? Како постићи то да у вршењу своје власти већина саму себе обуздава, будући да већ сутра она може да постане мањина?

Традиција грчке политичке филозофије била је борба за опште Добро, Врлину и Правду и постављала је питање умности и моралне вредности

наспрам воље пуке већине и масе народа. Умно одређење је изнад општих и групних циљева и зато је веома важно ограничити свемоћ масе, али је, наравно, и што више образовати. Да народ треба да влада, може бити само безначајно начело ако се не заснива на вери у разум и хуманизам, о чему је, пре много векова, говорио антички државник и филозоф Перикле: „Наша управа фаворизује многе уместо неколицину; то је разлог зашто је називамо демократијом. Наши закони омогућују једнако право за све... Слобода коју ми уживамо протеже се, такође, на обичан живот, ми нисмо сумњичави једни на друге и не осећамо да треба замерити нашим ближњима ако изаберу да иду својим сопственим путем... Мада само неколицина може творити политику, сви смо способни да судимо о њој. На дискусију не гледамо као на неко спотицање на путу политичке акције, већ као на неопходну препреку да се делује мудро... Верујемо да је срећа плод слободе, а слобода плод смелости.”

Основа демократије укључује и критику, као и спремност да се она саслуша. Демократија, као и наука, расте путем обостране критике. Једини начин планирања њеног раста јесте развој таквих институција које обезбеђују слободу критике, то јест слободу мишљења. Толеранција у мишљењу је цивилизацијско достигнуће и развијени свет је у том погледу далеко испред нас; као што Добрица Ћосић каже, „ми у сваком неистомишљенику видимо крвног непријатеља. Око свега у чему се разликујемо, у политици, науци, идејама, тучемо се онако немилосрдно како су се наши сељаци тукли тојагама и секирама око међа, преоране стопе земље, сломљеног струка кукуруза” (Ћосић, 2007: 34).

Праву, истинску демократију можда можемо упоредити са Сократовим *рационализмом*. То је свест о сопственим границама, али и интелектуална и свака друга скромност оних који учествују у јавним пословима. Свест о томе да сви грешимо, али и да наше активности, успеси и неуспеси умногосте зависе и од других који у свему томе учествују, треба да нас подстакне на прихватање чињенице да само уз обострану критику, али и уважавање и прихватање туђих ставова и сугестија, можемо обострано да растемо у сазнању истине. Жеља да се критичко мишљење спречи и да се личност подреди и поистовети с колективним матрицама производи доктрине и моделе понашања који се одликују егалитаризмом, популизмом и отужном демагогијом. Стога је основна претпоставка успешног развоја демократије развој знања, свести и критичког мишљења. То ће Карл Попер уочити и исказати на следећи начин: „Основни циљ демократског поретка је да изгради систем институција којима се контролише власт и њено смењивање мирним средствима. Међутим, њена антрополошка претпоставка је различитост појединаца и група у погледу мишљења, знања, вредности. Демократија одговара непредвидљивости развоја људског

знања и погрешivosti знања. Она не подноси историјске законе већ је отворена за друштвена кретања и мишљења. Од демократије треба очекивати само институције, а не обезбеђење интелигенције и морала својих грађана. Она не може да обезбеди разум грађана, али може разумне институције” (Попер, 1994: 78).

Лажна демократија – псеудодемократија (*аутократија*) огледа се у нескромној вери у сопствену, надмоћну, интелектуалну, политичку и сваку другу обдареност у захтеву да се буде посвећен, захтеву за послушношћу, а такође и у вери у сопствено поседовање непогрешивог метода за решавање сваког проблема. Оваква „демократија” води до покушаја наметања „*виших циљева и вредности*” од стране одабраних, с циљем да они којима су упућени схвате да је то у име њих, за њих и њихово добро. Демократију не треба схватити као завршен процес и остварено друштвено стање. Демократија се не даје, она се осваја. Она није привилегија изабраних и богатих појединаца и народа, већ је иманентна свим људима и људским друштвима и сви су они позвани да је достигну. Међутим, ни у друштвима у којима постоји висок степен демократије нису сви спремни за њено прихватање и примену. Особе без идентитета лак су плен за манипуацију. Најлакше је бити обманут и бити жртва, али то је судбина слабих и лаковерних. Када једном почнемо да се ослањамо на наш разум и употребљавамо наше критичке моћи, када једном осетимо зов личне одговорности, не можемо се више вратити у стање безусловне потчињености и племенске магије, већ тада пред нама остаје пут у отворено, демократско друштво. Оно што такође треба да знамо када говоримо о демократији, јесте да, ако желимо да мењамо друштво, морамо почети најпре од себе. Мењајмо себе, а паралелно с тим и свет око себе. Требаће нам много рада на себи да ојачамо, да победимо у себи ту „*рајинску шићарцијску психологију*” и да се без страха, вођени сопственим идентитетом, храбро супротставимо погрешним идејама и поступцима наших вођа и осталих „*изабраних*” с ауторитетом. Андрић социолошки прецизно скицира те људе, указујући на једну од највећих наших мана, а то је страх и завист према успешним људима. „Најопаснији противници прогреса су ограничени, тупи и саможиви људи тврда срца, кратке памети и никакве маште, који мрзе све што је ново, необично и ма само за педаљ више од њиховог мишљења и њихове способности схватања, који према сваком прогресу осећају физичку одвратност, органску мржњу и спремни су да замисле сваку подлост, да помогну и одобре сваки злочин према носиоцима прогреса и свима које они таквим сматрају” (Андрић, 2004: 46). Традицију антидемократизма карактерише, пре свега, отпор променама, јер оне угрожавају повлашћени статус владајућих медиокритета, сузбијање критичког

мишљења, подозрење према паметним и даровитим људима, нетолеранција према онима који другачије мисле.

Неоспорно је да су темеље демократије поставили стари Хелени. Међутим, без обзира на то што су тежили, барем декларативно, владавини народа односно већине, врло темељно су се држали принципа „да се аритметика може примењивати у демократским државама, јер се у њој уче односи једнакости, али се геометрија смела учити само у олигархијама, пошто она указује на сразмере неједнакости“ (Фуко, 2007: 14). Олигархија у старогрчком смислу првенствено подразумева аристократију знања, на чему ће први инсистирати Хераклит следећим ставом: „Мени је један као десет хиљада, само ако је најпаметнији“. Даље је то надограђивао Сократ својом једначином ум = врлина = срећа, а посебно Платон идејом да најмудрији (филозофи) управљају државом.

Нема сумње да су кроз векове слобода и демократија као облик владавине најдуже опстале, ако ништа друго а оно номинално. Иако античка демократија полиса с данашњом демократијом глобалистичких развијених тржишних друштава нема много сличности, она је увек била дефинисана као облик владавине у коме се уједињују начело слободе и једнакости спојени у владавини народа. Демократија и слобода требало би да иду заједно, без обзира на то што ће сви мислиоци и аутори од почетка приметити да је слобода у много чему угрожена у бројним застрањењима и злоупотребима демократије. Застрањења и посртања демократије описаће већ Аристотел и Платон, а затим Русо, Хегел, Монтескије, Стјуарт Мил, Боден, Токвил и други, сви указујући на то да се владавина народа, будући да народ никада није потпуно хомогена заједница, своди увек на владавину већине, односно да демократија није владавина народа него владавина његове бројне већине, а да владавина већине може да прерасте у тиранију над мањином, или, што се управо и најчешће догађа, тиранију мањине сакривене иза тобожње већине. Она може да прерасте и у владину необразоване већине која терорише образовану мањину (типичан пример: власт комуниста након Другог светског рата), или тиранију *богате* мањине која се заклања иза већине народа и позива на њих. Слободан Јовановић осетио је и описао како политичка слобода може да се претвори у тиранију анализирајући вође Француске револуције. Међутим, он у његово доба није могао да претпостави како, вековима касније, политичко-економска слобода размене идеја и добара може да се претвори у тиранију мањине (у старогрчком смислу), која се лажно издаје за већину и монополом тиранише читав свет, нити је могао да претпостави какве све могу да буду последице доследне примене утилитаристичких малтезијанских идеја.

Извесно је да је демократија, што се више мењао њен облик и што се више одвајала од античког типа демократије, па до данашњих дана, постајала

све више пука конформистичка бројност и статистика учешћа, а све мање стварање једнакости према вредности. Тако је модерно доба, уместо да покуша да ублажи поларизацију на демократију схваћену као демократију према вредности и демократију схваћену према пукој бројчаној надмоћи, дефинитивно још јаче подвукло и продубило ову разлику. Јасно је да ова два типа друштвеног операционализовања појма демократије нужно нису морала да буду потпуно супротстављена, будући да демократија као слобода и правда и јесте увек само облик апроксимације, односно смањивања неправде. Она никада није била идеална, нити ће то икада бити. Свака демократија је увек у себи носила и елементе деспотије и она никада није била нужно праведна, него је представљала само избор мањег зла. Тако ће покушај да се у демократији споје слобода и правда, односно правда и ум, остати вечни људски идеал, чак и данас, када је понор између вредности и броја, односно врлине и конформизма, достигао свој највећи степен.

Достојевски у *Великом инквизитору* износи мисао која врло прециозно одсликава суштину владања: „Незнање и дивљење које произилази из незнања су родитељи грађанске оданости и послушности”. Слично размишља и Џон Лок, који каже: „Надничарима и занатлијама, уседелицама и млекарницама мора се рећи у шта да верују; највећи део не може да зна и према томе они морају да верују”. Лок се у том смислу залаже да се обичним људима ускрати право да расправљају о јавним пословима, а посебно да се износи у јавност оно што би плашило имућне људе. „Ова доктрина остаје основни принцип модерних демократских држава (које декларативно себе тако представљају – П. А.), који се данас примењује разним средствима да би се заштитило деловање државе од јавне критике, класификације докумената под увелико лажним изговором о националној сигурности, тајним операцијама и другим мерама да се искључи распусна гомила из политичке арене” (Чомски, 1999: 453). Људи који себе сматрају елитом, предодређени да владају, полазе од става који најбоље изражава историчар Клемент Вокер: „Не може да постоји неки облик владавине без њених одговарајућих тајни, мистерија које се морају сакрити од обичног света.” Демократски избори, легитимисани вишепартијским декором, уствари све више представљају начин како би народ изабрао себи властодршце-душмане по властитом укусу. Врло је поучна порука коју упућује Токвил: „Ко у слободи тражи нешто друго доли њу саму, створен је да би служио” (Токвил, 1994: 169).

Следећи мисао старих Грка, Русо схвата да је због чињенице неумитности владавине већине у демократији, основа сваке демократије заправо нужно образовање као једини начин да се смањи јаз између *владавине ума и сагласности већине*. Из овога следи закључак да што је мање образованих људи

у једном друштву, мање је и демократије, чак и ако се она схвати као проста већина. Ово схватање биће посебно значајно управо у разматрању природе демократије у данашњем глобалном свету геополитике капитала и јефтине радне снаге (у интересу макро капитала та радна снага треба да остане релативно необразована, управо да би била јефтина).

Питање демократије и њене злоупотребе постаће посебно актуелно након Француске револуције. Робеспјер ће дефинисати насиље као нешто што је у служби слободе и демократије, везујући терор за врлину, а врлину за терор, слично нововековном родоначелнику републиканске традиције Макијавелију, који је сматрао да је насиље нужно за оснивање нове државе или за реформисање старе која је на издисају. Јакобинци ће представљати управо тиранију већине, односно мањине под маском већине, као партије која говори у име читавог народа.

О „*демократској револуцији*“ у Француској је написан велики број читавих томова књига. Ево како о њој пише српски политички емигрант и докторанд Правног факултета у Паризу, Марко С. Марковић: „Француска револуција је све до Октобарске револуције предњачила у примерима дивљаштва и садизма, па је делимично још увек превазилази. Позната је наслада револуционарних кољача да умоче руке у крв својих жртава. Тако Журдан (Jourdan), звани Главосеча, пере руке у крви маркиза де Лонеја (de Launay). А чувени кољач Жув (Jouvé), који је лично заклао 621 особу, пазио је да му руке буду увек огрезле у крви. Једном винарском трговцу по имену Гас (Gas) санкилоти су прво одсекли ноге и руке, а затим опрали своје руке у његовој крвавој локви. /.../ Када би париска руља раскомадала своје жртве, било је жена које су им одсецале полне органе и од њих правиле звечке. 1796. гониоци убијају с леђа тројицу фрањеваца, разбијају им лобање и расипају мозак. После мучеништва свештеника Клод Франсоа Гијермеа, његове остатке – главу, језик, прсте – растурали су по кафанским столовима или на улици окачили о тробојне траке. У вандејском селу Сен-Жермену седамнаестогодишњу девојку Марију Папен исекли су на парчад зато што није хтела да ода место где се у шуми крију монархистички одметници“ (Марковић, 1995: 15). Коначни резултат „*славне Француске револуције*“, према овом аутору, јесте: око 42.000 гиљотинираних, не рачунајући стрељане, обешене о фењер или заклане, и око 600.000 убијених становника Вандеје, а међу њима око 100.000 деце која су умрла од хладноће, болести и глади (коначни резултат је само приближан, зато што је француски историчар Алберт Матијаз око 1919. године уништио архиве револуције које су се односиле на податке о броју жртава). Гистав ле Бон у свом познатом делу „*Психологија гомиле*“ такође врло упечатљиво, на основу историјских докумената, описује сцене те чувене „*Француске револуције*“, која је поставила

темеље „*модерне демократије*“ новог доба у настајању. „Хајде да се присетимо. 14. јула 1789. Група „побуњених“ Парижана је заузела „злогласну“ Бастиљу. Том приликом „заробили“ су и њеног заповедника, који се заправо предао „побуњеном народу“ без борбе. Поставило се питање: шта да се ради с њим? Он сам предлаже да га обесе, или да му одсеку главу, или да га вежу коњима за репове и тако рашчерече. И док се гомила расправља и гура, у том метежу заповедник случајно ћушне једног „побуњеника“. То је схваћено као нечувена дрскост и „побуњени“ Парижани одлучују да „оштећени“ грађанин сам изабере облик егзекуције над „дрским преступником“. Овај, кувар без намештења, полубеспосличар који је на Бастиљу кренуо да види шта се дешава, оцени да, пошто је такво опште мишљење, то представља патриотско дело, и чак поверује да заслужије медаљу што ће убити чудовиште. Сабљом коју су му позајмили удари га по голом врату; али слабо наоштрена сабља не сече, те он из цепа извлачи ножић са црном дршком и (пошто као кувар уме да обрађује месо) срећно доврши захват“ (Гистав ле Бон, 2007: 102).

Почело је тако што се, с оправдањем које је извикао вешти говорник Максимилијан Робеспјер, у прабини закотрљала глава краља Луја XVI; после је све ишло једноставно. Робеспјер због његове судбинске везе с „*правилима друштва*“ која је он тако ревносно креирао, доносио Конвенту да их потврди, а онда их бескомпромисно примењивао. А судбина је тако хтела да му његова правила, на крају, дођу главе. Неки историчар је избројао да је иза „*терора*“ овог „*непоткупљивог*“ јакобинца остао списак од 1.285 одрубљених глава. И то све „*по закону*“! Као што је познато, и сам Робеспјер је завршио на исти начин: по *правилима* која је он тако ревносно смишљао и спроводио. „*Ко се мача лати, од мача гине*“, „*Ко гиљотином сече, од гиљотине гине*“, сигурно је злурадо мислила окупљена гомила која је испраћала човека који јој је као нико направио толико врхунских представа крвавог „остваривања правде“.

У Француској су измишљени сви ти обрасци модерне демократије – све те убитачне идеје, сурови поступци, фразе и „*револуционарни рат*“ као средство за њихово ширење. Ту су настали: фењер и гиљотина, као „*средство политичког убеђивања*“; линч политичких противника и септембарски покољи; „*леви радикализам*“, пљачка имовине и терор, као облик владавине; „*ОЗНА која све дозна*“, комитет јавног спаса и Закон о сумњивима... Ту је гомила по први пут дошла до свог „*грађанског права*“; ту је демократија постала проста математичка операција; ту је измишљено и „*јавно мњење*“ – тај жрвањ модерне демократије. Ту су се школовали сви будући диктатори и тирани. Наполеон је свима био узор: и Мусолинију, и Хитлеру, и Лењину. Речју, ту, у Француској, крајем XVIII века, настало је све што смо видели у XX веку у Русији, Чехословачкој, Румунији, Југославији..., коначно и у Либији ових дана.

Оно што побуђује на размишљање које, ако доследно иде до краја, као код Камија, неминовно води у апсурд, јесте она иста загонетка пред којом је својевремено застао и Алексис де Токвил: „Најнеобичније није то што је Француска револуција прибегла поступцима који су по први пут били стављени у покрет и што је зачела посве нове идеје: оно што је заиста неувобичајено јесте да толики народи доспевају до тачке када такви поступци могу да буду делотворно употребљени, а таква начела лако усвојена“ (Токвил, 1994: 44). Како је могуће да тако различити народи с лакоћом усвајају и примењују све те поступке и идеје? Како се све то тако лако пресађује и прима на сва тла – тако различита по култури, богатству и традицији? Како је могуће да и након два века савремени свет, чија су уста пуна прича о „слободи“, „демократији“, „људским правима“... и који се куне у „хуманизам“ и „људске вредности“, тако рећи ни корак није одмакао од „демократије топовњача“ из доба Француске револуције?

Као да у карактеру модерне демократије постоји нешто прометејско, нешто флуидно и неухватљиво што је чини покретљивом и прометљивом кроз све препреке које постављају простор и време. Захваљујући управо том прометејском духу у карактеру модерне демократије, пред нашим очима, као у каквом поквареном калейдоскопу, стално се врте истоветне сцене; понављају се исти кадрови и исте слике ево већ више од два века. Нама се чини да то понављање није грешка, већ један прецизно разрађен сценарио; калейдоскоп није покварен, напротив, он савршено добро ради. Та трака која се непрестано врти – то је историјска матрица која се стално понавља. Суштина остаје иста – мењају се само глумци и декор. „Принцип је исти, све су остало нијансе“.

Упадљива је и фрапантна та сличност између либијских и париских „побуњеника“, сличност која нас враћа више од два века уназад. Нема сумње, модерна демократија је тријумфовала у Либији на исти начин на који је својевремено тријумфовала у Француској. Упоредимо чињенице. Сведок „демократске револуције“ у Либији, француски новинар Тјери Мејсан: „Видео сам злочине које су направили они које су звали „устаници“. /.../ Када би нападали села (тачније, нападао је НАТО, а борци Ал Каиде су улазили после њих), они су били дрогирани и чинили су ужасне злочине. Мушкарцима су одсецали главе, женама груди, и све то – јавно, како би видело што више сведока, како би заплашили становништво. /.../ У једном од малих либијских засеока дошло је до масовног убиства. Засеок је био на брегу и *натовци* су морали да га уклоне како би обезбедили слободан пролаз за „устанике“. Резултат је био: сравнили су цео брег и уништили село.” Коначни резултат „демократске револуције“ у Либији, према овом новинару, јесте: преко 50.000 убијених људи, преко 200.000 рањених и преко 2.000.000 људи који су постали избеглице (Тјери Мејсан, 2012).

Дакле, када Африка и Блиски исток преко ноћи постану једно велико жариште, више нисмо склони да у томе видимо пуку „борбу за демократију, људска права“ итд., већ фитиљ који је потпаљен негде на Западу, и то управо у име успостављања Новог светског поретка из претходно намерно изазваног хаоса. Ко год још верује у „добре намере“ из доба „краја историје“, тај је једино стигао до краја памети. Ко поверује да је земља с највишим животним стандардом у Африци, где је становништво живело боље него у бројним квартовима Лондона, а која је данас, после интервенције НАТО левичара остала без текуће воде, на путу изградње и слободе, тај је природно већ сам од себе умро. Фукујамино предвиђање да је након пада комунизма дошао „крајњи тријумф западне демократије“ (Фукујама, 1997) показало се кратковидим и неутемељеним.

И сва та чудовишна „суђења“ којима се окончавају „модерне демократске револуције“ – од брачног пара Чаушеску до Садама Хусеина – само су отисци калупа који је осмишљен и направљен „у радионици модерне демократије“. Они изигравају суд, а у ствари су сенезали гилотине. Они допуштају одбрану, а унапред су набројали главе! Елена и Николае Чаушеску притешњени ђачком клупом уза зид. „Револуционарни трибунал“ заседа – „мач модерне демократије“ је исукан и само што се није спустио. Елена и Нилолае Чаушеску нису имали чак ни браниоца, и то у тренутку када су до последњег долара исплатили румунски дуг, а процене су да данас он износи око 50 милијарди долара... То правосуђе раздаје окривљенима оптужницу обележену са стране напоменом: гилотинирати ову главу без милости. Пардон! Молим да се исправи грешка! На оптужници против Садама Хусеина је писало: Обесити ову главу без милости! ... „Ти су људи преокренули људску савест: злочин је врлина! Врлина је злочин! Реч је дело, намера је завера, подозрење доказ, сажалење преступ, дато прибежиште преступ, друштвени положај преступ, порекло преступ“ (Браћа Гонкур, 1953: 382)!

После пада Берлинског зида, људи широм света били су већином спремни да безусловно верују западним медијима, „експертима“ и рецептима, на основу конкретних резултата које је западни систем претходно показао. Чак и када је јасно, гласно и јавно, амерички председник Џорџ Буш (старији) најавио успостављање „новог светског поретка“, само малобројни су били спремни да у његовим речима виде најаву спровођења некакве велике „завере“ у пракси. Већином се сматрало да се Бушове речи односе на оно што је амерички теоретичар Фукујама подразумевао под „крајем историје“, добом у којем је човечанство коначно „схватило“ да је „либерална демократија“ (шта год то значило) оптимални политички систем који ће, због своје „супериорности“, да се природно и спонтано прошири широм земаљске кугле. Неће више бити

„историје“, јер ће све земље на крају имати исти политички систем, подложен „демократској контроли“, тако да ће човечанство, најзад, моћи да се бави „животним“ питањима, а не злим стварима из мрачне прошлости (на пример, националним интересима или, пак, империјалистичким походима на туђе ресурсе, пошто ће сад „слободна трговина“ решити тај проблем, јер ће „све бити доступно сваком“, и то по „тржишном ценама“).

Двадесет година касније, после „приватизационе транзиције“ која Русе умало није коштала државе, после кинеског успеха утемељеног управо на игнорисању западних рецепата, после циничног западног потпиривања етничких сукоба на тлу бивше СФРЈ, после очигледно лажног представљања „терористичког напада“ од 11. 9. 2001. (и не само тог) и његовог коришћења као повода да се америчка војна и корпоративна сила угнезди у појас од Ирака до дубоко у Азију, после глобалног економског слома у којем најбоље пролазе управо они који су га и изазвали – много је више оних који су спремни да на поменуте Бушове речи сада гледају другим очима, као и на све друго што долази са запада, укључујући и речи политичара широм света који се сматрају „западним миљеницима“.

Париска револуција је, између осталог, била и велика школа за елиту, јер се показало да револуција представља велику опасност кад се покрене распусна гомила против људи најбољег квалитета. Због опасности по саму елиту припадници гомиле се, дакле, морају обуздати или елиминисати. Тај презир, али и страх према демократији од стране елита, можда најбоље илустује став једног од водећих неоконзервативаца Ирвина Кристола, познат као „дипломатија топовњача“: „Уистину, дани дипломатије топовњача се никада не завршавају... Топовњаче су исто тако неопходне за међународни поредак као и полицијска кола за домаћи поредак” (Чомски, 1999: 461). Историја од Француске револуције до данас препуна је примера ове дипломатије топовњача. Посебно је то карактеристично за америчке интервенције у циљу успостављања демократије у Трећем свету. Као државни секретар ратног кабинета 1919. године, Черчил је одобрио употребу хемијског оружја против непослушних Арапа уз образложење: „Ја снажно подржавам употребу отровног гаса против нецивилизованих племена. Не можемо ни у којим околностима пристати да се не користи било које оружје које је на располагању да би се постигао брзи завршетак нереди. Хемијско је само примена западне науке у модерном ратовању” (Чомски, 1999: 237).

Чак и летимичан поглед на историјска документа која су у вези са спољном политиком САД, као и њихово независно читање, јасно показују да је основна црта ове политике стална субверзија и обарање парламентарних режима, уз константно служење насиљем. Посебан акценат је бачен на уништавање

народних организација које би већини становништва могле да пруже прилику да уђу у политичку арену. Средином осамдесетих година европске комунистичке партије покренуле су једну независну акцију – еврокомунизам с плуралистичким и демократским тенденцијама. То, наравно, није било по вољи Вашингтона, те је влада Алда Мора ускоро и пала. Касније су у јавност доспели подаци да је ЦИА потрошила 6 милиона долара да помогне антикомунистичким кандидатима. „Огромна интервенција ЦИА у италијанској политици обзнањена је пошто је конгресни извештај Пајка процурио 1976. год., наводећи помоћ од преко 65 милиона долара признатим политичким партијама и штићеницима, од 1948. год. па све до раних 70-их година” (Чомски, 1999: 421). За Америку Михаило Марковић у свом последњем објављеном чланку изриче једноставну, али врло прецизну оцену која до танчина одсликава њен дух: „У питању је мешовит народ с мало историје, много егоизма и неограниченог апетита“ (Марковић, М. 2010: 12). Без обзира на то што је Америка током њене историје „не дугог трајања“ (у једном селу у околини Пирота од мештана сам чуо мисао која прецизно одсликава ту историју, па је овом приликом наводим: „Ма каква Америка, па овде свака штала има дужу историју од америчке“) успела да изврши велику концентрацију економске, политичке, војне, интелектуалне и научне моћи, она цивилизацијски, посебно када је реч о новим визијама, готово ништа вредно није понудила. А знамо како су завршавале империје које нису биле у стању да одговоре изазовима времена.

Један од најбољих описа мана и злоупотреба демократије, инспирисан античком мишљу, свакако је размишљање Алексиса де Токвила у *Демократији у Америци*. Познавањем последица Француске револуције, а затим и вером у Нови свет, Токвил је с много снаге критиковао, али и покушао да оправда, демократију као такву, показујући да од ње још увек ништа боље није смишљено. Упркос томе, он зна да је могућност злоупотребе у демократији, у којој већина увек влада у име народа, управо у њеној самој *суштини*. Стварање политичких странака, без којих је немогуће демократско освајање власти, управо до врхунца доводи ову (демократији иманентну) могућност злоупотребе, јер се победом странака увек намећу релативно мањински интереси у име већине (јасно је да је у овом смислу ипак боља ситуација вишестранацја, него једне једине странке). Оно што је највећа вредност критике коју даје Токвил јесте управо то да он не говори само о физичкој тиранији већине, већ говори (као и Стјуарт Мил) о тиранији медиокритетског, конформистичког, осредњег људског духа који испливава на површину у свакој демократији, о чему данас на свој начин често пише један од најугледнијих независних интелектуалаца Ноам Чомски. У чланку *Демократија посматрача* Чомски на врло упечатљив начин, позивајући се на Волтера Липмена, једног

од водећих теоретичара либералне демократије, указује на то шта је, уствари, права суштина модерне либералне демократије. Липмен у својој теорији о *прогресивној демократији* сматра да у демократски уређеној држави постоје две класе: мањинска, која има лидерску улогу, и већинска, коју он назива „*заблуделим крдом*”. Дакле, иронично тврди Чомски, „постоје две „функције” у демократији: специјализована класа, одговорни људи, који су носиоци извршне функције, што значи да они размишљају, планирају и разумевају заједнички интерес. Затим, постоји заблудело крдо, а оно такође има функцију у демократији. Њихова функција јесте да буду посматрачи, а не учесници у деловању. Повремено им је допуштено да подрже својом масом једног или другог припадника специјализоване класе. Другим речима, допуштено им је да кажу: „Желимо да нам ти будеш вођа” или „Не желимо да нам ти будеш вођа” (Чомски, 2008: 13). У том смислу и Чомски се слаже с констатацијом, која је очигледна, да су либерално демократска теорија и марксизам-лењинизам веома блиски у својим идеолошким претпоставкама.

Будући да образовање није луксуз, већ нужан услов остварења елементарне правде и слободе у демократији, оно мора да буде доступно свима без обзира на материјално стање чланова друштва. Такође, образовање мора да пробије егоцентризам, те да обухвати и вредносни геополитички систем како Запада, тако и Истока. За друштво које ово не омогућава, поуздано се може рећи да води изопачењу демократије коју оно промовише (ако је уопште промовише). Стога су данас начелна питања с којима треба кренути када се говори о путевима и застрањењима демократије следећа: Да ли је могуће спојити античку једнакост према вредности борбе за опште Добро, Врлину и Правду и бројчану надмоћ већине народа неком комбинацијом демократских принципа? Како ограничити злоупотребе демократије данас, у 21. веку, у времену новог облика глобалистичког тоталитаризма?

Иван Иљин разборито учачава да је за праву „*стваралачку демократију*” неопходно неколико претпоставки без којих она нема шансу да успе, а то су: умеће слободе, правна свест, самосталност привређивања, оданост отаџбини, образовање и обавештеност, грађанска храброст и лични карактер. У том смислу он тврди: „Али, о демократији мислимо много узвишеније и боље него господа формални демократи. И тврдимо следеће: земља, лишена претпоставки које су неопходне за здраву стваралачку демократију, не сме да тај режим уводи док се за њега не створе основни предуслови. До тога часа увођење демократског уређења може бити само погибелно за ту земљу” (Иљин, 1951: 34). Демократско устројство није свагда и није увек на месту, сматра овај дубокоумни руски религиозни мислилац. Оно има своје неопходне основе или „претпоставке”. Ако их нема, онда нема ничега осим дуготрајног распадања

и пропасти у име те исте демократије, те се демократско устројство претвара у, како он закључује, „фанатизам формалне демократије“. О томе ће написати следеће: „Онај политички ток који, очито, преовладава у савременом свету, морао би бити именован као „фанатизам формалне демократије“. Фанатизам је зато јер је тај ток своју лозинку претворио у „исповедање вере“, у „панацеју“ (свелек), у „критеријум добра и зла“, у „предмет следе оданости и заклетве“; као да се мора бирати само између тоталитарног режима и формалне демократије, јер ничег више нема (мада у самој ствари постоји још много штошта друго!). То је фанатизам формалне демократије која читаво државно устројство своди на форму општег и једнаког права гласа, одвраћајући се од човекове каквоте и од унутрашњег достојанства његових намера и циљева, мирећи се са слободом зликоваштва и издајништва, свдећи читаву ствар на видљивост „гласачког листића“ и аритметику гласова (количина)“ (исто: 32).

Једна од битних карактеристика савременог света и квазидемократије је и недостатак бриге за истином. У енглеском маниру правимо се да је све у реду, све је ОК, или, што би наш народ рекао, „боли ме уво за све“. Ту индиферентност према истини као последицу затупљивања Хари Франкфурт назива помало неотесаним изразом – суштином просеравања: „Једна од најистакнутијих одлика наше културе је да има много просеравања. Сви то знају и свако од нас даје свој допринос“ (Франкфурт, 2006: 24). Све постаје другачије кад се сагледа у ритму понављања; и све је некако прозачније и јасније кад се подведе под историјску матрицу модерне демократије. Уствари, тек би тада, с тим сазнањем, и могла да започне права прича о модерној демократији, прича о подземним силама историје које покрећу догађаје, усмеравају велике покрете народа и манипулишу њима. Била би то једна инверзна прича. Она би започела тако што би поглед полако почео да клизи од видљивог ка невидљивом, од догађаја ка њиховим скривеним разлозима. Ту последица производи узрок. Садржај је оно што се дешава иза сцене; главни протагонисти: сенке безимених људи. Атмосфера је натопљена мирисом петролеја, опијума и профита. Нарочито - профита!

Писац једне такве приче би најпре морао да се суочи с неким питањима: како то полази за руком маркизу де Мирабоу да руши монархију и од тог двора, чијег краља припрема за гиљотину, тајно прима позамашне суме новца; како је сиромашни и непознати новинар јеврејског порекла, Лав Давидович Троцки, уз благослов америчког председника Вудро Вилсона и уз пратњу двојице агената Скотланд Јарда, безбедно допловио до Петровграда, где ће у име „руског народа“ подићи „светску револуцију против капитала“; како је Лењин успео да са двадесетак другова и пет тона злата из Цириха, преко Немачке (која је у рату с Русијом), безбедно пређе линију фронта и буде свечано

дочекан на „*Финском колодвору*“ од стране оних који ће ускоро постати његове жртве; како Тито, након што је на Јелачићевом тргу у Загребу поделио радост с окупљеном масом због проглашења НДХ, долази у Србију да поправи „*буржоаску демократију*“ и наметне јој праву, модерну демократију – „*владавину народа*“; зашто је Чаушеску убијен као тиранин тек када је до последње паре вратио румунски дуг западним банкарима, а до тада је словио за „*умерењака*“ у комунистичком лагеру; зашто је Мула Омар постао „*терориста*“ тек када је уз помоћ Кур’ана и талибана готово у потпуности искоренио гајење мака, од кога се добија опијум, од кога се, опет, праве готово све врсте дрога? Коначно, морали бисмо да сазнамо и то како је терористичка организација УЧК постала „*ослободилачка војска Косова*“ – савезник НАТО-а и како су терористи Ал Каиде, „*либијски побуњеници*“ против „*Гадафијеве тираније*“ постали борци за „*модерну демократију у Либији*“ ...

КА ЗАКЉУЧКУ

Многа питања навиру и много је очигледних чињеница које нас несумљиво, наравно, уколико нисмо део „интелигенције зла“ (Ж. Бодријар) односно не дајемо свој допринос „издаји интелектуалаца“ (Жил Бенда), наводе на закључак да је демократија изневерена. Након два века од чувене Француске револуције, која је на велика врата и уз велика очекивања најавила „*слободу, братство и једнакост*“, савремени свет, чија су уста пуна прича о „*слободи*“, „*демократији*“, „*људским правима*“ ... и који се куне у „*хуманизам*“ и „*људске вредности*“, такорећи ни корак није одмакао од „*демократије топовњача*“ из доба Француске револуције. Битна питања се у највећој мери рађају из зебње, из егзистенцијалне стрепње (индивидуалне и колективне), које као урвине прете да нас прогутају. Нема их и немогући су крајњи одговори, али то не значи да не треба да трагамо за њима. Грех је то не покушати. Током више од двадесет година „полуделе историје“ (Ками)¹⁰³ српско друштво, трагајући за принципима демократије, упутило се ка суновратној низбрдици, трошећи и расипајући све своје националне ресурсе. Историја као да је окренула пун круг и ставила нас пред исте старе дилеме – у ком смеру управити развој друштва? У условима слабљења утицаја националне државе услед убрзавања

103 У чувеној беседи познатој као *Шведски говор*, коју је Албер Ками одржао када му је 1957. године уручена Нобелова награда за књижевност, француски писац и филозоф говори о тадашњем времену (протеклих двадесет година) као „полуделој историји безнадежно изгубљеног у грчевима времена“. Шта би тек Ками рекао за наших протеклих и изгубљених двадесетак година с краја прошлог и почетка новог миленијума?! Лудило историје у које смо (не) својом кривицом бачени, достиже свој врхунац и прети да потпуно затре траг Србије у времену

глобализацијских процеса, с разарањем једног (социјалистичког) друштвеног поретка и њему одговарајућег система вредности, неуспехом у изградњи новог, суочавањем с неолибералном експанзијом, питање изградње истинских демократских начела и принципа постаје пресудно за даљи опстанак и развој српског друштва. Само кроз дијалектику партикуларног и универзалног, националног и космополитског, комунитаризма и универзализма, могуће је јачати историјски културни ланац, те даље разијати и градити хумано, демократско друштво. У непрекидном сукобу истине и лажи наш је пре свега морални императив да, у данашњим условима неравноправне борбе на штету истине, дамо свој допринос њеној победи.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, И. (2004). *Знакови поред пута*, Београд: Рад.
- Браћа де Гонкур. (1953). *Историја француског друштва за време револуције*, Београд.
- Ђосић, Д. (2004). *Косово*, Београд: Новости.
- Беренд, И. (2001). *Централна и источна Европа 1944–1993*, Подгорица: ЦИД.
- Иљин, И. (1951). *Претпоставке стваралачке демократије*, у есеју: *У потрази за праведношћу*, с руског превео Владимир Димитријевић, Светигора, 2001.
- Јовановић, Д. (1991). *Слобода од страха*, Београд: Филип Вишњић.
- Марковић, М. (2010). *Косово и европска цивилизација*, у Зборнику *Косово и метохија у цивилизацијским токовима*, Филозофски факултет, Косовска Митровица.
- Марковић, С. М. (1995). *Истина о Француској револуцији*, Београд.
- Монро, П. и Рудек, Е. (2001). *Теорија српске завере*, Београд: Књига-комерц.
- Франкфурт, Х. Г. (2006). *О просеравању*, Нови Сад: Вега медиа.
- Фуко, М. (2007). *Поредак дискурса*, Лозница: Карпос.
- Фукујама, Ф. (1997). *Крај историје и последњи човек*, Подгорица: Цид.
- Гери, П. Ј. (2007). *Мит о нацијама: средњовековно порекло Европе*, Нови Сад: Цензура.
- Ниче, Ф. (2005). *Сумрак идола*, Београд: Чигоја штампа.
- Орвел, Џ. (2003). *Животињска фарма*, Подгорица: Daily Press.
- Перовић, Ј. (2000). *Људи, догађаји и књиге*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Платон (2001). *Писма*, Београд: Рад.
- Подунавац, М. (1999). *Сила и (не)поредак*, Република, год. XI, бр. 220.
- Попер, К. (1994). *Отворено друштво и његови непријатељи*, Београд: БИГЗ.
- Селицмен, М. (2008). *Научени оптимизам*, Београд: Завод за уџбенике.
- Токвил, А. (1994). *Стари режим и револуција*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Тјери Мејсан на сајту www.vidovdan.org, у чланку који је објављен под насловом: „*Рат у Либији – како га је доживео очевидац*“.
- Видал, Г. (2004). *Рат из снова*, Београд: Чаробна књига.
- Чомски, Н. (1999). *Контролисана демократија*, Београд: ЦИД.
- Чомски, Н. (2008). *Контрола медија*, Нови Сад: Рубикон.

Petar Anđelković

University of Priština, Faculty of Philosophy, Department of Sociology,
Kosovska Mitrovica, Serbia

**DEMOCRACY OF GUNBOATS AFTER TWO CENTURIES
- A STEP FORWARD OR TWO STEPS BACK -**

SUMMARY

What initiates the process of thinking, if it is consistently conducted to the end, as in Camus, inevitably leads to an absurdity, and it is the same mystery before which once stood Alexis de Tocqueville, “The most unusual is not that the French Revolution had resorted the procedures that were put into motion for the first time and that completely new ideas were born: what is really unusual is that so many people do reach the point where such actions can be effectively used, and that such principles are so easily adopted. “ How is it possible that so many different people quite easily adopt and apply all of these actions and ideas? How come that all these ideas are so easily transplanted and developed in places so different in culture, wealth and tradition? How is it possible that even after two centuries, the contemporary world whose mouth is full of stories about „freedom”, „democracy“, ‘ human rights’ ... and which swears by „ humanism, ‘and human values “, has not made a single step from the „ gunboat democracy” of the French Revolution.

Key words: democracy, revolution, freedom, manipulation

Oleksandar Kholod

Kyiv International University, Ukraine

INMUTATION, ABMUTATION AND MUTATION PROCESSES OF MODERN SOCIETY WITHIN MANIPULATION METATHEORY

SUMMARY

The modern society is built on the processes of manipulation (changes of behaviour models). Three basic groups of manipulation may be distinguished: mutation (change of behaviour models for the better), abmutation (absence of changes of behaviour models) and inmutation (change of behaviour models for the worse). Nowadays, all processes of the mentioned groups of manipulation are so connected with each other that they create a difficult «pattern» (system configuration), functioning of which is provided by progressive and regressive society motion.

Key words: manipulation, inmutation, abmutation, mutation, modern society

INTRODUCTION

The research problem lies in the absence of any theoretic models which explain the technologies (complex-actions) of changes of society development. The separate principles of mutation theory as general metatheory of society manipulation by Oleksandr Kholod (with additions by: T. Klinkova, N. Kravchenko, D. Borysenko, R. Vasylyshyn [5; 7–8; 10; 11–12; 15; 17]) do not create a full picture of the specificity of social changes. That is why the objective necessity for detailing and explanation of manipulation metatheory arises, and the notion inmutation emerges in it.

Taking into account the concisely stated problem of research, the object of research is the metatheory of society manipulation. The subjects of research are inmutation, abmutation and mutation processes of modern society within the metatheory of manipulation.

The target of the research is detailing of suggested structural elements of metatheory of society manipulation, namely: mutation, abmutation, and inmutation.

THE PROCESS OF RESEARCH

Taking into account the aforementioned principles of the theory, the author suggests to examine the manipulation processes not as negative processes, but as such to have at least three notional meanings: 1) mutation (the change of society

behaviour model for the better); 2) inmutation (the change of society behaviour model for the worse); 3) abmutation (from shortening of the two Latin words «absentia» [2] – absence and «mutation» – mutation; by shortening of the stem of the first word (absence of any changes in the society behaviour models). Every notional meaning has some branching into processes which express the degrees of gradation force of their manifestation.

The mutation is divided into three groups of processes: 1) addition, 2) modification, 3) transformation (the processes are described in detail [10–12; 22]).

Addition is the primary stage of mutation, during which the information that causes voluntary positive changes adds to the models of behaviour and world outlook.

Addition is realized by means of social-communication technologies, such as: technologies of socialization, public relations, correction of information (spin doctor), technologies of speech formation (speechmaking, speechwriting), technologies of advancement (marketing communication technologies), technologies of electronic network, technologies of mobile communication, technologies of leisure organization etc.

Modification is the intermediate stage of mutation processes which cause significant changes in the models of behaviour of individuals in society during realization.

Modification is realized by means of social-communication technologies: political technologies, electronic network, conversation, census, registration of individuals using an identifying code, registration of civil status, registration of domicile, registration of owners of dwelling, registration of motor transport owners, registration of enterprises owners, registration of taxes, registration of passport, registration of patients in hospitals, registration of pupils in schools and of students in schools of higher education, registration of enterprises' staff in personnel department.

Transformation is the final stage of mutation process which forms new models of behaviour of individuals in society.

Transformation (mutation) is realized through social-communication technologies, such as: technologies of stereotypization and mythologization of society, formation of positive image (image building), crisis technologies, psychotherapeutic technologies, technologies of evoking, technologies of civil society, etc.

Inmutation includes the following three groups of processes: 1) unbalance, 2) collapse, 3) destruction (the processes are described in detail [10–12; 22]).

Unbalance (inmutation) is the primary process of irreversible changes of behaviour models through negligible violation of balance in the structure and functions of social systems.

The processes of unbalance are embodied through the following social-communication technologies: technologies of inmutation of external world of society, technologies of inmutation of laws, standards and rules of behaviour; technology of

information scope (propaganda); inmutation technologies of political publicity by the quality of its content; inmutation technologies of political publicity by the quality of its presentation; inmutation technologies of political publicity by the methods of its dissemination; technologies of adverse publicity; technologies of negative image formation (trash image); technologies of surroundings inmutation; technologies of social structure inmutation; technologies of society inmutation through public relations (public relations); technologies of protest movement; technologies of crowd unbalance; technologies of informational-telecommunication corporation; technologies of changes in society members; technologies of negative changes of physiological needs; technologies of negative changes of social-significant needs and needs of social self-realization of personality; inmutation-pedagogical technologies of world outlook formation; inmutation-working technologies of education; knavish inmutation technologies in enterprising and quasi-enterprising activity; technologies of erotic and porn sites; cognitive technologies (technologies of compulsory behaviour management – the results of closed secret experiments); technologies of behaviour pramatization; technologies of bibliotherapy; technologies of negative change of physical condition of society.

Collapse (inmutation) is an intermediate process (between unbalance and destruction) of behaviour models changes, for which the symptoms of demolition, a considerable violation of structure and functions, and transformation into the ruins of social order are inherent.

Collapse (inmutation) is realized through the following social-communication technologies: technologies of collapse of social models of behaviour; technologies of deindividualization and depersonification; technologies of social explosion (technologies of revolutions); technologies of information struggle (cyber wars); inmutation technologies of collapse connected with the use of weapons against civil society; technologies of destruction of personality behaviour models.

Destruction (inmutation) – is the final process of irreversible changes of behaviour model, which lead to suspension of physical existence of society.

Destruction (inmutation) is realized through the two groups of social-communication technologies, such as:

- inmutation technologies of destruction, which are not connected with the use of weapons or inmutation technologies of information- technological influence (technologies of destruction of society through mass culture; technologies of destruction of society through means of production; technologies of destruction of economic potential; technologies of destruction of information infrastructure; technologies of terrorism);

- inmutation technologies of destruction, associated with the use of weapons against civil society and means of its disappearance (inmutation technologies of

destruction, connected with using of weapons against army; technologies of military operations; technologies of military actions, technologies of prosecution of wars).

Abmutation (the absence of any changes in the models of society) involve the three groups of processes, namely: 1) the presence of desire to change the behaviour model, but the absence of means for it (+D –M); 2); the presence of means for changes' realization, but the absence of desire (+M –D); 3); the absence of desire to change the model of behaviour and means for its realization (–D –M).

The above mentioned processes of manipulation by society behaviour are realized under the influence of episteme (the system of knowledge of certain epoch [23] from the position of two axiological systems, based on 1) standards of individual and 2) standards of society. The changes of episteme and axiology create the effect of holdout (the term of D. Borysenko [5, p. 83–92] in the interpretation of O. Kholod [17, p. 78–95]): when something evaluated as positive from the position of one episteme may later obtain the negative connotation or is opposed to positive. The generalized point of view on the theoretical principles of inmutation theory is given later (see: Fig. 1).

CONCLUSION

The target of the research was to detail the presented structural elements of metatheory of society manipulation – mutation, abmutation and inmutation of society.

The target was completely achieved.

The research determined that either of structural elements of manipulation metatheory has its branching into concrete types, which detail and specify the processes of mutation, abmutation and inmutation of society. The detailed illustration and system of arguments concerning the functioning of mentioned processes in society are foreseen in the monograph «The hypermarket of consciousness».

REFERENCES LIST

1. Аушвиц–Биркенау [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Absentia, отсутствие *C, Q etc.*; недостаток, нехватка (pecuniaе *Ap*) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://radugaslov.ru/latin1.htm>.
3. Бодрийяр, Жан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
4. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml.
5. Борисенко Д. О. Видтяжки у теорий инмутаций суспильства Холода О. М. / Борисенко Д. О. // Теория инмутаций суспильства: pro at contra: монография [за ред. проф. Холода О. М.]. – К. : КиМУ, 2011. – С. 83–92.

6. Боровський О. В останню туристичну путь. Як один крематорий «годує» все чеське село // Україна молода / Номер 143 за 08.08.2006 // Доступ: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/729/204/26497/>.
7. Васишин Р. Я. Критика теоретичної моделі інмутацій суспільства О. М. Холода / Васишин Р. Я. // Теорія інмутацій суспільства: pro at contra: монографія [за ред. проф. Холода О. М.]. – К. : КиМУ, 2011. – С. 32–40.
8. Васишин Р. Я. Доповнення теоретичної моделі інмутацій суспільства О. М. Холода / Васишин Р. Я. // Світ соціальних комунікацій : наук. журн. [за ред. О. М. Холода]. – Том 1. – К. : КиМУ, ДонНУ, 2011. – С. 345–351.
9. Заставецький Т.Б. «Похмурий туризм» як відображення трагічних подій у історії та культури народів / Заставецький Т.Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geo-tnpu.org.ua/nauka/publ/zasttarpub/dark-turizm-stattya-zastaveckiy.html>.
10. Клишкова Т. О. Місце мутаційних та інмутаційних процесів у політиці як моделі соціальної комунікації / Клишкова Т. О. // Теорія інмутацій суспільства: pro at contra: монографія [за ред. проф. Холода О. М.]. – К. : КиМУ, 2011. – С. 67–88.
11. Кравченко Н. О. Інформаційні пастки у телевізійному просторі як фактор деградації моделей поведінки суспільства / Кравченко Н. О. // Масмедійна інмутація суспільства : монографія [Т. О. Клишкова, В. В. Козаченко, Н. О. Кравченко та ін.; за ред. О. М. Холода]. – Кривий Ріг–Запоріжжя, 2009. – С. 171–220.
12. Кравченко Н. О. Наслідки та дій теорій інмутацій суспільства / Кравченко Н. О. // Теорія інмутацій суспільства: pro at contra: монографія [за ред. проф. Холода О. М.]. – К. : КиМУ, 2011. – С. 45–57.
13. Симуляція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
14. Холод О.М. Інмутація суспільства в гіпермаркеті свідомості / Холод О.М. – У 3-х т. – Том 1 : Теорія інмутацій суспільства : монографія. – К. : КиМУ, 2010. – 213 с.
15. Холод О.М. Теорія інмутацій суспільства : монографія / Холод О.М. – К. : КиМУ, 2011. – 305 с.
16. Холод О.М. Комунікаційні технології : підручник / Холод О.М. – К. : ЦУЛ, 2012. – 314 с.
17. Холод О.М. Інмутація рекламних явищ / Холод О.М. // Світ соціальних комунікацій : науковий журнал [за ред. О.М. Холода]. – Т. 3. – 2011. – С. 78–95.
18. Холод О. М. Інмутація у масмедіа: монографія. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – С. 8–9.
19. Холод О. М. Інмутація суспільства в системі маніпуляцій (теоретична модель) / Холод О. М. // Світ соціальних комунікацій : наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. – Т. 2. – К. : КиМУ, ДонНУ, 2011. – С. 456–480.
20. Холод О. М. Теорія інмутацій суспільства: монографія / Холод О. М. – К. : КиМУ, 2011. – 350 с.
21. Холод О. М. Модель інмутацій суспільства в метамоделі маніпуляцій / Холод О. М. // Світ соціальних комунікацій : наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. – Т. 3. – К. : КиМУ, ДонНУ, 2011. – С. 23–38.
22. Холод О. М. Комунікаційні технології : підручник / Холод О.М. – К. : ЦУЛ, 2012. – 267 с.
23. Епістема [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pmatsuk.narod.ru/epistema.html>.
24. Gutman M. Berenbaum. Анатомія лагерь смерті Аушвіць / Gutman M. – Вашингтон, 1994.

Supplement A

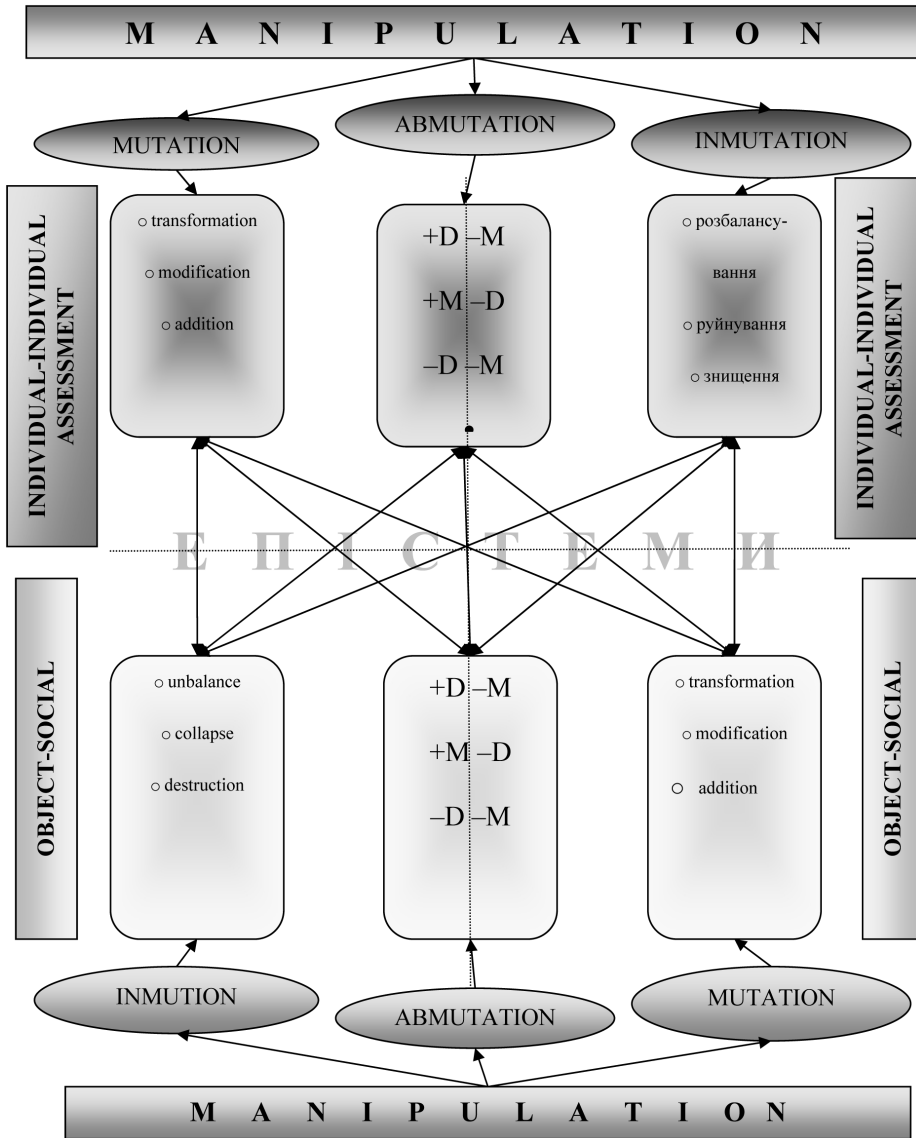

Fig. 1. The model of society manipulation (2012)

Elaboration: O. M. Kholod (2006–2012); addition: T. O. Klinkova (2007–2011), N. O. Kravchenko (2007–2011), D. O. Borysenko (2011), R. Y. Vasylyshyn (2011)

Note:

- + D – M – there is desire but no means for realization;
- D + M – there is no desire, but there is means for realization;
- D – M – there is neither desire nor means for its realization.

Oleksandar Kholod

Kyiv International University, Ukraine

**INMUTACIJA, BEZMUTACIJA I MUTACIJA,
PROCESI MODERNOG DRUŠTVA U METATEORIJI
MANIPULACIJE**

SAŽETAK

Moderno društvo se gradi na procesu manipulacije (promene u modelu ponašanja). Mogu se razlikovati tri osnovne grupe manipulacije: mutacije (promene u modelu ponašanja na bolje), “bezmutacije” (odsustvo promena modela ponašanja) i “inmutacije” (promena modela ponašanja na gore). Danas svi procesi navedenih grupa manipulacija su tako povezani jedni sa drugima, da stvaraju težak “obrazac” (konfiguracija sistema), čije funkcionisanje obezbeđuju progresivna i regresivna kretanja društva.

Ključne reči: manipulacija, inmutacija, bezmutacija, mutacija, moderno društvo.

ПОЈЕДИНАЦ, ПОРОДИЦА, ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ
МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

Издање, 2013. година

Издавач

Филозофски факултет
Косовска Митровица, Филипа Вишњића бб

За издавач

Проф. др Бранко Јовановић, Декан

Лектори

Сања Микетић
Југослава Ракић
Јелена Михајловић
Бојана Марјановић

Дизајн и корице

Биљана Јаредић

Техничко уређење

Коректура

Миљана Павићевић
Мр Јелена Минић
Јелена Јевремовић
Тијана Тодић

Прелом

Graficolor, Краљево

Обим: 556 стране
Формат: 16.5 x 23.5 cm

Штампа

Graficolor, Краљево

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.6(082)
159.92(082)

ПОЈЕДИНАЦ, породица, друштво у транзицији :
међународни тематски зборник = Individual,
Family, Society in Transition : thematic collection
of papers of international significance /
[главни уредник Бранко Јовановић].
– Косовска Митровица : Филозофски факултет
у Приштини, 2013 (Краљево : Graficolor).
– 556 стр. : илустр. ; 25 cm

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир.
и лат. – Тираж 150. – Стр. 8–9: Реч уредника
/ Мирослав Крстић. – Библиографија на крају
сваког рада. – Summaries.

ISBN 978-86-6349-017-8

а) Социјална психологија – Зборници
COBISS.SR-ID 203558412

